

III БҮЛИМ
ИЖТИМОЙ-
СИЁСИЙ
ТАФАККУРНИНГ
РИВОЖЛАНИШИ

7-боб

ЯНГИ ВА ЭНГ ЯНГИ ДАВРДАГИ ИЖТИМОЙ ТАФАККУРНИНГ ЭВОЛЮЦИЯСИ

28–30- §§. ЯНГИ ВА ЭНГ ЯНГИ ДАВРДА ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ТАФАККУР РИВОЖЛАНИШИННИНГ АСОСИЙ ЙҰНАЛИШЛАРИ

A. Маърифатпарварлик даври ғоялари

Бугун дарсда:

- Маърифатпарварлик даври ғояларининг ижтимоий-сиёсий фикрни ривожлантиришдаги ажамиятини баҳолаймиз.
- XIX-XX асрлардаги жамоат тузуми ҳақидаги фалсафий тафаккур ривожланишининг хусусиятларини тадқик қиласиз.

Калит сүзлар:

табиий ҳукуқ, ҳокимиятнинг бўлиниши, шартнома, суверенитет, ҳукукий давлат, либерализм, миллатчилик, позитивизм, марксизм, социал-демократия, прагматизм, экзистенциализм

Маърифатпарварлик — XVII—XVIII аср охирида Европа ва Америкадаги мафкуравий ва жамоатчилик ҳаракатидир, у авваламбор, мавжуд бўлган барча нарсаларнинг ўлчови ва асоси сифатидаги онг тушунчаси билан характерланади. Маърифатпарварлар табиатнинг оқилона эканлигига ишонч ҳосил қилдилар ва бутун инсоният жамиятини табиийлик ва онглилик тамойиллари асосида қайта қуришга интилдилар. Ўзларининг ғоялари ва мақсадлари билан маърифатпарварлар эркинликни, инсонларнинг фаровонлиги ва баҳтини, тинчлик, зулмсизликни, диний бағрикенгликини эълон қилдилар. Маърифатпарварлар *ижтимоий тараққиётга* — инсониятнинг босқичма-босқич таълим ва ахлоқий тарбия орқали яхшиланиш қонуниятига алоҳида эътибор беришди. Ҳар бир мамлакатда Маърифатпарварлик ўзига хос хусусиятларга эга эди.

Инглиз маърифатпарварлари орасида **Д. Локк** ажralиб турди, у инсоннинг ҳаётга, эркинликка ва мулкка бўлган табиий ҳукуқлари тамойилини қўллаб-қувватлади. У мутлақ қирол ҳокимиятининг Илоҳий ҳукуққа феодал-патриархал қарашларни рад этди, конституциявий монархия назариясини шакллантириди. Локкнинг сўзларига кўра, факт ижтимоий шартнома тузиш йўли билан ташкил топган давлатгина одамларнинг ўз табиий ҳукукларидан bemalol фойдаланишларига имкон беради.

Локк ҳокимиятларни бўлиши назариясини ишлаб чиқди, бунда давлатнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи (шу жумладан суд) ва федерал (бошқа давлатлар билан муносабатларга масъул) ҳокимият тармоқлари кўзда тутилади. У қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг халқ юқори ҳокимиятига нисбатан эмас, балки фақат ижроия ва федерал ҳокимиятга нисбатан устунлигини тан олди. Локкнинг сўзларига кўра, суверенитет исён кўтариш ҳуқуқига эга бўлган одамларга тегишли.

Кейинчалик Локкнинг ҳокимиятнинг бўлиниши назарияси француз мутафаккири Ш. Л. Монтескье томонидан ривожлантирилди.

Франциядаги маърифатпарварлик асри М.Ф. Вольтер, С. Л. Монтескье, Ж.-Ж.Руссо каби ажойиб мутафаккирларнинг гуруҳини берди.

Вольтер, Локкдан кейин, ҳар бир шахс учун ажralmas табиий ҳуқуқларни уларга тенгликни қўшган ҳолда тан олди.

Ижтимоий фикрнинг ривожланиши учун Вольтер томонидан илгари сурилган маърифатли мутлақ ҳокимият концепцияси катта аҳамиятга эга эди. У маърифатли шоҳнинг иродаси билан жамият ақл асосида тезда тикланиши мумкинлигига амин эди.

Ш. Л. Монтескьенинг ғоялари қонун чиқарувчи ва сиёsatчиларнинг барча авлодларига катта таъсир кўrsatdi. Монтескьега кўра, инсоннинг эркинлиги давлат кучига боғлиқ. Бироқ, бу ҳокимият одамлар томонидан амалга оширилади ва асрлар тажрибасидан маълумки, “ҳокимиятга эга бўлган ҳар бир киши уни суистеъмол қилишга мойил”. Бунга йўл қўймаслик учун кучни турли органлар ўrtасида таъсимилаш керак. Монтескье мутлақ ҳокимиятга муқобил сифатида ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судга бўлиниш назариясини ишлаб чиқди. Ушбу назария ҳанузгача дунёning кўплаб давлатлари конституцияларининг асосий тамоилидир.

Ж.-Ж. Руссо одоб-ахлоқ, жамият ва давлат ҳаёти билан бевосита боғлиқ деб таъкидлади. У хусусий мулкка ва у яратган ижтимоий тенгсизликка қарши чиқди. Руссо жамият фаровонлигининг шахс манфаатларидан устунлиги ҳақида гапирди ҳамда исён ва зулмни йўқ қилишни оқлади.

Руссо одамларнинг эркинлик ва тенглигини таъминлаш мумкин бўлган табиий ҳолатини тавсифловчи шундай давлат яратишни таклиф қилди. Бундай давлатнинг асоси *ижтимоий шартнома* бўлиши керак,

Ф. М. Вольтер
(1694—1778)

Ш. Л. Монтескье
(1689—1755)

Ж.-Ж. Руссо
(1712—1778)

И. Кант
(1724—1804)

унга күра давлатда энг юқори ҳокимият барча одамларга тегишили бўлади.

Руссо ҳалқ суверенитети тамойилини — Республика нинг асосий тамойилини ҳимоя қилди. У ҳалқ суверенитетининг белгиларига яхлитлик, ажралмаслик, нуқсонсизлик, мутлақлигини киритади.

Руссо ғояларининг таъсири ҳам жуда катта. Уларнинг таъсири остида референдум, оммавий қонунчилик ташаббуси, оммавий вето каби демократик институтлар ва депутатлар ваколатлари муддатини қисқартириш, мажбурий мандат, депутатларни сайловчилар томонидан чақириб олиш ва бошқалар каби сиёсий талаблар туғилди.

Классик немис фалсафасининг асосчиси **И. Кант** Маърифатпарварлик даврининг изланишларига якун ясади. Унинг ҳуқуқий ва сиёсий қарашларига Ш.Л.Монтескье ва Ж.-Ж. Руссоларнинг ғоялари катта таъсир кўрсатди. Давлатнинг шартнома асосида келиб чиқиши назарияси тарафдори бўлган **Кант ҳуқуқий давлат гоясини** илгари сурди. Кантнинг сўзларига кўра, давлатнинг мақсади ҳар ким ўзича тушунадиган ҳар бир фуқаронинг фаровон ва баҳтли бўлиши эмас, балки **давлат тизимининг қонун тамойилларига** энг мос келиш ҳолатидир. Шунга кўра, давлат шундай қонун устуворлигини таъминлаши керакки, ҳуқуқ инсоннинг ички эркинлигини бошқа ҳамманинг эркинлиги билан мувофиқлаштирасин.

Кант ўзининг давлат бошқарув шаклларини таснифлашни ишлаб чиқди.

Бошқариш шаклларини таснифлаш

Таснифлаш мезонлари				
Ҳокимияти бўлиш		Ҳукмронлар сони		
Бўлинган	Бўлинмаган	Битта	Бир нечта	Ҳамма
Бошқарув шакли				
Республика	Истибодод	Автократия	Зодагонлар	Демократия

Кант учун бошқарувнинг идеал шакли республика бўлиб, унинг тушунчасидаги ҳокимиятни бўлиш билан конституциявий монархия эди. Кантнинг фикрига кўра, инқилоб орқали эмас, юқоридан ислоҳотлар орқали олий мақсадга эришиш мумкин.

Эсда сақланг

Маърифатпарварларнинг ғоялари Farb сиёсий ва ҳуқуқий маданиятининг шаклланишига кучли таъсир құрсатди.

Үз билимингизни синанг

1. Маърифатпарварлик намояндаларининг барчасини қайси ғоялар бирлаштиреди?
2. Ижтимоий-сиёсий ривожланишнинг қандай тамойиллари ва назарияларини ишлаб чықдилар?
 - а) Д.Локк,
 - б) М.Ф. Вольтер,
 - в) С. Л. Монтескье,
 - г) Ж.-Ж. Руссо,
 - д) И. Кант.

Б. XVIII–XX асрлардаги ижтимоий-сиёсий фикрнинг асосий йұналишлари

Либерализм. Либерализмнинг пайдо бўлиши (лот. liberalis – “эркин”) – ижтимоий фалсафа, мафкуравий йұналиш, сиёсий ҳаракат – буржуа ва зиёліларнинг абсолютизмга қарши курашида, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тамаддуенининг асосий қадриятларидан бири сифатида қабул қилинадиган XVII – XVIII асрларга түғри келади.

Либерализм инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, оммавий суверенитет, индивидуаллик, сиёсий тизимнинг тамойиллари ва институтлари (парламентаризм, ҳокимиятларнинг бўлиниши, ҳуқуқий давлат) каби ғоялар ва назарияларни шакллантиришда ҳал қилувчи роль ўйнади. Либерализм ғоялари 1776 йилдаги Шимолий Америка колонияларининг мустақиллик декларацияси, 1778 йилдаги АҚШ Конституцияси, Франция инсон ҳуқуқлари ва 1789 йилги фуқаро декларациясида үз аксини топган. Ушбу ғоялар капиталистик жамият, бозор иқтисодиёти ва сиёсий демократиянинг шаклланишида ҳал қилувчи роль ўйнади.

XIX асрда либерализмнинг ижтимоий базаси *ўрта синф вакилларидан* иборат эди. Либерал анъана шаклланишига Англияда Г. Спенсер, Д. Милль, И. Бентам, Францияда Б. Констант, А. Токвиль, Германияда Ф. Гизо, В. Гумбольдтар ҳисса қўшдилар.

Эсда сақланг

XIX асрнинг биринчи ярмида либерализмнинг ривожланиши.

Классик либерал доктринасындағы асосий қоидалари қуйидаги ғояларга асосланади.

- Индивидуализм тамойили: алоҳида шахслар ҳар қандай жамиятнинг қиймати ҳисобланадилар, улар оздолик ва хусусий мулк ҳуқуқига эга.

- Давлат функциялари әнг кам миқдорда бўлиши керак: ташқи таҳдидлардан чегараларини ҳимоя қилиш, мамлакатимизда ижтимоий тартибни сақлаш, хусусий мулкни ҳимоя қилиш.
- Ҳокимиятнинг учта тармоққа бўлиниши (қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд), парламентаризмни ривожлантириш ва демократлаштириш жараёни.

XIX аср охири – XX асрнинг бошларида империализм эркин капитализм ўринини олганда, иқтисодчилар, социологлар, сиёсатшунослар ва сиёсат арбоблари пайдо бўлди, улар монополияларнинг ўзбошимчалигини чеклаш ва ишлайдиган ҳамда камбағал одамларнинг аҳволини юмшатиш учун ишлаб чиқилган ислоҳотлар дастурлари билан чиқдилар. Уларнинг орасида таниқли сиёсатшунослар Ж. Гобсон, Т.Грен, Англиядаги Л. Хобхауз, Германияда иқтисодчилар В. Репке, В. Ойкен, Италиядаги Б. Кроче, АҚШда Л. Уорд, Ж. Кроули, Ч.Бирдлар кўзга кўриндилар. Улар “янги либерализм” ёки “ижтимоий либерализм” деб номланган либерализмнинг янги тамойилларини шакллантириши.

Уларнинг таълимотларида эркин бозор ва эркин рақобат ғоялари қайта кўриб чиқилган. Либерализмга хос бўлган индивидуаллик коллектив тамойилнинг аҳамиятини ва давлатнинг жамиятдаги ижобий ролини тан олиш билан мувозанатлаштирилди. Инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш мақсадида иқтисодиётда давлатнинг тартибга соловчи ролини кенгайтириш ғоялари шакллантирилди. “Фаровонлик давлати” концепцияси илгари сурилди, унинг марказида кам таъминланганлар, ишсизлар, касаллар, ногиронларга ижтимоий ёрдам дастурлари, пенсия ва кекса ёшдаги нафака дастурлари, иш берувчилар ва ишчилар ўртасидаги низоларни ҳал қилишда давлат аралашуви, таълим, соғлиқни сақлашга ёрдам бериш. уй-жой қурилиши турди. Ушбу чоралар “янги либерализм” мафкурачилари томонидан ижтимоий низоларни ҳал қилиш ва инқилобларнинг олдини олиш воситаси сифатида кўриб чиқилган. Ушбу ғоялар XX асрнинг биринчи учинчи қисмида етакчи капиталистик мамлакатларда амалга оширилган ислоҳотлар асосини ташкил этди.

“Янги либерализм” нинг асослари инглиз иқтисодчиси Д. М. Кейнс томонидан ишлаб чиқилган ғоялар ва тамойиллар эди. Унинг таълимотларининг моҳияти либерализм, эркин рақобат ва эркин бозор учун анъанавий бўлган индивидуализм тамойилларини *иқтисодий ва ижтимоий соҳани давлат томонидан тартибга солиш* билан тўлдириш зарурлигини асослашдан иборат эди. Давлат барча фуқароларни зарурий моддий фаровонлик билан таъминлаши шарт.

Давлат фаолиятида марказий ўрин, Кейнс назариясига кўра, моддий бойликларни ишлайдиган ва камбағал одамлар фойдасига қайта тақсимлашга берилди. Давлат иқтисодиётининг ҳолати аҳолининг харид

даражасига боғлиқ деб ҳисоблаб, Кейнс ишчилар ва ақолининг ишсиз қатлами – пенсиядагилар, оналар билан болалар, ногиронлар, ишсизлар ва бошқаларнинг иш ҳақи ва даромадларини ошириш тарафдори бўлди. У иқтисодиётнинг давлат томонидан тартибга солинишига ва айниқса йирик монополиялар фаолиятига катта аҳамият берди.

1929–1933-йиллардаги жаҳон инқирозидан сўнг янги либерализм ижтимоий-сиёсий фикрнинг энг муҳим ислоҳот оқимларидан бири сифатида ўзини намоён қилган энг муҳим босқич бўлди. Ушбу инқирозни енгиб ўтиш жараёнида давлатнинг жамият ижтимоий-иқтисодий ҳаётига аралашуви зарурияти аниқ бўлди.

XX аср охирига келиб, либерализм қадриятлари дунё тамаддунининг асосий қадриятларига айланди.

Эсада сақланг

Бугунги кунда либерализм дунё ҳамжамиятининг етакчи мафкураларидан бири ҳисобланади. Унинг шахсий эркинлик, сўз эркинлиги, умумбашарий инсон ҳуқуқлари, диний бағрикенглик, шахсий ҳаёт ва шахсий мулк даҳлсизлиги, эркин бозор, тенглик, қонун устуворлиги, халқнинг олий ҳокимияти, миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши ва бошқалар ҳақидаги тушунчалари энг кўп ишлатилди.

Миллатчилик¹ – бу мафкура, унинг моҳияти миллий ўзига хослик ва яккаланиш ғояси бўлиб, асосий тамойили миллат ижтимоий бирлашувнинг энг юқори шакли сифатидаги тезисидир; этник ҳудудий чегараларга тўғри келадиган давлатни яратиш ҳаракати.

Миллатчилик янги замон маҳсули сифатида XVIII асрда пайдо бўлган. Тарих давомида одамлар ўз ватанларига садоқатни ҳис этдилар ва маҳаллий ҳукumatни қўллаб-қувватладилар. Бироқ, янги замонгача сиёсий ва маданий ҳодисалар миллий эмас, балки универсал тавсифга эга эди. XVIII аср охирида АҚШ ва Франциядаги миллатчилик асосан фуқаролик эди, чунки у давлатнинг қонунийлиги унинг фуқароларининг сиёсий қарорларни қабул қилишдаги фаол иштироки, яъни давлатнинг “миллат иродасини” ифодалайдиган даражаси билан белгиланади, деб таъкидлади. *Бирор кишининг миллатга мансублиги фуқаролиги билан аниқланди.*

Марказий ва Шарқий Европанинг аксарият мамлакатларида миллатчилик француз истилосига реакция сифатида пайдо бўлди ва табиатан *этник эди*.

¹ Бу атама XIX асрда файласуф Гердер ва аббат Баррюэль томонидан қўлланишга киритилган.

² Миллат – Янги ва Энг янги даврда шаклланадиган ижтимоий-иқтисодий, маданий, сиёсий ва маънавий бирлашма. Миллат тили, ирқи, дини ва этник ҳусусиятларидан қатъи назар, саноат давлатининг барча фуқароларини бирлаштиради.

XIX аср бошида миллатчилик етакчи мафкуралардан бирига айланди, чунки у капиталистик иқтисодиётга ўтиш даврида жамиятни сафарбар қилишни таъминлашга қодир эди, бу эса миллатларнинг самарадорлигини оширишга ва уларнинг иқтисодий қудратини оширишга олиб келди. XIX асрнинг иккинчи ярмида. миллатларнинг шаклланиши ва миллий давлатларнинг пайдо бўлиши (Германия, Италия, Греция, Сербия, Болгария ва бошқалар) билан боғлиқ ҳолда, миллатчилик гуллаб-яшнади. Миллий озодлик ҳаракатлари етакчилари бошлигидаги миллатчилик Биринчи жаҳон урушидан кейин Австро-Венгрия, Россия ва Усмонийлар империяларининг яхлитлигини бузишга киришди.

XX асрда миллийлик Осиё ва Африканинг мустамлака ва қарам давлатлари халқларининг озодлик ҳаракатининг мафкурасига айланди, натижада дунё мустамлака тизимининг парчаланиши ва кўплаб миллий давлатларнинг шаклланиши юзага келди.

Агар урушдан кейинги Фарбий Европада Европа ҳамжамиятига интеграция жараёнлари туфайли миллатчиликнинг фаоллиги пасайиб кетган бўлса, у 1989 йилда Шарқий Европадаги инқилобларнинг ва СССР, Чехословакия ва Югославиянинг парчаланишининг ҳаракатлантирувчи кучларидан бирига айланди.

Замонавий дунёда миллатчилик халқаро майдонда фаол роль ўйнашда давом этмоқда ва жуда кўп намоён бўлади. Демак, миллий давлат ғояси либерал демократиялардаги одамларга хосдир. Миллатчилик кўплаб замонавий радикал ҳаракатлар ўзларининг миллий рангларини таъкидлашгани сабабли, миллатчиликдаги мўътадил оқимлар тарафдорлари томонидан танқид қилинган этник, маданий ва диний муросасизлик билан боғлиқ бўлади.

Экстремал миллатчилик кўпинча экстремизм билан боғлиқ бўлиб, ички ва давлатлараро низоларга олиб келади. Кўпгина мамлакатларда экстремал миллатчилик расмий равишда ижтимоий хавфли ҳодиса сифатида тан олинган. У халқаро ҳамжамият томонидан расман қораланмоқда ва қонуний тақиқларга дуч келмоқда.

Позитивизм.

Эътибор беринг

XIX асрда ижтимоий фанларда аниқликка интилиш ўзини намоён қилди: ҳодисаларнинг моҳиятини қидириш масаласини ҳисобга олмагандан, фақат кузатиладиган далилларни ўрганиш билан чекланиш. Бу янги фикрлаш услубининг – фалсафий позитивизм асосига айланди.

Позитивизм асосчилари француз файласуфи О. Конт ва инглиз файласуфи Г. Спенсер эдилар, улар “позитив”сўзи остида ижобий, тўғри, фойдали деган маъноларни кўзда тутганлар.

Контнинг фикрича, позитив фалсафа:

- инсоннинг барча тафаккурини тизимлаштириш;
- бизнинг ҳақиқий билимларимизнинг барча соҳаларида ижобий назариялар тизими.

Контнинг фикрига кўра, ижобий фалсафа давлат арбобларига якуний, тўғри ва узок муддатли тартибни ўрнатишга имкон беради. “Сиёсат энди кузатишга асосланган фанлар даражасига кўтарилиши керак.”

О.Конт социологиянинг — жамият ҳақидаги ҳодисаларни кузатиш билан чекланиб қоладиган, жамиятнинг мавжудлиги ва ривожланиш қонуниятларини очиб беришга имкон берадиган ва уларга асосланган инсониятнинг келажакдаги тизимини лойихалашга имкон берадиган жамият ҳақидаги фаннинг асосчисига айланди.

Ижтимоий ривожланиш қонуниятлари ижтимоий динамика — социологиянинг бир қисми (бошқа қисми — ижтимоий статистика) томонидан аниқланиши керак.

Конт ижтимоий тараққиёт қонунини — учта босқич қонунини шакллантириди, унга кўра инсониятнинг ақлий ривожланиши уч босқичдан ўтади.

Илоҳий босқич (1300 йилгача): одамлар дунёда содир бўлган воқеаларни худоларга, руҳларга, гномларга мурожаат қилиб тушунишишган; инсоният ҳарбий ҳаёт тарзини олиб борди; руҳий (унинг ташувчилари — коҳинлар, руҳонийлар) ва дунёвий (ҳарбий раҳбарлар) ўртасида кучларнинг бўлининиши мавжуд эди.

Метафизик босқич (1300—1800 йиллар): фикрлаш мавҳум, расмий, хаёлий худоларга айланади, руҳлар, гномлар тушунчаларини умумий “моҳият”, “илдиз сабаблари” сиқиб чиқаради; жамиятдаги маънавий куч метафизик ва ёзувчиларга тегишли бўлиб, улар “табиий ҳуқуқлар”, “ижтимоий шартнома” каби мавҳум тушунчалардан илҳомланишишган. Дунёвий ҳокимият қонун чиқарувчилар томонидан амалга оширилади.

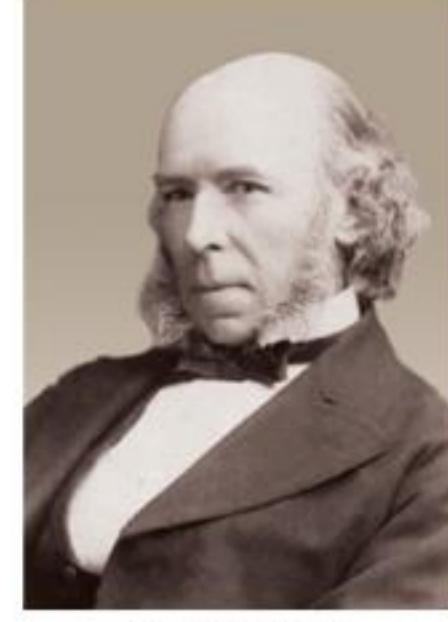
Илмий (позитив) босқич (якуний): ҳақиқий боғланишилар кузатилган ҳодисаларнинг ўзаро уйғунлиги ва кетма-кетлиги англашилади; инсон жамиятлари саноат жамиятларига айланади; фан катта роль ўйнай бошлайди; ижтимоийлик ва альтруизм ғоялари тарқалади.

Г. Спенсер ўз навбатида инсон жамиятларининг икки турини ажратиб кўрсатди:

1. **Ҳарбий жамият** — армия моделида ишлайдиган жамият. Унинг белгилари:

О. Конт
(1798—1857)

Г. Спенсер
(1820—1903)

- марказлаштирилган давлат — давлат ҳокимияти халқнинг ташқи ва ички ҳаётини бошқаришга интилади;
- шахсларнинг мавқеи иерархиянинг маълум даражасига;
- умумий мажбурлаш аниқланади.

2. Саноат жамияти, унинг ҳусусиятлари: жамият аъзолари уруш билан эмас, балки саноат фаолияти билан шуғулланадилар;

- ҳар бир шахс учун тенг ҳуқуқий лаёқат тан олинади ва қонуннинг барчага тенглиги тамойили амалга оширилади;
- давлат шахсий ҳуқуқларни тан олади;
- шахслар ўртасидаги муносабатлар асосида *ихтиёрий равишда тузилган шартномалар* юзага келади.

Спенсер аниқлаган эволюция қонунига кўра, ҳарбий типдаги жамият саноат типидаги жамият билан алмаштирилади. Спенсер ижтимоий тараққиётга ишонди ва шунинг учун саноат жамиятини афзал кўрди.

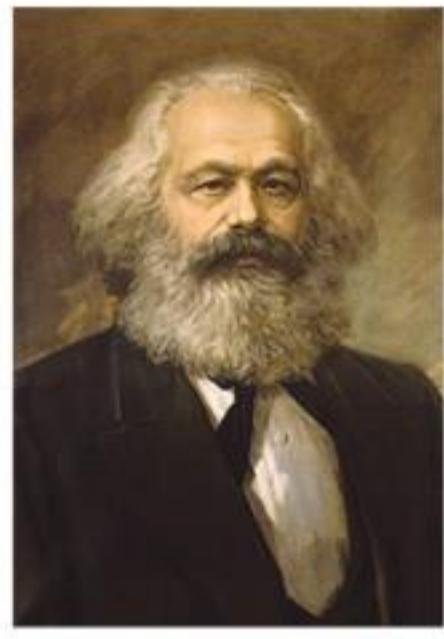
Марксизм — XIX асрнинг иккинчи ярмида немис мутафаккирлари ва жамоат арбоблари

К. Маркс ва Ф. Энгельс томонидан ишлаб чиқилган ижтимоий тушунча, шунингдек, уларнинг издошларининг мафкуравий ва сиёсий оқимлари.

Эътибор беринг

Марксизм З таркибий қисмни ўз ичига олади: фалсафа, сиёсий иқтисод ва илмий коммунизм назарияси.

Марксизм фалсафаси моддий диалектикага — табиат ва жамият илми методикасига асосланади. **Марксистик сиёсий иқтисод** жамиятнинг иқтисодий ҳаётининг мазмuni ва шаклларини ва уларнинг ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳалари (биринчи навбатда сиёсий билан) билан доимий алоқаларини ўрганади. **Илмий коммунизм** коммунистик ижтимоий тизим яратилишига олиб келадиган тарихий, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий қонунларни ўрганади. Марксизмга кўра, иқтисодиёт (биринчи навбатда ишлаб чиқариш) жамиятнинг асосий омили (асос), ижтимоий психология, сиёсат, ҳуқуқ, мафкура иккинчи даражали (устқурма) ҳисобланади. Жамиятдаги қарама-қаршиликларга эътибор бериш ва уларни бартараф этиш йўлларини излаш К.Маркс ва Ф.Энгельсни радикал сиёсий холосага олиб келди: *капитализмни инқилобий ағдариш ва уни коммунизм билан – синфиий зиддиятсиз жамият билан алмаштириш.*

К. Маркс
(1818—1883)

Ф. Энгельс
(1820—1895)

Эътибор беринг

Маркс ва Энгельснинг таъкидлашича, тарихнинг ҳаракатлантирувчи кучи жамиятнинг ривожланиш босқичларида (ижтимоий-иктисодий шаклланишлар) инқилобий үзгаришларга олиб келадиган синфларнинг курашидир.

Капитализм коммунизмнинг иқтисодий шартларини яратади, аммо буржуа социал — ижтимоий тизимдаги үзгаришларга қарши туради; пролетариат — капиталистик жамиятнинг асосий синфи — жаҳон пролетар инқилоби даврида буржуа тузумини ағдариб ташлаши ва унинг диктатурасини ўрнатиши мумкин, бу эса иқтисодиётдаги доминант позицияларни давлат қўлига ўтказади. Буржуазияга қарши курашни тугатгандан сўнг, пролетариат диктатураси ўзи ҳалок бўлади. Баъзи ҳалқларнинг синфлари, эксплуатацияси ва бошқалар томонидан зулм қилинмаган жойларда коммунистик жамият пайдо бўлади; ҳамма ихтиёрий равишда битта режага мувофиқ ишлай бошлайди, имтиёзларни “ҳар кимдан ўз қобилиятига кўра, ҳар кимга унинг эҳтиёжига кўра” тақсимлаш тамоили жорий этилади.

Эсада сақланг

Марксизмнинг асосий ғояси — пролетариатнинг синфий курашда буржуазия устидан узилкесил ғалабаси, хусусий мулкни йўқ қилиш ва синфсиз коммунистик жамият қуриш.

Коммунизм ва пролетариат диктатураси учун курашишда пролетариат манфаатларини ифода этувчи ишчилар партиясини — коммунистик ёки социал-демократик тузиш керак. Европада социалистик инқилоблар бошланади ва қисқа вақт ичida жаҳон инқилобига айланади деб тахмин қилинди.

Марксизмнинг кучи бутун дунёни яхлит тизимли манзарасида, барча саволларга жавоб беришга қодир эди. XIX аср охирида ишчилар ҳаракатида марксизм устунлик қилди, аммо амалий сиёсий муаммоларнинг ҳал этилиши унинг бир қатор йўналишларга бўлинишига олиб келди.

Социал демократия ижтимоий ва сиёсий тафаккур йўналиши сифатида Европанинг етакчи мамлакатларида XIX асрнинг охирги учинчи қисмида пайдо бўлди. Дастрлаб, у марксизмнинг энг муҳим тузилмалари билан ўртоқлашди: капитализмни йўқ қилиш ва пролетариат диктатураси асосида жамиятни тубдан ўзгартириш, ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштириш, умумбашарий тенглик ва бошқалар. Унинг баъзи вакиллари марксистларга эргашиб, капитализмни йўқ қилиш ва социализмга ўтишнинг инқилобий усулини тан олишди.

Бироқ, якуний таҳлилда, социал-демократия мавжуд ижтимоий-сиёсий институтларни тан олган ҳолда, жамиятнинг инқилобий

Э. Бернштейн
(1850—1932)

ўзгаришларига бўлган муносабатни рад этди. Социал-демократик партиялар мавжуд тизимга қўшилиб, парламент партиялари бўлди. Р. Гильфердинг, Ф. Лассаль, К. Каутский ва бошқалар ижтимоий демократия ғояларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшдилар, аммо социал-демократиянинг асосий тамойилларини ишлаб чиқишида асосий хизмат Германия социал-демократик партиясининг мафкурачиси ва раҳбари Э. Бернштейнга тегишли. У марксизмнинг эски дунёнинг пойдеворига барҳам бериш, пролетариат диктатураси, муросасиз синфий кураш, ижтимоий инқилоб эски тузумни ағдаришнинг асосий

усули сифатидаги тамойилларидан воз кечди: Бернштейн ижтимоий демократиянинг “парламент фаолияти, ҳалқнинг вакиллиги ва диктатура ғоясига зид бўлган оммавий қонунлар” га ўтиш зарурлигини асослаб берди. Социал-демократия янада мукаммал ижтимоий тузилишга ўтишнинг зўравон, инқилобий шаклларидан воз кечди.

Эсада сақланг

XX асрнинг дастлабки икки ўн йиллигига ишчилар ҳаракати ва социал — демократияни ислоҳотчи социал-демократия ва инқилобий коммунистик ҳаракатга бўлинди. Социал — демократия ва коммунизм дунё тартибининг энг муҳим масалаларида қарама-қарши томонларга айланди.

Прагматизм (юонча *pragma* — “бизнес”, “ҳаракат”). XIX аср охири — XX асрнинг бошларида. Европа ва Америка мамлакатларида табиий фанлар соҳасидаги ютуқлар, саноат даври ва классик дунёқараш тизимларининг инқирози ўзгарувчан яшаш шароитларини қайта кўриб чиқиши талаб қилди. Жамиятнинг бу талабига жавоб XIX асрнинг 70-йилларида АҚШда пайдо бўлган прагматизм ҳақиқат ва мазманий аҳамият мезони сифатида амалиётга асосланган фалсафий йўналишdir.

Эътибор беринг

Прагматизм мавҳум фалсафага қарши кураш сифатида пайдо бўлди ва одамларнинг реал ҳаётида юзага келадиган амалий муаммоларни ҳал қилишга эътиборни жалб қилишни талаб қилди.

Прагматизм объектив воқеликка мос келадиганни эмас, балки фойдали амалий натижаларни берадиган нарсани ҳақиқий деб қабул қилди.

Прагматизмнинг кашшофи америкалик файласуф **Чарльз Пирс** бўлиб, у прагматизм амалий натижага эришишга имкон берадиган у

ёки бу объект билан бундай ҳаракатлар эканлигини айтди. Ушбу формула фалсафа тарихида “Пирс тамойили” сифатида танилган.

Прагматизм У. Жеймс, Д. Дьюи ва Д. Сантаян асарларида кейинчалик янада ривожланди. **У.Жеймс** “радикал эмпиризм” деб номланган махсус йұналишни яратди. Ҳаётій жараёнларни ўрганишда у асосан фактларга қизиқди. У тажриба билан тасдиқлаб бўлмайдиган мавҳум фикрларни рад этди. “Бизга ишонишимиз керак бўлган нарса ҳақиқат”, — деди Жеймс ҳақиқатнинг объектив тушунчасини фойдали ҳаракатларнинг прагматик тамойилини манфаатларга мувофиқлик билан алмаштириб.

Д. Дьюи прагматизмнинг асосий мақсадини одамларнинг ҳаётини яхшилаш ва енгиллаштиришда кўрди. У яратган прагматизм йұналиши инструментализм деб номланди. Дьюи барча ғоялар ва назариялар шунчаки ҳаётни янада қулай ва фаровон қилиш учун восита эканлигига ишонди.

Прагматизмга кўра, юқори мавҳумликлар, ғоялар, фалсафий категориялар, назариялар фақат воситалар, усуллар ва ҳаракатлар усулидир. Уларнинг барча ҳаракатлари ҳаётій амалий муаммоларни ҳал қилишга тўлиқ олиб боради.

Эътибор беринг

Прагматизм учун ҳақиқат бу фойدادан ортиқ нарса эмас. Ҳақиқатни бундай талқин қилиш мақсадга мувофиқлик, самарадорлик, амалийлик каби тушунчаларга прагматизм фалсафасини йўналтиради. Улар ушбу фалсафий йұналишнинг асосий тоифалари хисобланади.

Ушбу нуқтаи назардан прагматизм динга ҳам тааллуқлидир. Прагматизм вакиллари таъкидлаганидек, диний эътиқод фойдали бўлиши мумкин бўлган даражада оқлашга лойиқдир. Ва Худо ғояси баъзи мақсадларга эришишда ижтимоий ёки шахсий инсоний ҳиссиётларни қондиришга хизмат қилса, жуда мақбул деб тан олиниши мумкин.

XX асрнинг иккинчи ярмида. прагматизмнинг таъсири кучайиб, у ҳатто замонавий дунёқараашнинг ажралмас қисми деб даъво қилиши мумкин эди.

Экзистенциализм (лотинча *existentialia* — “мавжудлик”) — XX аср бошларида пайдо бўлган ички, маънавий, инсоний тажрибага мурожаат қилиб, янги дунёқараашни яратишга уринишга йўналтирилган фалсафадаги йұналиш. Тушуниш обьекти билвосита (оқилона фикрлаш

Ч. Пирс
(1839—1914)

Н. А. Бердяев
(1874—1948)

К. Ясперс
(1883—1969)

М. Хайдеггер
(1889—1976)

орқали) идрок этилмайдиган, балки түғридан-түғри одамга ўзининг мавжудлиги- экзистенцияси орқали очиб бериш орқали эришишdir.

Эътибор беринг

Экзистенциализм — мавжудлик фалсафаси, унда мавжудлик инсоннинг ички борлиғи, ҳис-туйғулари, кечинмалари, иштиёқи ва кайфияти қаби тушунилади ва ҳоказо.

Экзистенциализм ғоялари Дания файласуфи С. Къеркегорнинг қарашлари ва ҳаёт фалсафасига бориб тақалади¹. Уларнинг келиб чиқиши аслида Россияда XX асрнинг бошларида файласуф Н. А. Бердяев асарларида содир бўлган.

Биринчи жаҳон урушидан кейин Германияда экзистенциализм ривожланди, бу ерда унинг асосий вакиллари К. Ясперс ва М. Хайдеггерлар бўлган. Иккинчи Жаҳон урушидан кейин экзистенциализм ғоялари Францияда А. Камю ва Ж.-П. Сартрнинг бадиий ва фалсафий асарларида ўз аксини топди. Экзистенциализм доирасида иккита асосий йўналиш мавжуд: атеистик (М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю) ва диний (Н. А. Бердяев, К. Ясперс, Г. Марсель).

Эсда сақланг

Экзистенциализмнинг марказий муаммоси — бу инсоннинг моҳияти.

Мавжудлик моҳиятдан устундир, инсон ўз моҳиятини ўзи яратади, ўзини ўзи белгилайди ва амалга оширади. Ва бу маънода у озоддир. Экзистенциализм учун эркинлик инсоннинг табиий мойиллигини очиб беришдан, озод бўлишдан, унинг асосий кучларини ривожлантиришдан иборатдир. Ж.-П. Сартрнинг таъкидлашича, инсон эркинликка маҳкум, чунки ҳеч ким у учун хатти-ҳаракат йўналишини, “Мен” ни танлаши мумкин эмас. Бу инсоннинг ўз хатти-ҳаракатлари учун ва унинг ҳақиқий одамга айланиши учун жавобгар эмаслигини анлатади.

¹Ҳаёт фалсафаси — XIX — XX аср охиrlарида Германия ва Францияда ривожланган фалсафанинг субъектив — идеалистик йўналиши.

Эсда сақланг

Экзистенциализм инсоннинг фаолиятини, унинг эркинлигини эълон қиласи.

Шу билан бирга, экзистенциализм фалсафасидаги эркинлик, агар у шахс бўлса, одам кўтариши керак бўлган ўзига хос юк сифатида намоён бўлади. Бирор киши озодликдан воз кечиши, ўзи бўлишни тўхтатиши, ҳаммага ўхшаб қолиши мумкин, аммо бу рад этиш ўзини шахс сифатида рад этиш билан бирга содир бўлади.

Экзистенциализмга кўра, ўзининг “мен”и борлиги ҳар доим шахсий бўлмаган кучга қарши чиқади, танлашни қийинлаштиришга интиладиган қиёфасини йўқотган оммага ўхшаб қолади, алоҳида, ўзига хос бўлган одамни йўқ қиласи. Шунинг учун, ҳақиқий мавжудлик — бу ёлгиз мавжудликдир. Шу сабабли, экзистенциализм одамлар жамоасининг турли шаклларига салбий муносабатда бўлади. Буларнинг барчаси сохта ва ҳақиқатда мавжуд эмас. Инсон билан алоқаси ҳам хаёлий. Бу факат ҳар кимнинг ёлғизлигини таъкидлайди.

Экзистенциализмда алоҳида ўринни *ҳаётнинг маъносини топиш, унинг мавжудлигига эришиш* ўлимга дуч келиш орқали аниқланадиган, К. Ясперс чегара деб атаган ҳолатларда очилади; мавжудликнинг ўзи экзистенциализмда фожиали сифатида тавсифланади, чунки у чексизdir.

Экзистенциализм фалсафаси, авваламбор, инсоннинг ички дунёсини, унинг ўзига хос ноёб тажрибасини ҳисобга олганлиги сабабли, у идрок усулида экзистенциал файласуфларнинг ғояларини ифода этишнинг энг севимли шаклига айланган санъат ва адабиётга мурожаат қиласи.

Эътибор беринг

Бугунги кунда экзистенциализм Ғарб санъатига ва адабиётига ҳамда улар орқали зиёлиларнинг муҳим қисмининг онгига таъсир кўрсатишида давом этмоқда.

Ўз билимингизни синанг

- Ижтимоий-сиёсий фикрнинг қўидаги соҳаларининг сабабларини айтинг:
 - а) либерализм;
 - в) позитивизм;
 - д) ижтимоий демократия;
 - ж) экзистенциализм.
 - б) миллатчилик;
 - г) марксизм;
 - е) прагматизм,
- Экзистенциализмнинг моҳиятини тушунтиринг.

Ж.-П Сартр
(1905—1980)

ХХ АСРДАГИ ОЗОДЛИК ВА АДОЛАТ КУРАШЧИЛАРИ

31-§. МОХАНДАС КАРАМЧАНД ГАНДИ ВА УНИНГ ЗЎРАВОНЛИКСИЗ ҚАРШИЛИК ФОЯСИ

Бугун дарсда:

- Гандизм тушунчасини Ҳиндистоннинг ижтимоий-сиёсий ривожининг ғояси сифатида кўриб чиқамиз.
- Ҳиндистоннинг миллий мустақиллигига эришишида зўравонликсиз қаршилик ғоясининг аҳамиятини аниқлаймиз.
- М. Гандининг ижтимоий ва сиёсий ҳаётдаги ролини таҳлил қиласиз.

Калит сўзлар:

ахимса тамойили, зўравонликсиз ғояси, сатьяграфа, гандизм, свараж, свадеши, фуқаро бўйсун- маслиги кампания- си, ҳамкорликсиз сиёсати, "амалий дастур"

Мохандас Карамчанд Ганди – Ҳиндистондаги миллий-озодлик ҳаракатининг етакчиси. Уни Махатма – “улкан қалб ”деб аташган. Ганди Порбандар губернаторлигидаги Гужарат князлигига диний урф-одатларга қатъий риоя қиласидиган оиласда туғилган. У жуда эрта Ҳиндистонга хос бўлган *Ахимса тамойилига* (жонли мавжудотларга зарар етказмаслик) эътиқод қила бошлади. Англияда таҳсил олган Ганди Бомбейда адвокатлик амалиётини ўтаган.

1893–1914 йилларда у Жанубий Африкадаги Гужарат савдо компаниясида юрист маслаҳатчиси бўлиб ишлаган, ўша пайтда у ерда жиддий ирқий камситишларга дуч келган 150 мингдан ортиқ ҳиндлар яшаганлар.

Эътибор беринг

Ганди ҳинд аҳолисини ҳимоя қилишда 1907 йилдаги ҳокимиятга зўравонликсиз қаршилик (бўйсунмаслик) ғоясини — Сатяграфуни (ҳақиқатдаги қатъиятлилик) илгари сурди, гандизмнинг — "*сатьяграфа*" деб номланган мустақиллик учун курашни зўравонликсиз шаклларининг ижтимоий-сиёсий ва диний таълимомтининг

асосчисига айланди.

1908 йилда Ганди бошлигигида Жанубий Африкада бевосита ҳиндларни камситишга қарши (тинч митинглар, намойишлар, иш ташлашлар, Британия товарлари ва ташкилотларига бойкот) қаратилган фуқаролик бўйсунмаслик кампанияси бўлиб ўтди.

1915 йилда Ганди ватанига қайтиб, у ерда *Сатьяграфа Ашрамни* маънавий жамоасини тузди ва унга каста бўлиниш тизимининг

тарафдорларини ларзага келтирған тегиб бўлмайдиганлар оиласини қабул қилди. 1919 йилдаги оммавий норозилик намойишлари пайтида Ганди Ҳинд миллий конгрессига (ҲМК) қўшилди ва тез орада унинг мафкуравий раҳбари ва маънавий етакчисига айланди. Ганди бошчилигига ҲМК оммавий демократик ташкилотга айланди. У ҳинд жамиятининг турли табақаларини ҲМК томонига жалб қилишга муваффақ бўлди. Англияниг Ҳиндистонга Британия империяси доирасида ўзини-ўзи бошқариш ҳуқуқини беришдан бош тортиши, мамлакатда асосий шиори свараж¹ ва ҳаракат шакли — свадеши² бўлган миллий озодлик курашининг ўсишига олиб келди. 1919 йилда Ганди маҳаллий ҳокимиятга эга бўлган Британия ҳукуматига бўйсунмаслик кампаниясини олиб борди.

1920 йилдаги ҲМК съездига Ганди томонидан таклиф қилинган мустамлака ҳокимиятлари билан *фуқаролик ҳамкорлик сезастури* қабул қилинди. Фуқаролик ҳамкорсизликнинг оммавий кампаниялари билан бир қаторда, Ганди учта йўналишдан иборат “конструktiv дастур” ни: қўлда тўқиши ва ип йигиришни ҳар томонлама ривожлантириш, ҳинду ва мусулмон жамоалари ўртасида муносабатларни ўрнатиш учун кураш ва “қўл тегмаслик” ни йўқ қилиш учун курашни таклиф қилди.

Умумхинд фуқаролар итоатсизлиги ва ҳамкорлик қилмаслик кампанияси икки босқичдан ўтиши керак эди. *Биринчиси*, шарафли лавозимлардан ва унвонлардан мустамлака режимига қаршилик сифатида воз кечиш каби кураш усусларини; расмий қабулларни, инглиз мактаблари, коллежлари, судлари, қонунчилик сайловлари, чет эл товарларини бойкот қилишни таклиф қилди. *Иккинчиси* — солик тўлашдан бўйин товлаш.

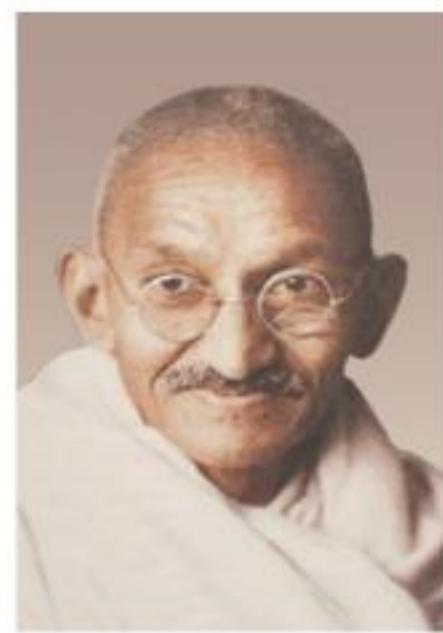
Эсада сақланг

Сиёсий курашнинг асосий усули ахимса фалсафий тамойилига асосланган тинч, конституциявий деб белгиланди.

1920 йил 1 августда биринчи *Умумхиндистон* — фуқаролик бўйсунмаслик кампанияси бошланди. Бу митинглар, намойишлар,

¹Свараж (санскрит. — “ўзининг йўналиши”) — 1906—1947 йилларда Ҳиндистон миллий озодлик ҳаракатининг асосий шиори; унинг чап қаноти мустақиллик, ўнг қаноти Британия империяси доирасидаги чекланган ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқи сифатида талқин қилинди. Ганди сваражни мустақиллик деб талқин қилди.

²Свадеши (санскрит. — “ватаңга оид”) — XIX аср охирида Ҳиндистондаги инглиз товарлари устунлигига қарши миллий саноатни ривожлантириш ҳаракати.

Махатма Ганди
(1869—1948)

М.Ганди Туз юриши пайтида, 1930 йил.

харталлар (дўконларнинг ёпилиши, чет эл товарларига бойкот) кўринишида бўлиб, деҳқончилик ҳаракати ва иш ташлаш кураши фонида бўлиб ўтди. Бироқ 1922 йил февраль ойида Чаури-Чаура аҳолиси зўравонликсиз қаршилик тамойилини бузган ҳолда полиция ходимларини ўлдиришни бошлади, Ганди сатьяграханинг тўхтатилишига олиб келган бу ҳаракатларни очиқчасига қоралади. Тез орада Ганди Англия ҳукумати томонидан ҳибсга олиниб, қамоқقا ташланди, у ерда 1922—1924 йилларда “Менинг ҳаётим” китобини ёзи.

Эсада сақланг

Ганди фикрларининг асосини **зўравонлик қиласлик** ғояси ташкил этди: у одамлар яшайдиган, ҳар нарсада бир-бирларига ёрдам берадиган жамиятни орзу қилган. Ҳокимият ҳокимиятни бутун Ҳиндистон устидан амалга ошириш учун вакиллар минтақанинг сиёсатини белгилаши мумкин бўлган маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига топширилиши керак.

Қамоқдан чиққанидан кейин Ганди курашни давом эттириди. 1920 йилларнинг ўрталарида у ҲМҚда ҳаётнинг барча ижтимоий ва сиёсий соҳаларида мустамлакачилар билан ҳамкорлик қиласлик сиёсатини шу жумладан, қонун чиқаришни, бойкот қилишни тарғиб қилувчи гурӯхга раҳбарлик қилди.

Эътибор беринг

Ганди миллий озодлик ҳаракати стратегиясини оммавий сатьяграх даврларининг “амалий дастур”нинг амалга ошириш муддатлари билан алмашинишида кўрди.

1924—1928 йиллар Ганди бутун Ҳиндистон қўлда тикувчилар уюшмасини ташкил этиш орқали “амалий дастур” ни амалга оширишга эътибор қаратди. У миллий матоларни тайёрлаш бўйича кампанияни бошлади. Миллионлаб одамлар ўзларининг таналарини қўлда тўқилган мато билан ўраб, ўзларининг раҳбарига тақлид қилишди.

1929 йилдаги ҲМК съездида Ганди бошчилигидаги навбатдаги ҳиндларнинг фуқаровий бўйсунмаслик кампаниясини ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилинди. 1930 йил апрелда у ўз издошлари билан Араб дengизи икки доминионга — Ҳинд соҳилларига пиёда кетди. У тарғибот кампаниясини бошлайди ва у ерда Британия ҳукмронлигига қарши мустамлакачилик туз монополиясини қатъият билан бузади, дengиз сувидан тузни уч ҳафта давомида буғлайди. Фуқаролик итоатсизлик кампанияси бутун мамлакат бўйлаб тарқалди. Кўплаб жойларда қуролли тўқнашувларга айланиб кетган намойишлар, митинглар, харталлар ҳамма жойда ўтказилди.

1930 йил май ойида Англия расмийлари Гандини ҳисбга олдилар. Аммо 1931 йил март ойида мустамлака ҳокимияти ва миллий ҳаракат ўртасида сулҳга эришилди, унда инглизлар қатағонни тўхтатиши ва зўравонликларда айбиз ҳисбга олинганларни озод қилиш тўғрисида вაъда бердилар. Бунга жавобан Ганди фуқаролик итоатсизлиги кампанияси тўхтатилишини эълон қилди.

1932 йилда Ганди *индивидуал сатьяграх* кўринишида фуқаролик итоатсизлигининг янги кампанияси бошланганлигини эълон қилди. Гандининг узоқ вақт очарчилик эълон қилгани жамиятда катта аксадо берди ва инглизларни мустамлакачилик зулмини сусайтирадиган чоралар кўришга мажбур қилди. Кампания 1933 йил май ойига қадар давом этди. Унинг иштирокчиларининг асосий эътиборлари жамоага оид муаммоларга ва Гандининг фикрига кўра, миллий озодлик ҳаракатида кучлар бирлигига олиб бориши керак бўлган “тегиб бўлмайдиганлик” га қарши курашга қаратилди.

Танланган тактикалирига содик ҳолда Ганди 1934 йилда яна “амалий дастур” ни амалга оширишга эътибор қаратди. У ўзини ижтимоий ишларга, ҳунармандчилик ва бошқа табиий деҳқончилик турларини қайта тиклашга багишлишни истаганлиги сабабли у ҲМКдан чиқиб кетишини эълон қилди ва бу унга катта аҳамият берди. Иккинчи жаҳон уруши пайтида Япониянинг Ҳиндистонга бостириб кириш хавфи остида Ганди биринчи бўлиб сатьяграха усулларидан воз кечиб, “Инглизлар, Ҳиндистондан кетинг!” шиорини олға суриб, фақат мустақил мамлакат босқинчиларига қарши тура олишига ишонди.

1946—1947 йилларда. (ҳинд ҳалқининг мустақиллик учун курашнинг ҳал қилувчи босқичи) Ганди воқеаларни тинч йўлга солишга, қон тўкилишига йўл қўймасликка ҳаракат қилди.

1947 йилда у Моунтбаттеннинг Ҳиндистонни икки доминионга — Ҳинд Иттифоқи ва Покистонга ажратиш тўғрисидаги инглиз режасини

қўллаб-қувватлади. Ажралиш диний асосда бўлиб, ҳиндулар ва мусулмонлар ўртасида қуролли тўқнашувларга олиб келди. Фожиали воқеаларда 500 мингдан ортиқ одам ҳалок бўлди. Бундай шароитда Ганди ҳиндулар ва мусулмонларнинг бирлигини қўллаб-қувватлади ва зўравонликка чек қўйишни талаб қилиб очлик эълон қилди. Тўқнашувлар тўхтади, лекин 1948 йил 30 январда Ганди диний ақидапараст томонидан ўлдирилди. Мустақил Ҳиндистонда Ганди энг юқори ахлоқий шахсга айланди.

Гандининг сиёsatчи ва миллий раҳбар сифатидаги фаолиятининг аҳамияти унинг шундай сиёсий моделни ишлаб чиқиши ва асослашига боғлиқ эди, унинг доирасида *мустамлакачиликка қарши норозилик ҳокимият ва маҳаллий элита ўртасидаги конституциявий диалогнинг асосий оқимига киритилди*. Ганди либераллар ва радикаллар мафкурасини бирлаштирган ҳинд буржуазиясининг турли бўлимларини бирлаштиришни кучайтирди. Унинг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий қарашларида ҳинд жамиятининг бошқа қатламлари — дехқонлар, ҳунармандлар, майда савдогарлар, фабрика ишчилари манфаатлари ўз ифодасини топди.

Гандининг бирдамликка бўлган даъвати *ахлоқий ва ахлоқий қадриятларга* асосланган эди, улар бой ва йўқсилларни, брахманлар ва тегиб бўлмайдиганларни, ҳиндулар ва мусулмонларни бирлаштириб, этник бўлиннишни енгиб, ҳиндларнинг барча ижтимоий-маданий институтларини жонлантиришга асосланган эди.

Ганди томонидан Ҳиндистон олдига қўйилган асосий сиёсий мақсади мустақилликка босқичма-босқич эришиш эди ва ушбу мақсадга эришишда асосий сиёсий вазифа энг нуфузли ва вакилликка эга умумҳинд ташкилоти — ҲМК нинг ягона раҳбарлиги остида барча ижтимоий-синфий гуруҳларни ва сиёсий-партиявий кучларни бирлаштириш эди.

Сатьяграфада мустамлака режимига фаол қаршилик кўрсатишни зўравонликсиз бирлаштириб, Ганди буржуа-миллий кучлар бошчилигига миллий ва ижтимоий бирлашувнинг универсал шаклини кўрди.

“Дунёда зулм ва инсон руҳининг таназзули мавжуд экан, одамлар доимо ўз қадр-қимматларини ҳимоя қилиш учун Маҳатма Гандига мурожаат қилишади. У инсониятга берган зўравонликсиз қаршилик қуроли энди бошқа мамлакатларда ва бошқа муҳитда қўлланилмоқда. Дунё ҳақли равишда Гандини Буддадан кейинги энг катта ҳинд деб билади” (Индира Ганди).

Ўз билимингизни синанг

- Ганди таълимотининг асосини қайси ғоя ташкил этди ва унинг манбалари нимада?
- Итоатсизлик кампаниялари қандай шаклларда бўлиб ўтди?

3. Ганди ишлаб чиққан миллий озодлик ҳаракатининг стратегияси қандай эди ?
4. Гандининг фикрига күра, миллий озодлик ҳаракатидаги қандай ҳаракатлар күчларнинг бирлигига олиб келиши керак ?
5. Ганди курашнинг қандай сиёсий моделини ишлаб чиқди?

32-§. МАРТИН ЛЮТЕР КИНГНИНГ БҮЮК ОРЗУСИ

Мартин Лютер Кинг — АҚШдаги ирқий камситишларга қарши ҳаракатнинг етакчиси, АҚШдаги афро-америкаликларнинг фуқаролик ҳуқуқлари учун курашнинг етакчиларидан бири ва зўравонликсиз ҳаракатлар тактикасининг ташаббускори.

М.Л. Кинг 1929 йил 15 январда Атланта (Жоржия) шаҳрида афроамерикалилар оиласида туғилган. Унинг отаси баптистлар черковининг пастори бўлган. Ўрта мактабда ўқиётганда у ўзининг нотиқлик санъати билан шухрат қозонган ва мактабнинг мунозара гурӯҳининг аъзоси бўлган.

11-синфда Кинг Жоржия штатининг Дублин шаҳрида бўлиб ўтган оммавий нутқ танловида биринчи совринни қўлга киритди. У автобусда Атлантага қайтиб келганида, унга ва унинг ўқитувчисига оқ йўловчилар ўтириши учун туришга буйруқ беришган. Аввалига Кинг бунга амал қилишдан бош тортди, лекин ўқитувчи унга акс ҳолда қонунни бузишини айтгандан кейин итоат қилди. Кейинчалик, бу воқеани эслаб, у ўша пайтда “унинг ҳаётидаги энг ғазабланган куни бўлганлигини айтади.

15 ёшида Кинг Морхауз коллежига (ҳурматли тарихий қора колледж) ўқишга кирди. Коллежнинг сўнгги йилида Кинг руҳонийликка ўтишга қарор қилди. У черков унга “инсониятга хизмат қилишнинг ички истагини қондириш” имкониятини кафолатлади, деган хулосага келди. Кинг “ғоялар ва ижтимоий норозиликларнинг ҳурматли ҳаракатга солувчисига” айланадиган ваъзлари билан “оқилона” руҳоний бўлишига ишонган.

19 ёшида Кинг Морхауз коллежини санъат ва социология бўйича бакалавр дипломи билан тугатди. Шундан сўнг у Честердаги Крозер диний семинариясига ўқишга кирди ва у ерда талабалар кенгашининг раҳбари этиб сайланди. 1951 йилда Кинг илохиёт бакалаври даражаси билан семинарияни тугатди.

Бугун дарсда:

- Мартин Лютер Кингнинг бүюк орзузи билан танишамиз.
- Мартин Лютер Кингнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётдаги ролини таҳлил қиласиз.
- Мартин Лютер Кингнинг фуқаролик ҳуқуқлари учун курашда фаол фуқаролик позициясини баҳолаймиз.

Калип сўзлар:

ирқий камситиш, сегрегация, пастор, бойкот, фуқаролик ҳуқуқлари, зўравонликсиз ҳаракатлар, норозилик юришлари.

Мартин Лютер Кинг
(1929—1968)

1954 йилда Кинг жанубга Монтгомери (Алабама) шаҳрига күчиб ўтди. Бу ерда, 25 ёшида, у Баптист пасторига айланди. Кинг ўқишини давом эттиришга қарор қилди ва Бостон университетининг тизимли илохиёт бўйича докторлик дастурига ўқишига кирди, у ерда 1955 йил ёзида диссертация ҳимоя қилди ва фалсафа доктори илмий даражасини олди. Докторантурада ўқиётганда Кинг Баптистлар черковида руҳонийнинг ёрдамчиси бўлиб ишлади.

М.Л.Кинг Қўшма Штатлардаги фуқаролик хуқуқлари ҳаракатининг бошида. 1955 йил март ойида Монтгомеридаги 15 ёшли қора танли мактаб ўқувчиси оқ танли одамга автобусда жой

бўшатишдан бош тортди, бу эса АҚШнинг жанубида сегрегация ўрнатган маҳаллий қонунларини бузиш эди. Кинг суд жараёнларини кузатувчи Бирмингемнинг афро-америкалик ҳамжамияти қўмитаси аъзоси эди. Шунга ўхшаш воқеа 1955 йил 1 декабрда бўлиб ўтди, яна бир қора танли қиз ҳисбста олинган ва оқ одамга автобусда жой беришдан бош тортгани учун жаримага тортилган эди.

Ушбу икки ҳолат Кинг бошчилигида Монтгомеридаги автобус йўналишларига бойкот эълон қилинишига олиб келди. Бойкот 385 кун давом этди, вазият шу қадар кучайиб кетди, Кингнинг уйига бомба ташланди. Сайлов кампанияси давомида Кинг ҳисбста олинган ва АҚШ туман суди Монтгомеридаги жамоат автобусларида ирқий ажратиш амалиётини конституцияга зид деб топганидан кейин озод қилинган. Автобусларни бойкот қилиниши Кингнинг роли уни ҳалқ арбоби ва фуқаролик хуқуқлари ҳаракатининг энг таниқли вакили унвонига кўтарди. Ирқий бўлиниш тизими христиан динининг асосларига зид эканлигини ҳисобга олиб, Кинг, фуқаролик хуқуқлари учун кураш тарафдорлари иштирокида 1957 йилда “Жанубий христиан етакчилиги конференцияси”ни ташкил этди. Кейингиси жамиятдан ажралишни йўқ қилиш учун зўравонликсиз ҳаракат йўли билан курашган оммавий демократик Африка-Америка ҳаракатига бошчилик қилди.

1959 йилда Кинг “Одам ўзи нима?” ва “Тўлиқ ҳаёт ўлчовлари” ваъзларини ўз ичига олган “Одамнинг масштаби” китобини нашр этди. Ваъзларида инсоннинг Худо севгисига муҳтожлиги ҳақида гапирди ва Фарб тамаддунидаги ирқий адолатсизликни танқид қилди.

1959 йилда Кинг Ҳиндистонга ташриф буюрди ва у ерда буюк Маҳатма Ганди фаолияти билан танишди. Гандининг зўравонликсиз кураш шакллари тўғрисидаги таълимоти унинг Америкадаги афро-америкалик аҳолининг фуқаролик хуқуқлари учун кураш усуслари ҳақидаги фикрларига тўлиқ мос тушди. Ҳиндистонда бўлган сўнгги кечасида радио орқали қилган чиқишида Кинг шундай

деди: “Хиндистонда бўлганимда, зўравонликсиз қаршилик усули адолатли кураш учун жабрланган халқнинг энг кучли қуроли эканлигига ҳар доимгидан кўпроқ ишонч ҳосил қилдим”.

1960 йилда зўравонликсиз кампания бошланиши билан АҚШнинг фуқаролик ҳуқуқлари ҳаракати янги босқичга ўтди. Унинг асосий мақсадларидан бири ирқий сегрегация эди — мактабларда қора танлилар ва оқ танлиларни алоҳида алоҳида ўқитиш, фақат оқлар учун мўлжалланган жамоат жойларига қора танлиларнинг киритилмаслиги.

Эътибор беринг

Ўзларининг фуқаролик ҳуқуқлари учун кураш усуллари сифатида қора танли америкаликлар оммавий юришлар ва походлардан, ўтириш намойишларидан, оқ танлилар учун мўлжалланган, кафеларда, ресторанларда ва бошқа жамоат жойларига ташриф буюришдан фойдаландилар.

Ўзи яратган ташкилотга таяниб, Кинг 1962 йилда Олбани ва 1963 йилда Бирмингемда сегрегацияга қарши зўравонликсиз норозилик намойишларини олиб борди. Фуқаролик ҳуқуқлари учун курашда 1963 йил 28 августда Вашингтондаги Марш муҳим воқеалардан бири бўлди. Унда 200 дан 300 минггача одам қатнашди. Булар қора ва оқ танлилар, католиклар, яхудийлар ва протестантлар, марказчилар ва чапчилар эди. Марш давомида Кинг одамларни “терисининг рангиға эмас, балки ички таркибиға қараб” ҳукм қилиш кераклигини айтди.

Кинг марш иштирокчилариға ирқий ярашувни шарафлаган “Менинг орзуйим бор” нутқи билан Мурожаат қилди. Машҳур Авраам Линкольннинг қулларни озод қилиш тўғрисидаги Эълонининг 100 йиллиги арафасида сўзлаган Кингнинг нутқи барча тараққийпарвар инсоният томонидан катта қизиқиши билан кутиб олинди.

Тараққийпарвар дунё ҳамжамияти Кингнинг фаолиятини юқори баҳолади: 1964 йилда у зўравонликсиз қаршилик орқали ирқий тенгсизликка қарши курашгани учун Нобель мукофотига сазовор бўлди. Бу мукофотни у АҚШдаги қора танлиларнинг Фуқаролик ҳуқуқлари учун кураш ҳаракатига эҳсон қилди. Миннатдорчилик нутқида Кинг айтди: “Мен ишонаманки, бу дунёда охирги сўз қуролсиз ҳақиқат ва беғубор муҳаббат билан қолади. Шунинг учун вақтинча мағлуб бўлган яхшилик зафарли ёмонликдан кучлироқдир.”

Мартин Лютер Кинг инсон ҳуқуқлари учун маршда нутқ сўзламоқда

1965 йилда Кинг Сельмадан Монтгомерига қадар норозилик юришларини ташкил этишга ёрдам берди. 1966 йилда у алоҳида хонадонларга құлланган сегрегацияга қарши курашиш учун шимолга (Чикагога) сафар қилди. Кинг бир неча бор намойишларда қатнашгани учун ҳибсга олинган. Ҳәётининг сүнгги йилларида у Вьетнамдаги қашшоқлик ва урушга қарши курашни үз ичига олган фаолият доирасини кенгайтириди.

Кинг бошлигидаги афро-америкалиқ аҳолининг оммавий норозиларининг кучли босими остида АҚШ ҳукумати таҳқирлаш ва сегрегацияни йўқ қилишга ва АҚШнинг қора танлиларига тўлиқ фуқаролик ҳуқуқларини беришга қаратилган жиддий чоралар кўришга мажбур бўлди.

Эътибор беринг

1964 йилда АҚШ жамоат жойларида ишлаш ва хизмат қилишда камситишни тақиқловчи фуқаролик ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунни; 1965 йилда африка-америкаликлар учун тенг сайлов ҳуқуқларини ўрнатган Сайловлар ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунни қабул қилди.

Ҳәётининг сүнгги йилларида Кинг Вьетнамдаги қашшоқлик ва урушга қарши курашни үз ичига олган ҳолда фаолият доирасини кенгайтириди.

1968 йил 28 марта Кинг, иш ташлашаётган қора танли ишчиларни қўллаб-қувватлаш мақсадида, Теннесси штатининг Мемфис шаҳрида олти минг кишилик норозилик юришини бошқарди. У Вашингтонда “Камбағал одамлар кампанияси” деб номланган миллий иш ташлашни ўютиришга тайёрланаётган эди, аммо 1968 йил 4 апрелда Мемфисда ирқчи томонидан отиб ўлдирилди. Унинг 150,000 киши қатнашган дағн маросими, қора танлиларга қилинган зулмга қарши норозиликнинг сиёсий намойишига айланди.

Кинг ўлдирилганидан бир неча кун ўтгач, АҚШ Конгресси фуқаролик ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунни қабул қилди. Қонуннинг VIII бўлими турар-жой масалаларида ва уй-жой билан боғлиқ амалиётларда ирқи, дини ёки миллий келиб чиқиши асосида камситишни тақиқлайди (кейинчалик у жинс, оиласи ахвол ва ногиронликни үз ичига олган ҳолда кенгайтирилди). Ушбу қонун жамият томонидан Кингнинг уй-жой масаласида камситилишга қарши курашига миннатдорчилик сифатида баҳоланди.

Январь ойининг учинчи душанбаси АҚШда Мартин Лютер Кинг куни сифатида нишонланади ва миллий байрам ҳисобланади. Бу кун Миллий хизмат қилиш куни деб ном олган.

Кингнинг бошқаларнинг ҳәётини яхшилаш борасидаги садоқатини юқори баҳолаган ҳолда, америкаликлар бу кунни “дам олиш куни эмас, балки жамиятга хизмат қилиш куни” сифатида нишонлашларини тавсия этишади.

Ұз билимингизни синанғ

1. Кингнинг АҚШ ақолисининг ҳуқуқлари фуқаролик ҳуқуқлари учун курашга киришиши билан қандай вөкөалар боғлиқ?
2. М. Л. Кинг фуқаролик ҳуқуқлари учун курашнинг қайси усуллари ва шаклларини танлади?
3. Кингга фуқаролик ҳуқуқлари учун кураш усулларини танлашда ким таъсир күрсатди?
4. М. Л. Кинг бошчилигида фуқаролик ҳуқуқлари учун олиб борилган кураш қандай натижаларга олиб келди?

33-§. НЕЛЬСОН МАНДЕЛА – АПАРТЕИДГА ҚАРШИ КУРАШЧИ

Нельсон Мандела – апартеид¹ – оқ озчилик ва қора танлиарнинг күпчиликка бўлиниши мавжудлиги, алоҳида ирқий ривожланиш сиёсати тизими давридаги таниқли инсон ҳуқуқлари учун курашчилардан бири. Апартеид 1948 йилда ЖАР га Миллий Партия ҳокимият тепасига келганидан кейин киритилган.

Н. Мандела 1918 йил 18 июлда ЖАР нинг Шарқий Капс провинциясининг Транскей минтақасидаги Мвезо қишлоғида туғилган. Унинг оиласи ушбу ҳудудда ҳукмронлик қилган тембу сулоласи уруғининг энг ёш қисмига мансуб эди. 1939 йилда Форт-Хэр университетига кириб, (ўша даврда мамлакатдаги қора танли одамлар ўқийдиган ягона университет эди), Мандела гуманитар фанлар бакалаврлигига ўқишга киришиди. Бироқ 1940 йилда талабалар иш ташлашида қатнашгани учун уни университетдан четлатишиди, шахтада қоровул ва қонун идорасида шогирд бўлиб ишлади. 1942 йилда у сиртдан санъат бакалаври дипломини ҳимоя қилди.

1943 йилда Мандела Витватерсранд университетида ҳуқуқшунослик фанини ўрганишни бошлади ва либерал ҳамда радикал ғояларнинг кучли таъсири остига учради. 1943 йилда у биринчи марта автобус йўл ҳақининг ошишига қарши оммавий норозилик намойишида иштирок этди ва **Африка Миллий Конгресси (АМК)** ташаббуси билан ўтказилган ёш зиёлиларнинг йиғилишларида қатнашишни бошлади. 1944 йилда Мандела АМК га аъзо бўлди ва **Ёшлар лигасини** ташкил

Бугун дарсда:

- Нельсон Манделанинг ижтимоий-сиёсий хаётдаги ўрнини таҳлил қиласиз.
- Нельсон Манделанинг фуқаролик ҳуқуқлари учун курашда фаол фуқаролик позициясини баҳолаймиз.

Калит сўзлар:

апартеид, Озодлик хартияси, Африка миллий конгресси (АМК), бўйсунмаслик кампаниялари.

¹Апартеид — ирқий белгилар бўйича бўлинешни кескинлаштирадиган сиёсат.

Нельсон Мандела
(1918—2013)

қилишда иштирок этди, унда ижроия құмитага аъзо бўлди. Фаолияти Африка миллатчилиги ва ўз тақдирини ўзи белгиловчи тамойилларга асосланган лига манифести маслаҳат кенгашлари ва тубжой халқларнинг вакиллари кенгашидаги ҳар қандай иштирокни рад этди. Лиға, ўша даврда фаолият олиб боргани учун танқид қилинган АМК раҳбарлигидан кўра, мамлакатнинг расмий ҳокимиятига нисбатан кўпроқ жанговар муносабатда бўлди.

1948 йилда Мандела АМК Ёшлар лигасининг миллий котиби, 1949 йилда – АМК Миллий Кенгаш аъзоси, 1950 йилда – АМК Ёшлар лигасининг миллий президенти бўлди. 50-йилларда Мандела

Африканинг жанубидаги апартеидга қарши энг фаол курашчилардан бири эди. Ўша йилларда Махатма Ганди унинг қаравалари ва сиёсий кураш усулларига сезиларли таъсир кўрсатди. 1952 йилда Мандела АМК ташабbusi билан ўtkazilgan итоатсизлик кампаниясиning ташкилотчиларидан бирига айланди. Шу билан бирга, у “М режаси” ни ишлаб чиқди, у АМК нинг яширин фаолиятига қўлланма бўлиб, ҳукумат томонидан тақиқланган тақдирда қўлланиши керак эди. 1953 йил охирида ҳукумат Манделага икки йил давомида оммавий тадбирларга чиқишни тақиқлади. 1955 йилда у қабул қилинган Халқ Конгрессини ташкил этишда қатнашди, унда Озодлик хартияси қабул қилинди. Унда Жанубий Африкада эркин ва демократик жамият қуришнинг асосий тамойиллари баён қилинган эди. Хартия АМК ва Жанубий Африкадаги апартеид тузумига қарши курашадиган бошқа сиёсий ташкилотларнинг асосий дастурий ҳужжати бўлди.

Бунга жавобан ҳукумат 1956 йилда яна Нельсон Манделага оммавий тадбирларга беш йил давомида чиқишни тақиқлади. 1956 йил 5 декабрда Манделани АМКнинг 156 фаоли билан давлатга хиёнатда айблади, аммо унга қарши айблов тўрт йил давом этган жараёндан кейин олиб ташланди.

Апартеидга қарши кураш қора танлилар яшаши ва ишлаши мумкин бўлган қоидаларини белгилаб қўйган ҳужжат кўрсатиш қонунининг киритилиши туфайли кучайди. 1960 йилда Шарпевил қирғинида 69та қора танли ўлдирилди, ҳукумат АМКни тақиқлади. Мандела яширин ҳолатга ўтди. Давлат томонидан тобора кучайиб бораётган қатағон ва зўравонлик Манделани апартеидга қарши зўравонликсиз кураш исталган натижага олиб келмаслигига ишонтириди.

1961 йилда АМК раҳбарлари апартеидга қарши қуролли кураш усулларига ўтишга қарор қилишди. Манделанинг ишончига кўра, қуролли кураш сўнгги чора бўлган. 1961 йилда ўзи ўша даврнинг ташкилотчиларидан бири бўлган АМК қуролли қанотини бошқарди.

У партизанлар урушига(апартеид тузумига қарши кураша олмаган тақдирда) ўтишга имкон берадиган ҳукумат ва ҳарбий иншоотларни бомбалаш сиёсатини бошлади.

1962 йил августда Мандела ҳибсга олинди. Судда унга 1961 йилда ишчилар иш ташлашини ташкиллаштириш ва давлат чегарасини ноқонуний кесиб ўтиш айбловлари қўйилди. 1962 йил октябрда у 5 йилга озодликдан маҳрум қилинди.

1964 йил 20 апрелда бўлиб ўтган Претория Олий судида, ўзининг ҳимоя нутқида Мандела АМКни куч ишлатиш тактик қуроли сифатида ишлатиш сабабларини баён қилди. Унинг сўзларига кўра, АМК тинч йўллардан апартеид режимига қарши курашда Шарпевилда отилишидан олдин фойдаланган. Мамлакатда фавқулодда ҳолат жорий этилиши, АМКнинг фаолиятини тақиқлаш билан бирга, қўпорувчилик ҳаракатлари уларнинг ҳуқуқлари учун курашишнинг ягона ишончли усули эканлигига ишонтириди. Бошқа ҳаракатлар эса сўзсиз таслим бўлиш билан баробар эди. Нихоят, Мандела шундай деди: “Мен бутун умрим давомида ўзимни Африка аҳолиси учун курашга бағишиладим. Мен оқларнинг устунлигига ҳам ва қора танлиларнинг устунлигига ҳам қарши курашдим. Мен барча фуқаролар бир хил яшаши ва тенг имкониятларга эга бўлган демократия ғояси ва эркин жамиятни улуғлайман..Бу мен у учун яшашга тайёр ва мен интилаётган олий мақсад.. Агар керак бўлса, бу мақсад учун ўлишга тайёрман.

1964 йилда Манделани тўхтатиш чораси умрбод қамоқ жазосига алмаштирилди. У 18 йилни (1964—1982) Яхши Умид бурни яқинидаги Роббен оролидаги бир кишилик камерада ўтказди. Оролда у ва бошқа маҳбуслар оҳактош каръерида мажбурий меҳнат билан шуғулланишиди. Хизмат қилиш ўтаётганларнинг барчasi терисининг рангига қараб ажратилган, бунда қора танлилар озроқ миқдорда овқат олишган. Манделанинг хотирлашича, у олти ой давомида битта ташриф ва битта хат олиш ҳуқуқига эга эди.

1982 йилда Мандела Кейптаун қамоқхонасида кўчирилди ва у ерда олти ой давомида ўтказди.

1985 йилда у ЖАР президенти Питер Ботнинг сиёсий курашдан бош тортиши эвазига озод этилиши ҳақидаги таклифини рад этди. Қамоқда бўлганида, Мандела Жанубий Африка университетида сиртдан таҳсил олди ва 1989 йилда ҳуқуқшунослик бўйича бакалавр даражасини олди. 1989 йилда Бот ўрнига Фредерик де Клерк ЖАР

Н. Мандела ва ЖАР президенти
Фредерик де Клерк, 1992 йил

Мандела 1994 йилдаги сайловда овоз беряпти.

Президенти этиб тайинланди. Апартеид тизимининг инқирози пайтида де Клерк АМКни ва апартеид тузумига қарши бошқа ҳаракатларни қонунийлаштириш түғрисидаги фармонга имзо чекди. 1990 йил 11 февралда Мандела озод қилинди.

Озод бўлган куни Мандела халққа мурожаат қилди. У мамлакатнинг оқ аҳолиси билан келишмовчиликларни тинч йўл билан ҳал қилишдан манфаатдорлигини эълон қилди, аммо АМК қуролли курашининг ҳали охирига етмаганлигини айтди: “Бизнинг қуролли курашга 1961 йилда мурожжат қилганимиз.., ўша пайтда АМК қуролли қаноти яратилган эди ... апартеид тузуми зўравонлигига қарши соф ҳимоя йўли эди. Уруш заруриятини пайдо қилган омиллар ҳали ҳам мавжуд. Биз бошлаган ишни

давом эттиришдан бошқа чорамиз йўқ. Умид қиласизки, тез орада қуролли курашга эҳтиёж қолмаслиги учун музокаралар доирасида муаммоларни ҳал қилиш учун қулай муҳит яратилади”. Мандела таъкидлаганидек, унинг асосий мақсади мамлакатнинг қора танли аҳолиси учун тинчликка эришиш ҳамда уларга миллий ва маҳаллий сайловларда овоз бериш ҳуқуқини беришdir.

Озод этилгандан сўнг Мандела АМК раҳбари лавозимига қайтди. 1991 йилда Жанубий Африкада фаолиятига тақиқ олиб ташланганидан сўнг, АМК ўзининг биринчи миллий конференциясини ўтказди. Унда Мандела ташкилот президенти этиб сайланди. 1990 йилдан 1994 йилгача партия апартеид режимини тугатиш бўйича музокараларда қатнашиди ва натижада умумирқий асосда биринчи умумиллий сайловлари бўлиб ўтди.

1993 йилда Нельсон Мандела ва ЖАР президенти Фредерик де Клерк апартеидга чек қўйишга уринишлари учун Нобель тинчлик мукофотига сазовор бўлишиди.

1994 йилда Жанубий Африкада африкалик кўпчилик иштирокида биринчи умумхалқ сайловлари бўлиб ўтди, натижада Нельсон Мандела ЖАРнинг биринчи қора танли президенти бўлди.

Эътибор беринг

1996 йилда унинг раҳбарлиги остида Жанубий Африка Республикасининг янги Конституцияси ишлаб чиқилди ва қабул қилинди, у барча жанубий африкаликларга ирқи, жинси ва диний эътиқодидан қатъий назар тенг ҳуқуқларни кафолатлади.

Эсда сақланғ

Президент Мандела учун асосий муаммо қашшоқликка қарши кураш бўлди.

Мандела мамлакатда ижтимоий ва иқтисодий тенгизликтини бартараф этишга қаратилган ижтимоий -иқтисодий ислоҳотларни амалга ошира бошлади. Жумладан:

- 1994 йилда олти ёшгача бўлган болаларга, шунингдек ҳомиладор ва эмизикли болалари бор аёлларга соғлиқни сақлаш муассасалари хизматларидан бепул тиббий хизмат кўрсатишни жорий этиш;
- ижтимоий хизматларни (уй-жой коммунал хўжалиги ва соғлиқни сақлаш) молиялаштиришга йўналтирилган Тикланиш ва тараққиёт дастурини амалга ошириш;
- 1994 йилда ерларни қайтариш тўғрисидаги қонун қабул қилинган, унга кўра 1913 йилда маҳаллий аҳолининг ерлари тўғрисидаги қонуннинг қабул қилиниши натижасида мулкидан маҳрум бўлган шахслар ерларнинг қайтарилишини талаб қилишга ҳақли эдилар;
- 1996 йилда Ер ислоҳоти тўғрисидаги қонуннинг қабул қилиниши, унда фермер хўжаликларида яшаб, ижарага олган ер эгаларининг хукуқлари ҳимоя қилинган. Қонунга кўра, ижаракиларни суд қарорисиз ва 65 ёшга тўлгандан кейин ердан маҳрум қилиш мумкин эмас;
- тиббий дори-дармон билан таъминлаш масаласи бўйича миллий сиёсатининг 1996 йилда амалга оширилиши асосий дори-дармонларга халқнинг қурби етишини осонлаштириди;
- давлат имтиёзларига сарфланадиган харажатларнинг кўпайиши;
- нафақаларни тўлашда тенглик ирқидан қатъи назар,(шу жумладан ногиронлик бўйича нафақа, ота-она капитали ва пенсия) жорий этилиши;
- Қишлоқ жойларда қора танли болаларни парвариш қилиш учун нафақа тўловини жорий этиш;
- таълим харажатларини ошириш;
- 1998 йилда болалар қашшоқлигига қарши кураш учун грантлар жорий қилиш;
- 1998 йилда молиялаштириш механизмини ва иш жойида малакасини ошириш чора-тадбирлари амалга оширилишини мустаҳкамлайдиган малака ошириш тўғрисидаги қонун қабул қилинди;
- 1998 йилда ишга қабул қилишда ирқий белгиларига кўра камситишни бекор қилувчи ишга қабул қилишда тенглик ҳақида қонун қабул қилинди;
- 6—14 ёшли болаларга африкалик болалар учун мажбурий таълим жорий қилиш;

- 3,5—5 миллион үқувчиларни бепул овқат билан таъминлаш;
- ҳукумат мамлакат ахолиси учун қуийдаги мұхим майший муаммоларни зудлик билан ҳал қилди;
- клиникаларни тиклаш ва қуриш;
- ахолининг турар жойларини электр тармоқларига улаш;
- ахоли учун уйлар қуриш;
- ахолини сув билан таъминлаш.

Мамлакат президенти сифатида қолган Мандела 1997 йилда АМК раҳбари лавозимидан истеъфога чиқди ва 1999 йилги сайловларда эса ЖАР президентлигига номзодини қўймади. Истеъфога чиққанидан сўнг Мандела жамоат ишлари билан шуғулланди. У барча жанубий африкаликлар ичида энг кўзга кўринган яхши ниятли элчига айланди (Конго Демократик Республикаси, Бурунди, Африканинг бошқа штатларида музокараларда фаол қатнашди; бошқа мамлакатларда тинчлик ўрнатишга ҳаракат қилди), хайрия ташкилоти — Мандела жамғармасини тузди, ОИТСга қарши кураш муаммолари билан шуғулланди. 89 ёшида у дунёнинг етакчи сиёсатчиларини ўз ичига олган Оқсоқоллар кенгашини тузди. Оқсоқоллар дунёдаги баъзи мураккаб муаммоларни ҳал қилиш учун ўз билимлари ва тажрибаларини таклиф қилишиди.

Нельсон Мандела 2013 йил 5 декабрда ҳаётининг 96-йилида вафот этди.

Ўз билимингизни синанг

1. Манделанинг апартеидга қарши курашга киришиши қандай воқеалар билан боғлиқ?
2. Мандела сиёсий курашда қандай усуллардан фойдаланган ва уларнинг ўзгаришига сабаб нима?
3. 1994 йил Жанубий Африкада бўлиб ўтган сайловларнинг ўзига хос ҳусусияти нимада эди?
4. Манделанинг ЖАР президенти сифатидаги фаолиятига тавсиф беринг.

ХХ – ХХІ АСР БОШИДАГИ АТОҚЛИ СИЁСАТЧИ-ИСЛОҲОТЧИЛАР

9-боб

34—35-§. МУСТАФО КАМОЛ ОТАТУРК – ТУРКИЯ РЕСПУБЛИКАСИ АСОСЧИСИ

Мустафо Ризо Усмонлилар империяси назорати остида бўлган Грециянинг Салоники шаҳрида божхона амалдори оиласида туғилди. Бошланғич маълумотни мадрасада олган, 12 ёшида давлат тасарруфидаги ҳарбий мактабга кирган. Унда Камол лақабини математика ўқитувчисидан олган, “мукаммаллик” деган маънени англатувчи бу номни кейинчалик фамилия қилиб олган. Кейинчалик бу йиллар ҳақида у шундай дейди: “Агар болаликда ишлаб топган икки тийиннинг биттасини мен китоблар учун сарфламаганимда, бугунги эришганларимга эришолмасдим”.

Ҳарбий мактабни тугатгач, М.Камол олий ҳарбий мактабда ва Оттоман ҳарбий коллежа ўқишини давом эттириди. 1902 йилда у Истанбулдаги Оттоман Бош штаблар академиясига ўқишига киради ва 1905 йилда уни тамомлайди. М. Камол асосий фанларни ўрганишдан ташқари, Франция маърифатпарварлари — Вольтер ва Руссо асарларини алоҳида эътибор билан жуда кўп ўқиди. Шу йилларда у ватанпарварлик ва миллий мустақиллик ғояларига қўшилди. М. Камол Усмонлилар империясининг иқтисодий ва сиёсий ҳаётидаги миллий буржуазиянинг мавқеини мустаҳкамлаш учун феодал абсолютизм ҳукмронлигига қарши курашган “Бирлик ва тараққиёт” (Ёш турклар) партиясига қўшилди. Камолни академияни тугатганидан кейин султонга қарши кайфиятда айблаб ҳибсга олишди ва Суриянинг Дамашқ шаҳрига сургун қилишди, у ерда у “Ватан” партиясини ташкил қилди, туркчадан таржима қилинганда рус тилида “Родина” деган маънени англатади.

Бугун дарсда:

- Туркия Республикаси тарихининг ўтиш даврида Мустафо Камол Отатурк ислоҳотларининг аҳамиятини баҳолаймиз.
- Биз “дунёвий давлат”, “этатизм” тушунчаларини тарихий воқеаларни изоҳлаш учун таҳлил қиласиз,
- Давлат тарихида Мустафо Камол Отатурк ролини тавсифлаймиз.

Калит сўзлар:

миллий озодлик ҳаракати, республика, президент, этатизм, ислоҳотлар, камолчилик

Мустафо Камол
Отатурк
(1881–1938)

1908—1909 йилларда М. Камол Султон Абдул-Хамид II нинг мутлақ тузумини ағдарган ёш турклар инқилобида иштирок этди. Бирок ёш туркларнинг ҳокимиятга келиши билан мамлакатда вазият деярли ўзгармади, муҳим ислоҳотлар ўтказилмади, омма орасида норозилик кучайди. Ёш турклардан кўнгли қолган М.Камол тўлиғича ҳарбий фаолият билан шуғулланди.

Биринчи жаҳон уруши даврида у Дарданелл мудофаасини ташкил этишда ўзини яхши кўрсатди, Дарданеллда Англия-Франция десант қўшинлари билан жангда шуҳрат қозонди, бунинг учун у Пошо-усмонлилар империясида энг юқори ҳарбий ва фуқаролик амалдори унвонини олди.

М.Камол қўшинларга буйруқ берди ва Мудофаа вазирлигига ишлади. Усмонлилар империясининг таслим бўлиши ва Стамбулнинг 1918 йил кузидаги Антанта кучлари томонидан босиб олиниши билан мамлакатнинг бўлинини хавфи пайдо бўлди. Бундай вазиятда Камол пошо Туркиядаги миллий-озодлик ҳаракатига раҳбарлик қилди ва бу ҳаракат унинг номи билан камолчи деб аталди. У “душман қўшинлари ва хоинлари Стамбулда юрган пайтда, боболари еридан душман байроқларини олиб ташлагунча” курашишини айтди.

1919 йил май ойида Измирга грек қўшинлари кирганлиги ҳақида хабар олган М.Камол Кичик Осиёга жўнади ва чет эл босқинчилари ва хиёнаткор султон ҳокимиятига қарши уруш олиб борди. Унинг биринчи вазифаси миллий кучларни бирлаштириш эди. Шу мақсадда Туркияning мустақиллиги учун курашга даъват этган “Ҳуқуқларни ҳимоя қилиш” жамиятини тузиш бошланди. М.Камол бошлигидаги жамиятлар конгрессида сайланган вакиллик қўмитаси муваққат ҳукумат вазифаларини бажара бошлади. Камол томонидан 1920 йил апрель ойида эълон қилинган Туркияning янги пойтахти Анқарада йиғилган янги парламент — **Туркия Буюк миллий мажлиси (ТБММ)** ўзини мамлакатдаги ягона қонуний ҳокимият деб эълон қилди. ТБММ Туркияning вақтинчалик Конституциясига айланган “Асосий ташкилотлар тўғрисида”ги қонунни қабул қилди. Унда “олий ҳокимият ... миллатга тегишли” деб эълон қилинди. Бутун қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият ТБММга, парламент номидан эса ҳукуматга топширилди. **ТБММ** М.Камолни парламент раиси ва ҳукумат бошлиғи этиб сайлади.

“Хаёт бу кураш, — деди Камол, — шунинг учун бизда фақат иккита танлов бор: ғалаба қозониш, ютқазиш”. У 1920 йил 10 августда Антанта мамлакатлари ва Туркия Султон ҳукумати ўртасида имзоланган мамлакатнинг ажралишини мустаҳкамлаган Севр тинчлик шартномасини ноқонуний деб эълон қилди.

1922 йил августда турк қүшиллари Антанта қүшилларини мағлубиятга уратышди ва уларни Кичик Осиёдан чиқиб кетишга мажбур қилдилар. Урушдаги ғалаба мамлакатнинг мустақил ривожланишини қўллаб-қувватлаган М.Камол ва унинг тарафдорларининг мавқеини янада мустаҳкамлади. Мамлакатнинг озод бўлишига эришган Камол ўзининг иқтисодиёти, ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаётини модернизация қилиш муаммоларини ҳал қилишга киришди.

Эсада сақланг

М.Камол сиёсатининг асосий мазмуни этатизм — жамият ҳаётининг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий ва бошқа соҳаларида фаол давлат сиёсати тамойили эди.

Давлат тузуми, қонунчилик, маданият ва ҳаёт тизимидағи ислоҳотлар. Ҳарбий хизматда бўлган пайтида, М.Камол кўплаб хизмат сафарларига борди ва Туркия европалаштириш ёрдамида замонавий ва гуллаб-яшнаган давлатга айланиши керак деган холосага келди.

Руҳоний-феодал унсурларни бостириш мақсадида М.Камол ислоҳотлар ўтказишга киришди. У деди: “*Биз амалга ошираётган ислоҳотларнинг мақсади Туркия Республикаси ҳалқини шакли ва мазмуни бўйича замонавий жамиятга айлантиришидир. Бу бизнинг ислоҳотларимизнинг асосий вазифасидир. Бу воқеликни англамаганлар йўқ қилинади ... Менинг ҳалқим демократия тамоилларини, ҳақиқат ва илм-фан таълимотларини ўрганиши керак. Бидъат йўқолиши керак*”.

1922 йил 1 ноябрда парламент *Султонликни бекор қилувчи қонун* қабул қилди. 1923 йил апрелда “Хуқуқларни ҳимоя қилиш” жамиятлари ўрнига янги сиёсий ташкилот — Халқ партияси тузилди, кейинчалик у *Республика Халқ партияси (РХП)* деб номланди, М.Камол унинг алмаштирилмайдиган раиси бўлди. 1923 йил 23 апрелда Анкарада М.Камол бошчилигига ТВММ ўз фаолиятини бошлади. *1923 йил 29 октябрда Туркия республика деб эълон қилинди, унинг биринчи президенти этиб М. Камол сайланди* (у 1927, 1931 ва 1935 йилларда ушбу лавозимга қайта сайланди)

У шундай деди: “*Биз тизимни тубдан ўзгартиришимиз керак. Шунинг учун мен Туркияни авторитар республикага айлантираман, у барча ижро этувчи ҳокимиятни ва қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг бир қисмини ўз қўлига олган президент томонидан бошқарилади.*”

1924 йилда *халифалик*, яъни халифа бошчилигидаги мусулмон феодал теократияси *тугатилди*. Халифаликнинг тугатилиши кўплаб диний жамоаларнинг йўқ қилинишига олиб келди. Диний жамиятлар уларга ҳомийлик қилаётган ташкилотлар — мактаблар, касалхоналар ва бошқаларнинг қўллаб-қувватлашидан маҳрум бўлди. Дин ва вақф¹ ишлари Министрлиги тугатилди, суд жараёнларида

¹ Мусулмон мамлакатларда солиқса тортилмайдиган ва мусодара қилинмайдиган, диний ёки ҳайрия ташкилотларига совға ёки мерос сифатида такдим этилган мулк (кўпроқ ер).

шариат қонунларидан фойдаланишни тақиқловчи рухонийларнинг суд процесслари олиб ташланди. Мадрасалар ёпилди, таълим муассасалари устидан назорат Таълим Министрлиги томонидан амалга оширилди.

Этибор беринг

1924 йилда султонлик ва халифалик тугатилгандан сүнг Усмонлилар империяси мавжудлигини йўқотди.

Эсада сақланг

Феодал—теократик монархияни—султонлик ва халифликнинг тугатилиши, республиканинг эълон қилиниши эски сиёсий тузумни синдириш жараёнини якунлади.

1922—1924 йиллардаги ислоҳотлар 1924 йил 20 апрелда қабул қилинган ва миллий буржуазия ҳамда у билан боғлиқ бўлган ер эгалари гуруҳларининг ҳукмронлигини тасдиқлаган даврнинг Европа меъёрларига мувофиқ ёзилган *биринчи Республика Конституциясида* мустаҳкамланди. Бироқ Конституцияда эълон қилинган ҳуқуқлар аҳолининг кўп қисми учун уларни амалга оширишда реал шароитлар яратилмаган эди. Конституция барча фуқароларни турклар деб эълон қилди. Шундай қилиб, Туркияда миллий озчиликларнинг мавжудлиги қонун томонидан рад этилди ва уларнинг қўшилиб кетишига рухсат берилди.

Замонавий миллий *дунёвий давлатнинг* ташкил топиши черков ерларининг давлат мулкига айлантирилиши, черковнинг давлатдан ва мактабнинг черковдан ажралиб чиқиши Европа моделига мувофиқ жиноят ва фуқаролик кодексларининг қабул қилиниши билан боғлиқ эди. Иккинчиси кўп хотинлиликни тақиқлади (расмий жазо икки йиллик қамоқ шаклида тайинланди), аёллар никоҳ ва ажралиш масалаларида эркаклар билан teng ҳуқуқларга эга бўлдилар.

М. Камол *аёллар эмансипациясини*¹ қўллаб-қувватлади. 1934 йил 5 декабрда Туркияда жинсларнинг тўлиқ тенглиги расман ўрнатилди. Аёллар муниципалитетларга ва парламентга сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга бўлдилар. 1920 йилдан 1928 йилгача университетларни битирган аёллар сони барча битиравчиларнинг нолдан 10% гача ўси. Уларга Босфорни кесиб ўтган паромларнинг палубаларида бўлишларига рухсат берилди (олдин улар каютадан чиқарилмаган эди), трамвай ва темир йўл вагонларининг худди шу қисмидан эркаклар билан teng фойдаланишлари мумкин бўлди.

1928 йилга келиб, 1 миллион 800 мингга яқин киши мактабларга қатнади. Умумий таълим дастурининг 3 йилида 1,5 миллионга яқин

¹ Эмансипация — ҳуқуқларнинг тенглаштирилиши. Саводсизликни тугатиш М. Камолнинг маданий ислоҳотларидаги муҳим бўғин эди.

киши таълим түғрисидаги сертификатларга эга бўлди. 1928 йилда 16 ёшдан 30 ёшгача бўлган барча турклар учун бундай курсларни мажбурий равишда тугатиш түғрисида қарор қабул қилинди. *Алифбони лотинлаштириш* (барча асосий лотин белгилари ва бир неча қўшимча ҳарфларни ўз ичига олган) ҳамда араб ва форс тилидан ўзлаштирилган сўзлардан турк тилини тозалаш амалга оширилди. Лотин алифбосининг жорий қилиниши нафақат аҳолининг билим олишига ёрдам берди, балки ўтмиш билан узилиш босқичи эди.

Европача вактни ҳисоблаш тартиби жорий этилди, шанба ва якшанба (жума куни эмас) дам олиш куни деб эълон қилинди, Европа шляпалари ва кийим-кечаклари тартибга киритилди. М.Камол ўзининг маърузаларидан бирида шундай деди: “Дўстлар! Маданий халқаро кийим миллатимизга муносиб ва мос келади ва биз барчамиз уни киямиз. Этик ёки пояфзал, шим, кўйлак ва боғич, костюм. Албатта, ҳамма нарса бошимизга киядиган нарсалар билан тугайди. Ушбу бош кийим “шляпа” деб номланади”.

Иқтисодий ислоҳотлар. Мустақиллик учун кураш тугаган пайтда Туркия иқтисодий ривожланмаган давлатларга тегишли эди. Унинг иқтисодиёти аграр, ярим мустамлакачилик хусусиятига эга эди. Маҳаллий саноат, бир нечта истиснолардан ташқари, ҳунармандчилик ва майда ҳунармандчилик билан шуғулланган. Мамлакатдаги 14 миллион аҳолининг 77 фоизга яқини қишлоқларда истиқомат қилишган, уларнинг 81,6 фоизи қишлоқ хўжалигида, 5,6 фоизи саноатда, 4,8 фоизи савдо ва 7 фоизи хизмат кўрсатишида банд бўлган. Қишлоқ хўжалигининг миллий даромаддаги улуши 67% ни, саноатда 10% ни ташкил этди. Банкларда, суғурта компанияларида, коммунал корхоналарда, тоғ-кон корхоналарида хорижий капитал устунлик қиласар эди. Темир йўлларнинг аксарияти чет элликлар қўлида қолди. Марказий банкнинг вазифалари инглиз ва француз капитали томонидан бошқариладиган Оттоман банки томонидан амалга оширилди.

“Тўлиқ мустақилликка фақат иқтисодий мустақиллик билан эришиш мумкинлигини” таъкидлаган М.Камол *мамлакатни жадал индустрлаштириш, саноат соҳасида давлат секторини барпо этиш йўлига* ўтди. Этатизмда ифодаланган иқтисодий сиёsat давлат маблағларининг саноат, темир йўл транспорти ва кейинчалик иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига қўйилишини назарда тутади. Мамлакат бўйлаб металл қувиш, пўлат қувиш, керамика ва кимё заводлари қурила бошланди ва қофоз ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. 1928 йилда давлат янги ишлаб чиқаришни электр энергияси билан таъминлаш учун қудратли электр станцияларини қуришни бошлади.

Шу билан бирга, давлат хусусий ташаббусни қўллаб-қувватлади. 1927 йил 1 июлда кучга кирган *саноатни қўллаб — қувватлаш бўйича қонун* қабул қилинди. Бундан буён корхона қурмоқчи бўлган

саноатчига 10 гектаргача бўлган ер участкаси бепул берилиши мумкин эди. У ёпиқ бинолар, ер участкалари, фойда ва бошқалар учун соликларни тўлашдан озод қилинди. Корхонанинг қурилиш ва ишлаб чиқариш фаолияти учун четдан олиб кирилган материалларга божхона тўловлари ва соликлар солинмайди. Ҳар бир корхонага ишлаб чиқаришнинг биринчи йилида маҳсулотнинг қийматига 10% миқдорида мукофот белгиланди. Давлат чет элликлардан деярли барча саноат корхоналарини ва темир йўлларни сотиб олди ва “Режи” хорижий тамаки монополиясини миллийлаштириди.

1924 йилда Камол кўмаги билан Туркия тарихидаги биринчи банк – Ишбилармонлик банки ташкил этилди. 1930 йилда ҳукумат Туркия Марказий банкини ташкил қилди, бунинг натижасида хорижий сармоялар мамлакат молия тизимида доминант ролини ўйнашдан тўхтади. Банк банк кредитини ташкил этишга катта эътибор берди.

Эътибор беринг

Этатизм чет эл капиталининг фаолият доирасини чеклашга ҳисса қўшди, турк миллий буржуазияси мавқеининг мустаҳкамланишига олиб келди.

Ривожланаётган иқтисодий тикланиш миллий буржуа ва унинг қатламларининг мавқеини мустаҳкамлади. Шу билан бирга, М.Камол қишлоқ хўжалигининг юксалишига эриша олмади, бу ерда капитализмдан олдинги тартиблар ва заминдорларнинг эгалиги сақланиб қолган эди.

1929—1933 йиллардаги жаҳон иқтисодий инқирози Туркия иқтисодиётига оғир зарба берди. Бундай шароитда ҳукумат ташаббусни узил-кесил ўз қўлига олишга қарор қилди. Бюджет маблағлари ҳисобига ёки давлат назорати остида саноат ва инфратузилма қурилишига ўтди. 1931 йилда *камолчиларнинг этатизм концепцияси ёки мамлакатнинг иқтисодий ҳаётини давлат томонидан тартибга солишни* якуний шаклида шакллантирилди. 30-йилларнинг ўрталарига келиб камолчилик ислоҳотлари ўз самарасини бера бошлади: давлатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳолати мустаҳкамланди, қўшни мамлакатларда Туркиянинг обрўси ошди.

Ижтимоий-сиёсий ислоҳотларни амалга ошириш ва этатизм сиёсатини амалга ошириш жараёнида турк буржуа миллатчилигининг йўналишларидан бири бўлган камолчилик мафкураси ниҳоят шаклланди.

Эсада сақланг

Камолчиликтамойиллари эълон қилинди: республикачилик (республика бошқарув шаклига содиқлик), миллатчилик (турк миллатининг юксалиши), этатизм, лаицизм (динни давлат ишларидан ва халқ таълими тизимидан ажратиш), халқ (Туркияда турк халқининг бирлиги,

синфларнинг мавжудлиги ва синфий курашни инкор этиш ва бошқалар), инқилобийлик Туркиядаги синфий кураш), инқилобийлик (мустақиллик учун кураш тамойиллариға, камолчилик ғояларига ва ислоҳотларга содиқлик).

1934 йилда эски унвонлар бекор қилиниб, шахсий номлар киритилганды (бунгача Туркияда исмларни ишлатиш одат эди), ТБММ қарорига биноан, Мустафо Камол Отатурк фамилиясини олди, бу “туркларнинг отаси” ёки “буюк турк” деган маънени англатади (туркларнинг ўзи иккинчи таржимани афзал кўришади).

Отатуркнинг ислоҳоти ўн йил давом этди (1922-1934) ҳамда жамият ва маданиятнинг анъанавий тузилишини тубдан ўзгартирди, унинг ўзи эса XX асрда Усмонлилар империяси тарихини якунлаган ва янги давлат — Туркияни яратган таниқли сиёsatчи бўлди.

Ўз билимингизни синанг

1. М.Камол Туркиядаги миллий озодлик харакатини ташкил қилишда қандай усуллардан фойдаланди?
2. Этатизм нима ва у нима учун Туркиядаги М. Камол ислоҳотларининг асосини ташкил этди?
3. Туркияда дунёвий давлатнинг вужудга келиши қандай ислоҳотлар билан боғлиқ?
4. Камолчилик асосларини айтинг ва тушуниринг.

Отатурк паспорти (1934)

36-§. ФРАНКЛИН ДЕЛНО РУЗВЕЛЬТ ВА УНИНГ “ЯНГИ ЙЎЛИ”

Ф. Рузверльт хусусий тадбиркор ва ер эгаси оиласида туғилди. 1899 йилда мактабни битиргандан сўнг, у Гарвард университетининг коллежига ўқишига кирди ва 1904 йилда уни тугатди, сўнгра (1904-1907) Колумбия университетида ҳуқуқшунослик бўйича таҳсил олди. 1907-1910 йилларда у катта юридик идорада хизмат қилди. У Нью-Йорк штатида поместьега, Жоржия штатидаги шифобахш булоқларга эгалик қилди, бир нечта етакчи саноат компанияларида акционер бўлган.

1910 йилда Ф. Рузверльт Нью-Йорк штатининг сенатори этиб сайланди. 1913-1920 йилларда у денгиз министрининг ёрдамчиси бўлиб ишлади. Биринчи жаҳон уруши пайтида у армия ва

Бугун дарсда:

- Тинчлик ва уруш даврида Ф.Рузверльтнинг ички ва ташқи сиёsatининг хусусиятларини аниклаймиз.
- Ф.Рузверльтнинг давлат тарихидаги ролини тавсифлаб берамиз.

Калит сүзлар:

"Янги йўл", давлат тизими, изоляционизм сиёсати, карантин, олтин паритет тўғрисидаги қонун

флотни қайта ташкил этиш бўйича таклифлар билан чиқди ва машҳурликка эришди. 1921–1933 йилларда фаол равишда бизнес билан шуғулланиб, бир нечта компаниялар директорлар *кенгашининг таркибида бўлди*.

1921 йилда у полиомиелит билан касалланиб қолди ва бутун умри давомида мустақил ҳаракатланиш қобилиятини йўқотди. Бироқ у сиёсат билан шуғулланишда давом этди. 1928 йилда Нью-Йорк штатининг губернатори этиб сайланди, 1930 йилда у иккинчи муддатга қайта сайланди.

Ф. Рузвельт сиёсий фаолиятининг дастлабки кунлариданоқ ижтимоий-сиёсий воқеликни фавқулодда англашни, аҳолининг кенг қатламларининг эҳтиёж ва истакларини ифода этиш қобилиятини кашф этди. У эскирган сиёсий тамойилларга жасорат билан қарши чиқди, давлатнинг жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳётига аралашмаслик ғояси унга бегона эди.

Рузвельтнинг ички сиёсати. Рузвельт 1932 йилдаги президентлик сайловларида иштирок этиб, мамлакатни глобал иқтисодий инқироздан чиқишига қаратилган пухта ўйланган иқтисодий ва ижтимоий ислоҳотларни тайёрлади. Рузвельт мамлакатнинг тажрибага муҳтож эканлиги ҳақида ўйлаган ҳолда, "Янги йўл" деб номланган, мамлакат олдида турган муаммоларни ҳал қилишга қаратилган дадил ислоҳотлар дастурини илгари сурди. "Янги келишув" номи Рузвельтнинг 1932 йил 2 июлда Демократик партиядан президентликка номзодлиги кўрсатилиши муносабати билан ўтказилган съездидаги нутқидан олинган. "Янги келишув" дастури Рузвельтнинг президент сайловларида ғолиб бўлишини таъминлади.

1933 йил март ойининг бошида Оқ уйга келиши билан Рузвельт ислоҳотларни ўтказишни бошлади. Қуйидагилар қабул қилинди:

— *банк тизимидағи ислоҳот*, мамлакатнинг барча банк тизими устидан давлат назоратини кучайтиришга қаратилган, шу жумладан олтин паритети тўғрисидаги қонун — молиявий тизимни такомиллаштириш мақсадида муомаладан олтин қофозлар олиб қўйилди ва шу билан мамлакатда қофоз пулларнинг чексиз алмашинуви тўхтатилди; АҚШ олтин стандартини ва долларнинг девальвациясини рад этади;

— *саноатни тиклаш тўғрисидаги қонун* — маҳсус федерал ташкилотни яратиш бўйича миллий маъмурият жорий қилиш, адолатли ракобат кодексларини — бутун саноат учун бир хил иш ҳақини, иш кунининг бир хил давомийлигини белгиловчи нормалар ва ҳк.;

— *мехнат муносабатлари тўғрисидаги қонун*, ишчиларнинг иш ташлаш ҳуқуқини мустаҳкамлаш, ташкилотларни тузиш ва

касаба уюшмаларига бирлаштириш мекнат муносабатларини давлат томонидан тартибга солиш тизими яратилди;

— *қишлоқ хұжалиги ишлаб чиқаришини тартибга солиш түгрисидаги қонун* — қишлоқ хұжалиги маңсулотларини ортиқча ишлаб чиқариши тугатиш учун ишлаб чиқариши қисқартиришда фермерларга компенсация тұлаш;

— *мухомжаларга ёрдам дастурига* ишсизликни камайтириш мақсадида давлат томонидан жамоат ишларини ташкил этиш (күчаларни ободонлаштириш, йүллар, электр станциялари, турар жойлар ва бошқаларни қуриш) киритилган.

“Янги йўл” дастурларининг энг узок давом этадигани ижтимоий суғурта чоралари эди.

1935 йилда АҚШ тарихида биринчи марта *ижтимоий таъминот түгрисидаги қонун* қабул қилинди, унга мувофиқ мамлакатда биринчи марта пенсия ва нафақаларнинг давлат тизими жорий этилди. Қонунда қарилек бўйича ва боқувчисини йўқотганга бериладиган нафақа, ишсизлик нафақаси ва ногиронлик суғуртаси назарда тутилган.

1938 йилда энг кам иш ҳақи ва иш кунининг максимал давомийлигини белгиловчи *ишли кучиниadolatli ёллаш түгрисидаги қонун* пайдо бўлди.

Солиқ тизимини ислоҳ қилиш жараёнида ортиқча даромад, мерос ва ҳадя учун солиқ ставкалари оширилди.

1933—1939 йилларда Рузвельтнинг президент маъмуриятининг ижтимоий-иктисодий дастурлари давлат ҳаётининг энг муҳим соҳаларига, айниқса иктисодий ва ижтимоий соҳаларга давлат аралашувининг мисли кўрилмаган кенгайишига олиб келди.

Эсда сақланг

“Янги йўл” иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш тизимининг зарурлигини тан олишга асосланган эди. Давлатга жамиятдаги иқтисодий фаолият ва ижтимоий жараёнларни тартибга солиш вазифаси юклатилди.

Жамиятнинг ушбу жиҳатларини назорат қилиш ва аралашиб учун маҳсус органлар ва муассасалар ташкил этилиб, мамлакатнинг ҳукмрон доиралари сиёсий йўлида сезиларли ўзгаришларга олиб келадиган қонунлар қабул қилинди.

Эътибор беринг

“Янги йўл” АҚШ тарихидаги бурилиш нұқталаридан бирига айланди. Ўша вақтдан бошлаб борадиган иқтисодий ва ижтимоий соҳаларга давлат аралашви тизими доимий равишда такомиллашиб, Америка давлат-сиёсий тизимининг ажralmas қисмига айланди. “Янги

Франклін Рузвельт
(1882—1945)

йўл" доирасида амалга оширилган ислоҳотлар Американинг турли хил давлатларининг фаровон ҳаёти учун мустаҳкам асос яратди.

1936, 1940, 1944 йилларда Рузвельт АҚШнинг президенти этиб сайланди.

Рузвельтнинг ташқи сиёсати. Биринчи жаҳон уруши тугаганидан сўнг АҚШнинг олиб борган изоляционизм сиёсати шароитида Рузвельт АҚШ дунёning бошқа қисмларидан ажралмаслиги керак, деб ҳисоблайди, чунки мамлакатнинг келажакдаги хавфсизлиги ва умумий фаровонлиги Европа ва Осиё тақдири билан узвий боғлиқдир.

Эътибор беринг

Ўзаро боғлиқлик дунёдаги барча мамлакатларнинг ўзаро боғлиқлиги сифатида тушуниб, у Рузвельт ташқи сиёсат ҳақидаги фикрлашининг марказий тушунчаси эди.

"Янги йўл"нинг ички сиёсий қўллаб-қувватлашини йўқотмаслик учун 30-йилларда Рузвельт АҚШда ҳукмон бўлган изоляционистик кайфиятга ён беришга мажбур бўлди, бу ҳар қандай шароитда ҳам Американи Европа ва Осиёдаги янги урушдан қутқармоқчи эди. Аммо Рузвельт ҳеч қачон АҚШ ташқи сиёсатининг Farbий яримшарида ва Тинч океанидаги манфаатларига қараб чекламаган.

Рузвельт, агар Қўшма Штатлар ва унинг иттифоқчилари океанлар устидан назоратни йўқотса, Гитлер коалицияси Farbий ярим шарга ҳужум қилишда фойдаланади, деб ҳисоблашган. Унинг фикрича,

денгизлар устидан назоратни фақат АҚШ ҳарбий-денгиз кучлари амалга ошириши мумкин эмас. Бу Европа ва Осиёда марказий кучлар устун бўлмаган ва иккита қитъада кема қуриш қудратига эга бўлиш имкониятлари мавжуд бўлган шароитдагина мумкин бўлади.

Шу сабабли Рузвельт Францияни, Британия империясини, Хитойни ва СССРни қўллаб-қувватлаш керак, деб ҳисоблади, чунки улар АҚШни билвосита ҳимоя қиласи.

Ҳақиқий жараёнлар ва воқеалар АҚШни энди дунёning қолган қисмидан ажратиб қўёлмаслигига Рузвельтнинг ишончини ошириди. Авиациянинг ривожланиши АҚШнинг жаҳон сиёсатининг етакчи марказларидан узоқда жойлашганлиги омилининг самарадорлигини пасайтириди. 1937 йилда Япония Хитойга қарши тажовузни бошлаганда, Рузвельт ҳақиқатдан изоляция сиёсатидан чиқиб кетишни бошлади. У

АҚШ Президенти
Франклин Рузвельт
японларнинг "Перл-
Харбор"га ҳужумидан сўнг
Японияга уруш эълон
қилиш ҳақидаги
декларацияга имзо
чекяпти

тинчлик тарафдори бўлган давлатларни тажовузкор давлатларга карантин ўрнатишга чақирди.

1939 йил сентябрь ойида Германиянинг Польшага ҳужумидан сўнг Рузвельт урушаётган давлатларга қурол сотишига рухсат бериш учун Конгресснинг махсус сессиясини чақирди. У фашизм ва япон милитаризмининг ғалабаси АҚШнинг мавжудлигига таҳдид солиши мумкинлигини тушунишдан келиб чиқди.

1941 йил августда Ньюфаундленд қирғоқларида Ф. Рузвельтнинг Буюк Британия Бош вазири В. Черчилль билан биринчи учрашуви бўлиб ўтди. Унда АҚШ урушга кирган тақдирда икки мамлакат ўртасидаги қўшма ҳаракатлар истиқболлари муҳокама қилинди.

Эътибор беринг

Учрашув натижасида АҚШнинг урушдаги стратегик мақсадлари ва урушдан кейинги тузилмадаги муаммоларга нисбатан позициясини тавсифловчи Атлантика Хартияси қабул қилинди.

Хартияда айтилишича, Иттифоқдошлар ҳудудларни эгаллаб олишга интилмайдилар, халқларнинг бошқарув шаклини танлаш ҳуқуқини ҳурмат қиласидилар ва ўзларининг суверен ҳуқуқларини тиклаш учун курашаётган халқларни қўллаб-қувватлайдилар. Америка Қўшма Штатлари уруш тугаганидан кейин ҳам демократик дунё тартибининг кафолати сифатида иштирок этишга тайёрлигини билдириди.

Эсда сақланг

Япония 1941 йил 7 декабря "Перл-Харбор" Америка ҳарбий-денгиз базасига ҳужум қилганидан сўнг, АҚШ изоляция ва бетарафлик сиёсатидан воз кечди ҳамда Гитлерга қарши коалиция томонидан Иккинчи Жаҳон урушига кирди.

Рузвельт 1940 йил январда Конгрессга мурожаатида эълон қилган ва 1941 йил августда *Атлантика хартиясида* аниқлаштириб олган келажакдаги дунё тартиботи тамойилларига жиддий ёндаши.

Келгусидаги дунё тузумининг тамойилларидан келиб чиқиб, Рузвельт ҳаракатнинг асосий тамойилларини — иттифоқдаги шерикларини жамоатчилик умумий тамойилларига риоя қилиш ва урушдан кейинги тартибининг аниқ масалалари бўйича эҳтимоли бор сиёсий зиддиятлар Англия-Саксония-Совет-Хитой коалициясининг портлашига йўл қўймаслик мажбуриятини юклашни илгари сурди.

Ўз билимингизни синанг

1. Рузвельтнинг "Янги йўли" нима сабабдан АҚШ тарихидаги бурилиш нуқталаридан бирига айланганини тушунириинг
2. Рузвельт урушдан кейинги дунё тартиби ва ташқи сиёсатининг қандай тамойилларини таклиф қилган?

37-§. ШАРЛЬ ДЕ ГОЛЛЬ: ФРАНЦИЯ БҮЮКЛИГИНИНГ ТИКЛАНИШИ

Бугун дарсда:

- Давлат тарихидаги Шарль де Голлнинг ролини тавсифлаймиз.
- Франциядаги ижтимоий жараёнларни түшүнтириш учун "голлизм" түшүнчесининг мөхиятини таҳлил қиласыз.
- Шарль де Голль фаолияти мисолидан фойдаланиб, кучли президентлик ҳокимияти институтининг мұхимлигини билиб оламиз.

Калып сүзлар:

"кучли давлат" ғояси, "миллий буюклиқ", президент республикаси, голлизм, "учинчи йўл", референдум.

Шарль де Голль Лилл шаҳрида иезуит колледжида фалсафа ва адабиётдан дарс берадиган ўқитувчи оиласыда туғилди. Ўрта маълумотта эга бўлиб, у Сен-Сир ҳарбий мактабига ўқишига кирди. Биринчи жаҳон уруши пайтида у жангларда қатнашди, ярадор ҳолида асирга олинди.

1924 йилда у Олий ҳарбий мактабини битириб, турли ҳарбий қисмларда хизмат қилди. Иккинчи жаҳон уруши бошида бригада генерали унвонини олгач, у ҳаракатдаги армияга юборилиб, танк бригадасига қўмондонлик қилади. Франция мағлубиятидан кейин Англияга жўнади ва сафига энг хилмажил қарашлар — ўзининг мафкуравий тарафдорлари, коммунистлар, социалистлар, христиан демократларни бирлаштирган "Озод Франция" Қаршилик кўрсатиш ҳаракатига раҳбарлик қилди;

Париж озод қилингандан кейин де Голль давлат ҳокимиятини мустаҳкамлашга киришиди.

1944—1945 йилларда у Франция Муваққат ҳукуматига раҳбарлик қилди. Унинг асосий мақсади Франция давлатининг тикланиши, ҳокимиятни жамлашга асосланган радикал конституциявий ислоҳотларни амалга ошириш эди. Ҳукumatдаги келишмовчиликлар туфайли де Голль 1946 йилда истеъфога чиқди.

1946 йил 16 июнда Бай шаҳрининг озод қилинганининг икки йиллиги тантанасида нутқ сўзлаган де Голль биринчи навбатда ўзининг конституция лойиҳасини таърифлаб берди. Бу Франциянинг буюклигини, миллий мустақиллиги ва бирлигини таъминлашга қодир "кучли давлат" ғоясига асосланди. Де Голль парламент тизимидағи республикани ташкил этиш ғоясини қаттиқ танқид қилди ва унда сиёсий тизимнинг тўла-тўқис бузилиши хавфини кўрди. Унинг фикрича, ҳокимиятнинг барча тармоқлари устидан сиёсий назоратни амалга оширувчи партиялар ташқарисида ва тепасида турган диктатор эмас, балки миллий манбаатларнинг ҳаками ва кафили бўлиши керак.

1958 йилда Францияда “ультра” құзғолон бошланган Жазоирдаги уруш туфайли ижтимоий — сиёсий инқироз бошланды. Құзғолончилар Жазоирда урушни ғалаба билан тугатадиган “ижтимоий қутқариш ҳукумати” яратилишини талаб қилишди. Улар де Голлни ҳукумат бошлиғи лавозимига тайинлашни талаб қилишди.

Бунга жавобан де Голль нафақат мамлакатни бошқаришга, Жазоир муаммосини ҳал қилишга, балки сиёсий ироданинг етишмаслигини келтириб чиқарған давлат тизимини тубдан үзгартыришга тайёрлигини билдири. У үзига фавқулодда ваколатлар берилишини ва 1946 йил Конституциясининг бекор қилинишини талаб қилды.

Ҳукумат бу талабларни қабул қилды ва 1958 йил 1 июндан де Голль ҳукуматни бошқарады. Куда янги Конституция қабул қилинди, у мамлакатнинг сиёсий тузилиши харakterини үзгартырды. *Парламентликдан Франция президентлик-парламент республикасига айланди*, бунда давлат раҳбари катта ваколатларга эга бўлди: президент етти йилга сайланди, ҳукумат аъзоларини, шу жумладан бош вазирни тайинлайди, ҳар қандай қонунни парламентда қайта кўриб чиқиш учун қайтариши мумкин, парламентни тарқатиб юбориш ва фавқулодда ҳолат жорий этиши мумкин. Шундай қилиб, у парламент олдида жавобгар бўлмайди ва Франциянинг миллий мустақиллиги ва яхлитлигининг кафолати эди.

1958 йил декабрь ойида де Голль Франция президенти этиб сайланди. 1962 йилда Жазоирга мустақиллик берилди, Жазоир муаммосини ҳал қилиб, де Голль Франциянинг буюклигини тиклаш учун зарур бўлган ижтимоий-иктисодий ислоҳотларга эътиборини қаратди.

Эътибор беринг

Де Голль томонидан илгари сурилган голлизм доктринаси Франциянинг миллий сиёсий анъаналарига мувофиқ яхлит сиёсий фалсафа эди. У давлат амалиётчилиги, радикал мафкуравий ғоялар, этатизм тамойиллари ва халқ суверенитети, консерватизм ва ижтимоий ислоҳот ғояларини бирлаштири. Де Голль халқка коммунизм ва либерализм ғояларини енгадиган “учинчи йўл” ни таклиф қилди.

“Мехнат ва капитал бирлашмалари” дастури қабул қилинди, унга биноан ҳукумат давлат секторида ишчиларга ўз корхоналари фойдаларида, техник рационализациядан олинган дивидендлар ва компаниянинг бозор стратегияси тўғрисида маълумот беришда иштирок этиш тизимини жорий этди. Ушбу дастурдан фойдаланувчи хусусий тадбиркорларга солиқ имтиёzlари берилди.

Шарль де Голль
(1890—1970)

Де Голлнинг 1966 йилда СССРга расмий ташрифи

Эсда сақланғ

Голлизмнинг асосий ғояси сиёсатнинг барча қирраларини — давлат қурилишидан тортиб, иқтисодий тартибга солишга қадар бирлаштирган голлизмнинг реал ижтимоий тамойили Франциянинг миллий буюклиги эди.

Голлизмга күра, Франция — ўтмишда яшаган ва келажакда яшайдиган французларнинг авлодларини бирлаштирадиган макон.

Франция — у алоҳида французларнинг манфаатлари ва ҳаётидан ташқари қўшимча равишда ўз шахсий манфаатларига, мақсадларига, ҳаётига эга бу чексиз ҳақиқатдир. Фақат кучли давлатгина миллий мустақиллик, бирлик, жамоат тартиби, адолат гаровига айланиши мумкин.

Эътибор беринг

Кучли давлат — бу синфлар ва шахсий манфаатлардан устун бўлган ва фақат миллий манфаатларни ҳимоя қиласиган давлат.

Де Голь халқ суверенитетига асосланган референдумда ҳақиқий демократияни тиклашни таклиф қилди. Конституциявий тузилиш шаклини ёки давлат раҳбарини танлаш каби фундаментал муаммоларни референдум давомида халқ бевосита ҳал қилиши керак.

Бирлик, ҳамжиҳатлик кучнинг ажралмас хусусиятлари бўлиши керак. Давлат ҳокимиятини мустаҳкамлашда асосий ролни томон-
184

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

ларнинг тепасида ва ташқарисида турган давлат раҳбари ўйнаши керак. Аммо давлат аппарати фаолияти ҳокимиятларни ажратиш тамойилига бўйсуниши керак.

Эътибор беринг

Қонунчилик ижро этувчи ва суд ҳокимияти органлари ижтимоий ҳаёт балансида сиёсий ирода ва аҳоли реал иштирокидаги бирлигини таъминлаш эса, Голлнинг фикрича, демократик давлатнинг энг муҳим кафолати ҳисобланади.

Де Голль нафақат конституциявий тузумни ислоҳ қилиш, балки мамлакатда ижтимоий барқарорликни таъминлаш буюк Франциянинг тикланишига асос бўлади деб ҳисоблади. Ижтимоий тараққиётнинг “учинчи йўл”ини шакллантириш учун, синфий антагонизмни енгиш учун мўлжалланган асосий ролни бу борада “мехнат ва капитал бирлашмаси” концепцияси ўйнади.

Фойда олишда ва ишлаб чиқаришни бошқаришда ишчиларнинг иштирок этишини таъминлашда Голлчилар капиталистик жамиятнинг ижтимоий тузилишини қайтариб бўлмайдиган тарзда ўзгартиришнинг самарали усулини кўрдилар. Бундай сиёсат давлатнинг фаол иқтисодий сиёсати ва мустақил, прагматик ташқи сиёсат билан биргаликда миллий бирлик ва фаровонликни тиклаш учун асос бўлиши мумкин. Иқтисодий дастурларни фаол амалга ошириш бошланди, саноатни (биринчи навбатда электроника, ядро, аэрокосмик ва ҳарбий), шунингдек қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш ва ривожлантириш учун катта маблағлар ажратилди. Ҳаёт сифатини яхшилашга катта эътибор берилди. 60-йилларда иш ҳақи ўртacha 25 foizga oshdi.

Пуллик таътилнинг давомийлиги тўрт ҳафтага оширилди. Де Голль мамлакатга АҚШдан мустақил бўлган ташқи сиёсатни таъминлади: уни ядро давлатига айлантириди ва 1966 йилда Францияни НАТО ҳарбий тузилмасидан чиқариб ташлади ва унинг ҳудудида жойлашган АҚШнинг барча ҳарбий базаларини йўқ қилди. 1965 йилда де Голль иккинчи муддатга қайта сайланди.

Бирок 1968 йил май ойида Францияда кескин ижтимоий-сиёсий инқироз юзага келди. Унинг асосий сабаби радикал талабаларнинг чиқишлиари эди. Францияда 60-йилларда талабалар сони беш баравар кўпайди. Уларнинг ижтимоий таркиби ва қиймат йўналишлари ўзгарди. Чап қарашларга эга ва анъанавий буржуа қадриятларига қайтиш талабалар орасида кенг тарқалган эди.

1968 йил май ойи бошида талабалар ва Сорбонна университети маъмурияти ўртасида можаро келиб чиқди. Полиция Сорбонна биноларини талабалар ғалаёнидан тозалашга ҳаракат қилганда қонли тўқнашувлар юз берди. Ушбу воқеалар бутун мамлакатни ҳаяжонга солди. Касаба уюшмалари ва бошқа чап кучлар талабаларни ҳимоя

қилишга кириши. Иш ташлаш ҳаракатларининг кучли тұлқини бошланиб, мамлакатнинг иқтисодий ҳаётини хавф остига қўйди. Май ойининг охирига келиб, кескинлик юқори нұқтасига етди. Ва шундан кейин де Голль ҳужумга ўтди ва кўпчилик французларни фуқаролик урушининг олдини олишга қодир эканлигига ишонтириди. Жамоатчилик фикрича, расмийлар фойдасига бурилиш юз берди ва июнь охирига келиб вазият назоратга олинди.

Муваффақиятни мустаҳкамлашга интилиб, де Голль марказий ҳукуматнинг мавқеини мустаҳкамлашга қаратилған маъмурий ислоҳотларнинг амалга оширилишини айтиб ўтди. Франция келажаги учун режалаштирилған ислоҳотларнинг муҳимлигини таъкидлаш учун у қонун лойиҳасини референдумга қўйишга қарор қилди ва агар рад этса, истеъфога чиқишини айтди. Референдум 1969 йил 27 апрелда бўлиб ўтди. Сайловчиларнинг 52 фоизи ушбу қонун лойиҳасига қарши чиқиши ва де Голль истеъфога чиқди. Франция тарихидаги голлчилик даври тугади.

Ўз билимингизни синанг

1. 1958 йилда Франциядаги қандай сиёсий мухитда ва қандай сиёсий шароитда де Голль ҳокимиятга келди?
2. Парламент ва президентлик республикалари ўртасидаги тафовутларни эсланг.
3. Голлизм ҳақидаги таълимот нима эди?
4. Де Голлнинг сўзларига кўра, Франциянинг буюк тикланишига нима асос бўлиши керак эди?

38-§. ДЭН СЯОПИН – ХИТОЙНИНГ БУЮК ИСЛОҲОТЧИСИ

Дэн Сяопин (Дэн Сисянь) Байсан қишлоғида бадавлат ер эгасининг оиласида туғилган. Унга Сисянь ёки “доноликка умид берувчи” номи берилди. Дэн қадимги насл-насабга эга эди. Унинг аждодлари XIV асрдан маълум бўлган ва амалдорлар, олимлар, судьялар бўлишган. Ўрта мактабни тутатгач, 1920 йилда ўқиши учун Францияга жўнади. Бироқ пули кўп вақтга етмади ва Дэн қўшимча пул ишлашга мажбур бўлди: у пўлат қўйиш цехида ёрдамчи ишчи, “Рено” заводида ишлади, паровозда ўт қаловчи ва бистрода официант бўлиб ишлади. 1922 йилда Дэн Хитой Социалистик ёшлар лигасига, 1924 йилда — Хитой Коммунистик партиясининг (ХКП) Европа бўлимига аъзо бўлди. У кадрлар партияси ишчиси, профессионал инқилобчи бўлди. Ўзининг партиявий фаолияти учун Дэн Сяопин фамилиясини олди: Сяо — “кичкина” (бўйи 153 см эди), Пин — “адолатли, тинч”.

Кўп ўтмай, француз полицияси Дэннинг фаолиятига қизиқиб қолди.

1926 йилда у Москвага кетишга мажбур бўлди, у ерда Шарқ меҳнаткашларининг Коммунистик университетида, кейин эса

Хитой мәжнаткашларининг Сунь Ятсен номидаги Университетида таҳсил олди. Бу ерда у марксизм ва ҳарбий ишларни ўрганди ва Бутуниттифоқ коммунистик партияга (большевиклар) аъзо бўлди.

Хитойда фуқаролар уруши кетаётган эди, инқилобий кураш учун ХКП содик ва малакали кадрларга муҳтож эди. ХКП қарори билан Дэн Сяопин 1927 йилда Москвадан Хитойга чақириб олинди, у ерда дастлаб ҳарбий сиёсий ишчи ва кейин ХКП Марказий Қўмитаси котиби сифатида мамлакат ҳаётидаги барча муҳим воқеаларда фаол иштирок этди.

1945 йилда у ХКП Марказий Қўмитаси аъзоси, 1955 йилда — ХКП Марказий Қўмитасининг Сиёсий бюроси аъзоси этиб сайланди. 1949 йилда Хитой Халқ Республикаси ташкил топганидан кейин у молия вазири бўлиб ишлади, Хитойнинг Жануби-Фарбий маъмурий қўмитаси раисининг ўринбосари, 1952 йилдан эса XXР давлат кенгаши раисининг ўринбосари. 1956 йилда у ХКП Марказий Қўмитасининг Бош котиби этиб сайланди.

1960 йилларнинг бошларида, “катта сакраш” сиёсати муваффақиятсизликка учраганидан сўнг, Дэн Сяопин янги “тартибга солиш сиёсати” ташаббуси билан чиқди. У қишлоқда кичик ишлаб чиқаришни ташкил этиш, деҳқонлар ўртасида ижтимоийлаштирилган ерларни таҳсимлаш, уларга ижарага бериш ва ортиқча қишлоқ хўжалик маҳсулотларини эркин сотишни таклиф қилди. Айнан ўша пайтда унинг машҳур ибораси янгради: “Мушукнинг ранги муҳим эмас, у сичқонларни яхши тутса бўлди.” Бу афоризм ўша пайтда бутун дунёга тарқалди ва жуда машҳур бўлди.

“Маданий инқилоб” йилларида Дэн Сяопин аввал уй қамоғида бўлди, кейин узоқ вилоятга сургун қилинди, у ерда трактор заводида чилангар-механик бўлиб ишлади. 1973 йил бошида у оқланди, Марказий Қўмита таркибига қайта тикланди, Политбюрога сайланди. 1975 йилда у ХКП раиси ва Хитой Миллий бирлашган армияси Бош штаби бошлиғи этиб сайланди. Аммо 1976 йил бошида у мамлакатда аксил-инқилобий тартибсизликларни қўзғашда айбланиб, барча партия ва давлат лавозимларидан четлаштирилди.

Мао Цзедун вафотидан ва 1976 йилдаги “маданий инқилоб” тугаганидан сўнг, Дэн Сяопин сиёсатга қайtdi. 1977 йилда у ХКП Марказий

Бугун дарсда:

- Дэн Сяопин ислоҳотларининг давлат тарихининг ўтиш давридаги аҳамиятини баҳолаймиз.
- Дэн Сяопиннинг давлат тарихидаги ролини тавсифлаб берамиз.
- Режалаштирилган иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш сабабларини Хитой Халқ Республикаси мисолида таҳлил қиласиз.

Калит сўзлар:

бозор ислоҳотлари, Хитой хусусиятларига эга социализм, “Бир мамлакат - икки тизим”.

Дэн Сяопин
(1904—1997)

Комитети раисининг ўринбосари ва Давлат Кенгаши Баш вазирининг ўринбосари лавозимларини эгаллаб партия ва давлат раҳбарлигини бошқарди. Астасекин армия унинг назорати остига ўтди.

Дэн Сяопиннинг ислоҳоти. Хитой социалистик йўлдан юришини ва ХКПнинг етакчи ролини сақлаб қолишини эълон қилиб, Дэн Сяопин эски дормадан воз кечишга чақирди ва замонавий саноатни яратиш, аграр ижтимоий тузилмани қайта қуриш, одамларнинг моддий турмуш даражасини кўтариш ва миллий хавфсизликни мустаҳкамлаш вазифасини қўйди.

Дэн Сяопин у мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришга қандай мафкуравий тамойиллар қўйиши ҳақида унчалик қайғурмади ва шаҳар ҳамда қишлоқда ўзининг самарадорлигини тасдиқлаган ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг шаклларини тарғиб қилди.

Эътибор беринг

Иқтисодий ислоҳотлар учун курашда Дэн Сяопин ҳар қандай сиёсатнинг тўғрилигини баҳолашнинг учта мезонини қўйди: ушбу сиёсат ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишига, давлатнинг умумий кучининг ўсишига ва одамларнинг турмуш даражасини яхшилашга қандай ҳисса қўшади. Дэн Сяопин бозор иқтисодиёти шароитида Хитой иқтисодиётини ислоҳ қилишнинг ташаббускори ва ташкилотчиси бўлди.

Хитойда иқтисодий ислоҳотларни ўтказиш тўғрисида расмий қарор Дэн Сяопин ташаббуси билан 1978 йил декабрь ойида ХКП Марказий қўмитасининг ялпи мажлисида қабул қилинди. Ялпи мажлис мамлакатнинг бутун иқтисодий тизимини модернизация қилиш йўлида стратегик йўналишга эга бўлди. Ўзгаришларнинг моҳияти жуда марказлаштирилган, директив режалаштириш асосида эски иқтисодий тизимни тубдан ўзгаришиш ва аста-секин режалаштирилган *иқтисодиётни бозорни тартибга солиш билан бирлаштирадиган янги тизимга алмаштириш* эди.

Эътибор беринг

Замонавийлаштиришнинг хитойча версияси бозор ислоҳотларини амалга оширишни таъминлаб, асосий мақсад — социализмни қуришдан воз кечмади. Дэн Сяопин танлаган ривожланиш модели давлатнинг социалистик асосларининг ўзгармаслигини (давлат мулки иқтисодиётнинг асосий тармоғи), мамлакатнинг бутун иқтисодиёти устидан давлат назоратининг сақланиб қолишини ва Коммунистик партиянинг давлатдаги етакчи ролини кафолатлади. У шундай деган эди: “Бизнинг фамилиямиз капитализм эмас, балки социализмдир”.

Хитой раҳбарияти томонидан иқтисодиётни модернизация қилиш бүйича таклиф қилинган вариант қуидагилардан иборат эди:

қишлоқ хұжалигіда, қишлоқ жамоаларини йўқ қилиш, дәхқонларга чорва моллари, асбоб-ускуналар, фермер хұжаликларини ёллаш ва маҳсулотларнинг бир қисмини сотишга рухсат бериш;

саноат, савдо ва хизмат күрсатиши соғаларыда, давлат корхоналарини ўз-ўзини молиялаштиришга ўтиш, кооператив ва хусусий корхоналарни ташкил қилиш, чет эл капитали учун имтиёзли тартиб жорий қилиш, очиқ иқтисодий зоналарни яратиш ва ташқи савдони чуқурлаштириш.

Олдинги мажбурий универсал директив режалаштириши бекор қилған қонунлар қабул қилинди. Эндиликда партия құмиталари ахоли ўртасида маърифий ишлар билан шуғулланиб, давлат иқтисодий органларини алмаштираслығы керак бўлди.

Қишлоқ хұжалигіда жамоа бартараф этилди, ҳамма жойда оиласи пудрат жорий қилинди. Жамоа қарорига биноан ер участкалари алоҳида оиласаларга фойдаланиш учун берилди. Қишлоқ хұжалиги техникаси дәхқонлар мулкига айланди. Ҳар бир оила ер ҳажмидан келиб чиқиб, ҳар йили давлатга маълум миқдордаги қишлоқ хұжалиги маҳсулотини бериши, ер солиғини тұлаши керак эди. Дәхқонлар ортиқча ишлаб чиқаришиň ўз хоҳишлири билан тасарруф этишлари мүмкін эди. Қишлоқ хұжалиги маҳсулотларига харид нархлари ошди. Шундай қилиб, ерга жамоавий әгалик қилиш шароитида дәхқон оиласи ҳукумат томонидан қонуний ва сиёсий қўллаб-қувватланадиган маълум иқтисодий мустақилликка эриши.

Саноатда ислоҳот маъноси аралаш иқтисодиёт шароитида режалаштирилган маҳсулот иқтисодиётини тұлиқ ривожлантириши англатади. Хусусий ва бошқа мулк шаклларининг улуси ошган ҳолда давлат сектори улушининг пасайиши кузатилди. Давлат корхоналар ишига маъмурий аралашув даражасини камайтириди. Бозор элементларини босқичма-босқич жорий этиш ва марказлаштирилган тақсимотни қисқартириш бошланди. Давлат корхоналари катта мустақилликка эришдилар. Уларга кенг ваколатлар берилди, жумладан қўшимча ишлаб чиқариши ташкил этиш, режадан ташқари ишлаб чиқариши кенгайтириш учун ортиқча ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг нархини эркин белгилаш, акциялар ва бепул кредитлар бериш. Саноат корхоналарининг хорижий шериклар билан ишビルармонлик алоқаларини ўрнатиш қобилияти оширилди. Ташқи савдо ва халқаро ҳамкорлик министрлигининг монопол ҳуқуқлари тугатилди. Корхоналарга ташқи бозорга мустақил равишда киришга рухсат берилди ва улар хорижий давлатлар билан тўғридан-тўғри савдо қилишини бошладилар.

1978 йилдан кейин Хитойда чет эл капитали иштирокидаги *эркин иқтисодий зоналар* ташкил этила бошланды, натижада мамлакатда хорижий инвестициялар оқими кескин ошди.

Шундай қилиб, ташқи иқтисодий алоқаларда очиқ сиёсат олиб борилған бўлиб, у хорижий давлатлар, биринчи навбатда ривожланган капиталистик давлатлар билан ҳамкорликни ҳар томонлама кенгайтиришга қаратилган.

Тез орада ислоҳотлар ижобий натижалар берди. VI беш йилликда (1981—1985-йиллар) саноат ишлаб чиқаришининг ўсиш суръати ҳар йили ўртача 11% га ўсди. Аҳоли даромадлари деярли икки баравар кўпайди.

1989 йилга келиб, Хитойдаги иқтисодий ислоҳотлар ўз авжига чиқди. Уларнинг давоми учун янги сиёсий қарор зарур эди. Ва 1992 йилда шу вақтда энг юқори партия ва давлат лавозимларини эгалламаган Дэн Сяопин *социализмнинг янги тушунчасини* эълон қилди. Ижтимоий мулкнинг шарти социализмни аниқлаш мезонидан олиб ташланди, бу эса Хитой социализми учун бозор иқтисодиётига ўтишни осонлаштириди.

Эсада сақланг

1992 йилда ХКП XIV съезди биринчи марта *Хитой хусусиятларига эга социализмни* куриш вазифасини қўйди, бу эса бозор муносабатларининг ривожланиши учун шароит яратди ва шу билан бирга бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлиқ тизимини мустаҳкамлади. Дэн Сяопин асосий ислоҳотлари шу асосга қурилди. 1993 йилда "Хитой социализмининг ўзига хослиги" позицияси Дэн Сяопин томонидан бозор иқтисодиётининг социализм билан уйғуналашуви ҳақидаги назарий қоидалар билан тўлдирилди.

Иқтисодий ўзгаришлар жиддий ижтимоий силжишлар, биринчи навбатда, уй хўжаликлари даромадларининг ўсиши, ишчиларнинг ишлаб чиқариш фаоллигининг ошиши ва халқ таълими тизимининг яхшиланиши билан кечди. Тиббий ва уй-жой ислоҳотлари ўтказилди, бунинг натижаларидан бири бепул тиббий хизмат кўрсатиш ва квартиralарни бепул тарқатиш амалиётининг бекор қилиниши бўлди, аҳолини уй-жой билан таъминлаш яхшиланди.

Дэн Сяопин умрининг охиригача раҳбарлик қилган Хитойдаги иқтисодий ислоҳотларнинг ўзига хос хусусияти бу уларни амалга ошириш тезлиги, зарба терапияси элементларининг йўқлиги эди. Ўзгаришларнинг эволюцион табиати туфайли, Хитой нафақат кескин пасайишнинг олдини олишга, балки иқтисодий ривожланишнинг юқори динамикасини ва аҳолининг турмуш даражасининг барқарор яхшиланишини таъминлади. Бугунги кунда Хитой дунёдаги иккинчи иқтисодий мамлакатdir.

"Бир мамлакат — иккита тизим." 90-йилларнинг охирига қадар Хитойда иккита мустамлака ҳудудлар қолди — Португалиянинг

мустамлакаси бўлган Аоминъ (1959 йилгача — Макао) ва Гонконг (Сянган) — инглизларнинг мулки. 1949 йилда мағлуб бўлган Гоминъдан кучларининг қолдиқлари қочиб кетган Тайвань ороли улар томонидан Хитой Республикаси деб эълон қилинди.

Эсда сақланг

Дэн Сяопиннинг ташқи сиёсат соҳасидаги “Бир мамлакат — икки тизим” ғояси унинг буюк хизмати бўлди.

Бу ғоя XXР билан Сянган, Макао ва Тайванни бирлаштириш масаласи бўйича Хитой сиёсатининг асосини ташкил этди. Дэн Сяопин томонидан илгари сурилган “Бир мамлакат — икки тизим” тинч бирлашмаси асосий муаммо — бу ҳудудлар аҳолисининг социалистик Хитойнинг бир қисми сифатида уларнинг келажаги ҳақидаги ташвишларини йўқ қилиш керак эди.

70-йилларнинг охирида, XXР раҳбарияти Тайвань билан “Бир мамлакат — икки тизим” тамоилии асосида бирлашишни таклиф қилди. Бироқ Хитой Республикаси раҳбарияти бу фикрни рад этди.

XXР ҳукумати Сянганни 1997 йилда Хитойга қўшилишидан кейин унда мавжуд бўлган капиталистик тузумни 50 йил давомида ўзгартирмай туришга тайёр эканликларини расман эълон қилишди. 1997 йилда Гонконг Махсус маъмурий ҳудуд сифатида XXР таркибиға кирди. Унга юқори даражадаги ўзини ўзи бошқариш даражаси берилган, факат ташқи сиёсат ва мудофаа масалалари унинг ваколатларидан ташқарида бўлди. 1999 йилда Аоминъ XXР юрисдикциясига ўтди. XXРга қўшилган Сянган ва Аоминда капиталистик тартиблар ўз фаолиятини давом эттирмоқда.

Дэн Сяопин 1992 йилда ихтиёрий равишда истеъфога чиқди. Давлат ва партия тузилмаларида мавқэга эга бўлмаса-да, у Хитайдаги барча сиёсий жараёнларга таъсир кўрсатишида давом этди. У ўз ҳокимиюти кучи билан мамлакатни бошқаришга қодир эди. Дэн Сяопиннинг сиёсий фаолиятини таҳлил қилиб, замонавий Хитой тарихи бўйича мутахассис Л. Делюсин шундай холосага келди: “Дэн Сяопин гуманист эмас, марксист ҳам эмас, кўпроқ ватанпарвар ва миллатчири, у давлат арбобидир. Унинг учун давлат, миллат манфаати ҳар нарсадан устундир”.

Дэн Сяопин капиталистик ва социалистик ғоялар дормаларидан узоқлашишга муваффақ бўлди. У Хитой тамаддуни тажрибасини, ҳалқнинг тарихий хотирасини ҳисобга олган ҳолда ислоҳотчи бўлди. Дэн Сяопин Хитойнинг XXI асрга кириб келиши учун мустаҳкам пойdevor қўйди.

Миллионлаб оқ хризантемалар билан 100 минг пекинликлар “Хитой ислоҳотлари меъмори”ни охирги йўлга кузатиш учун келдилар..

Ўз билимнингизни синанг

- Хитой хусусиятларига эга бўлган социализмнинг моҳияти нимада?
- Хитойда бозор ислоҳотлари муваффақиятининг сабаблари нимада?
- Дэн Сяопин “Бир мамлакат — икки тизим” формуласининг маъносини очиб беринг.

39–41-§§. ЛЕ КУАН Ю ВА МАХАТХИР МОХАМАД: “УЧИНЧИ ДУНЁДАН БИРИНЧИГА”

А. Ли Куан Ю

Ли Куан Ю (хитойчадан “атрофдаги ҳамма нарсани ёритадиган нур” деб таржима қилинган) Сингапурда хитойликлар оиласида туғилди. У сингапурликларнинг тўртинчи авлодига мансуб эди. Отасининг заргарлик дўкони бор эди. Бу хитойликлар катта аҳамият беришган болаларни ўқитишга маблағи бўлган савдо гарлар оиласи эди...

Ли бошланғич маълумотни Сингапур мактабида олди. 1945 йилда Сингапурдаги коллежни тугатгандан сўнг, Буюк Британияга жўнади, у ерда аввал Лондон иқтисодиёт мактабида, кейин Кембриж университетида таҳсил олди ҳамда иқтисод ва ҳуқуқ бўйича диплом олди.

Англияда ўқиши йиллари у ўзининг сиёсий фаолиятида раҳбарлик қиласидан ғояларнинг пайдо бўлиши даври бўлди. Ли жамоат ҳаётида фаол қатнашган талаба бўлди. Лондонда у пайтда Малайлар форуми мавжуд эди. Мухокама мавзууси Малайзиянинг келажаги бўлиб, айнан ўша ерда Халқ ҳаракати партиясини тузиш ғояси пайдо бўлди.

1949 йилда Ли махсус истеъодлари учун ўқишини аъло баҳолар ва юлдуз билан битириб, Сингапурга қайтиб келди ва таникли “Лэйкок ва Онг” компаниясида юридик амалиётни бошлади.

Калит сўзлар:

Сингапур миллати,
ислоҳотлар, саноат-
лаштириш, сармоялар,
таълим, коррупция,
“иқтисодий мўъжиза”,
янги саноат
мамлакатлар.

50-йилларда бошланди. 1951 йилдаги парламент сайловларида Прогрессив партияни тарғиб қиласи. Унинг сафдошлари ва тенгдошлари сафига сўл қараш тарафдорлари кирган эди. 1950 йилларнинг бошларида Ли иш ташлашларсиз ўзлари учун ғалабага эришган почта хизмати ходимларининг ҳуқуқларини ҳимоя қиласи; давлат 192

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

хизматида осиёликларнинг ирқий камситилишига қарши норозилик билдири. У касаба уюшмалари вакиллари билан иш олиб борди, 1954 йилдаги тартибсизликларда иштирок этгани учун ҳибсга олинган хитойлик талабаларни ҳимоя қилди. 1954 йил ноябрь ойида Британияда таҳсил олган бир гурух ёшлар, Сингапурдаги ўрта синфлар вакиллари ва ишчилар ҳаракатидаги одамлар кейинчалик мамлакатнинг ҳукмрон сиёсий кучига айланган ва Сингапурни мустақилликка олиб борган мўътадил социал-демократик *Халқ ҳаракати партиясини (ХХП)* туздилар. Ли ХХП Бош котиби бўлди.

Партия фаолиятига бутун вужуди билан киришиб, у ўз тарафдорлари билан партияни етакчи даражасига олиб чиқди. 1959 йилда ХХП ҳокимиятга келди. Ли Куан Ю Сингапур Бош министри лавозимини эгаллади, бу лавозимда 1990 йилга қадар ишлади. У аҳоли жон бошига ялпи миллий маҳсулот 14000 долларни ташкил этган давлат раҳбари лавозимини тарк этди. Ли Куан Ю Го Чок Тонг ҳукуматида 1990 – 2004 йилларда катта вазир бўлди. Унинг учун маҳсус жорий этилган ушбу лавозимнинг маъноси ворисга маслаҳат беришдан иборат эди. 2004–2011 йилларда Лининг ўғли **Ли Сянъ Лун** ҳукуматида министр — устоз бўлиб ишлади. Ли Куан Ю ўзининг кетишини қуидагича изоҳлади: “Мен 31 йилдан бери Бош министрман. Агар мен бу лавозимда яна бир муддат бўлганимда, мен бу ишни давом эттиришга қодир эканлигимдан бошқа ҳеч нарсани исботламаган бўлардим. Бошқа томондан, агар мен кейинги йилларда ворисимга Бош министрнинг вазифалари билан яқиндан танишишига ва уларни эплашларига ёрдам бера олсан, бу менинг Сингапур ривожига қўшган сўнгги ҳиссам бўлади”.

Ли ҳукуматни тарк этганидан сўнг, мамлакат иқтисодиёти жадал суръатлар билан ўсишда давом этди ва 2000 йил бошларида аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ АҚШ кўрсаткичларидан юқори бўлди.

Ли Куан Ю ислоҳотлари. Бош министр лавозимида бутун дикқат-эътиборини ҳаётининг асосий мақсади — кучли Сингапур қуришга қаратди. Унинг ақл-заковати ва кучи Сингапур миллатининг яратилишини олдиндан белгилаб берган шартларга айланди. Ли раҳбарлик қилган асосий ғоялардан бири Осиёни тиклаш ғояси эди. Унинг фикрича, Осиё дунёning ривожланган давлатлари билан бир қаторда ва муваффақиятда Европа билан тенг бўлиши керак. Бу фикр Ли Куан Ю нинг сиёсий дастури бўлган ва уни Сингапурда саноатлаштиришдан бошлади.

1961 йилда бизнесни очиш ва ривожлантишининг барча масалаларини ҳал қилувчи Иқтисодий ривожланиш бошқаруви

Ли Куан Ю
(1923—2015)

Сингапур рамзи — афсонавий персонаж Мерлайон (яримбалик — яримшер)

(ИРБ) ташкил этилди. Ушбу тизим бюрократик кечикишлар ва күп сонли босқични йўқ қилди. У йирик бизнес ва чет эл инвестициялари учун ишлатилган. ИРБ фаолиятининг асосий йўналишлари аниқланди. Тўртта саноат устувор деб тан олинди: кемаларни қисмларга ажратиш ва таъмирлаш, машинасозлик, кимё саноати, электр жиҳозлари ва қурилмаларини ишлаб чиқариш.

1965 йил 9 августда мустақилликка эришган пайтда, Сингапур ҳали ҳам

кичкина, қашшоқ мамлакат эди, у ҳатто тоза сув ва қурилиш қумини ҳам импорт қилишга мажбур эди. Ривожланишнинг дастлабки шартларидан кўра Сингапурда муаммолар кўпроқ эди.

Юқори даражадаги ишсизлик, турмуш даражасининг пастлиги, хом ашёнинг етишмаслиги, ривожланмаган давлат аппарати, Малайзиянинг таҳдиidi, Сингапурда яшаётган малайлар томонидан норозилик билдириш хавфи, миллий бирлик, армия йўқлиги, Британия қўшинлари олиб чиқилгандан кейин бюджет маблағлари манбаларининг йўқолиши, иқтисодий танazzул. Хом ашё ва саноат йўқ бўлганда, одамларга, уларнинг фаоллигига, билимларга очиқлик ва муваффақиятга эришиш истагига таяниш мумкин. “Менга, — деди Ли кейинчалик, — бир мунча вақт аниқ ҳақиқатни англаш учун талаб қилинди: *истеъодли одамлар мамлакатнинг энг муҳим бойлиги*дир. 1965 йилда мустақилликка эришган даврида 2 миллион аҳолига эга бўлган, кичик ва ресурслари кам Сингапур учун бу ҳал қилувчи омил эди.

Сингапур аҳолиси асосан мухожирлардан иборат эди, чет элга ишлаш учун келган ва қийинчиликларга дош бермайдиган одамлар эди. Булар Хитойнинг жанубий вилоятларидаги қишлоқ хўжалиги ишчиларининг авлодлари, Ҳиндистондан келган мавсумий ишчилар ва ҳунармандчиликни яхши билган малайликлар эдилар. Шунинг учун Ли Куан Ю нинг ўқимишли ва фаол одамлар миллати бўлиш ҳақидаги даъвати унумдор тупроққа тушиб қолди.

Эътибор беринг

Мустақил давлат раҳбари сифатида Ли Куан Ю вазиятни умумий тушуниш ва мамлакат олдида турган муаммоларни ҳал қилишда стратегик ёндашув **зарурлигини** англади.

У бундай ёндашувсиз Сингапурни ривожлантириш жуда қийин бўлишини тушунди. Ли иқтисодий ривожланишнинг замонавий жаҳон тажрибасини ўрганишга қарор қилди ва шу мақсадда 1968 йилда

АҚШга жүнади. *Ушбу саёҳат Ли Куан Юнинг яғона стратегия ва ислоҳотларга умумий ёндашувни ривожлантиришга ёрдам берган асосий босқичларидан бири* эди. Америкадаги етакчи дунё иқтисодчилари билан учрашувлар унга халқаро бозорларнинг ўзига хос механизмлари ва уларни амалга ошириш имкониятларини тушунишга имкон берди. У ўз режаларини амалга ошириш имкониятини кўрди. Саноат тармоқлари анъанавий марказлардан янги давлатларга ўтиши мумкин, бу ерда:

- 1) ахоли етарлича интизомли ва ўқишига қодир;
- 2) хорижий тадбиркорлар учун барқарор иш шароитларини сақлаб турадиган барқарор ва самарали ҳукумат бор.

Бундан келиб чиқадики, агар тўғри ёндашув топилса, учинчи дунё ривожланиш имкониятига эга. *Барқарорлик, сармоядорлар учун кафолатлар, юқори сифатли ва арzon иш кучи — бунга ишониш керак.*

Ли Куан Ю жуда содда, аммо самарали Сингапур ривожланиш дастурини ишлаб чиқди. Бунга қуйидагилар киради:

— ривожланган давлатлар: Америка, Европа, Япония билан алоқа ўрнатиш;

— учинчи дунё минтақасида биринчи дунё учун воҳани яратиш.

Аммо кенг кўламли инвестициялар энг яхши тартиб ва инфратузилмани талаб қиласди. Булар хавфсизлик, соғлиқни сақлаш, таълим, телекоммуникация, транспорт ва хизмат кўрсатиш стандартлари. Буларнинг ҳеч бири Сингапурда йўқ эди, ҳамма нарса яратилиши керак эди.

Үйига қайтгач, Ли Куан Ю икки баробар кўп куч билан инвестицияларни жалб этган ҳолда саноатлаштиришни давом эттирди.

Сингапур панорамаси

Сингапурда ишлаб чиқарилаётган автомобиллар, музлаткичлар, кондиционерлар, радиолар, телевизорлар ва магнитафонларни ҳимоя қилиш учун протекцион чоралар жорий этилди. Гарчи мамлакатда бундай ишлаб чиқариш ҳали мавжуд бўлмаган бўлса-да, “келажакда биз уларни ўзимизда ишлаб чиқаришимиз мумкин” деган умидда амалга оширилди.

Журонг саноат зонаси очилди, унда ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун катта маблаг сарфланди. Ҳудудда барча зарур инфратузилма яратилди. Кўп ўтмай, Журонг йирик корпорациялар ва айниқса электроника билан шуғулланувчилар — янги ва юқори технологияли ишга интиладиган жойга айланди. АҚШ нинг учта компанияси (“Техас Инструментс”, “Нэшнл семикондактор” ва “Хьюлетт Паккард”) Журонгга жойлашди, янги иш жойларини яратди, катта миқдордаги сармоялар киритди ва электроника ҳамда юқори технологияли маҳсулотлар соҳасидаги минтақавий етакчилардан бири сифатида Сингапурнинг келажакдаги мавқеини таъминлади. Электрон бозорларни ривожлантириш ташқи бозор омилларига боғлиқ бўлмаслиги ва хом ашё мавжудлигидан мустақил бўлишига ишонч билдирилди. Электроника ишсизлик муаммосини ҳал қилишга ёрдам берди ва Сингапурни йирик экспортчига айлантириди.

Ли Куан Ю “Сингапур тарихи: Учинчи дунёдан — биринчисига (1965—2000)” китобида инвесторларни жалб қилиш усуллари ҳақида шундай ёзади: “*Биз ҳар бир инвесторни олқишиладик. Биз унга ишлаб чиқариши бошлишига ёрдам бериш учун бор кучимизни ишга солдик.*” Мамлакат раҳбарияти *инвесторларнинг ишончини* қозонишга катта аҳамият берди. Шундай қилиб, 1973 йилдаги нефть инқирози пайтида Ли Куан Ю (бошқа мамлакатлардан фарқли ўлароқ) Сингапур нефть айланишини ва омборларда ёқилғини чекламаслиги ва уларни эксплуатация қилиши кераклиги тўғрисида нефть корпорацияларининг вакилларини шахсан огоҳлантириди.

Сингапурга қизиқиши билдирган ҳар бир йирик компанияга ҳукуматнинг маҳсус вакили тайинланди, у дарҳол керакли маълумотларни тақдим этди ва компания Сингапурга ўз вакилларини юборишга рози бўлгунга қадар у билан ишлади.

Солиқ ставкаларининг пастлиги туфайли Сингапур сармоядорлар учун жозибадор бўлиб қолди. Солиқнинг умумий ставкаси 27,1 фоизни ташкил этади. Сингапур дунёдаги солиқ тизимлари рейтингида 5-ўринни эгаллайди. Импорт қилинганида фақат 4 турдаги товарларга солиқ солинади: алкоголь ичимликлар, тамаки маҳсулотлари, нефть маҳсулотлари ва автомобиллар.

Мамлакатда сифатли ишчи кучини яратиш мақсадида таълим тизими ислоҳ қилинди. У мамлакатга ҳукумат ва янги бошланаётган бизнес учун жуда зарур бўлган кадрлар тайёрлашга қаратилган эди.

Мактаблар ягона минимал стандарттарга зетелешди. Барча мактабларда инглиз тилини ўрганиш мажбурий бўлди, университетлар инглиз тилида ўқитишга ўтказилди. Ёш истеъодларни чет элда тайёрлаш бўйича давлат дастури иш бошлади. Энг яхши мактаб битиувчилари Буюк Британия, Германия, Франция ва Япониядаги университетларга йўл олишди. Ёшлар таълими узоқ муддатга давлатнинг асосий йўналишига айланди. Ли Куан Юнинг айтишича, у билан ислоҳотлар қилганлар, унинг кабинет аъзоларидан у Сингапурда мактабдан кейин ўқиган ягона киши. Қолганларнинг ҳаммаси чет элда таҳсил олишган.

Ли Куан Ю турли миллатдаги мутахассисларни излаш ва жалб қилишга ҳамда ривожланган Farb давлатларига кўчиб кетганларни уларга иш бошлаш учун Сингапурда шароитлар яратиб, фуқароларини қайтаришга алоҳида эътибор қаратди. Қўшни мамлакатларда иқтидорли талабаларни қидириш учун маҳсус гуруҳлар ташкил қилинди. 1990-йилларнинг ўрталарига келиб, мутахассисларнинг иммиграцияси 70-йиллардаги ақлнинг оқишини уч баравар ошириди.

Эътибор беринг

Ли Куан Ю мамлакатнинг муваффакиятли ривожланиши учун зарур шарт-шароитлар бизнеснинг ишончлилиги ва барқарорлигига, интеллектуал мулкни ҳимоя қилиш ва қонунларга қатъий риоя қилишда деб ҳисоблади.

Шунинг учун у ўз фаолиятининг устувор йўналишларидан бири сифатида *коррупцияга қарши қурашни* танлади. Бу “қарорларни қабул қилиш тартибини соддалаштириш ва қонунлардаги ноаниқликларни олиб ташлаш, аниқ ва содда қоидалар бериш, рухсатномалар ва лицензиялашни бекор қилиш билан” бошланди. Судъяларнинг маоши кескин оширилди, триадалар (уюшган жиноий гуруҳлар) бостирилди. Полиция ходимлари асосан малайзияликлардан асосан хитойларга алмаштирилди. Юқори лавозимларни эгаллаган давлат хизматчиларининг маошлари хусусий корпорациялар топ-менежерлари учун белгиланган даражага кўтарилди. Ҳокимиятнинг энг юқори лавозимларида коррупцияга қарши қурашиш учун мустақил орган тузилган. Коррупцияда айбланган бир қатор министрлар ва юқори лавозимли шахслар турли муддатларга озодликдан маҳрум қилинди, ёки ўз жонига қасд қилди ё мамлакатдан қочиб кетди. Натижада, Сингапур дунёдаги энг кам коррупциялашган давлатлардан бирига айланди. Сингапур ҳукумати ҳалол ва коррупциялашмаганлиги билан обрў қозонди. Тадқиқотчилар Сингапурни дунёнинг энг кам коррупциялашган ўнталигига киритди ва Осиёда коррупция йўқлиги учун биринчи ўринда бўлди.

Сингапурда замонавий ижтимоий ҳимоя тизими яратилди. Хавфсизликнинг асоси — уй ва Сингапур уй эгаларининг мамлакатига айланиши керак, деб таъкидлади Ли Куан Ю. 1960 йилларда ипотека тизими яратилди, уй-жой қурилиши кескин ўсири ва 1996 йилга келиб квартиralарнинг атиги 9 фоизи ижарага берилди, қолганлари эгалари томонидан банд қилинди.

1965 йилдан 1990 йилгача мамлакатда аҳоли жон бошига түғри келадиган ЯИМ даражаси 400 дан 12,2 минг долларгача ўсири ва кейинги ўн йил ичиде Сингапур дунёning энг бой ўнталигига кирди. Сингапур Шарқий Осиё йўлбарслари қаторида иқтисодиёти ривожланган давлатлар даражасига кўтариш бўйича биринчи ўринда туради.

Эсада сақланг

Ли Куан Ю бошчилигидаги хукумат самарали ва шаффоф бозор иқтисодий тизимини яратди. Унинг афзалликлари: қулай инвестиция мұхити, рақобатбардош мұхит, иқтисодий эркинлик рейтингида етакчи ўрин, юқори маълумотли ва интизомли аҳоли ва фаровонликнинг сезиларли даражада ошишидир.

Юзага келган ўзгаришлар “Сингапур иқтисодий мўъжизаси” сифатида тарихга кирди, унинг асосий яратувчиси Ли Куан Ю эди. Унинг раҳбарлиги остида иқтисодий камбағал, учинчи дунёдан бўлган Сингапур жон бошига ялпи ички маҳсулот ҳажми бўйича дунёning энг бой давлатларидан бирига айланди. Сингапур биринчилардан бўлиб ўзининг маданий меросига асосланган ўз-ўзини ривожлантириш ғоясини амалга оширган давлатга айланди.

Ли Куан Юнинг фикрича, янги жамият қуриш ғояси конфуцийчиликнинг бешта умумий мажбуриятига асосланиши керак: ҳукмдор ва унинг қўл остидагилар, ота ва ўғил, эр ва хотин, катта акаси ва укаси, дўстлари ўртасида. Ушбу анъана давлатни ривожлантириш концепциясига айланди. Ли Куан Ю одамларнинг хулқ-авторини белгиловчи маданий омиллар – мана шулар сиёсатнинг асоси бўлиши керак эканлигига амин бўлди.

Ли Куан Ю Осиёning энг таниқли сиёсатчиларидан бири эди. Никсон тинчлик ва тараққиёт маркази унга “Янги асрнинг меъмори” унвонини “жасорат, зукколик, ташаббускорлик ва янги дунёning пойдеворини қуришда узоқни кўра билгани учун” берди.

Ўз билимингизни синанг

1. Ли Куан Ю иқтисодий ривожланиш стратегиясининг асосини нима ташкил этди?
2. Ли Куан Ю фаолиятидаги устуворликларни айтинг.
3. Сингапурда таълим тизимининг ҳусусиятлари нимадан иборат эди?
4. Сингапур иқтисодий тизимининг афзалликларини сананг ва очиб беринг.

Б. Махатхир Мохамад

М. Мохамад 1925 йилда Кедаҳ штатидаги Алор-Сетаре шахрида мактаб ўқитувчisi оиласида туғилди. Унинг ота томонидан аждодлари Ҳиндистоннинг Керала штатидан келиб чиққан, онаси эса Малайзиядан бўлган. Махатхир олий маълумотни Сингапурдаги Малайя университетининг тиббий факультетида олди. 1946 йилда у Бирлашган Малай миллий ташкилотига (БММТ) аъзо бўлди. Кейинчалик 1953 йилда университетни битирганидан сўнг, у етти йил давомида Кедаҳ штатида аввал давлат касалхонасида амалиёт ўтказди, кейин эса хусусий амалиёт билан шуғулланди.

1957 йилда Малайзия мустақилликка эришганида, у Жануби-Шарқий Осиёдаги энг қашшоқ давлатлардан бири эди. Унинг иқтисодиётининг асосини мамлакат аҳолисининг кўпчилигини қамраб олган қишлоқ хўжалиги ташкил қиласди. Саноати деярли йўқ эди, хизмат кўрсатиш соҳаси бошланғич паллада эди, аҳолининг билим даражаси жуда паст эди.

М. Мохамаднинг сиёсий фаолияти 1964 йилдан, у БММТдан парламентга сайланган ва мамлакат сиёсий ҳаётига фаол қўшилган пайтдан бошланган.

Малайзия ҳаётини ўзгартирган ва “Малайзия мўъжизаси” нинг асосини яратган дастурий ҳужжат 1970 йилда М. Мохамад томонидан нашр этилган “*Малай тараддуви*” китобидир. Бу ҳукумат томонидан 1971–1990 йилларда ишлаб чиқилган давлат ривожланиш стратегиясининг мафкуравий асосига айланди. Бу тарихга “*Янги иқтисодий сиёсат*” (ЯИС) сифатида кирди.

ЯИС қўйидаги муаммоларни ҳал қилиш учун ишлаб чиқилган:

- 1) ирқидан қатъи назар, аҳоли ўртасида қашшоқликни камайтириш;
- 2) иқтисодий фаолиятнинг айrim турларига ирқий монополияни йўқ қилиш; 3) этник жамоаларнинг иқтисодий ҳолатини тенглаштириш.

Дастурга мамлакатнинг миллий бойикларида Малайзиянинг улушкини кўпайтириш киритилган. Малайзияликларнинг улushi ўсиши керак эди, чет элликлар эса камайиши керак эди. Шу билан бирга,

Бугун дарсда:

- Мохамаднинг давлат тарихидаги ролини тавсифлаб берамиз.
- “Малайзия мўъжизаси”нинг муваффақиятли ривожланишига таъсир кўрсатган омилларни аниқлаймиз.
- Сингапур ва Малайзия мисолида модернизация қилишнинг ўзига хос хусусиятларини солиштирамиз,

Калит сўзлар:

“Янги иқтисодий сиёсат”, иқтисодий ривожланиш давлат корпорациялари, миллий акциядорлик корпорацияси, Миллий инвестиция фонди, “Миллий ривожланиш сиёсати”, хусусийлаштириш, давлат-корпорация концепцияси.

М. Мохамад — Малайзия
Бош министри

қайта тақсимлаш камситиш ёки мусодара қилиш туфайли эмас, балки Малайзиянинг имкониятларини кенгайтириш ва мамлакат иқтисодиётининг жадал ўсиши билан амалга оширилиши керак эди.

1973 йилда сенатор, 1974 йилда эса таълим министри этиб тайинланган М. Мохамад янги иқтисодий сиёсатни амалга оширишда фаол иштирок этди.

Биринчи босқичда ҳукумат ўз ишини очиб, бизнесини очмоқчи бўлган малайзияликлар учун ҳукумат шартномалари, лицензиялар ва маҳсус имтиёзлар тизимини кенг жорий этишга киришиди. Аммо катта умидга эга бўлган имтиёзли тизим ўзини оқламади. Тажриба ва кўникмаларга эга бўлмаганлиги сабабли, фақат бир нечта малайликлар муваффақиятга эришишиди. Уларнинг аксарияти муваффақиятсиз тугади.

Шунга ўхшаш вазият ҳукуматнинг яна бир янгиликлари билан юзага келди, унга кўра ҳар қандай компания Куала Лумпур фонд биржасида акцияларни котировка қилиш бошида ёки камида 30% акцияларини Малайзияга жойлаштиришга мажбур бўлган. Акциялар тегишли сўров билан давлат органларига мурожаат қилган барча малайликларга берилди. Бундай ҳолда, уларга номинал нархда сотилган, гарчи уларнинг бозордаги қиймати анча юқори бўлган.

Кейин ҳукумат *иқтисодий ривожланиш бўйича давлат корпорацияларини* (ИРДК) яратди, унинг вазифаси кейинчалик 100% давлат улуши бўлган корхоналарни малайликларнинг бошқарувига бериш учун ташкил этиш эди. Ушбу корхоналар бизнеснинг турли соҳаларида, шу жумладан табиий ресурсларни ўзлаштиришда иш олиб боришиди.

1985 йилга келиб, М. Мохамад бошчилигидаги ҳукумат федерал даражада 392 давлат корпорациясини тузди, унинг капитали 10 миллион ринггитдан (1 доллар = 3,8 ринггит) ошди.

1990 йилга келиб бундай компаниялар сони 462 тага, уларнинг тўланган устав капитали эса 18,9 млн ринггитгача этди. Давлат даражасида, 1985 йилга келиб, жами устав капитали 1,3 миллион ринггит бўлган 206 давлат корпорациялари ташкил этилди. 1990 йилга келиб уларнинг сони 258 тага етди, устав капитали 2,1 млн ринггитга етди.

Эътибор беринг

Бир неча истиснолардан ташқари, давлат корпорациялари яис мақсадларига эришишда муҳим ҳисса қўшмаган. Уларнинг ярмидан кўпи фойда келтирмади.

Кейин М. Мохамад янги қадамни ташлади: устав капитали 3 миллиард ринггит (такминан 800 миллион доллар) бўлган Миллий акциядорлик корпорацияси (МАК) ташкил этилди. Ушбу маблағ Куала Лумпур фонд биржасида ўз акцияларини котировка қилишни бошлаган ёки қўшимча акцияларни чиқарган компанияларнинг сармоясида малайликларга тақсимланган акцияларнинг 30 фоизини сотиб олишга ишлатилган. МАКга, шунингдек, етакчи компаниялар акцияларини бозор нархида сотиб олиш бўйича кўрсатма берилди. Акциялар портфели очиқ Миллий инвестиция фондига (МИФ) жойлаштирилди ва унинг акциялари малай аҳолисига сотилди.

МИФ акцияларини янада жозибадор қилиш учун улар бўйича дивиденdlар миқдори депозитларга нисбатан фоизлардан юқори бўлди. Фарқ шунчалик катта эди, банклар МИФ акцияларини сотиб олиш учун тезда қарз олишди.

Инвестиция фондининг юқори даромадли акцияларини суистеъмол қилишнинг олдини олиш учун 50 минг ринггит миқдорида чек ўрнатилди, унга биноан жисмоний шахслар ушбу фонд акцияларини сотиб олишлари мумкин эди. Бой одамлар учун белгиланган чегара уларга катта фойда келтириши учун жуда кичик эди. Шу сабабли, инвестиция фондидан фойдаланишнинг асосий фойдалари ахолининг ўрта қатламлари томонидан олинган.

Эътибор беринг

Миллий бойликни маҳаллий аҳоли фойдасига қайта тақсимлашда МИФ ва кейинчалик Малайзия инвестиция фонди (МИФ) муваффақиятларига 1990 йил охирига келиб, қарийб 2,5 миллион Малайзия инвестиция фондидан акциялар сотиб олди ва йирик корхоналарда акционерларга айланди.

Мохамад ҳукумати дуч келадиган асосий муаммо шундаки, янги иқтисодий сиёsat ишлаб чиқилган малайзияликлар бизнес бўйича зарур билим ва кўникмаларга эга эмас эди.

Иқтисодий соҳада малайликлар teng роль ўйнаши учун уларга нафақат капитал ва бизнес юритиш учун қулай шароитлар, балки зарур маълумот ва кўникмалар ҳам керак эди. Шу сабабли, асосий эътибор малайзияликларнинг таълим ва малака олиши учун шароит яратишга қаратилди.

1974—1981 йилларда Халқ таълими министри бўлган пайтда М.Мохамад бу йўналишда бор кучини сарф қилди. Мамлакат бўйлаб мактаблар ташкил этилди. Мактабнинг энг яхши битирувчилари Малайзиядаги ва чет элдаги университетларда ўқишлигини давом эттириш учун грант олиш учун ариза топширишлари мумкин бўлди.

Олий таълим тизимини ривожлантиришга ҳам муҳим аҳамият берилди. Қисқа вақт ичидаги коллеж ва университетлар тармоғи очилди.

Улар әнг янги технологиялар билан жиҳозланди. Аммо асосий әътибор уларнинг малакали ўқитувчилар билан таъминланиши эди. Бунинг учун дастлаб хорижий етакчи университетларнинг профессорлари кенг жалб этилди.

Моҳамад малака ошириш учун олий ўқув юртлари, бизнес мактаблари ва тадбиркорлар билан яқин ҳамкорлик қилиш ва улар учун маҳсус курслар ташкил этишни талаб қилди. Та什қи савдо ва саноат вазирлиги ходимларига талабаларни иқтисодиётдаги реал вазиятни яхшироқ тушунишлари ва диплом олгандан кейин ўз ишларида дуч келадиган муаммоларни билиб олишлари учун университетларда тренинглар ўтказиш буюрилди.

Шу билан бирга, ҳукумат минглаб ёшларни Farbda менежмент, молия, технология, тиббиёт, ҳуқуқ ва бошқа фанларни ўрганиш учун юборди. ЯИСнинг охирги даврида ҳукуматнинг ҳаракатлари туфайли истеъоддли малай раҳбарлари гурӯхи шакллантирилди. Улар давлат хизматида муваффақиятли ишладилар, йирик давлат корхоналарига раҳбарлик қилдилар. Улардан баъзилари таниқли компанияларда раҳбарлик лавозимларини тарқ этиб, ўз бизнесларини йўлга қўйишиди. Телекоммуникациялар, молия сектори, қурилиш бизнеси ва ишлаб чиқариш уларнинг билимларини қўллашнинг асосий йўналишлари бўлган.

Бугунги кунда Малайзия корхоналари гуллаб-яшнамоқда, улар энди давлат буюртмаларига қарам бўлмай, ўз бизнесини нафақат ички, балки чет элда ҳам фаол ривожлантирумоядалар.

Эътибор беринг

Моҳамад фаолиятининг яна бир муҳим соҳаси касбга ўқитиш ва қайта тайёрлаш тизими бўлди.

Мамлакатда ишчилар ва хунармандлар учун кўплаб ўқув марказлари ташкил этилди. Кўплаб малайзияликлар Англияда малака оширган тикувчи ва бичувчи бўлдилар. Бошқалари эса қўшни мамлакатларда ёғоч ўймакорлиги, заргарлик буюмлари ва бошқа хунармандчилик сирларини ўргандилар. Кейинчалик уларнинг кўплари бизнес билан, шунингдек йирик бизнес билан ҳам, шуғулланишиди.

80-йиллар охирига келиб иқтисодий ўсиш суръатлари пасая бошлади. Таркибий иқтисодий ислоҳотларни ўтказиш ҳақида савол туғилди.

Эътибор беринг

М.Моҳамад ҳукумати янги стратегияни — Миллий ривожланиш сиёсатини (1991-2000-йиллар) амалга оширишга киришди. Унинг ўзига хослиги шундаки, Малайзия малайликларни қўллаб-қувватлаш учун ЯИС пайтида киритилган бир қатор камситувчи қоидаларни рад этди.

Биринчи қадам, ҳукуматнинг янги ташкил этилган корхоналарнинг устав капиталидаги Малайзия мулкига бўлган тақиқларни бекор қилиш тўғрисидаги қарори бўлди. Агар корхоналар экспорт маҳсулотларини ишлаб чиқаришга тўлиқ йўналтирилса ёки катта миқдордаги иш ўринлари яратилса, инвесторларга ушбу компанияларга индивидуал равишда эгалик қилиши ҳуқуқи берилди. *Малайзияликларнинг корхоналарнинг устав капиталида шитироки шарт бўлмай қолди.*

Ушбу чекловлар олиб ташланганидан бир йил ўтгач, иқтисодиётда бурилиш юз берди. Инвестициялар оқими ошди, янги иш ўринлари яратилди, иш ҳақи ошди. Бир миллионга яқин чет эллик ишчилар ишлаш учун мамлакатга келишди. Иқтисодиёт жадал ривожлана бошлади.

Малайзия иқтисодиёти ўсиб борар экан, электрон ишлаб чиқариш, телекоммуникация, қурилиш бизнеси, нефть-газ сектори ва халқаро туризм каби капитал талаб қиласиган тармоқларни ривожлантириш учун янги сармоялар керак бўлди. Кейин Мохамад хорижий инвестициялар учун қулай муҳит яратди. Натижада, жалб қилиш даражаси бўйича Малайзия Жануби-Шарқий Осиёдаги энг “сармоядор” мамлакатга айланди.

Эътибор беринг

Малайзиянинг иқтисодий ютуқлари кўп жиҳатдан инвестицияларнинг, айниқса хорижий сармояларнинг ролини тўғри тушунганлиги билан изоҳланди. Ахир, улар билан нафақат пул, балки технология, билим ҳам келди.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш зарурияти, чунки корхоналарнинг аксарияти давлат мулки бўлиб ва заарар кўриб ишлаётганлиги сабабли, давлатдан иқтисодиётни хусусий ва корпоратив тармоқларига ва анъанавий равишда давлат томонидан бошқариладиган айrim корхоналарга бериш орқали оммавий хусусийлаштиришни амалга оширишни талаб қилди.

Эсада сақланг

М.Мохамаднинг иқтисодий сиёсати давлат секторидаги корхоналарни хусусийлаштириш истаги билан ажralиб турарди. Хусусан, ушбу мақсадлар учун ҳукумат хусусий ва давлат секторлари ягона корпорациянинг шериклари ва ишчилари сифатида боғланганлигига асосланиб давлат корпорациясининг концепциясини ишлаб чиқди.

Бироқ хусусийлаштириш ғояси жамиятни қўрқитди. Одамлар хусусийлаштиришни иш жойларига таҳдид сифатида кўрдилар. Давлат сектори ишчиларининг қаршилигини фақат иш жойи хавфсизлиги кафолати билан таъминланиши, уларнинг иш ҳақи пасаймаслиги ва имтиёзларнинг камаймаслиги билан зифлаштириш мумкин эди.

Бундай шароитда хусусий секторга ўтган ишчилар нафақат иш ҳақи даражасини тежашди, балки келажакда уни ихтиёрий равишда

Махатхир Мохамад
университетда маъруза
пайтида Малайзия, 2013 йил

Мэләжия” бўлди. Ишчиларнинг даромадлари олдинги иш ҳақи ва нафақаларга нисбатан кескин ўсили. Бу аҳолининг хусусийлаштиришга қаршиликларини сезиларли даражада камайтириди. Хусусийлаштириш, малайзиялик тадбиркорларга катта бизнесга янги имкониятлар очиш имконини берганлиги ҳам муҳим аҳамиятга эга. Авиакомпаниялар, коммунал ва телекоммуникация компаниялари хусусийлаштирилди.

Ҳукумат дуч келган асосий муаммолардан бири ривожланаётган иқтисодиёт учун зарур бўлган инфратузилмани яратиш муаммоси эди. Йўллар, аэропортлар, денгиз портлари, электростанциялар, телекоммуникация ва сув тизимлари иқтисодий ривожланиш эҳтиёжларига мос келиши керак эди. Ҳақиқий ютуқ керак эди ва Мохамад йирик ва жуда катта лойиҳаларни амалга оширишига ишонди. Унинг супер лойиҳаларига Малайзиянинг биринчи алоқа сунъий йўлдошини яратиш, биринчи миллий “Протон-Сага” автомашинасини ишга тушириш, мультимедиа супер йўлагининг — Калифорниядаги Силикон водийси моделидаги замонавий технологияларни синов полигонининг қурилиши, Шимол — Жануб автомобиль йўлиниң қурилиши, янги Вест — Портда олти километрлик йўлак қурилиши, Пенанг оролини материк билан боғлайдиган дунёдаги учинчи энг узун Пенанг кўприги, Куала Лумпурдаги телеминора, “Петронас Твин Тауэрс” эгизак миноралари, янги халқаро аэропорт, мамлакатнинг янги маъмурий маркази киради.

Мохамаднинг ёки уни Малайзияда шараф билан аташганидай доктор М. мега-loyiҳalari мамлакатнинг ўсиши ва бойлигига улкан ҳисса қўшди. “Бизнинг супер лойиҳаларимиз ёдгорлик эмас, балки асосий инфратузилма”, — дейди Мохамад.

қайта кўриб чиқиши имконига эга бўлиши, гарчи хусусийлаштириш пайтида хусусий компаниялар ишчиларига тақдим этиладиган маошлар ҳар доим юқори бўлган бўлса ҳам. Хусусий компанияларда ишлашнинг яна бир ижобий томони шундаки, ходимларга мукофотлар ва бонусларни тўлаш амалиёти кенг тарқалган эди, бу эса давлат секторида бўлмаган. Ишчиларга хусусийлаштирилган корхоналар акцияларининг бир қисмини сотиб олишга рухсат берилди.

Биринчи йирик хусусийлаштириш лойиҳасининг муваффақияти катта намойишкорона самара берди. Хусусийлаштириш натижасида Телекоммуникация департаменти “Телеком

Эсда сақланғ

Ислоҳотлар натижасида Малайзия учинчи дунёдан биринчисига сакраб фаровон мамлакатга айланди.

Малайзияликлар улкан вазифаларни қўядиган ва ҳал қила оладиган рақобатдош миллатга айланди. Қисқа тарихий даврда мамлакат ўзининг аграп ва хом-ашё ўтмишидан ўтиб кетди (қишлоқ хўжалигида бандлик улуши 1970 йилдаги 52% дан 1997 й. 22% га тушиб кетди), камбағалликка чек қўиди ва камбағаллар улушини сезиларли даражада камайтириди (49,3 дан 9,6% гача), этник жамоалар ўртасидаги турмуш даражасидаги тафовутни бартараф этди ва катта, кучли ўрта синфни яратди.

Корпорация — давлатнинг ташкил этилиши, ҳаттоқи Осиёда мисли кўрилмаган иқтисодий ўсиш суръати, капиталнинг ўзгариши — буларнинг барчаси, одатда, “Осиё мўъжизаси” деб аталади, бу раҳбарнинг стратегик қарашлари ва халқнинг астойдил меҳнатининг натижаси эди. Малайзия қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти ривожланмаган мамлакатдан “Осиё йўлбарслари” га айланди.

2018 йилда М. Моҳамад, “Малайзия мўъжизаси” нинг отаси доктор М. қайта мамлакатнинг Баш министри этиб сайланди.

М. Моҳамад шундай деб ёзган эди: “Баш министр сифатида ўтган йилларимга назар ташлар эканман, эришган энг катта ютуғим бутун халқнинг эътиборини унинг келажагига қаратганинигимдир. Бунга қадар ҳақиқатан ҳам узоқ муддатли режалар ва вазифалар йўқ эди, одамлар кундан-кунга яшаб туришарди.”

Хозирги пайтда М. Моҳамаднинг “Истиқбол – 2020” дастури муваффақиятли амалга оширилмоқда, унинг мақсади 2020 йилга келиб Малайзияни саноатлашган давлатга айлантириш, унинг ўртacha йиллик ялпи ички маҳсулоти 7 фоизга ўсиши ва мамлакат аҳолиси турмуш даражасининг барқарор ўсиши ҳисобланади. “Истиқбол – 2020” га мувоғиқ, Малайзия 2020 йилга келиб дунёning етакчи давлатлари қаторига кириши керак.

М. Моҳамад томонидан таклиф этилган “учинчи йўл” замонавий юқори технологияли жамият бир томондан тамаддун эришган сўнгги ютуқларга ва бошқа томондан оила, никоҳ ва ахлоқ масалаларида давом этиб келаётган анъанавий қадриятларга асосланади.

Ўз билимингизни синанг

1. Ҳукумат “янги иқтисодий сиёsat” ни амалга оширишда қандай қийинчиликларга дуч келди ва уларни қандай енгди?
2. Миллий ривожланиш сиёsatининг сабаблари ва мақсадини айтинг.
3. “Давлат-корпорация” концепцияси қайси муаммони қандай ҳал қилишга қаратилган эди?
4. М. Моҳамаднинг ислоҳотлари натижаларини санаб беринг.

42–43-§§. Н. А. НАЗАРБАЕВ ВА ҚОЗОҒИСТОННИНГ МОДЕРНИЗАЦИЯ МОДЕЛИ

Бугун дарсда:

- ҚРнинг Биринчи Президенти – Элбошининг модернизация қилишнинг қозоқ моделини ишлаб чиқиш ва амалга оширишдаги ролини күриб чиқамиз.
- “Қозоғистон-2030”, “Қозоғистон-2050” ривожланиш Стратегиясининг асосий ғояларини аниклаймиз; “Мәңгілік ел” умуммиллий ғоясининг аҳамиятини баҳолаймиз.
- Ислоҳотларнинг давлат тарихининг ўтиш давридаги аҳамиятини очиб берамиз; шахснинг давлат тарихидаги ролини баҳолаймиз.

Калит сүзлар:

ривожланиш стратегиялари, Мәңгілік ел, инновация, Миллат раҳбари

Қозоғистон Республикаси Түнгіч Президентининг модернизация қозоқ моделини ишлаб чиқиш ва амалга оширишдаги роли. XX асрнинг охирида мұхим воеа юз берди. СССРнинг парчаланиши ва 15та постсовет давлатларининг шаклланиши.

Тарихий эслатма:

1990 йил 24 апрелда Қозоғистон ССР Президенти лавозими таъсис қилинди, унда Қозоғистон ССР Олий Кенгашы Н. А. Назарбаевни сайлады.

1991 йил 1 декабрда Н. А. Назарбаев умумхалқ сайловида Қозоғистон ССР Президенти этиб сайланды.

1991 йил 10 декабря давлатнинг номи Қозоғистон Республикаси деб үзгартырıldı.

1991 йил 16 декабря Қозоғистон Республикаси Олий Кенгашы Қозоғистон Республикасининг давлат мустақиллиги түғрисидеги Конунни қабул қылды. Н.А.Назарбаев Қозоғистон Республикасининг бириңчи президенти этиб сайланды.

2010 йил 15 июня Н. А. Назарбаев расман Бириңчи президент – Халқ раҳбари – Элбоши (Елбасы) мақомига эга бўлди.

2019 йил 19 марта Қозоғистон халқига мурожаатида Н.А. Назарбаев истеъфога чиқишини эълон қылди. Қозоғистон Республикаси Конституциясига биноан Президентлик ваколатлари Парламент Сенатининг раиси

Қасим-Жомарт Тоқаевга ўтди. 2019 йил 9 июнь куни умумхалқ сайловларида Қасим-Жомарт Тоқаев Қозоғистон Республикаси Президенти этиб сайланды.

Хозирги вақтда Н. А. Назарбаев – Қозоғистон халқлари Ассамблеяси раиси, Бутунжағон қозоқлар уюшмаси раиси, Қозоғистон Хавфсизлик кенгashi раҳбари, ҳукмрон “Nur Otan” партиясининг раиси ва ҚР Конституцион кенгашининг аъзоси.

Қозоғистон Республикаси Президенти лавозимида Н.А.Назарбаев келажакка нисбатан стратегик қарашга эга эканлигини ва мамлакатни

ривожлантириш йўлининг асосий йўналишини танлай олишини кўрсатди. 90-йилларнинг ўрталарида Қозоғистон иқтисодиёти таназзул ёқасида эди. Вазият тезкор ва кўпчиликка маъқул бўлмаган қарорларни талаб қилди. Бундай вазиятда Президент мамлакат тақдири учун тўлиқ жавобгарликни ўз зиммасига олди: ислоҳотларни амалга оширишга халақит берадиган Олий Кенгаш тарқатиб юборилганидан кейин у ўз фармонлари билан шундай қарорларни қабул қилдики, улариз мамлакат ва жамиятни модернизация қилишнинг иложи йўқ эди. Айнан ўша пайтда давлат раҳбарининг қатъий сиёсий иродаси ва қатъияти намоён бўлди.

Қозоғистон
Республикасининг
Тўнғич Президенти
Н.А.Назарбаев

Эътибор беринг

Қозоғистонни модернизация қилишнинг асосий йўналиши қуидагилар эди: аввал иқтисодий ислоҳотлар (банк, пенсия таъминоти, уй-жой коммунал хўжалиги ва бошқа соҳаларда), сўнгра сиёсий ислоҳотлар. Президентнинг ўзи устуворликларни белгилаб берди: "Иқтисодиёт давлат тараққиётида биринчи ўринда, кейин эса сиёсат бўлиши керак".

Мустақиллик йилларида эришилган натижалар танланган йўлнинг тўғрилигини кўрсатади. Қозоғистон фуқаролари мамлакатдаги иқтисодий ва сиёсий ўзгаришларнинг аниқ, пухта ўйланган режасига гувоҳ бўлишди. Сўнгги йилларда амалга оширилган барча ислоҳотлар (конституциявий, партиявий ва сайлов қонунчилиги соҳасидаги) шуни кўрсатадики, бугунги кунда Қозоғистон узоқ муддатли мақсадларини ишончли ва муваффақиятли амалга ошираётган давлатлардан бирига айланди.

Қозоғистон мустақиллигининг биринчи кунлариданоқ Н. А. Назарбаев давлатни ва давлат ҳокимиятини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қаратган. Энг қисқа вақт ичида ҳокимият институтларини яратиш, мамлакатнинг халқаро миқёсда тан олиниши, турли халқаро ташкilotларга қўшилиши зарур эди.

Эсда сақланг

Стратегик мақсад кучли президентлик ҳокимияти билан суверен давлат қуриш эди. Ҳукмронлик қилган даврда Назарбаев аниқ вертикал ҳокимиятни қуришга, давлатчиликни мустаҳкамлашга, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга, инсоннинг иқтисодий тақдирини ҳал қилиш тамойилини амалга ошириш учун ҳуқукий ва бошқа шарт-шароитларни яратишга муваффақ бўлди.

Бугун мамлакат сиёсий модернизация қилишнинг янги босқичига ўтди. Унинг моҳияти нимада? Парламентнинг роли ва мамлакат сиёсий тизимидағи партияларнинг аҳамияти янада ошди. Мажлиснинг 107 депутатидан 98 нафари ҳозирда партиялар рўйхати бўйича қатъий сайланади, қолган тўққизтаси Қозоғистон халқлари ассамблеяси томонидан ваколатланади. Унинг яратилиши Тўнғич Президент ташаббуси билан амалга оширилган.

Эътибор беринг

Қозоғистондаги сиёсий ислоҳотлар мантиғи аниқ ва равshan. Кучли таъсир ўтказувчи Президент ва кучли парламент, сиёсий партияларни ривожлантириш, "Сайловлар тўғрисида" ги қонунни такомиллаштириш, оммавий ахборот воситалари соҳасидаги янада либераллаштириш.

Мустақил Қозоғистон ўз давлатчилигининг бошиданоқ узоқ муддатли ташқи сиёсий мақсадларни қўйди: Россия билан иттифоқчилик муносабатларини мустаҳкамлайди, Хитой билан стратегик ҳамкорликни ривожлантиради, АҚШ ва Европа Иттифоқи давлатлари билан шериклик мулоқотини ривожлантиради. Энди нафақат Фарбий Европа ва АҚШ мамлакат сиёсий раҳбарлигининг кўриш майдонида, балки Хитой, Ҳиндистон, Сингапур, Покистон, Туркия, Бразилия ва етакчи араб давлатлари каби құдратли давлатлар ҳам бор.

Н. А. Назарбаев — қуйидаги халқаро ташкилотларни ташкил этиш ташаббускори: Евроосиё иқтисодий ҳамжамияти (ЕОИХ), Осиёда ўзаро ҳамкорлик ва ишонч чоралари бўйича кенгаш (ОҲИЧК), Шанхай ҳамкорлик ташкилоти (ШХТ).

Сиёсий ва иқтисодий жиҳатлар билан бир қаторда, Элбошининг миллатнинг маънавий тикланиш йўлидан боришини таъкидлаш керак. Шундай қилиб, биз унинг "Келажакка қараш: жамият онгини модернизация қилиш" ва "Буюк даштнинг етти қирраси" дастурий мақолаларининг муҳимлигини таъкидлаймиз. Миллий ўзликни англашнинг ўсиши, миллат рухининг юксалиши Н. А. Назарбаевнинг сиёсий етакчилик кучидир. Унинг мамлакат етакчиси сифатидаги кучи ўз миллатининг психологиясини яхши англаши ва халқаро жараёнларга яхши йўналтирилганлигидадир.

"Қозоғистон—2030", "Қозоғистон—2050" ривожланиш Стратегияларининг асосий ғоялари. Мамлакат Президентининг 1997 йилда Қозоғистон халқига йўллаган мурожаатида "**Қозоғистон-2030**" ривожланиш стратегияси эълон қилинган эди. Ушбу дастур доирасида Қозоғистон иқтисодиётидаги мавжуд вазият баҳоланди, устувор мақсадлар ва мамлакатни ривожлантириш стратегияси аниқланди.

Устувор мақсадлар ва "Қозоғистон—2030" ривожланиши стратегияси:

- Миллий хавфсизлик.
- Ички сиёсий барқарорлик ва жамиятни бирлаштириш.

- Ривожланган бозор иқтисодиётіга, юқори даражада хорижий инвестицияларға асосланган иқтисодий үсиш.

- Қозоғистон фуқароларининг саломатлиги, таълими ва фаровонлиги.

- Энергия манбалари.

- Инфратузилма, айниқса транспорт ва алоқа.

- Асосий вазифаларигача чекланган профессионал давлат.

Н. А. Назарбаев Қозоғистон жамиятининг 2030 — Стратегиясини амалға ошириш учун қулай асос бўлиб хизмат қиласидаги саккизта кучли ички томонларини айтиб ўтди:

- Эришилган давлат мустақиллиги, унинг атрибулари ва рамзлари.

- Эски сиёсий ва иқтисодий тизимдан батамом воз кечиш.

• Янги сиёсий ва иқтисодий тизимнинг мавжудлиги: сифатли қадриятлар тизимиға ва янги турдаги инсон муносабатларига ўрганиб қолган ёки ўрганган одамлар ўзгарди.

• Инсон ресурслари — бу илмий даражага ва ижодий салоҳиятга эга юқори маълумотли аҳоли.

- Қозоғистоннинг бой табиий бойликлари.

- Қишлоқ хўжалигидаги катта ер фонди.

- Сиёсий барқарорлик ва жамият бирлигини сақлаш.

• Қозоғистонликларнинг бағри кенглиги ва бардошлилиги, уларнинг самимийлиги ва меҳрибонлиги.

Биринчи президент Қозоғистон Республикасташқи сиёсатининг имкониятларини белгилаб берди:

- Евроосиё минтақасида чорраҳада жойлашган мамлакатнинг қулай географик, геосиёсий ва геоиқтисодий ҳолати.

- Давлат курилиши ва ислоҳотининг қийин жараёнларига хорижий давлатлар ва донор ташкилотларнинг кўмаги қўшимча имкониятлар беради.

- Глобаллашув жараёни ва илмий-техник тараққиёт, айниқса янги ахборот ва телекоммуникация технологияларини ривожлантириш жараёнида катта, аммо кам сонли аҳоли яшайдиган мамлакат учун ноёб имкониятлар мавжуд.

Элбоши жамият ривожланишининг салбий хусусиятларини қайд этди:

- Коммунистик тамойиллар руҳида тарбияланган бир неча авлод одамлари томонидан шакланган менталитет (фикрлаш усули).

- СССР ягона иқтисодий тизимининг қулаши ва ишлаб чиқаришнинг пасайиши туфайли ижтимоий аҳволнинг ёмонлашиши.

- Иқтисодий инқироз, текисчилекни йўқ қилиш ва амалдаги меҳнат бозорини яратиш бой ва камбағал ўртасида катта фарқни яратди.

- Миллий жамғармалар ва капитал тўплашнинг секин үсиши.

- Қашшоқлик ва ишсизлик муаммолари.

- Аҳолининг демографик пасайиши (аҳоли сонининг камайиши).

- Давлат бошқаруви етарлича тайёрланмаган ва суст ташкил этилган.

- Қонунчиликнинг тўлиқ эмаслиги ва бекарорлиги.

2012 йил декабрь ойида давлат раҳбарининг мамлакат халқига Мурожаатида Қозоғистон Республикасининг 2050 йилгача ривожланиши стратегияси тақдим этildi. Унинг асосий мақсади — кучли давлат, ривожланган иқтисодиёт ва умумбашарий меҳнат имкониятларига асосланган фаровон жамият яратиш; Қозоғистоннинг дунёning энг ривожланган 30 мамлакатига кириши.

Хужжатда қуийдагилар келтирилган: "XXI асрнинг ўнта глобал муаммолари":

1. Тарихий вақтнинг тезлашиши.

2. Демографик номутаносиблик.

3. Жаҳон озиқ-овқат хавфсизлигига таҳдиid.

Аҳолининг доимий үсиши кўплаб минтақаларда кучли озиқ-овқат танқислигига олиб келади. Дунёда ўн миллионлаб одамлар очликдан азоб чекмоқда.

4. Сув танқислиги.

5. Энергияга бўлган эҳтиёж. Ривожланган давлатлар муқобил манбаларга фаол равиша сармоя киритмоқдалар, бу асрнинг ўрталариға келиб, улар истеъмол қилинадиган энергиянинг 50 фоизигача ишлаб чиқаришга мажбур бўладилар.

6. Табиий ресурсларнинг тугаши. Қозоғистон энди табиий ресурсларга боғлиқ бўла олмайди, янги манбаларни жорий этиш вақти келди.

7. Учинчи саноат инқилоби. Сўнгги йиллардаги технологик кашфиётлар ҳаёт тарзини тубдан ўзгартириди, Қозоғистон ушбу жараёнларда фаол иштирок этиши керак.

8. Ўсиб бораётган ижтимоий бекарорлик.

Ижтимоий тенгсизлик бекарорликни келтириб чиқаради. Ишсизлик тартибсизликларни, жиноятчиликни ва бошқа муаммоларни келтириб чиқаради. Қозоғистон учун вазифа — ижтимоий барқарорликни мустаҳкамлаш ва энг зарур кадрларни тайёрлаш.

9. Тамаддун қадриятларининг инқирози.

Тамаддаунлар қарама-қаршиликлари инсоний қадриятлардан чукурроқдир ва ҳар доим низоларга олиб келади. Шу сабабли, Қозоғистон учун кўп миллатли ва кўп конфессионаллик сиёсатига амал қилиш принципиал жиҳатдан муҳимдир.

10. Глобал бекарорлик хавфи.

Эътибор беринг

Асосий мақсадга эришиш учун "Қозоғистон-2050" Стратегияси **узоқ муддатли еттита устуворликларга** эришишни кўзда тутади:

1. Янги йўналишнинг иқтисодий сиёсати — рентабеллик, инвестицияларни қайтариш ва рақобатбардошлиқ тамойилларига асосланган кенг қамровли иқтисодий прагматизм.
2. Миллий иқтисодиётнинг етакчи кучи бўлган тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-кувватлаш. 3. Ижтимоий сиёсатнинг янги тамойиллари — ижтимоий кафолатлар ва шахсий жавобгарлик.
4. Билимлар ва касбий кўникмалар — замонавий таълим, кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимининг асосий йўналишлари ҳисобланади.
5. Давлатчиликни янада мустаҳкамлаш ва Қозоғистон демократиясини ривожлантириш.
6. Миллий манфаатларни илгари суриш ва минтақавий ҳамда глобал хавфсизликни мустаҳкамлаш ташқи сиёсатнинг изчил ва олдиндан айтиб бўладиган усули ҳисобланади.
7. Янги қозоқ ватанпарварлиги — бизнинг кўп миллатли ва кўп динларга асосланган жамиятимиз муваффақияти учун асосдир.

"Мәңгілік" умуммиллий ғояси. 2014 йил 15 декабрь куни Қозоғистон Республикасининг Мустақиллик кунига бағишенган тантанали йиғилишда Қозоғистон Республикасининг Тўнғич Президенти "Мәңгілік ел" миллий ғоясини илгари сурди. Бу ҳар биримиз учун энг қимматли ҳақиқатларга асосланади: оиласаримиз фаровонлиги, меҳмондўстлик, меҳнатсеварлик, барқарорлик, хавфсизлик, бирлик, келажакка ишонч.

"Мәңгілік ел" нинг еттита тамоиили:

- Мустақиллик ва Астана.
- Миллий бирлик, тинчлик ва ҳамжиҳатлик.
- Дунёвий давлат ва юксак маънавият.
- Инновациялар асосида барқарор иқтисодий ўсиш.
- Умумий меҳнат жамияти.
- Тарих, маданият ва тилнинг умумийлиги.
- Миллий хавфсизлик ва Қозоғистоннинг бутунжаҳон ва минтақавий муаммоларини ҳал қилишда глобал иштирок этиши.

Шундай қилиб, “Мәңгілік ел” ғояси Қозғистон халқининг барча тарихий тажрибасидан ва мустақиллик йилларида босиб үтган йўлларидан келиб чиққан.

Қозғистонликларнинг умумий манфаатлари — әркин ва обод мамлакатда яшаш истаги бор. “Мәңгілік ел”нинг еттита тамойили ривожланишнинг асосий қадриятларини, манфаатлар жамоасини ва Қозғистон халқларининг тарихий тақдирини акс эттиради.

Тұнғич Президенттің давлат тарихининг үтиш даври дастурлари. 2017 йил 12 апрайда Назарбаевнинг “Келажакка қараң: ижтимоий онғни модернизация қилиш” дастурий мақоласи эълон қилинди. Унда *у жамият ва ҳар бир қозғистонлик онғини модернизация қилишининг асосий йұналишларини белгилаб берdi: рақобатбардошлиқ; прагматизм, миллий үзига хосликни сақлаш, билимлар маданияти, мамлакатнинг эволюцион ривожланиши ва онгнинг очиқлиги.*

Ушбу йұналишлардаги қозғистонликларнинг ривожланишини таъминлаш учун президент бир қатор аник лойиҳаларни ишлаб чиқиши ва амалга оширишни буюрди. Ушбу лойиҳалар *Қозғистоннинг асосий мағкуравий хужжати бўлган “Рухани жаңғиры”* дастурига киритилган.

Дастурнинг асосий мақсади ўз маданиятини, ўз миллий кодини сақлашдир. Дастур қуйидаги босқичларда амалга оширилади:

1. Қозоқ тилини лотин алифбосига босқичма-босқич үтиши.
2. “Янги гуманитар билимлар” лойиҳаси. Гуманитар фанлар бўйича қозоқ тилидаги 100 та янги дарслик “.
3. Кичик ватанга бўлган ватанпарварлик ва ватанга муҳаббатни ривожлантиришга қаратилган “Туған жер”, “Туған ел” дастурлари.
4. “Қозғистоннинг маънавий қадамжолари” ёки “Қозғистоннинг муқаддас географияси” лойиҳаси.
5. “Глобал дунёда замонавий Қозғистон маданияти” лойиҳаси.
6. “Қозғистоннинг 100 янги қиёфаси” лойиҳаси.

2018 йил 21 ноябрда Н.А. Назарбаевнинг *“Буюк даشتтинг етти қирраси”* мақоласи чоп этилди, у “Рухани жаңғиры” дастурининг давоми бўлди.

Шахснинг давлат тарихидаги роли. Тарихий воқеалар олдиндан белгиланмаган. Келажакда кўплаб муқобиллар мавжуд ва уларнинг қайси бири амалга ошиши тарихни яратувчиларига боғлиқ. Факатгина одамларнинг ҳаракатларини белгиловчи объектив шароитларини ҳисобга олган ҳолда, тарихий шахсларнинг ижтимоий ҳаётдаги ролини илмий асослаш ва тушунтириш мумкин. Тарихда шахснинг роли муаммоси глобаллашув даврида миллий лидерларнинг дунё тараққиётидаги роли ва таъсири тобора кучайиб бораётган бир пайтда долзарбdir. Шунинг учун шахснинг роли жуда катта.

Бундай етакчилар қаторига ҚРнинг Тұнғич Президенти Н. А. Назарбаев киради. Мустақил Қозоғистоннинг шаклланишидаги унинг роли.

Әнд мұхими шундаки, у Қозоғистондаги раҳбарлик йиллари давомида фуқаролар тинчлиги ва сиёсий барқарорлыкни, мамлакатдаги халқлар ўртасидаги дўстликни сақлаб қолди. Қозоғистон халқларининг аксарияти Тұнғич Президент Н. А. Назарбаевда шахсни ва раҳбарни күришади, уларсиз Республика замонавий суверен давлат сифатида шаклланиши мүмкін эмас эди. Ушбу ҳолат ҚР Конституциясининг 91-моддасида акс эттирилган: “Давлатнинг мустақиллиги, республиканинг яхлитлиги ва ҳудудий яхлитлиги, унинг бошқарув шакли, шунингдек, мустақил Қозоғистон асосчиси, Қозоғистон Республикасининг Тұнғич президенти — Элбоши томонидан белгилаб қўйилган республиканинг асосий тамойиллари ва унинг мақоми давлат томонидан белгиланади. Ва унинг ҳуқуқий ҳолати ўзгармасдир.”

Ўз билимингизни синанг

1. ҚР Тұнғич Президентининг модернизациянияннг Қозоғистон моделини ишлаб чиқиша амалга оширишдаги ролини аникланг.
2. “Қозоғистон-2030”, “Қозоғистон-2050” ривожланиш стратегияларининг асосий ғоялари ҳақида гапириб беринг.
3. “Мәңгілік ел” умуммиллий ғояси қандай мақсадда илгари сурилди?
4. ҚР Тұнғич Президенти шахсининг давлат тарихидаги ролини баҳоланг.

III бўлим натижалари бўйича тест топшириқлари

1. “Либерализм” оқимининг ижтимоий-сиёсий тамойилларига нима таалкукли эмас?
 - а. хусусий мулкнинг даҳлсизлиги;
 - б. савдо ва бизнес эркинлиги;
 - в. давлатда олий ҳокимият ҳукуматга тегишлидир;
 - г. давлатнинг барча фуқароларининг қонун олдида тенглиги.
2. Ш. Монтескьенинг ҳокимиятни ажратиш назарияси филиални тармоқларни кўзда тутмаган:
 - а. қонунчиликни; б. ижро этувчини;
 - в. судни; г. федерацияни.
3. Марксизмнинг таркибий қисми бўлмаган нарса
 - а. фалсафа; б. сиёсий иқтисод;
 - в. социология; г. илмий коммунизм.
4. Ижтимоий демократиянинг асосий тамойилларини ривожлантиришдаги асосий ютуқ тегишли
 - а. Р. Гильфердингга;
 - б. Ф. Лассаллга;
 - в. К. Каутскийга;
 - г. Э. Бернштейнга.
5. Прагматизмнинг асосий тоифаларига кирмайди
 - а. мавҳумлик
 - б. мақсадга мувофиқлик;
 - в. самарадорлик;
 - г. амалийлик.
6. М. Гандининг “Конструктив дастури” қўйидагиларни ўз ичига олмайди:
 - а. кўл тўкиш ва ип йигиришни ҳар томонлама ривожлантириш;
 - б. ҳинд ва мусулмон жамоалари ўртасида муносабатларни ўрнатиш учун кураш;
 - в. зўравонлик хатти-ҳаракатлари;
 - г. “кўл тегмаслик” ни бартараф этиш учун кураш.
7. Умумхинд фуқаролик бўйсунмаслик кампанияларида қандай кураш шакли ишлатилмади?
 - а. митинглар;
 - б. намойишлар;
 - в. иш ташлашлар;
 - г. харталлар.
8. Америкалик африка-америкалик аҳолининг фуқаролик ҳукуқлари учун курашда М. Л. Кинг кимнинг усулларини танлади?
 - а. К. Маркснинг;
 - б. Э. Бернштейннинг;
 - в. М. Гандининг;
 - г. Ф. Энгельснинг.
9. М.Л.Кинг 1963 йил 28 августда Вашингтонда Линкольн ҳайкали олдида сўзлаган нутқида қайси ҳужжатдан иқтиbos келтирди?
 - а. АҚШ мустақиллик декларацияси, 1776 йил;
 - б. Инсон ва фуқаро ҳукуқлари декларацияси, 1789 йил, Франция;
 - в. 1948 йил Инсон ҳукуқлари умумжаҳон декларацияси;
 - г. Озодлик хартияси, 1955 йил, Жанубий Африка.

10. Мандела Африка Миллий Конгресси томонидан бошланған итоатсизлик кампаниясінінг ташкилотчиларидан бирига айланды ... йилда
- 1949 йил;
 - 1952 йил;
 - 1955 йил;
 - 1959 йил.
11. Қачон Н. Мандела раҳбарлигіда Жанубий Африканинг ирқи, жинси ва диний зътиқодидан қатъи назар барча тенг хуқуқларни кафолатлайдиган Конституцияси ишлаб чиқылды ва қабул қилинди?
- 1992 йил;
 - 1994 йил;
 - 1996 йил;
 - 1997 йил.
12. Камолчилик этатизм концепцияси қачон якуний күренишда шакллантирилган?
- 1927 йил;
 - 1931 йил;
 - 1934 йил;
 - 1935 йил.
13. Камолчилик тамойилларига қайси қоида амал құлмайды?
- республикаличик;
 - лаицизм;
 - этатизм;
 - байналмилалчилик.
14. Отатурк томонидан амалга оширилған биринчи ислоҳоттарга қайси ислоҳот киритилмаган?
- халифаликни йўқ қилиш;
 - султонликни йўқ қилиш;
 - республикани эълон қилиш;
 - фуқаролик кодексининг қабул қилиниши.
15. Ф.Д.Рузвельтнинг “Янги йўл” дастури қуйидагиларни ўз ичига олмайды:
- саноатни тиклаш тўғрисидаги қонун;
 - мехнат муносабатлари тўғрисидаги қонун;
 - ижтимоий ҳавфсизлик қонуни;
 - саноатни хусусийлаштириш тўғрисидаги қонун.
16. Ф.Д. Рузвельтнинг изоляция сиёсатидан ҳақиқатдан чиқиб кетиши қандай воеа билан боғлиқ?
- 1935 йилда Италияning Эфиопияга хужуми;
 - 1937 йилда Япониянинг Хитойга қарши тажовузининг бошланиши;
 - 1938 йилдаги Чехословакияни бўлиш тўғрисида Мюнхенъ келишуви;
 - 1939 йилда Германиянинг Польшага хужуми.
17. Де Голль томонидан таклиф қилинган голлизм доктринаси қуйидагиларни ўз ичига олмайды:
- ижтимоий ислоҳот;
 - этатизм тамойиллари;
 - халқ суверенитети ғоялари;
 - инқилоб.

18. Дэн Сяопин ташаббуси билан ХКП Марказий Құмитасининг ялпи мажлисида ХХРда иқтисодий ислохоттар үтказиш түғрисида қарор қабул қилинди:
- а. 1978 йил;
 - б. 1980 йил;
 - в. 1982 йил;
 - г. 1985 йил.
19. "Сингапур мүъжизаси" нинг пайдо бўлишига ниманинг алоқаси йўқ?
- а. кулай инвестиция муҳити;
 - б. юқори солиқ ставкалари;
 - в. таълим ислохоти;
 - г. коррупцияга қарши кураш.
20. "Янги иқтисодий сиёсат" Малайзияда М. Моҳамад раҳбарлигига олиб борилди
- а. 1969—1988-йиллар;
 - б. 1971—1990- йиллар
 - в. 1974—1993-йиллар;
 - г. 1979—1995-йиллар.

ІІІ БҮЛІМНИНГ ХУЛОСАСИ

Дарсликнинг ушбу бўлимнини ўрганиш мавзуси Янги ва Энг янги даврда ижтимоий-сиёсий фикрнинг ривожланиши ҳисобланади. Унда Янги ва Энг янги даврда давлат ва жамият ривожига сезиларли таъсир кўрсатган либерализм, миллатчилик, ижтимоий демократия, марксизм, экзистенциализм, прагматизм ва позитивизм каби сиёсий ва мафкуравий йўналиш ва тенденцияларнинг мазмунин очиб берилган.

XX — XXI аср бошларида озодлик ва адолат учун кураш М.К. Ганди, М. Л. Кинг ва Н. Мандела каби таниқли сиёсий раҳбарларнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари ва фаолияти орқали намойиш этилган.

XX—XXI асрнинг таниқли ислоҳотчи сиёсатчилари: М. Отатурк, Ф. Д. Рузвельт, Ш де Голль, Д. Сяопин, Ли Куан Ю, М. Моҳамад, Н. А. Назарбаевнинг фаолиятида ўз аксини топган.

IV Бўлим

ФАН ВА ТАЪЛИМНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

10-боб

ТАЪЛИМ УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТ СИФАТИДА

§§ 44–45. ЁЗУВ ВА КИТОБ БОСИШ – ИНСОНИЯТНИНГ ЭНГ БҮЮК ЮТУГИ

Бугун дарсда:

- Ёзувнинг турларини дунё халқарининг тарихий ривожланиш контекстидә таснифлаймиз.
- Биз ёзув ва китоб босишнинг инсоният тамаддуннинг ривожидаги аҳамиятини аниклаймиз.

Калит сүзлар:

ёзув, ахборот, пиктограмма, идеограмма, иероглиф, бүғинли ёзув, ҳарфий-овозли алифбо, грек алифбоси, рун, штамплар, металл литерлар (ҳарфлар), босма китоб.

Ёзувнинг ихтиро қилиниши инсоният тарихида улкан аҳамиятга эга бўлди, одамлар рамзлар ёрдамида ўзларига зарур ахборотларни қайд этиш ва шу ҳолда етказиш ва уни сақлаб қолишини ўрганишди. Энг қадимги даврларда маълумотни узатиш ва сақлашнинг турли хил усуллари мавжуд эди: маълум бир тарзда буқланган шохлар, ўқлар, ўт тутуни ва ҳоказолар. Вакт ўтиши билан маълумотларни қайд этишининг анча мураккаб усуллари пайдо бўлди. Масалан, қадимги инклар тугунлардан фойдаланиб, ёзувлар тизимини ихтиро қилдилар. Улар турли хил рангдаги жунлардан фойдаланганлар. Улар турли хил тугунлар қилиб боғлаб, таёқса маҳкамлаб, қабул қилувчига юборишган. Тугунли ёзувдан қадимги Хитой ва Мўғалистон халқлари фойдаланишган.

Эсда сақланг

Ёзув ўзининг маъносида таҳминан мил. ав. IV минг йиллик атрофида, одамлар маълумотни қайд қилиш ва узатиш учун маҳсус график белгиларини ихтиро қилганларида, пайдо бўлди.

Пиктография. Ёзувнинг энг қадимги кўриниши *пиктография* ҳисобланади. **Пиктограмма** бу схематик расм кўринишида бўлиб, гап кетаётган нарсалар, ҳодисалар ва кўринишларни *тасвирлайди*. Пиктография тош даврининг сўнгги босқичида турли халқлар орасида кенг тарқалган эди. Ушбу хат тасвирили бўлиб, шунинг учун уни маҳсус ўрганиш шарт эмас эди. Бироқ бу факат кичик хабарларни юбориш ва қисқа ҳикояларни ёзиш учун мос эди. Мураккаб мавҳум маълумотни етказиш зарурати туғилганда, пиктограмманинг чекланган

имкониятлари сезилди, бу чизиб бўлмайдиган нарсаларни (масалан, жасорат, ҳушёрлик, мардлик ва бошқалар каби) ёзишга мослаштирилмаган эди. Шунинг учун, пиктограммларга *айрим тушунчаларни ифодалайдиган шартли белгилар* киритила бошлади. Масалан, кесишган қўлларнинг белгиси алмашинувни англатади. Бундай белгилар *идеограммалар* дейилади.

Идеограмма ёзуви пиктографик ёзувдан келиб чиқди: пиктограммаларнинг ҳар бир тасвирий белгиси бошқалардан ажралиб чиқа бошлади ва уни англатувчи муайян сўз ёки тушунча билан бирлаштирилди. Вакт ўтиши билан бу жараён шунчалик ривожландики, ибтидой пиктограммалар аввалги кўринишини йўқотди ҳамда равшанлик ва аниқликка эга бўлди. Бу жараён бир неча минг йилликларни олган бўлиши мумкин. Идеограмманинг энг юқори шакли иероглиф ёзуви бўлди.

Иероглиф ёзуви Қадимги Мисрда вужудга келди ва кейинчалик Хитой, Япония ва Кореяга тарқалди. Иероглифлар нафақат объектлар ва ҳаракатлар, балки мураккаб мавҳум тушунчалар, нарсалар ва ҳаракатларнинг белгиларини ҳам англатади. Иероглифлар ёрдамида энг мураккаб ва мавҳум фикрни акс эттириш мумкин эди. Бироқ, иероглифларни билмаганлар учун ёзилганларнинг маъноси тўлиқ тушунарсиз эди. Ўқишини ва ёзишини ўрганишни истаган ҳар бир киши бир неча минг белгини эслаб қолиши керак эди. Бунга бир неча йил ўқиш керак эди. Шунинг учун қадимги замонларда ёзишини ва ўқишини биладиганлар кам эди.

Ўзининг соғ шаклида идеография ҳеч қачон мавжуд бўлмаган. Шундай қилиб, қадимги Мисрда тушунчалар ва сўзларни билдирадиган белгилар билан бир қаторда бўғинларни ва алоҳида товушларни билдирувчи бошқа белгилар ҳам мавжуд эди, чунки ҳамма нарсани расм шаклида (масалан, шахсий исмлар) ифодалаш мумкин эмас эди. Бундай ҳолларда, мисрликлар иероглиф — сўзларини ёзувда *товушларига кўра* етказилиши керак бўлган иероглиф — ҳарфларга айлантирдилар, улардан сўзлар тузилди. Масалан, иероглиф *мн-икки товуш (мн)* билан ифодаланадиган шахмат тахтаси деган маънони англатувчи иероглифга айланди. Дастлаб фонетик (товушли) иероглифларнинг ёрдамчи аҳамиятга

Пиктография

Миср иероглиф ёзулари

Миххат

эга эди, аммо вакт ўтиши билан уларнинг роли ошди ва Миср ёзуви мавжудлигининг сўнгги асрларида фонетик иероглифларнинг маъноси ҳукмрон бўлиб қолди. Аммо мисрликлар соғ фонографик хатга келишимади (*ҳар бир белги алоҳида товуш ёки ҳарфни билдиради*). Ушбу муҳим такомиллашиб бошқа халқларнинг ёзувида амалга оширилди.

Миххат ёзуви. Мил. Ав. IV – I минг йилликларида Яқин Шарқ ва Кичик Осиёда кенг қўлланилган ёзув тизими. Ёзувнинг бу турининг номланиши лой тахтачалараги

ёзувлар сабаб бўлган, улар учи ўткирланган қамиш таёқчалари билан лойга шундай усулда ёзишганки, лойда понасимон чуқур чизиклар ҳосил бўлган. Миххат ёзуви милоддан аввалги IV минг йилликда *шумерлар* — Месопотамиянинг жанубида яшаган одамлар томонидан ихтиро қилинган. Дастрлаб, белгилар объектлар, ҳайвонлар ва одамларнинг аниқ тасвирларини ифодалар эди, аммо янада мураккаб хабарларни ёзишга эҳтиёж пайдо бўлганда, расмли ёзувлар мураккаблашди. Белгилар ўзларининг овозли маъноларида қўлланила бошланди ва ҳарфда жинс, масала, шахс, сон ва ҳоказоларнинг грамматик кўрсаткичлари қайд этила бошланди.

Ёзув тизимининг мураккаблашиши билан бир вактнинг ўзида белгиларнинг шакллари соддалаштирилди. *Аста-секин, ҳар бир белги тўғри ва эгри чизикларнинг комбинациясига айлана бошлиди.* Милоддан аввалги III минг йилликнинг биринчи ярмида қўшни халқлар уни тилларига мослаштира бошладилар — акгадлар (Шимолий Месопотамия), эблайлар (Шимолий Сурия), эламитлар (Дажла жануби-шарқидаги ерлар). Кейинчалик, бундай ёзув форсийлар, хурритлар, хеттлар томонидан ўзлаштирилди. Миххат ёзуви 3 минг йилдан кўпроқ вакт давомида турли тилларда гаплашадиган одамлар орасида мавжуд бўлган.

Фонографик хат. Одамлар ўз нутқларини оддий элементларга — товушларга (фонемаларга) ажратишни дарҳол ўрганмадилар. Нутқ алоҳида бўғинларга осонроқ бўлинади. Милоддан аввалги II минг йилликда *бўғинли ёзувнинг* бир нечта турлари пайдо бўлди (критан ёзуви, мая ёзуви), бунда ҳар бир белги алоҳида бўғинни билдиради. Милоддан аввалги II минг йиллик охирида Финикияликлар кўплаб бошқа халқларнинг алифболари учун намуна бўлган *ҳарф* — *товуш алифбосини* ихтиро қилдилар. Финикия алифбоси 22 ундош товушдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири алоҳида товушни билдиради. Ушбу алифбонинг ихтиро қилиниши инсоният учун катта олға қадам бўлди. Янги ҳарф ёрдамида ҳар қандай сўзни график тарзда етказиш осон эди. Уни ўрганиш жуда осон эди. Бу Финикия алифбосининг дунё бўйлаб тез тарқалишининг сабабларидан бири эди.

Эътибор беринг

Юнонлар финикия алифбосига сүнгги мұхим үзгаришлар кириллар — улар ҳарфлар би-лан нафақат ундош товушларни, балки унли товушларни ҳам ифодалашни бошладилар.

Юон алифбоси күпгина Европа алифболарининг асосини ташкил этди: лотин (ундан француз, немис, инглиз, Рун ёзуви Миххат итальян, испан ва бошқа алифболар келиб чиққан), копт, арман, грузин ва славян.

Рун ёзуви. Рун ёзуви (бошқа изл.дан runa — “сирли”) — немис-скандинавиядаги алифбо ҳарфларининг белгилари. Рун ёзуви милюдимизнинг биринчи асрларида герман халқлари орасыда пайдо бўлган. Рун ёзуви тик ва қия текис чизиқлардан иборат бўлиб, шунинг учун қаттиқ материалларга — тош, ёғоч, суюк, металлга ёзиш (ўйиш) учун жуда мос келади. Рун алифбоси дастлабки олтида ҳарфи бўйича “футарк” деб номланади. Катта алифбо деб аталадиган (150 — 750 атрофи) 24 та белгидан иборат эди. Викинг давридан бери 16 рундан иборат “кичик” алифбо фойдаланилган.

Ўрта асрларда лотин ёзуви билан бир қаторда рун ёзуви ҳам қўлланилган. Рундан узоқ вақт давомида Исландия ва Готландда ишлатилган. Бутун алифбонинг имлоси сеҳрли маънога эга эди. Рунлар касалликлардан ёрдам беради, жангларда ғалаба келтиради, заҳарланишдан саклайди ва бўронларни тинчитади деб ҳисобланган. Ҳаммаси бўлиб, 6 мингга яқин рун ёзувлари маълум.

Китоб босиши. Китобларни чоп этиш ғоясини *штамплар* (трафаретлар) берган деб ҳисбланилади. VII – VIII асрларда. Европада нақшинкор безаклар билан буюмлар ишлаб чиқарилган. *Такрорий шаклларни чоп этишида штамплардан фойдаланилган.* Китобларнинг ёзувчилари, шунингдек, хат бошидаги катта безатилган ҳарфларни тасвирлаш учун штамплардан фойдаланишни бошладилар, чунки уларни матнга киритиш учун кўп вақт керак бўлди. Босмалар арzon расмларни ишлаб чиқаришда кенг қўлланилган. Дастваб, бу ўйма нақшлар фақат расмлар эди, аммо кейин улар матн билан бирга келишни бошладилар. Дастваб, тахталардан фақат расмлар чоп этилиб, матн қўл билан ёзилган. Кейин тахтага расмни тушунтирган матнни ўйишга (тескари тартибда) ўтилди. Кейин фақат матнни расмларсиз қирқишига ўтилди.

Шу тарзда босилган биринчи китоблар ҳажм жиҳатидан кичик бўлиб, ҳақиқий (қиммат)

ꝝ	ꝛ	Ꝝ	ꝝ	ꝟ	<	ꝗ	ꝝ
ꝝ	ꝛ	Ꝝ	ꝝ	ꝟ	Ꝙ	ꝗ	ꝝ

Герман-скандинавия рунлари

ꝝ	ꝛ	Ꝝ	ꝝ	ꝟ	>	ꝗ
ꝝ	ꝛ	Ꝝ	ꝝ	ꝟ	Ꝙ	ꝗ

Қадимги туркий ёзув

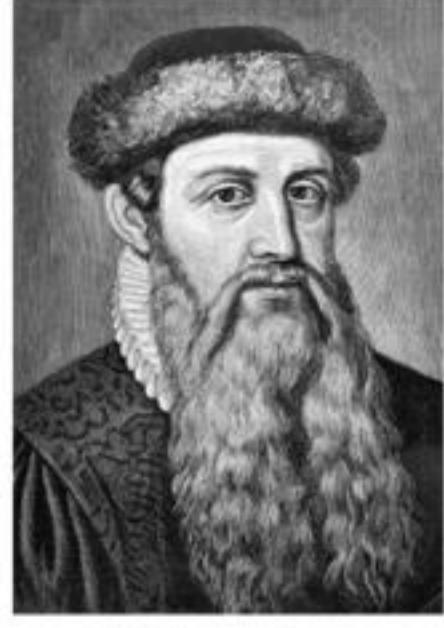

Гутенберг Инжилининг
нусхаси, Германиянинг
Майнц шаҳридаги (Германия)
музейидан

ва текисликнинг түғрилигини текширгандан сўнг, қоғозга чизилган расм ва матн чизилган ёки устига ёпиштирилган. Кейин ўткир ва қаттиқ пичоқлар билан керак бўлмаган барча қисмларини чуқур ўйиб олганлар. Натижада *бўртма, битта текисликда ётган нақши расм пайдо бўлади, у бўёқ билан бўялган* (ўсимлик мойи билан қоракуя аралашмаси). Бўёқ теридан қилинган ёки жун билан тўлдирилган кучли зич материалга солинган тампондан фойдаланилган. Бўёқни яхшироқ ёпиштириш учун бўёқ билан қопланган юзага нам қоғоз қатлами қўлланилган. Ёғоч қолипдаги бутун нақш тахтага тушганида, у олиб ташланади ва қуритишга осиб қўйилади. Кейин тахтани яна бўёқ билан бўяшади ва жараён яна такрорланди. Аввал варақнинг бир томонига босилган. Кейин иккала томондан ҳам фойдаланишни бошладилар.

Янги китобларнинг арzonлиги уларга доимий талабни келтириб чиқарди. Ва кейин босиб чиқариш жараёнини тезлаштириш ва соддалаштириш мумкинми дэган савол туғилди. Кўп ўтмай, ечим топилди: *турли хил китоблар тўпламига узоқ вақт хизмат қилиши мумкин бўлган ҳаракатланувчи ҳарфларни яратиш*. Биринчи марта бу ғояни немис кашфиётчиси **Иоганн Гутенберг** амалга ошириди. Тахминан 1440 йилда у териш учун алоҳида металл ҳарфлардан

(литерлардан) фойдаланишни таклиф қилди. Улар юмшоқ металлга (қўрғошин ёки қалай) маҳсус асбоб ёрдамида ҳарфнинг чуқур расмини (матрицани) босиб, у билан қўйма ва қўрғошин қотишмасидан керакли миқдордаги литерларнинг маҳсус қўйма қолипларини тайёрлаш орқали қилинган. Ҳарфлар тўғри тартибда маҳсус камераларда жойлаштирилган бўлиб, улар сўзларни ёзиш учун териш жараёнида олинган. Босиб чиқариш жараёни учун иккита текисликнинг ўзаро таъсири принципида иккита маҳсус қўл станови яратилган бўлиб, уларнинг бирига ҳарфлар қўйилган, иккинчиси эса уларга босилган. Ундан олдин ҳарфлар қўл билан бўялган.

И. Гутенберг
(1394—1468)

Машинанинг барча қисмлари ёғочдан қилинган. Гутенбергнинг усули китоб яратиш жараёнини сезиларли даражада тезлаштириди. 1440 йилларда у дастлабки ёзув китобларини — Донат грамматикаси ва тақвимларини чоп этди. Энг таниқли дастлабки босма нашрлари: 42-қаторлы Инжил (42 сатр бир сахифада жойлашган) ва псаломлар китоби. Ушбу нашрлар нафақат улар учун яратилған махсус шрифтлар билан, балки бош ҳарфларнинг ҳошиялар билан безатилған ажайиб икки рангли декор билан ҳам ажралиб туради.

Гутенбергнинг китоб босиб чыкаш усулини ихтиро қылғанлиги инсониятнинг зарурий эхтиёжларига жавоб бергалигини кейинги йиллар күрсатди. Юзлаб босмахоналар Европанинг турли шаҳарларида пайдо бўлди. 1500 йилга келиб, бутун Европа бўйлаб 30 мингача турли хил китоблар нашр этилди. Нашрларни янада жозибадор қилиш учун усталар ўз китобларини аввал қора ва оқ, кейин рангли қилиб расмлар билан таъминладилар, уларни чиройли сарлавҳа сахифалари билан безатдилар.

Ўз билимингизни синанг

1. Ёзишнинг асосий турларини айтинг ва уларнинг мазмунини очиб беринг.
2. Биринчи босма китобларни тайёрлаш усулини тасвиirlаб беринг.
3. Биринчи босмахонанинг ишлаш принципини очиб беринг.
4. Биринчи босма китобларни айтинг.

§§ 46–48. МАКТАБ ТАЪЛИМИ: ҚАДИМГИ ДАВРДАН БОШЛАБ ҲОЗИРГИ КУНГАЧА

А. Таълим ва унинг жамият ҳаётидаги ўрни

Таълим инсон ва жамият ҳаётидаги асосий элементлардан бири ҳисобланади. Бу инсониятнинг ижтимоий аҳамиятга эга тўпланган тажрибани ўзлаштиришдаги мақсадли фаолиятини англатади. Таълимнинг инсоннинг мавжудлиги учун зарурлиги оламга фаол муносабатидан келиб чиқади. Воқеликни ўзгартиришда одам ўзи топган дунёни ўзлаштириш усулларини тушуниши, уларни тажрибага айлантириши, уни саклаш ва бошқаларга топшириш усулларини топиши керак.

Германиянинг она шахри
Майнцдаги ҳайкали

Бугун дарсда:

- Мактаб таълими ривожланишидаги ўзгаришлар ва узлуксизликни инсоният тарихи контекстида күриб чиқамиз.
- Мамлакатнинг ижтимоий-иктисодий ривожланишида таълим мининг аҳамиятини таҳлил қиласиз.
- Мактаб таълим мининг замонавий моделларини уларнинг хусусиятлари ва афзалликларини аниқлаш орқали таққослаймиз.

Калит сўзлар:

Билим, таълим, таълим олиш, тарбия, билим юрти, палестра, гимназия, академия, мактаб, мадраса, якшанба мактаблари ва таълим модели.

Таълим мақсадли, яъни маълум бир мақсад учун амалга оширилиш хусусиятига эга.

Таълимнинг аҳамияти ҳар бир янги авлодни жамият билан янада самарали бирлаштиришдангина иборат эмас. **Таълим** — **бу ўша жамият мавжудлигининг шартидир**. Шахсларни ўқитиш орқали жамият ўзини намоён қиласи, ўзининг келажаги мавжудлигини потенциали ва истиқболлари билан таъминлайди.

Таълим шахснинг ижтимоий ҳаётга самарали киришини таъминлаш учун ишлаб чиқилган. Шунинг учун у нафақат таълимни, балки тарбияни ҳам ўз ичига олади.

Эътибор беринг

Таълим кўпроқ билим, касбий кўникмалар ва малакаларни ривожлантириш билан боғлиқ. **Тарбия** қиймат йўналишлари ва алоқа кўникмаларни ўзлаштиришга, уларни шахсиятнинг ажралмас қисмига айлантиришга қаратилган. Бу таълимнинг маънавий вазифасидир.

Эсда сақланг

Таълим — бу қўйидаги мақсадларда билимларни, қадриятларга оид кўрсатмалар, касбий ва алоқа кўникмаларни мақсадли шакллантириш, тўплаш, узатиш ва бирлаштириш жараёни ва натажасидир: 1) шахснинг ижтимоий ҳаётга самарали кириши; 2) жамиятнинг барқарор ва узоқ муддатли мавжудлигини таъминлаш.

Таълим жамиятнинг ўзи пайдо бўлишидан бошланади. Архаик жамоаларда бу оила доирасида амалий кўникмаларни ривожлантириш билан боғлиқ бўлган кундалик ҳаёт жараёнида амалга оширилди.

Милоддан аввалги IV-III минг йилликда биринчи тамаддун пайдо бўлиши билан таълимни ижтимоий институтга айлантириши жараёни бошланди. Давлат бошқаруви, ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқиш ва қўллаш, диний урф-одатларнинг мураккаблиги маҳсус билим ва кўникмаларни талаб қиласи, шунинг учун таълим ихтисослашашган характерга эга бўлди. Улар мақсадга мувофиқ равишда таълим беришни бошладилар ва буни тайёргарликдан ўтган одамлар бажаришди.

Эътибор беринг

Таълим ўша пайтда ёпик тизим бўлиб, танланганларнинг ёки ўзини бағишлиаганларнинг қисмати бўлган.

Асосан, бу маъбадларда амалга оширилган ва таълим вазифалари коҳинлар ёки руҳонийлар томонидан бажарилган. Ўрта асрларда Европада руҳонийлар билим ва саводхонликнинг асосий ташувчиси бўлган ва машғулотлар асосан монастирларда олиб борилган.

Таълимнинг сараланиши, шунингдек, ўқимишили одамлар гапирадиган ва китоблар ёзиладиган тилнинг лотин тилида ёзилганида ҳам намоён бўлди. Бу вақтга келиб, у йўқолган тамаддун тилига айланди ва кундалик ҳаётда ҳаракат қилмади.

Янги даврнинг бошидан бери таълим аста-секин дунёвий ва оммавий бўлиб қолди. Таълим муассасалари тармоғи кенгайиб, мураккаблашди. Мактаблар ва олий ўқув юртлари сони кўпайди. Таълим дастурларида дунёвий, хусусан, табиий-илмий ва гуманитар билимларнинг улуши ошди.

Таълим давлатни ташвишга соладиган масалага айланди ва жамиятдаги барча жараёнларга таъсир кўрсатадиган энг муҳим ижтиомий институтлардан бирига айланди. Шундай қилиб, XIX асрнинг 70-йиллардан бошлаб Европанинг етакчи мамлакатларида мажбурий умумий таълим (Англия, 1870 йил, Германия, 1872 йил, Франция, 1882 йил) тўғрисидаги қонунлар қабул қилинди. Таълимга давлат харажатларининг ўсиши бошлади. Ўқув дастурларини стандартлаштириш жараёни содир бўлди. Таълим тизимиға янада кўпроқ одамлар — таълим олувчилар ҳам, таълим берувчилар ҳам жалб қилинди.

Б. Мактаб таълимининг тарихий шакллари

V—IV асрларда қадимги Юнонистон маданияти гуллаб яшнаган вақтда Афинада фан ва спорт билан шуғулланадиган кўплаб муассасалар мавжуд эди.

Эсада сакланг

Қадимги юонон ёшларини ўқитиш мактаб, палестра ва гимназияда амалга оширилган.

Мактаб. Қадимги Юнонистонда 7 ёшдан бошлаб ўғил болалар ўқитувчига (педагог¹) берилган, улар тарбия билан шуғулланишган. Мактаблар пуллик эди. У ерда ўқиши, ёзиши ва арифметика ўргатилган, шунингдек мусиқа билан шуғулланишган, расм чизиш ва куйлашни ўрганишган. Ушбу ўқув юртларида ўқувчилар машҳур адабиёт асарларини ўқидилар, кўпинча уларни ёд олишди. Фақат бадавлат

¹Педагог “бала етакловчи” таржима қилинади, у қул бўлган.

юнонлар чуқурроқ билимга зәға бўлишлари мумкин эди. Қизлар уйда таҳсил олишди, оналар уларни ўқитиш ва тарбиялаш билан шуғулланишди. Етти ёшидан бошлаб, қизларга ўқиши, ёзиши, тўқиши, ип йигириши ва яхши уй бекаси бўлиш ўргатилди.

Мисрда факат энг бадавлат одамларнинг болалари мактабларга боришлиари мумкин эди. Кейинчалик улар уламолар ёки руҳонийлар бўлишди. Кичик мисрликлар, худди юнонлар сингари, мактабда ўқиши, ёзиши ва ҳисоблашни ўргандилар. Аммо Мисрда жисмоний маданият (сузиш, югуриш, кураш) унчалик қадрланмаган, маҳсус спорт мактаблари тўғрисида маълумот йўқ.

Палестра. Оддий мактаблардан ташқари, ўғил болалар 12 ёшга тўлиши билан палестрага (*бшқ. юнонча* Паластра “кураш”) — *хусусий гимнастика мактабига* бора бошлайдилар. Бу ерда, 16 ёшгача улар гимнастика, кураш (қадимги юнонларнинг асосий спорт тури), югуриш, диск ва найза улоқтириш, сузиш, ҳарбий машғулотлар билан шуғулланишган.

Афиналик ёшлар учун спорт жуда муҳим машғулот эди, чунки юнонлар инсон танасига сифинишишган. Улар инсон ақли ривожланиб, тана эса гўзал бўлиши керак, деб ишонишишган.

Ўқувчилар юқори спорт натижаларига эришишлари учун палестраларга машҳур ҳайкалтарошларнинг спортчилар тасвирланган ҳайкаллари ўрнатилган. Ҳайкалтарош Мироннинг “Диск отувчи” ҳайкали бунга мисол бўлади.

Машғулотлар пайтида палестрада доимий равишида ўқув жанглари уюширилиб турди, бунда ўқувчилар ўзларининг спортда қанчалик маҳоратли эканликларини намойиш этишлари керак эди. Шунингдек, палестра ўқувчилари одоб-ахлоқ ва жамиятда ўзини тутиш қобилиятини ривожлантиришлари керак эди.

Гимнасия (*бшқ. юнонча* Гимнс — яланғоч, *бшқ. юнонча* Гимнаса — машқлар, амалий машғулотлар) — мил. ав. V—IV асрларда энг кенг тарқалган Юноnistон шаҳарлари ва Юнон Шарқидаги 16—18 ёшдаги ёшлар учун мўлжалланган давлат таълим муассасаси.

Палестрани тугатгандан сўнг гимназияга гўзал, бадавлат ёшлар кирган. Бу ерда гимнастика билан шуғулланишда давом этиб, файласуфлар раҳбарлигига улар адабиёт, фалсафа ва сиёсатни ўрганишишган.

Академия (*бшқ. юнон. каబреја* дан). “Академия” сўзи Қадимги Юноnistондаги фалсафий таълим муассасаси бўлиб, милоддан аввалги 387 йилда Афлотун томонидан асос солинган. Ушбу муассасалар Афина шаҳри яқинида, академиянинг афсонавий қаҳрамони номи берилган Академ ҳудудида жойлашган эди.

Афлотун академиясида фанларнинг кенг доираси ишлаб чиқилган: фалсафа, математика, астрономия, табиатшунослик ва бошқалар. Таълим беришнинг асосий усули диалектика (диалог) эди.

Қадимги Юнонистон гимназияси

Үрта асрларда академиянинг ўқув ва илмий муассасалари ташкил этилди. XV—XVI аср академиялари янги ҳодисани намойиш этди, айниқса Италияда икки юздан ортиқ эди. Уларда адабий-лингвистик-фалсафий йўналиш устунлик қилди. 1603 йилда Римда зийрак кўзлилар академияси ташкил этилди, у замонавий фанлар академияларининг прототипи бўлиб хизмат қилган. XVII аср академиялар даври бўлди.

Спарта мактаби. Спарталиклар учун — қадимги Юнонистон давлат — полисининг аҳолиси — ҳарбий жамоанинг вакилларини тайёрлаш зарурати билан белгиланади. Шунинг учун *асосий эътибор ҳарбий тайёргарликка қаратилди*.

Спартадаги ўқув муассасаларининг асосий тури *ётоқхона* — мактаблар — ўзига хос ёшлар жамоалари бўлиб, улар бир вақтнинг ўзида ёш авлодга ҳам таълим, ҳам тарбия берар эди. Ҳарбий лагерларда яшаган ва фақат дам олиш кунлари уйда бўлган спарталикларнинг машғулотлари уч босқичга бўлинди.

Биринчи босқич. (7 ёшдан 15 ёшгача) — маҳсус болалар груҳлари ёки ҳарбийлаштирилган лагерларда тарбиялаш ва ўқитиш, уларга раҳбарлик қилиш тарбиячилар ва уларнинг ёрдамчиларига юклатилган. Таълимнинг мазмуни болаларнинг жисмоний чидамлилигини кучайтириш ва мустаҳкамлашга қаратилган эди. Ўғил болалар ва қизлар турли хил жисмоний машқларни бажаришга ўргатилди. Улар жанг санъати кўникмаларини ўзлаштирилар, ўқиш, ёзиш ва санаш асосларини ўргандилар, қўшиқ ва рақсга ўргатилдилар.

Иккинчи босқич. (15 ёшдан 20 ёшгача). Ҳамжамият аъзолигига бағишенгандын йигит үқишига рағбатлантириш сифатида айрим фуқаролик ҳуқуқларини олдилар ва эйренлар бўлдилар, уларнинг вазифаси ёш ўсмирларнинг таълимига ёрдам бериш эди Ушбу босқичда йигитлар эстетик тарбиянинг асослари билан танишишни бошладилар: қўшиқ ва мусиқа маҳоратини ўргандилар. Алоҳида эътибор ахлоқий, ватанпарварлик тарбиясига қаратилди. Ҳарбий санъатнинг турли хил турлари бўйича машғулотларни давом эттирдилар.

Учинчи босқич. (20 ёшдан 30 ёшгача — спарталикларнинг вояга етган ёши) эйренлар ҳарбий-ватанпарварлик тайёргарлигини давом эттириб, давлат — полисининг тўла аъзолари бўлишиди.

Спартада таълимнинг моҳияти таълимда эмас, балки авваламбор ахлоқий ва жисмоний тарбияда эди. Анъанавий ўқув фанларига ҳаёт ва миший мақсадлардан келиб чиқсан ҳолда минимал вакт ажратилди. Шу сабабли, ўқув дастурларида спорт машқлари ва ҳарбий санъатдаги машқлар, ахлоқий сұхбатлар мавжуд эди. Ўқув жараёнини ташкил этишининг асосий шакли мураббий ва умуман катталарнинг барча кўрсатмаларини жамоавий равишда бажариш эди. Асосий таълим воситаси катталарга тақлид қилиш ва улардан кейин барча машқлар ва ҳаракатларнинг такрорланиши ҳисобланарди. Тренинг ўқитувчига, катта ёшлиларга, сиёсий ва ҳарбий шахсларга, давлат ва ўқувчиларга тўлиқ ва бўйсуниш шароитида ўтказилди, дунё ва жамият ҳақида ўз нуқтаи назарлари йўқ эди. Дидактик қоидалар ва тамойиллар фақат ўқитувчиларнинг ўзлари эгаллаган билим, кўникмаларни аниқ такрорлаш элементига, ўқитувчи томонидан берилган фақат намунавий маҳоратга қаратилди.

Эсда сақланг

Спарталик таълимни ташкил этиш ҳарбий-жисмоний таълим тизимидан иборат.

Мактаб (арабча: мактаб — “ёзадиган жой”) — мусулмонларнинг бошлангич диний мактаб, VII—VIII асрларда Арабистонда вужудга келган. Ислом дини ўрнатилиши ва мусулмон динини тарғиб қилиш фаолияти ривожланиши билан у Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида тарқалиб кетди. IX—X асрларда мактаблар Ўрта Осиё, Озарбайжон, Волга миңтақаси ва Сибирда пайдо бўлган. Улар одатда масжидларда яратилган. Уларда асосан 7–13 ёшли ўғил болалар ўқитилган; Ўқиши муддати етти йил давом этган. Кейинчалик бир қатор исломий мамлакатларда аёллар мактаблари яратилди. Ўқитувчининг ролини мулла бажарган.

Ҳар бир мусулмон Қуръонни ўқий олиши керак эди, шунинг учун мактабда ўқиши мажбурий эди. Ушбу ўқув юртларида улар ёзув,

Бухородаги Улугбек мадрасаси

грамматика, арифметика, Қуръон матнларини ўз она ва араб тилларида үқиши билан шуғулланишган. Мактаб мусулмон урф-одатларидан ажралмас бўлиб, асосан аҳоли ҳисобидан таъминланган. Мактаб бити्रувчилари мадрасага кириш ҳуқуқига эга эдилар.

Мадраса (арабча мадраса, дараса сўзидан — “үқиши”; “дарс берадиган жой”) — IX асрдан *ўрта ва олий мусулмон мактаби* мусулмон руҳонийлари, Ислом қонунлари бўйича мутахассислар, мактаб үқитувчилари ва давлат хизматчиларини (Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида) тайёрлашган. Одатда мадрасалар йирик масжидларда очилар эди. Масжиддаги биринчи мадраса 859 йилда Марокашда (Ал-Караун) очилган. IX—XIII асрларда мадрасалар асосан мусулмон аҳолиси бўлган мамлакатларда кенг тарқалди. Мадрасада үқиши бепул бўлиб, 10—15 йил давом этиши мумкин эди ва үқишини тугатгандан сўнг битирувчилар университетга кириш ҳуқуқига эга эдилар.

XX асрнинг 60-йилларида амалга оширилган ҳалқ таълими тизимини қайта ташкил этиши муносабати билан кўп Ислом давлатларида *мадрасаларнинг иккита асосий тури* ривожланди: улар *дунёвий бўлиб*, улар ҳалқ таълими тизимининг таркибий қисми бўлган ўрта ва олий умумтаълим мактабдир (дунёвий мадрасаларда Қуръонни ўрганиш мажбурийдир) ва дин хизматчиларини үқитадиган *Қуръон ўқиши мадрасалари*. Давлат ва диний мадрасалардан ташқари хусусий пуллик мадрасалар пайдо бўла бошлади.

Якшанба мактаблари. Ўрта асрларда ва Янги асрда таълим озчиликнинг имтиёзи бўлган ва мажбурий эмас эди. Бой одамлар ўз фарзандларига уйда хусусий равишда дарс беришар, ўғил болалар кўпинча мактаб-интернатларга — пуллик ўқув муассасаларига

юборилар эди. Ҳунармандлар, ишчилар ва деҳқонларнинг болалари таълим олмадилар ва одатда ота-оналари билан ишладилар.

Биринчи якшанба черков мактаблари — катталар ва ишлайдиган болалар учун бепул таълим муассасалари — Европада XVI аср ўрталарида пайдо бўлган. Ушбу мактабларда машғулотлар дам олиш кунлари (якшанба) бўлиб ўтди. Улар конфесиявий (диний) типда эдилар ва сұхбатлар шаклида ўқитишга қаратилган эди. Бундай мактаблар Европа ва Шимолий Америкада кенг тарқалган эди. Якшанба черков мактаблари нафақат қавм черковларида, балки фабрика ва заводларда ҳам ташкил этилиши мумкин эди.

Бироқ, ҳаёт янги талабларни тақозо этди, бу бир томондан якшанба номидаги мактабларда умумтаълим фанларини, иккинчи томондан, XVIII асрда дунёвий умумий якшанба мактаблари муассасасини жорий этишга олиб келди.

Якшанба мактаблари асосан хусусий хайрия маблағлари ҳисобидан молиялаштирилди.

Иккала конфесиявий ва дунёвий типдаги якшанба мактаблари қуидаги хусусиятлар билан ажралиб туради:

- машғулотлар вақти (якшанба ва дам олиш кунлари);
- озчиликлар ва турли ёш групкалар;
- ўқув тўловлари йўқлиги;
- ўқувчилар учун ёш ва синфий чекловлар йўқлиги;
- йил давомида қабул ва ўқувчилар таркибини доимий равища янгилаб туриш;
- дарсларга эркин қатнашиш.

B. Мактаб таълимининг замонавий моделлари

Эсда сақланг

Таълим модели — бу таълимга бўлган муносабатни, унинг инсон ҳаёти ва жамиятдаги ролига қарашини акс эттирадиган тизим.

Эътибор беринг

Замонавий мактаб таълимида 5 модель ажралиб туради: анъанавий, ақл-идрокка асосланган, инсонпарварлик (феноменга оид), институтга оид ва ваколатли.

1. Замонавий таълимининг анъанавий модели сифатида ўтмиш ва ҳозирги маданиятнинг умумбашарий элементларини авлоддан-авлодга ўтказиши усули сифатида тизимли академик таълим модели тушунилади. Маданиятнинг элементлари билим, кўникма ва малакалардир: ўрнатилган маданий ва маърифий анъана доирасида асосий билим, кўникма ва қобилияtlар мажмуюи бўлиб, бу шахсга юқори даражадаги билим, қадриятлар ва кўникмаларни мустақил равища ўзлаштиришга

имкон беради. Ушбу модель **субъект — объект** сифатида тавсифланади: *ўқитувчи үнда фаол фаолият субъекти* сифатида намоён бўлди, ўқувчи эса — маълумотларни эслаб қолиш ва такрорлаш, моделга мувофиқ фаолият қобилиятлари ва кўникмаларини ўзлашириши керак бўлган пассив объектдир. Якунида таълимнинг натижаси олдиндан **белгиланган хусусиятларга эга бўлган шахси шакллантириши**дир. Натижалар (ўқитиш, тарбия, ижтимоийлашув) жуда осон ташхис қилинади ва назорат қилинади. Ушбу моделдаги таълимнинг мазмуни жуда аниқ, маълум даражада ўртacha ва унинг ривожланиши таълим жараёнининг асосий мақсади ҳисобланади.

2. Таълимнинг оқилона модели билан ижодий бошланиш ҳам ажralиб турмайди. У кўпроқ pragmatik. Таълимнинг оқилона модели таълим мазмунига эмас, балки *ўқувчиларни ўрганиш учун самарали усулларга* қаратилади. Ушбу модель талабаларга пассив роль ўйнайди. Маълум билим, кўникмаларни эгаллаб, улар ижтимоий меъёрлар, талаблар ва жамият талабларига мувофиқ яшаш учун зарур бўлган мослашувчан “хулқ-атвор репертуарини” эгаллайдилар.

Эътибор беринг

Рационалистик моделда ижодкорлик, мустақиллик, жавобгарлик, индивидуаллик каби ҳодисаларга ўрин йўқ. Ўқитувчи белгиланган тартибни бажариши керак ва унинг фаолияти ўқувчиларни муаммоларни ҳал қилиш, тестларни бажариш ва ҳоказоларга ўргатиш учун айланади. **Бундай ўқитишнинг асосий усуллари — ўқитиш, машғулот, тест назорати, индивидуал дарслар ва тузатиши.**

Таълимнинг оқилона модели бундай ташкилотни назарда тутади, бу биринчи навбатда ёш авлоднинг мавжуд жамият ва ишлаб чиқаришга амалий мослашувини таъминлайди.

3. Таълимнинг инсонпарварлик (феноменга оид) модели Таълим жараёнининг марказини намоён этади, *ўқувчини ноёб ва қимматбаҳо шахс сифатида намоён қиласи*, ноёб ва қимматбаҳо шахс ва субъективликни шакллантишини асосий вазифаси ҳисоблайди.

У педагогик қўллаб-қувватлашга, талаба билан ҳамкорликка қаратилган ривожланиш, мулоқотга қаратилган. Таълимнинг инсонпарварлик модели вакиллари шахсий ривожланишнинг устуверлигини тан олишади ва улар билим, кўникма ва малакаларни ўқитиш мақсади эмас, балки ўқувчиларни ривожлантириш воситаси деб билишади. **Таълимнинг шахсий йўналиши** феноменологик моделнинг афзаллиги

Бугун дарсда:

- хозирги оламдаги мактабларда билим беришнинг намуналари: анъанавий, рационалистик, гуманистик институционалли эмас, ваколатли турлари тўғрисида биламиз.

Калит сўзлар:

билим, мактаб, муаллим, ўқувчи, билим бериш намунаси

хисобланади. Унинг камчиликлари орасида индивидуал таълим учун юқори харажатлар, ўқитувчиларнинг касбий маҳоратига бўлган талаб ошиб бормоқда.

4. Ноинституционал таълим модели – мактабдан ташқаридаги таълим: масофавий таълим, китоблар орқали ўқиши оммавий ахборот воситалари, мультимедиа дарслеклари, Интернет тармоғи орқали ва ҳоказо. Бу моделнинг яхши томони — жой, вақт, ўрганиш профили ва усули яшаш жойидан қатъи назар, ўқиш имкониятини танлашда максимал эркинлик. Бироқ агар инсон ўзининг таълим фаолиятини мустақил равища ташкил этишга тайёр бўлса ва у аллақачон кучли ўрганиш тажрибасига эга бўлса ва ўз-ўзини ўқитиш учун кучли мотивацияга эга бўлса, эркинлик яхши томонга эга бўлади. Бундан ташқари, таълимга мактабга қўшилмаслик институционал таълимни расмий мақомидан маҳрум қиласи ва ўқувчининг давлат томонидан тасдиқланган таълим тўғрисидаги ҳужжатни олишига имкон бермайди. Шунинг учун ушбу модель қўшимча таълим ва ўзини ўзи ривожлантириши усули сифатида кўриб чиқиласи.

5. Чуқур билимга асосланганлик таълими модели. Ушбу модель талаба ва ўқитувчини қуидаги вазиятларда юзага келадиган муаммоларни ҳал қилиш қобилиятини шакллантиришга йўналтиради: 1) воқелик ҳодисаларини билиш ва тушунтиришда; 2) замонавий муҳандислик ва технологияларни ривожлантиришда; 3) одамлар ўртасидаги муносабатларда, ахлоқий меъёрларда, ўз ҳаракатларини баҳолашда; 4) фуқаронинг, оила аъзосининг, харидорнинг, мижознинг, томошабиннинг, сайловчининг ва бошқаларнинг ролларини бажаришдаги амалий ҳаётда; 5) ҳуқуқий нормалар ва маъмурий тузилмаларда, истеъмол ва эстетик баҳоларда; 6) касб танлаш ва меҳнат бозорида навигация қилиш зарур бўлганда касб-ҳунар ўқув юртида ўқишига тайёрлигини баҳолашда; 7) агар керак бўлса, ўзларининг муаммоларини ҳал қилиш: ҳаётни ўзи белгилаш, турмуш тарзи ва шаклини танлаш, низоларни ҳал қилиш усуллари.

Эътибор беринг

Чуқур билимга асосланганлик — бу ўз-ўзини англашга ва ўқувчининг дунёда ўз ўрнини топишига ёрдам берадиган билим, кўникма ва таълимнинг мавжудлиги.

“Таълим” бундай вазиятга нисбатан тўлиқ қўлланилиши мумкин эмас. Шунинг учун чуқур билимга асосланган ёндашув доирасида уланиш вазиятларни яратиш ва олдиндан белгилаш керак

Уланиш вазиятни баҳолашни, муайян қарорларни талаб қиласи мумкин эмас. Шунинг учун чуқур билимга асосланган ёндашув доирасида уланиш вазиятларни яратиш ва олдиндан белгилаш керак

Уланиш вазиятни баҳолашни, муайян қарорларни талаб қиласи мумкин эмас. Шунинг учун чуқур билимга асосланган ёндашув доирасида уланиш вазиятларни яратиш ва олдиндан белгилаш керак

Эътибор беринг

Үкүвчидан үкув вазифасини бажариши, онгли равишда ўз тажрибаси, назорати, ўз таълим ҳаракатларига нисбатан фикрлаши, баҳолаб бориши талаб этилади, чунки бу **муаммонинг ечимини яратишга қаратилган**. Шу сабабли, лойиха усули ваколатли моделда үкув фаолиятини амалга оширишнинг **етакчи усули** ҳисобланади.

Эсда сақланг

Чуқур билимга асосланган машғулот таҳтадаги жавоб билан тугамайди, балки муаммони ҳал қилиш учун лойиха яратиш билан тугайди.

Мактабда кўплаб фан, санъат ва спортнинг буюк намояндлари илмий, бадиий ва спорт машғулотларига тайёргарлик кўришган. Улар ўқувчи бўлиб, нафақат маълумот ва қоидаларни, балки самарали иш услубини, ёндашувини, услубини ҳам ўзлаштириб, ўқитувчиси билан биргаликда ижодий маҳсулот яратдилар. Бундай машғулот билан талаба тажрибанинг янги турларини ўрганади: муаммоларни аниқлайди ва бирдай қиласи, тадқиқотлар ва лойиҳалаш, ҳамкорлик кўникумларига эга бўлади, маълумларини қўллайди ва маҳсулот олиш учун янги технологияларни яратади, натижанинг сифатини баҳолайди.

Ўз билимингизни синанг

1. Таълим деганда нима англашилади?
2. Нега таълим жамиятнинг ўзи мавжудлиги учун шартдир?
3. Таълимнинг асосий таркибий қисмларини айтинг.
4. Таълимни ижтимоий институтга айлантириш жараёни қачон ва қандай шароитда бошланган?
5. Европада мажбурий универсал таълим тўғрисидаги қонунлар қачон ва қаерда қабул қилинган?
6. Қадимги Грециядаги мактабда қайси ёшда ва кимларга дарс берилган?
7. Қадимги Миср ва Қадимги Юнонистон мактабларида қайси фанлар ўрганилган?
8. Қадимги Юнонистон ва Қадимги Миср мактабларида таълимнинг фарқи нимада эди?
9. Палестрада ўқиши қандай мақсадларни кўзлаган эди?
10. Гимназияда нималар ўргатилган?
11. Қадимги Спартадаги таълимнинг моҳиятини билиб очиб беринг.
12. “Академия” тушунчаси таркибидаги ўзгаришларни кузатинг.
13. Мактабдаги болаларга ким ва нима ўргатган?
14. Мадраса нима ва у кимларни тайёрлаган ва тайёрлаяпти?
15. Мадрасаларнинг иккита асосий турини номланг ва очиб беринг.
16. Якшанба мактабларининг сабаблари ва турларини айтинг.
17. Якшанба мактабларининг хусусиятларини санаб беринг.
18. Якшанба мактабларини молиялаштириш манбалари қандай?
19. Таълим модели нима? Бугунги кунда мактаб таълимидан нечта модель мавжуд?
20. Мактаб таълимидаги мавжуд моделларнинг таркибини айтинг ва очиб беринг.

49–51-§§. ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ: ТАРИХ ВА ЗАМОНАВИЙЛИК

А. Олий таълимнинг вужудга келиши ва ривожланиши

Бугун дарсда:

- Олий ўқув юртларининг пайдо бўлиши тарихини уларнинг ривожланиш тенденцияларини аниқлаган ҳолда тадқиқ қиласиз.
- Дастребаки университетларнинг маърифат ва илм тарқатишдаги ролини таҳлил қиласиз.

Калит сўзлар:

олий маълумот, фан, университет, ректор, факультет, деканат, кафедра, талаба, куратор, директор, университет модели, олий таълим моделлари, ягона Европа таълим макони.

Университет ва унинг тузилиши. Ўрта асрларда университетлар — олий таълимнинг ўзаги бўлган ўқув юртлари пайдо бўлди. Университетлар ва монастирларнинг асосий фарқи фанларни ўқитиш эди (фалсафа, мантиқ, математика).

Эсда сақланг

Университет (лот. universitas — “умумийлик”, “жамоа”) — олий ўқув юрти, унда: 1) асосий ва амалий фанлар бўйича мутахассислар тайёрланади; 2) илмий-тадқиқот ишлари олиб борилади.

Университетни *ректор* (лот. rector “бошқарувчи”) бошқаради. У университет ишини бошқаради ва мувофиқлаштиради.

Университетлар илмий билимларнинг асосини ташкил этадиган турли хил фанлар тўпламидан иборат бир нечта факультетларни бирлаштиради.

Факультет (лот. facultas — “қобилият”, “имконият”) — *университетнинг асосий таркибий ва маъмурий бўлинмаларидан бири*.

Факультетлар бир-биридан ихтисослаштирилган фанларнинг ўзига хос жиҳатлари билан фарқ қиласиди. Ҳар бир факультет бир нечта кафедраларни бирлаштиради ва ўз фаолиятини қўйидаги йўналишларда мувофиқлаштиради: 1) *илмий* — турли фанларни ўрганиш; 2) *амалий* — *тадқиқот* — қандайдир бир материални ўрганиш; 3) *ўқув* — олий ўқув юртлари *талабаларига* (талаба — студент дегани бўлиб, лот. Studens — “тиришқоқлик билан ишлайдиган, шуғулланадиган”) фанларни ва соҳаларни ўқитиш. 4) *тарбиявий* — таълим орқали турли фазилатларга эга талабаларни тарбиялаш.

Факультет бошлиғи — *декан* (лат. dekanus — “ўнбоши” — қадимги Рим қўшинларида, 10 аскар бошлиғи). У факультетнинг маъмурий ва ўқув бўлимини — *деканатни* бошқаради.

Ҳар бир факультетда талабаларга қўйидаги имкониятлар берилади: 1) бир-бирига яқин бўлган бир ёки бир нечта мутахассисликлар бўйича

тайёргарлик күриш; 2) билим даражаси ва касбий малакасини ошириш; 3) факультет таркибига киравчи кафедраларининг илмий-тадқиқот ишларида қатнашиш.

Кафедра (қадимги юнон. *Kathedra* — ўриндиқ, курси) — олий үқув юртида бир ёки бир нечта яқындан ўзаро боғлиқ илмий фанларнинг профессор-ўқитувчилари ва илмий ходимлари таркиби.

Дастлабки университетлар. Дунёдаги энг қадимги университет милодий V — VII асрларда мавжуд бўлган *Искандария университети* ҳисобланади. Археологик қазишмалар давомида топилган университет бир вақтнинг ўзида 5 мингтагача талабани сифира оладиган 13 та маъруза заллари бир хил ўлчамда ва бир нечта амфитеатр сингари бир-бирининг устига ўрнатилган бир неча ярим доира қаторлардан иборат эди.

855 йилда Константинополда Магнавра олий мактаби (*Константинополь университети*) ташкил этилган бўлиб, унда таникли олимлар Юнонистон илм-фани ва маданияти марказини яратиш учун маҳсус йиғилишган. Унда грамматика, риторика, фалсафа, арифметика, геометрия, мусиқа, астрономия ва тиббиёт ўқитилган.

Хозирги кунда фаолият юритаётган университетларнинг энг қадимиysi — *Каруайн университети* бўлиб, 859 йилда Фес шаҳрида (Марокаш) ташкил этилган. У Ислом оламининг маънавий ва маърифий марказларидан бири бўлган.

Ўрта асрларда Европада университетларнинг пайдо бўлиши шаҳарларнинг ривожланиши билан боғлиқ эди, уларда ўсиб бораётган аҳолиси маълумотли раҳбарлар, ҳуқуқшунослар, шифокорлар ва рухонийларга муҳтоҷ бўлиб қолди. Жамиятнинг ушбу сўровига жавоб

Ўрта асрлар университети (1350 йиллар миниатюраси)

Болонья
университетининг
муҳри

сифатида *университет* каби таълим шаклини яратиш керак эди.

Дастлаб университетлар кўпинча черков мактаблари негизида пайдо бўлган ва диний таълим тизимига киритилган. Уларнинг вазифалари фалсафа, илоҳиёт, ҳуқуқ ва тиббиёт бўйича мутахассисларни тайёрлаш, шунингдек илмий ишларни ўрганиш, жамиятдаги билим даражасини ошириш ва талабаларни мустақил равишда фикр юритишга ва тадқиқотлар ўтказишга ўргатишдан иборат эди.

Европадаги биринчи университетлар IX асрда Италиянинг Салерно ва XI асрда Болонья

шаҳарларида (1088 йил) пайдо бўлган. Болонья университети дастлаб рим ҳуқуқи асосида ҳуқуқий стандартлар ишлаб чиқилган мактаб эди. XII—XIII асрларда, университетлар Англияда (Оксфорд ва Кембриж), Францияда (Париж) ташкил этилди. Янги университетларнинг пайдо бўлиши кўпинча ўзларининг ғояларига кўпроқ мос келадиган янгисини яратиш учун профессор-ўқитувчилар гуруҳларининг университетларидан ажралиб чиқишилари билан боғлиқ эди. Париж университети шимолдаги бошқа университетларга ва Европанинг жанубидагиларга эса Болонья университети асос солинишига сабаб бўлди.

Дастлабки университетлар автономия ва танланган, феодал зодагонлар ва шаҳар ҳокимияти билан қийин курашда эришган ўзини ўзи бошқариш тайойиллари асосида Болонья университети ҳозирги кунда қурилган талабалар ва ўқитувчиларнинг жамоалари эди. Ўрта асрлардаги шаҳарнинг чекланган тузилишини ҳисобга олган ҳолда, талабалар ва ўқитувчилар ташкилотларга бирлашдилар. Профессор —

Болонья университети ҳозирги кунда

ўқитувчилар факультетлар бүйича бирлашдилар Талабалар ватандошлиқ асосида бирлашдилар. Талабалар бирлашмаларининг ўз анъаналари ва урф одатлари бор эди.

Университетда таълим олиш икки босқичга бўлинди. Биринчи (уч-тўрт йил) босқичда *етти “эркин санъат” мутахассислигини* (грамматика, нотиклик санъати ва мантиқ, арифметика, геометрия, мусиқа ва астрономия) эгаллаши керак эди. Шундан сўнг талаба таълимнинг уч факультетнинг бирида амалга ошириладиган иккинчи илоҳиёт, тиббиёт, ҳуқуқ босқичига ўтиши мумкин эди. Ўқитиш асосан профессор шарҳлаган матнларни ўқиш билан олиб борилар эди. Вақти-вақти билан матнларнинг алоҳида қисмлари муҳокама қилиниши ёки жамоат муҳокамасига қўйилиши мумкин эди.

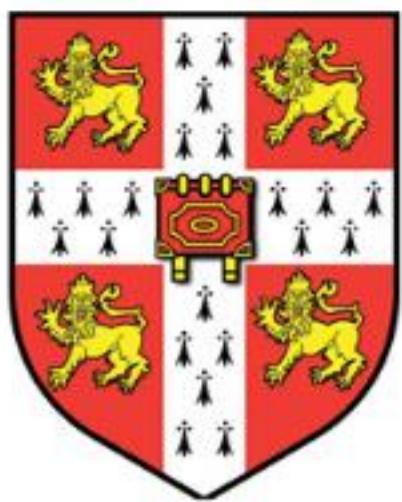
Оксфорд университети 1167 йилда ташкил этилган. XIII аср ўрталарида Оксфордда кўплаб монахлар орденларининг аъзолари ўрнашиди. Руҳонийлар университетда ўқишиган, улар маҳаллий аҳолидан хоналарни ижарага олишган ва кўпинча камбағал бўлишган.

Кембриж университети. 1209 йилда Оксфорд университети профессорлари ва талabalari ўртасида маҳаллий аҳоли билан тўқнашувдан сўнг, баъзи олимлар шимолга қочиб кетишиди ва ўша иили Кембриж университетига асос солишиди.

1214 йилда университет қоидалари қабул қилинди, унга мувофиқ ректор тайинланди ва ўқув дастури тузилди. 1318 йилда Папа Иоанн XXII Кембрижга католик черковининг (*stadium generale*) расмий университети мақомини берди. Ўз тарихининг бир қисми давомида университет биринчи галда асосан диний ўқув муассасаси бўлган. Университет кенгаши аъзоларидан руҳоний рутбасини (1871 йилгача) қабул қилиш талаб қилинди.

Оксфорд университети

Кембриж университети Герби

Париж Сорбонна университетига 1215 йилда бир нечта монастир мактаблари ва күплаб мустақил дарс берувчи профессорлар Парижда университетга асос солиши. У факультетларга бўлинган: диний, тибий, ҳукуқий ва гуманитар ва эркин санъат. Етти “эркин санъат” (грамматика, риторика, мантиқ, арифметика, геометрия, мусиқа ва астрономия) ўрганилган энг йирик либерал санъат факультети декани ташкил этилган университетнинг ректори бўлди. Тез орада Париж университети дунёвий суддан мустақил бўлиб, папа ҳокимияти томонидан ўз ҳуқуқларини

ҳимоя қилган Европанинг диний илоҳиёт марказига айланди. XIII аср ўрталарида Франция қироли Людовик IX нинг бош руҳонийси *Роберт де Сорбоннинг* ташаббуси билан университет қошида камбағал талабаларга илоҳиёт фанидан дарс берадиган коллеж ташкил этилди. XVI аср ўрталарида диний коллеж ўзининг асосчиси номини олди. Париж университети алоҳида факультетига айланди ва XVII асрда Сорбонна номи бутун университетга нисбатан қўлланила бошланди.

Ўйғониш даври (XIV – XVI асрлар) давридаги университетлар ва **Маърифат (XVII–XVIII асрлар)**. XIV – XV асрларда. университетлар Италия, Чехия, Польша, Германия, Швейцарияда очилди. Университетлар қироллар (Прага ва Краков университетлари, Неаполдаги университет) ва муниципал ҳокимият (Кёльн ва Эрфурт университетлари) томонидан ташкил этилган, католик черковининг ҳомийлигидан баҳраманд бўлишган.

Ўйғониш даврида янги ғоялар таъсири остида университетлар талабаларни нафақат черковга, балки фаол дунёвий ҳаётга тайёрлашга

Кембриж университети

киришдилар. XV асрда матбаа ихтироси университетларда илмий журналларни тарқатиша үз хиссасини қўши. XVI асрга қадар фан университетлар фаолиятида тобора ортиб борадиган ўринни эгаллай бошлади.

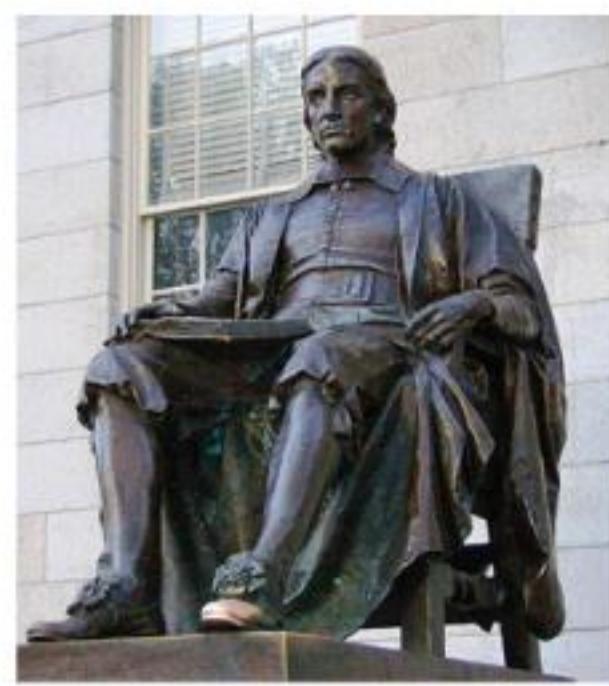
XVII асрда кардинал Ришелье *Сорбонна* ҳомийси ва раҳбари бўлди. Унинг буйруғига биноан 1630-йилларда Сорбонна биноларининг янги мажмуаси қурилиши бошланди. Париж университети моделида Франциянинг Янги асрдаги барча университетлари ташкил этилди.

XVIII асрга келиб университетлар ўзларининг илмий журналларини нашр этдилар. *Гарвард университети* — АҚШдаги биринчи университет — “Янги Коллеж”дан ўсиб чиқди, уни яратиш тўғрисида қарор 1636 йилда Массачусетс колонияси Олий суди аъзолари томонидан қабул қилинган. Ўшанда ўқув муассасаси тўққиз талаба ва битта ўқитувчидан иборат бўлган. Уч йилдан сўнг, коллеж ўзининг ҳомийси — Англия министри, санъат бакалаври Жон Гарвард номи билан аталди, у ўз кутубхонасини (400 жилд) ва мол-мulkнинг ярмини ўқув муассасаси фондига мерос қилиб берди¹.

1643 йилда инглиз аристократи Энн Рэдклифф илмий тадқиқотларни қўллаб-қувватлаш учун биринчи фондни яратди. Коллеж талабалар ва ўқитувчилар эътиборини жалб қилган ҳолда жадал ривожланди. Гарвард коллежи 1650 йилда ўз низомини ишлаб чиқди ва тасдиқлади.

Гарчи университет расман черковга алоқадор бўлмаган бўлса-да, дастлаб руҳонийлар бу ерда ўқидилар. Дунёвий таълимга қайтиш 1708 йилда, Жон Леверетт университетни бошқарганида юз берди. У ўзининг ўтмишдошлари каби руҳоний эмас эди ва мумтоз дунёвий маълумот олган эди. Натижада, XVIII асрда Гарвард университетида фанларни ўқитиша Маърифат, рационализм ва эркин фикр ғоялари устунлик қила бошлади.

Москва император университети. Университетни ташкил этиш давлат арбоби И. И. Шувалов ва атоқли олим М. В. Ломоносов томонидан таклиф қилинган. 1755 йил 12 (23) январь куни император Елизавета Петровна Москва университетини ташкил этиш лойиҳасини маъқуллади. Университетни ташкил этиш тўғрисида шахсий фармонни император 1755 йил 24 январда (4 февраль) имзолаган. *Университетнинг очилиши 1755 йилда бўлиб ўтди.* Биринчи маърузалар 1755 йил 26 апрелда (7 май) ўқилди.

Бостонда Жон Гарвард ҳайкали

¹ Бугунги кунда Гарвард кутубхонаси дунёдаги энг катта илмий кутубхонадир, унинг фондида қарайиб 19 миллион жилд мавжуд.

Вильгельм
Гумбольдт
(1767—1835)

Университет тұғридан-тұғри Сенатга бүйсунган. Университет раҳбари үқитувчиларни тайинлаган ва маъруза курсларини тасдиқлаган куратор эди. Биринчи куратор И. И. Шувалов бўлди.

Университетни тұғридан-тұғри бошқариш ташки амалдорлар томонидан тайинланган директор томонидан амалга оширилди. У “*университет даромадларини бошқариши ва унинг фаровонлиги учун ҳаракат қилиши керак эди; университет профессорлари билан биргаликда фанларни тасдиқлаши, университетга боғлиқ барча жамоат жойлари билан ёзишмалар олиб бориши керак эди*”.

Директор қарорлари куратор томонидан маъқулланган. Директорнинг маслаҳат органи университетнинг учта профессор ва учта асессорларидан иборат бўлган Профессорлар конференцияси эди. Университетнинг биринчи директори А. Аргамаков бўлган.

Университет *профессорлари* үқитувчилик хизматининг амалдорлари эдилар. Куратор ва директорнинг розилиги билан университетдан ташқари бирон бир судга тортилмадилар.

XVIII асрда университет таркибида учта факультет мавжуд эди — фалсафа, тиббиёт ва ҳуқуқ.

Университет матбуотига 1780-йилларда рус маърифатчиси Н.И.Новиков томонидан асос солинган. Университетда Россия империясининг энг машҳур газетаси — “Московские ведомости” нашр этиларди. Бу даврда университет илмий жамиятларни шакллантира бошлади. 1791 йилда университет илмий даража бериш ҳуқуқини олди.

XIX — XX асрларда университетларнинг ривожланиши. XIX аср давомида университетларда диннинг роли сезиларли даражада пасайди. Диний таълим курслари аста-секин университет үкув дастуридан олиб ташланди. Янги университетлар черковдан мустақил бўлдилар. Масалан, Францияда Наполеоннинг Франция дунёвий университет ташкил этиши олий таълимни католик черковидан ажратди. Натижада, француз черкови батамом олий мактабдан ажралиб чиқди. Буюк Британияда 1854 йилда Оксфорд ва Кембриждаги диний чекловлар олиб ташланди, шундан сўнг инглиз университетларида диннинг аҳамияти йўқолди.

Эътибор беринг

Университетлар илмий тадқиқотларга дикқатларини қаратада бошладилар. XIX асрда университетнинг иккита асосий модели яратилди: немис ва француз.

Немис модели олимлар В.Гумбольдт ва Ф. Шлейермахерларнинг ғояларига асосланган эди. Иккинчиси профессор талабаларга янги билимларни “яратиш” ҳаракатларини намойиш қилиши керак деб ҳисоблайди. Гумбольдтнинг асосий мақсади янги билимларни олиш жараёнини намойиш этиш ва талабаларни “фикрлаш жараёнида фаннинг асосий қонунларини ҳисобга олишга” ўргатиш эди. *Ўқитиши асосан семинарлар ва лаборатория шилари шаклида олиб борилди.* Гумбольдтнинг фикрича, университет таълими марказида талабаларнинг илмий изланишларда бевосита иштироки бўлиши керак: “Университет ўқитувчи энди ўқитувчи эмас, талаба эса талаба эмас. Бунинг ўрнига талаба мустақил равишда илмий изланиш олиб боради ва профессор унга раҳбарлик қиласи, ҳамда ўз ишида талабани қўллаб-қувватлайди.”

Гумбольдт концепциясининг ажralmas қисми бу ҳаракатлар эркинлиги ва профессорлар ўртасидаги эркин рақобат эди. Касб давлат хизматида бўлса-да, профессорлар университет танлашда эркин эдилар. Уларнинг номи ва обрўси ва иш топиш қобилияти фақат маълум бир илмий интизомдаги тадқиқот ва ихтисослашув даражасига боғлиқ эди.

Франция университетларида бу каби эркинликлари йўқ эди, у ерда қаттиқ интизом ҳукмрон эди; маъмурият фаолиятнинг барча йўналишларини назорат қилди — дарслар жадвали ва дастурларидан тортиб, даражаларни беришгача, ҳар қандай муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳар қандай масалада расмий нуқтаи назарни тасдиқлашгача. Ўқитувчининг обрўси унинг шахсий хизматига эмас, балки у тугатган муассасанинг обрўсига боғлиқ эди.

Илмий ишларга яхшироқ мослашган университетнинг немис модели французынига қараганда кенгроқ тарқалди. Шундай қилиб, Британия университетлари немис моделини қабул қилдилар, инчунин давлат уларга мухторият берган эди. Германиядан таклиф қилинган кўплаб профессорлар Россия университетларида ишлашган, аммо уларнинг асосий вазифаси ходимларни бюрократик аппаратга тайёрлаш эди ва умумий тартиб француз моделига ўхшаш эди.

Эсада сақланг

XIX — XX асрларда фан университет таълимида биринчи ўринга чиқди.

Асосан ўқитувчилар, профессорлар маъruzachiidan тадқиқотчиларга айланишиди, тадқиқот ишлари эса ўзларининг хизмат вазифаларининг ажralmas қисмига айланди. Талабаларнинг ўзлари керакли билимларни олишга тўлиқ жавобгар бўлдилар. Агар курс охирида имтиҳон тайинланган бўлса, профессорлар дарсларга қатнашиши назорат қилмаганлар; талабалар қайси курсларни тинглашни танлашлари мумкин бўлган.

Олий таълим ахолининг кенг қатлами учун очиқ бўлиб қолди. Масалан, аёллар учун инглиз университетларига кириш XIX асрнинг ўрталарида очилди. Бу даврда олий таълимнинг тузилиши ва мафкуравий мазмунни замонавий кўринишга эга бўлди.

XIX асрда *Гарвард университетида* ўқув жараёнига черков ва черковнинг таъсир роли пасайиши рўй берди. Таълим олишда инсоннинг қиймати, унинг ҳуқук ва қобилиятлари каби қадриятлари биринчи ўринга чиқди; талабаларга ўзини ўзи бошқариш тизими жорий этилди.

XX аср Гарвард университети тарихида туб бурилиш бўлди. Унга дунёга машҳур профессор-ўқитувчилар жалб этила бошланди. Талабалар сони доимий равища кўпайиб борди ва кўплаб факультетларда магистратура очилди. Гарвард университети 1900 йилда Америка университетлари ассоциациясининг пайдо бўлишига ёрдам берди. 50-йилларнинг ўрталарида талабалар ва олимларни жалб қилиш учун турли хил илмий дастурлар ишлаб чиқилган бўлиб, улар илмий-тадқиқот фаолияти ва институтларнинг ривожланишига ҳисса қўшди. Худди шу даврда Гарвард ўрта синфдан келган муҳожирларга, шунингдек бошқа ирқлар, этник груҳлар, динларнинг вакиллари учун очиқ бўлди. Католикларга, яхудийларга, афро-америкаликларга, осиёликларга, Лотин Америкаликларга ўқишига рухсат берилди. 1999 йилда Радклифф коллежи ва университетнинг бирлашиши бўлиб ўтди. Университет таркибиға 12 та коллеж ва факультет киради.

Айни пайтда **Оксфордда** 20 мингдан ортиқ талабалар таҳсил олмоқда, уларнинг тўртдан бир қисми чет элликлардир. Талабаларни ўқитишининг асосий йўналишлари: гуманитар, математик, табиий, ижтимоий фанлар, тиббиёт, ҳаёт ва атроф-муҳит ҳақидаги фан.

Оксфорд ўқитишида тъюторлик тизимидан фойдаланади — ҳар бир талаба учун танланган мутахассислик бўйича мутахассис томонидан шахсий васийлик ўрнатилади.

Оксфорд нафақат университет, балки йирик илмий-тадқиқот маркази ҳамdir; Оксфордда юздан ортиқ кутубхоналар (Англиядаги энг кўламдор университет кутубхонаси) ва музейлар, ўзининг нашриёти бор.

Кўплаб замонавий университетлар ўқув, илмий ва амалий комплекслар сифатида фаолият кўрсатмоқда.

Ўз билимингизни синанг

- Университетларнинг пайдо бўлишининг сабаблари нимада ва уларнинг таркибини очиб беринг.
- Университетларнинг ривожланиш босқичларини айтиб беринг ва уларнинг мазмунини тавсифланг.

Б. Олий таълимнинг замонавий моделлари

Эътибор беринг

Замонавий университет таълимининг манбалари бирбираға қарама-қарши икки йўналишга эга: бири билим олиш ва кўпайтиришга қаратилган; иккинчиси амалий, энг яхши тайёргарлик кўриш.

Ушбу икки йўналиш XX асрда университет таълимининг иккита асосий моделини пайдо қилди: эркин ва амалий таълим моделлари.

Эркин модель тарафдорлари таълим умуман жамият учун эмас, балки шахснинг эҳтиёжларига йўналтирилиши керак, деб ҳисоблашади. Амалиётчилар таълимининг бутун жамият учун фойдалилигини таъкидламоқдалар: уларнинг нуқтаи назарига кўра, таълим тизими долзарб ижтимоий муаммоларни ҳал қилиши керак.

Биринчи ҳодисада таълим мақсади — ҳақиқатни излаш, иккинчисида — прагматик прогрессив таълим бериш.

XX асрнинг иккинчи ярмида маркази АҚШ бўлган *учинчи университет модели* шаклланяпти. Бу модель тижорат корпорацияларидан кам фарқланадиган профессионал даражада йўналтирилган, тижорат университетидир. Бундай университетда бозорга йўналтирилган тадқиқотлар ва самарали бошқарув билан боғлиқ бўлган “ташқи доллар” учун рақобатлашадиган ўқитувчилар бўлиши керак.

Эътибор беринг

Бугун “University of excellence” университетининг янги концепцияси маълум қилинди. Бундай “афзаллик, мукаммаллик, юқори сифат университети” бизнес корпорациясининг қиёфасига айланади ва миллий маданиятни жамлаш ва тақрорлаш жойи бўлишдан тўхтайди.

Сўнгги 20-25 йил ичida АҚШ, Канада, Австралия, Фарбий Европада олий таълимни ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари қўйидагилардан иборат:

1) бутун олий ўқув юртини бозор муносабатларига олиб келадиган самарали академик бошқарувни жорий этиш;

Бугун дарсда:

- Замонавий университет таълимининг ривожланиш тенденциялари ва асосий моделларини аниқлаймиз.
- Замонавий олий таълимни ислоҳ қилишнинг асосий йўналишларини кўриб чиқамиз. Болонъя жараёнининг юзага келиш сабаби, мақсади ва мазмунини очиб берамиз.

Калит сўзлар:

олий таълим, олий таълим моделлари, олий таълимнинг умумий Европа макони.

2) бошқарув фаолияти нұқтаи назаридан профессор-үқитувчилар фаолияттегі тавсифи (грантларни жалб қилиш, иқтибослар индекси, PR-лойихаларда иштирок этиш, реклама, оммавийлик, ОАВ билан ҳамкорлик);

3) үқув жараёнига яңгиликтарни киритиш билан боғлиқ инновациялык, бу күпинча университеттегі нодавлат мөлиялаштириш манбаларини топиш ва яратиш қобилиятини англаади.

ХХ асрнинг охирида олий таълим ривожланишининг яна бир тенденцияси пайдо бўлди — миллий доирадан ташқарига чиқиш истаги. Бу тенденция **Болонъя жараёнида ўз ифодасини топди** — Европада олий таълим учун ягона Европа маконини яратиш учун олий таълим тизимларини яқинлаштириш ва уйғунлаштириш жараёни.

Жараённинг расмий бошланиши санаси **Болонъя декларацияси** имзоланган 1999 йил 19 июнда деб белгиланган, унда 29 мамлакат Европа олий таълим маконининг рақобатбардошлигини оширишга ва миллий тизимларнинг мослигини ва олий таълим трансмиллий таълим стандартлари ўрнатилиши билан ўзаро таққосланишини таъминлаш мажбуриятини олдилар; шу билан бирга барча олий үқув юртларининг эркинлиги ва мустақиллигини саклаш зарурлиги таъкидланди. Болонъя декларациясининг барча қоидалари ихтиёрий уйғунлаштириш жараёни ўлчовлари сифатида белгиланган.

Болонъя декларациясида шундай дейилган: “Ҳар қандай тамаддуннинг ҳаётийлиги ва самарадорлиги, унинг маданияти бошқа давлатларни ўзига жалб этаётгани билан боғлиқ. Ишончимиз комилки, Европа олий таълим тизими бизнинг фавқулодда маданий ва илмий анъаналаримизга мувофиқ дунё миқёсида эътиборни тортмоқда”.

Болонъя жараёнининг асосий мақсадлари: олий маълумотга эришиш имкониятларини кенгайтириш, сифати ва жозибадорлигини янада ошириш, Европа олий таълимининг талабалар ва үқитувчиларнинг ҳаракатчанлигини кенгайтириш, шунингдек, барча илмий даражалар ва бошқа малакалар меҳнат бозорига йўналтирилиши кераклиги сабабли университет битирувчиларининг муваффақиятли бандлигини таъминлаш.

Бугунги кунга келиб, Болонъя жараёни 48 та иштирокчи давлатни ўз ичига олади. 2010 йилда Будапештда Қозоғистоннинг Болонъя декларациясига қўшилиши тўғрисида қарор қабул қилинди. Қозоғистон Европа таълим маконининг тўлақонли аъзоси деб тан олинган Марказий Осиёдаги биринчи давлат бўлди.

Ўз билимингизни синанг

- Замонавий олий таълимнинг ривожланишидаги асосий тенденцияларни айтинг ва уларнининг маъносини очиб беринг
- Олий таълимнинг замонавий моделларини айтинг ва тавсифланг.
- Болонъя жараёни ҳақида гапириб беринг.

ИЛМИЙ-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИ

11-боб

52–53- §§. ИЛМИЙ-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ БОСҚИЧЛАРИ

Илмий-техника тараққиёти (ИТТ) — бу моддий ишлаб чиқариш өхтиёжлари, жамият өхтиёжларининг ўсиши ва мураккаблашиши туфайли фан ва техниканинг ўзаро боғлиқ, прогрессив ривожланишининг жараёнидир. Бу жараён ҳақида XIX аср охири — XX аср бошларида кенг кўламли машинасозлик ишлаб чиқаришни ривожлантириш билан фан ва техника ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг мустаҳкамланиши муносабати билан гапирила бошланган эди. Ўз навбатида, бу муносабатлар техника ва ИТТнинг ижтимоий қарама-қаршиликларини келтириб чиқарди. Техника тараққиётининг жадал суръатлари ишлаб чиқариш объектларини доимий такомиллаштиришни ёки ҳатто маҳсулотни алмаштиришни талаб қиласи. Натижада, ИТТнинг техник зиддияти: хизмат муддати ва ишлаб чиқариш объектининг чиқимни қоплай олиш муддати ўртасида юзага келади.

ИТТ нинг ижтимоий қарама-қаршилиги инсон омили билан боғлиқ: бир томондан, техник янгиликлар меҳнат шароитларини осонлаштиради, бошқа томондан — улар ўзгармасликни, бир хилликни келтириб чиқаради, чунки улар автоматлаштирилган жараёнлар ва конвейер ишлаб чиқаришга асосланган бўлади.

ИТТнинг икки шакли мавжуд:

- **эволюциявий** — ишлаб чиқариш анъанавий илмий-техник базасининг секин такомиллаштирилиши;
- **инқилобий** — юқори самарани, ишлаб чиқаришнинг кенг кўлами ва тез суръатларини таъминлайди; илмий — техника инқилобида мужассамлашади.

Бугун дарсда:

- “Илмий — техника тараққиёти” тушунчасини таҳлил қиласиз.
- Турли мамлакатлардаги саноат инқилобининг хусусиятларини аниқлаймиз.
- Замонавий тамаддуннинг ривожланишида илмий ва техника инқилобининг ролини очиб берамиз.

Калит сўзлар:

илмий-техника тараққиёти, саноат инқилоби, илмий-техника инқилоби.

ИТТнинг ривожланиши янги ғояларни илгари суришга ва асослашга қодир бўлган, ИТТ учун таянч бўла оладиган янги назариялар ва илмий йўналишларга асос соладиган олимларга эҳтиёжнинг кескин ошишига олиб келади.

Эътибор беринг

ИТТнинг ҳозирги босқичининг асоси фан ва илмий хизматларда банд бўлганлар сонининг ва уларнинг умумий ишчилар сонидаги улушининг кўпайиши бўлиши керак.

A. Саноат инқилоби эсланг

Эсда сақланг

Саноат инқилоби¹ (саноат тўнтариши) — бу қўл меҳнатидан машиналарга, мануфактурадан фабрикага, аграр иқтисодиётдан машина ишлаб чиқариши устун бўлган саноат жамиятига ўтиш жараёнидир.

Эътибор беринг

Саноат инқилобининг ўзига хос хусусияти бу кенг кўламли машинасозлик асосида ишлаб чиқарувчи кучларнинг тез ўсиши. Инқилоб машинасозликнинг пайдо бўлиши билан якунланди (машиналар машиналарни ишлаб чиқаради).

Саноат инқилоби нафақат машиналардан оммавий фойдаланишининг бошланиши билан, балки жамиятнинг барча тузилишидаги ўзгаришлари билан боғлиқ. Бу меҳнат унумдорлигининг кескин ўсиши, жадал иқтисодий ўшиш ва урбанизация, ахолининг турмуш даражаси ўсиши билан бирга келади.

Саноат инқилоби Англияда XVIII асрнинг иккинчи ярмида ва кейинги бир неча ўн йилликлар ичida унинг дунё саноат ишлаб чиқаришидаги улуши 10 мартадан кўпроқ ошди. Англияда саноат инқилобининг муваффакияти XVIII аср охиридаги қуйидаги ихтиrolарга асосланди:

- *тўқимачилик саноатида* — Аркрайт, Харгривс ва Кромптон йигирив машиналарида пахта илларини йигириш. Кейинчалик шунга ўхшаш технологиялар жун ва зигир матосидан ип йигириш учун қўлланилди;

- *буғ двигателели* — Жеймс Уатт томонидан ихтиро қилинган ва 1769 йилда у томонидан патентланган буғ двигатели;

- *металлургияда* — қора металлургияда тошккўмир кокси писта кўмир ўринини босди.

Бошқа давлатлар Англия намунасига эргашдилар. Улар учун бошлангич шароитлар қулайроқ бўлди:

¹Ушбу тушунча биринчи марта 1830 йилларда француз иқтисодчisi Адольф Бланки томонидан ишлатилган.

- давлат иқтисодий қайта қуриш зарурлигини эътироф этди ва унга фаол ҳисса қўши;
- ривожланган мамлакатлардан янги технологиялар, ходимлар ва капитални олиб кириш имконияти қайси тармоқлар ва қайси кетма-кетликда ривожланиши аниқ эди.
- биринчидан, саноат инқилоби Англияда бўлгани каби, у дунёning қолган қисмига нисбатан юқори меҳнат жадаллиги бўлиши мумкин бўлган мамлакатларда ривожланди.

Турли мамлакатларда саноат инқилобининг бориши кўплаб умумий хусусиятларга эга эди. Коида тариқасида, аҳолининг сезиларли даражада кўпайиши, қишлоқ хўжалигига пул оқими ва уни тубдан қайта қуриши амалга оширилди, капитал ва энергия манбаларини топиш муаммоси ҳал қилинди. Ҳамма жойда саноатнинг ривожланиши янги алоқа йўллари, шу жумладан темир йўлларининг қурилиши билан бирга олиб борилди. 1820-1830 йилларда улар Франция, Бельгия, Германия, АҚШ, Сицилия Қироллиги ва Россия империясида пайдо бўлди. Кўп мамлакатларда тупроқ йўллар қурилди, пароходлар пайдо бўлди.

Бельгия биринчи бўлиб Англиядан ўрнак олиб, уни дунёдаги энг иирик саноат кучларидан бирига айлантирган; у XIX асрнинг сўнгги чорагига қадар дунё етакчилари таркибида бўлган.

XIX аср бошида, 1830-1860 йилларда саноат инқилоби АҚШга келди. Францияда у тўқимачилик ва металлургия саноатига таяниб ривожланди ва давлат транспорт инфратузилмасини яратиша мухим ҳисса қўши.

XIX аср ўрталарида Германия давлатлари саноат инқилобига кириши ва аср охирига келиб бирлашган Германия етакчилар қаторига қўшилди. Ушбу мамлакатларда қилинган ихтиrolар тезда бутун дунёга маълум бўлди. 1807 йилда Р. Фултон биринчи ғилдиракли буғ машинасини қурди, 1829 йилда Б. Тимонье тикув машинасини яратди, 1839 йилда Л. Даггер фотоаппарат ихтиро қилди. С. Морзенинг ихтироси 1844 йилда АҚШда унинг алифбоси ёрдамида биринчи телеграф линиясини қуришга имкон берди. Д. Хатон идиш ювиш машинасини ихтиро қилди (1850), Д. Кинг — кир ювиш машинасини (1851), А. Фик биринчи муваффақиятли контакт линзаларини яратди (1888).

Турли мамлакатлардаги саноат инқилоблари ўзига хос хусусиятларга эга эди. Бельгияда тўнташиб асосан темир рудаси ва кўмирга, тўқимачилик ишлаб чиқаришнинг қадимијананаларига таянди. Францияда дастлабки юксалишдан кейин саноат инқилобининг ривожланиш суръати 1860-йиллардан асрнинг охиригача пасайди.

Германия табиий ресурсларга бой, капиталга эга ва шундай таълим тизимиға эга эди, бу кўплаб малакали кадрларни тезда тайёрлаш ва

янги соҳаларда: электротехника ва кимё соҳасида юқори натижаларга эришиш имконини берди. Америка Құшма Штатларида саноат инқилоби чет әл технологиялари ва капиталига асосланиб, дастлаб мамлакат ҳудудининг кичик қисмига — шимоли-шарққа таъсир күрсатди.

Тез ривожланаётган мамлакатлардаги саноат инқилоби у ривожланган мамлакатларда рўй берганидан тубдан фарқ қиласа эди. Қолган мамлакатларда саноат инқилоби ички ривожланиш эҳтиёжлари билан эмас, балки ташқи босим билан ҳам ривожланди: ривожланган мамлакатларга иқтисодий ва ҳарбий қаршилик кўрсатиш зарурати. Шунинг учун, орқада қолаётган мамлакатларда саноат инқилоби ўз-ўзидан эмас, балки энг зарур деб ҳисоблаган техник ва ижтимоий инновацияларни мақсадли равишда яратган давлатнинг ҳомийлигига ўтди.

Б. Илмий — техник инқилоб

Иккинчи жаҳон уруши тугаганидан сўнг, жаҳон ҳамжамияти олдида вайрон бўлган иқтисодиётни тиклаш вазифаси қўйилди. Ушбу муаммони ҳал қилиш билан илмий-техникавий тараққиётнинг жадаллашиши ва чуқурлашиши, унинг ишлаб чиқаришнинг янги соҳаларига кириб бориши ва фаннинг бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланиши билан характерланадиган интенсив иқтисодий ривожланиш даври бошланди.

Эсада сақланг

Илм-фан ва техника тизимидағи тубдан ўзгариш, фанни ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг етакчи омилига айлантириш асосида ишлаб чиқариш кучларини қайта куриш илмий — техника инқилоби (ИТИ) дейилади.

ИТИ илмий-техник тараққиётни сезиларли даражада тезлаштиради, таълим, малака, маданият, ташкилот ва ходимларнинг жавобгарлиги даражасига талабларни ошириб, жамиятнинг барча жабҳаларига таъсир кўрсатади. *ИТИ саноат жамиятидан хизмат кўрсатиш жамиятига ўтишига олиб келади.*

ИТИ нинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат эди: электрон ҳисоблаш машиналаридан (ЭҲМ) кенг фойдаланишга асосланган ишлаб чиқаришни, назорат қилиш ва бошқаришни комплекс автоматлаштириш; янги энергия турларини кашф этиш ва улардан фойдаланиш; биотехнологияни ривожлантириш; таркибий материалларнинг янги турларини яратиш ва қўллаш.

ИТИ нинг биринчи босқичи XX асрнинг ўрталарида бошланди ва 70-йилларнинг ўрталаригача давом этди. Унинг асосини атом физикаси ва биология шунингдек, кибернетиканинг пайдо бўлиши соҳасидаги ютуқлар ташкил этди. Электрон технологиялар ривожлана бошлади, бу ишлаб чиқаришнинг моҳиятини тубдан ўзгартириди ва меҳнат унумдорлигини кескин ошириди. Электрон технологияларнинг асоси бўлган транзистор АҚШда 1947 йилда ихтиро қилинган, аммо

япониялар уни биринчи бўлиб радиотехникада қўллаганлар (1952). 1957 йилда микросхемани ихтиро қилиш, илгари фойдаланишга яроқсиз ва ноқулай бўлган янги авлод компьютерларини яратишга имкон берди. Иқтисодиётнинг янги билим талаб қиласиган, меҳнат ва энергия тежайдиган соҳалари пайдо бўлди: аэрокосмик, радиотелевизион, техник роботлар ва бошқалар. ИТИ тимсоли космик асрнинг бошланиши бўлди. 1957 йилда СССРда дунёдаги биринчи сунъий йўлдош учирилди. 1961 йилда одам биринчи марта космосга учди. Биринчи космонавт СССР фуқароси Ю.А.Гагарин эди.

Электрон технологияларнинг ривожланиши бизга роботларни — ўзларига қўйилган вазифаларни автоматик равишда бажара оладиган машиналарни яратишга, имкон берди. Биотехнология ва атом энергетикаси ривожлана бошлади. ИТИ янги илмий кашфиётлар учун қулай имкониятлар яратди.

Эсада сақланг

ИТИ нинг биринчи босқичининг асосий техник ютуқлари атом энергетикаси, электрон ҳисоблаш техникаси ва ракета-космик техникалар бўлди.

ИТИнинг ахборот ёки телекоммуникация инқилоби деб ном олган ва ҳозирги кунгача давом этаётган **иккинчи босқичи** 70-йилларнинг иккинчи ярмида мини-процессорларнинг (процессор – компьютер қурилмаларининг асосий ишчи қисми) пайдо бўлиши билан бошланди. Унинг натижаси компьютерлардан кенг фойдаланиш, иқтисодиётни ахборотлаштириш ва компьютерлаштириш, электрон робототехника, дастурий таъминот билан ишлайдиган дастгоҳлардан фойдаланиш, маълумотларни йиғиши, қайта ишлаш ва сақлаш марказларини яратиш, интеграл микросхемаларни жорий этиш эди. Ишлаб чиқаришни автоматлаштириш даражаси кескин кўтарилиди, барча автоматик корхоналар пайдо бўлди.

Мутлақо янги ахборот технологияларининг физиковий асосларини яратган илмий ва технологик тадқиқотларнинг иккинчи босқичининг яна бир йўналиши яримўтказгичли наногетероструктуралар физикаси соҳасидаги тадқиқотлар бўлди. Юқори тезликли электрониканинг ривожланиши учун катта аҳамиятга эга бўлган ушбу ишларда эришилган ютуқлар 2000 йилда физика бўйича Нобель мукофоти билан қайд этилган, уни россиялик олим Ж. И. Алферов ва америкалик олимлар

Г. Кремер ва Д.Килби баҳам кўришган.

Илм-фан ва техниканинг бошқа соҳаларида ҳам кашфиётлар бўлди. Энг муҳимлари ген мұхандислигининг амалий усулларини ишлаб чиқиши, сунъий интеллект элементларини яратиш ва тиббиёт ютуқлари

Эди. 1990 йилда инсоннинг тўлиқ генетик харитасини олиш мақсадида “Инсон Геноми” халқаро лойиҳаси бошланди. Ушбу лойиҳага дунёнинг йигирмадан ортиқ илмий ривожланган давлатлари жалб қилинган.

Кимёниг мисли кўрилмаган ривожланиши туфайли янги материаллар ҳаётга кирди: занглашадиган пўлат, пластмасса, пластик плёнка ва синтетик матолар. Саноатни қайта ишлаш ва майиий фойдаланиш учун минглаб кимёвий моддалар ишлаб чиқилган.

Илмий кашфиёт ва ундан саноат фойдаланиш ўртасидаги фарқ тобора камайиб борди. Автоматлаштириш ва роботлаштириш билан биргаликда меҳнат унумдорлигининг сезиларли даражада ўсиши ишчи кучининг муҳим қисмини моддий ишлаб чиқариш соҳасидан озод қилди. *Янги технологиялар меҳнат табиатининг ўзгаришига олиб келди.* Шахсий ишчи деярли ишлаб чиқариш жараёнининг бевосита иштирокчиси бўлишни тўхтатди, тобора унинг бошқарувчиси ва назоратчисига айланди.

Эсда сақланғ

Илмий — техника ютуқлари асосида содир бўлган саноат ва қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш жараёни замонавий иқтисодиётни яратди.

Ўз билимингизни синанг

1. Илмий — техника тараққиётiga таъриф беринг ва унинг қарама-қарши томонларини очиб беринг.
 2. ИТТ шаклларини айтиб беринг ва уларга мисоллар келтириңг.
 3. Турли мамлакатлардаги саноат инқилобларининг умумий хусусиятларини аникланг.
 4. Дунё мамлакатларида саноат инқилобларининг хусусиятларини айтинг.
 5. ИТИ даврларининг мазмунини очиб беринг.

54–56-§§. ИЛМИЙ-ТЕХНИК ТАРАҚҚИЕТ ВА ЗАМОНАВИЙЛИКНИНГ ГЛОБАЛ МУАММОЛАРИ

А. ИТГ нинг замонавий иқтисодий ва ижтимоий жараёнлардаги роли

ИТГ ижтимоии-иктисодий муаммоларни ҳал қилишда муҳим роль ўйнайди. Ўзининг функцияларининг катта қисмини ишлаб чиқаришга топширган ЭҲМларнинг яратилиши ва оммавий равишда тарқалиши ушбу соҳада катта бозорни амалга оширишга ёрдам берди.

Энергия, электрон асооболар ва биотехнологиянинг тубдан янги турларини кашф этиш ва улардан фойдаланиш ишлаб чиқариш ва бошқаришнинг бутун технологик базасини тиклади. Микропроцессорлардан фойдаланиш асосида ишлаб чиқариши комплекс автоматлаштириш жараёни бошланди, бунда машиналар

сони ва хизмат күрсатувчи ходимлар сонининг күпайиши күзатилди. Автоматик ишлаб чиқариш линиялари, автоматлаштирилган устахоналар, РДБ машиналари (рақамли дастурий бошқариш) ва маълумотларга ишлов бериш марказлари ривожлантирилди ва амалда қўлланилди. Шу билан бирга, маълумотларни йиғиш ва қайта ишлашни автоматлаштириш жараёни бошқа соҳаларга ҳам тарқалди: бошқарув, молия, конструкторлик ишлари ва бошқалар. Ахборот технологияларини ишлаб чиқариш саноатнинг алоҳида соҳасига айланди.

Хозирги вақтда юқори технологияли маҳсулотлар ривожланган мамлакатлар ялпи маҳсулотида унинг ўсишини таъминлаш орқали кўпроқ ўринни эгалляяпти; уларнинг ривожланиши давлатнинг замонавий дунёда мавқенини белгилайди. Бу дунёning аксарият давлатлари катта кучларни сарфлаётганликларини изоҳлайди:

- илмий ва техник салоҳиятни мустаҳкамлаш;
- юқори технологияларга инвестицияларни кенгайтириш;
- халқаро технологик алмашинув ва кооперацияда иштирок этиш;
- илмий ва технологик ривожланиш суръатларини тезлаштириш.

Бугунги кунда иқтисодий ўсиш асосан илмий ва техникавий тараққиёт билан тенгдир.

Эътибор беринг

ИТТ таъсири остида ресурслар ва меҳнат тежайдиган технологияларга, юқори ишлаб чиқаришга ўтиш асосида иқтисодиётнинг тузилишида қайта қуриш бўлиб ўтди, бу дунёning етакчи мамлакатларида иқтисодий муносабатларнинг янги модели шаклланган.

Янги технологиялар, илм талаб қиласидиган ишлаб чиқариш янги ходимни — маданиятли ва ўқимишли, техник янгиликларга тез мослашадиган, интизомли, жамоавий меҳнат қобилиятига эга янги ходимларни талаб қилди, бу эса янги техник тизимларнинг ажралмас талабидир. Ушбу сўровга жавоб *инсон ресурсларини ривожлантириш ва ундан фойдаланишинг янги модели бўлди*. Меҳнатни ташкил

Бугун дарсда:

- ИТТ нинг замонавий иқтисодий ва ижтимоий жараёнлардаги ролини аниқлаймиз. Замонамизнинг глобал муаммоларига аниқлик киритамиз.
- ИТТнинг замонамиздаги глобал муаммоларнинг пайдо бўлишига таъсирини кўриб чиқамиз ва унинг ушбу муаммоларни ҳал қилишдаги ролини аниқлаймиз.

Калит сўзлар:

юқори технологиялар, ахборот жамияти, узлуксиз таълим, глобал муаммолар, ядрорий курол, экология, демография, озиқ-овқат, хом ашё, энергетика, сайёравий онг.

2020 йил 31 май куни Илон Маск нинг илк марта хусусий бошқарилаётган "Space X" компаниясига тегишли "Crew Dragon" космик кемаси Халқаро космик станциясига яқинлашди.

Таржимаи ҳолға оид маълумот:

Илон Рив Маск 1971 йилда ЖАРда туғилди. Америкалик муҳандис, тадбиркор, кашфиётчи, инвестор, миллиардер. Рау Pal компаниясининг (энг иирик электрон түлов тизими, бунда мижозлар ҳисоб ва харидни түлайдилар, пул үтказмаларини жүнатадилар ва қабул қиласидар) асосчиларидан бири; Space Хнинг (космик техника ишлаб чиқарувчи Америка компанияси) асосчиси, эгаларидан бири, бош директори ва бош муҳандиси; Tesla компаниясининг (электромобиль ишлаб чиқариш) бош директори ва ғоявий илхомчиси.

Этишнинг замонавий модели ходимнинг вазифаларини кенгайтириши, муаммонинг моҳиятини мустақил баҳолай оладиган, маълумотларнинг ижодий синтезини амалга оширадиган, жараённи тартибга солишга қодир бўлган универсал ишчига ўтишни таъминлайди, яъни уни ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг оддий субъекти эмас, яъни ИТТнинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлади.

Юқори малакали мутахассислар сонининг кўпайиши замонавий иқтисодиётда тўпланишнинг асосий шаклига айланмоқда ва одамлар, уларнинг интеллектуал капитали, энг қимматбаҳо стратегик манба бўлиб, шафқатсиз рақобат кучайиб, хом ашё учун курашда кучсизdir. Агар давлат илмий тадқиқотларни, юқори технологияларни ривожлантиришни ва юқори технологияли ишлаб чиқаришни ривожлантиришни молиялаштиришга тайёр ёки қобилиятызиз бўлса, у абадий ортда қолиши мумкин. Биргаликда ишлаб чиқариш фаолияти жараённида одамлар ўртасидаги муносабатларнинг табиати ўзгарди. Шундай қилиб, тик боғланишлар ўрнига бурч ва ижро муносабатлари, шериклик алоқаларига асосланган горизонтал алоқалар пайдо бўлди.

Маъмурият билан жамоанинг ҳамкорлиги, жамоанинг корхона билан бирлашиши деб аталган иқтисодий муносабатларни демократлаштириш юз берди. Ушбу жараённинг моҳияти тирик меҳнатни қатъий маъмурий ва ҳатто авторитар бошқарув шаклларидан ишлаб чиқаришни бошқаришда оддий ишчининг ҳуқуқларини кенгайтиришни ўз ичига олган янада мослашувчан шаклларга ўтишдир. Ушбу янгиликлар натижасида, расмий равишда оқ ёқали ишчи бўлмаган ходим илгари ишлаб чиқариш ташкилотчилари — менежерларнинг мутлақ ҳуқуқи деб ҳисобланган қобилияларга эга бўлиши ва намойиш этилиши талаб қилинмоқда. Бу менежмент ва ходимлар ўртасидаги чегаранинг

ўзига хос йўқ қилиниши анъанавий иерархиянинг ўзгаришига, ишлаб чиқаришнинг барча иштирокчилари ўртасида жавобгарликни тақсимлашга олиб келади. Натижада, ўзларининг ишларига ишчиларни жалб қилиниши туфайли ўзгаришларга қаршилик йўқолиши таъсири кузатилмоқда. *ИТИ кадрлар тайёрлашда ва бутун таълим тизимида инқилобий ўзгаришларни ўз ичига олади.* Ахборот жамиятида замонавий технологиялар асосида доимий равишда янги билимларни ишлаб чиқариш амалга оширилмоқда, шунинг учун ходимларнинг маълумот даражаси ва малакасига талаблар кескин ошди.

Эсда сақланг

Ахборотни янгилашнинг мисли кўрилмаган тезлиги билимларнинг мунтазам равишда эскиришига олиб келди, бу эса умрбод таълим деб номланувчи янги таълим концепциясини келтириб чиқарди.

Бугунги кунда таълимни ривожлантиришнинг энг муҳим йўналиши — бу ўқув жараёнини компьютерлаштириш, янги замонавий ўқитиш технологияларидан фойдаланиш.

ИТИ таъсирида жамиятнинг ижтимоий таркибида ўзгариш содир бўлди:

- шаҳар аҳолисининг ўсиши тезлашди;
- хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган аҳолининг улуши тез суръатлар билан ўсиб бормоқда: агар 1950 йилда ушбу соҳада банд бўлганлар умумий ташаббускор аҳолининг 33 % ини ташкил этган бўлса, 1970 йилда бу 44 % ни ташкил этди, бу саноат ва транспортда банд бўлганларнинг улушкидан ошиб кетди;
- халқ хўжалигидаги таркибий ўзгаришлар асосида ишчилар синфининг таркиби ўзгарди:

ИТИ давомида юзага келган оғир жисмоний меҳнатнинг юқори улушкига эга бўлган соҳаларда банд бўлганларнинг қисқариши ва радиоэлектроника, ЭҲМлар, атом энергетикаси, полимер кимёси ва бошқа соҳаларда банд бўлганларнинг сони кўпайди.

Бугунги кунда илмий-техник дастурлар ижтимоий дастурлар билан янада чамбарчас боғлиқ бўлмоқда, бу ишчилар даромадларининг ўсиши, аҳоли жон бошига истеъмолнинг (миқдорий ва сифат жиҳатидан) ўсиши, техник жиҳозлар ва иш кучи сифатининг ошишида намоён бўлади. Саноат ишчиларининг ижтимоий ҳолати мутахассислар ва ишчиларнинг ҳаёт кўрсаткичларига яқинлашди. Ҳаёт узок ва қулайроқ бўлди. Уй анжомлари микропроцессорлар билан жиҳозланган (электрон коттежлар деб аталганлар вужудга келади). Интернетдан фойдаланиб, ўрганиш, мулоқот қилиш, товарларни сотиб олиш ва сотиш, жамоавий равишда энциклопедиялар тузиш, китоблар ёзиш мумкин ва ҳ.к. Автоматлаштириш ва роботлаштириш туфайли инсон фаолияти ишлаб чиқаришдан чиқарилмоқда, бунёдкорлик ишларининг улушки ортиб

бормоқда, жамият доимий равища янги нарсаларни ўрганмоқда ва инсоннинг эркинлик даражаси ошмоқда.

Б. Замонавий глобал муаммоларнинг пайдо бўлишига илмий-техник тараққиётнинг таъсири ва ушбу муаммоларни ҳал этишдаги роли

Замонавий глобал муаммолар. Бугунги кунда, ИТТ туфайли, инсоният олдида улкан яратувчилик учун ажойиб имкониятлар очилди:

- яқин келажакда мўл-кўл энергия билан таъминлашга қодир бўлган атом ва термоядервий энергия;
- одамлар меҳнатининг табиати ва шароитларини тубдан ўзгартирадиган ишлаб чиқаришни автоматлаштириш ва ахборотлаштириш;
- замонавий кимё ютуқлари, бунинг натижасида олдиндан белгиланган хусусиятларга эга чексиз миқдордаги материалларни яратиш мумкин;
- кибернетика томонидан тақдим этилган ажойиб имкониятлар;
- фазони забт этиш;
- соғлиқни сақлаш ва умрни узайтиришнинг янги воситаларининг кенг доираси;
- органик ҳаёт жараёнларига (микромолекуляр даражада) тез таъсир этувчи воситалар.

Бу ИТТ томонидан тақдим этилган ижодий имкониятларнинг тўлиқ рўйхати эмас.

Шу билан бирга, илмий ва техник тараққиёт инсон ҳаётининг барча жабхаларига таъсир этувчи хусусиятга эга бўлиб, мавжудларини оғирлаштириди ва янги муаммолар туғдирди. Йигирманчи асрнинг иккинчи ярмида. инсоният ўз ҳаётига таҳдид солмоқда. Кейинги ижтимоий тараққиёт ва дунё тамаддуни тақдирига боғлиқ бўлган муаммоларга дуч келди. Ушбу муаммолар глобал (умумжаҳон) деб номланади. Муаммони глобал деб таснифлашнинг асосий мезонлари бу бутун инсониятнинг ушбу муаммо келтириб чиқарган салбий омилларнинг таъсирига боғлиқлиги, шунингдек уни ҳал қилиш учун халқлар ва ҳукуматларнинг биргаликдаги саъй-харакатлари ҳисобланади.

Эсада сақланг

Глобал муаммолар — бу бутун инсониятнинг ҳаётий манфаатларига таъсир қиласиган ва уларни ҳал қилиш учун глобал миқёсда мувофиқлаштирилган ҳаракатларни талаб қиласиган муаммолар.

Илмий ва техникавий тараққиётдан ташқари глобал муаммоларнинг пайдо бўлиши, глобал иқтисодий ҳамжамиятнинг пайдо бўлиши, чуқур иқтисодий алоқалар, сиёсий ва маданий алоқаларнинг мустаҳкамланиши, энг сўнгги оммавий ахборот воситалари билан таъминланган замонавий дунёнинг яхлитлиги билан изоҳланади.

Эсда сақланғ

Глобал муаммога ядровий жағон уруши ва тинчликни сақлаш, экологик инқизорзни ва унинг оқибатларининг олдини олиш, сайёрадаги демографик вазиятни барқарорлаштириш, ривожланаётган мамлакатларда иқтисодий қолоқликни бартараф қилиш киради. Озиқовқат, хом ашё ва энергия масалалари ҳам глобал ҳисобланади.

Эътибор беринг

Хозирги замон глобал муаммоларининг пайдо бўлиши ва кучайишининг сабабларидан бири бўлган ИТТ ушбу муаммоларни ҳал қилиш учун техник — технологик асосни таъминловчи пойдеворга айланади. Аммо глобал муаммоларни ҳал қилишда ИТТнинг асл аҳамияти бутун инсониятнинг биргалиқдаги саъй-ҳаракатлари шартидагина мумкин.

Ядро (атом) қуролидан фойдаланиш билан жағон урушининг таҳди迪. Оммавий қирғин қуролларининг (ОҚҚ)¹ илм-фан ва техника асосида ҳамда бевосита иштирокида яратилиши инсоният учун мавжуд бўлган доимий жиддий таҳдид манбаи бўлди, чунки биринчи марта ўз-ўзини йўқ қилишнинг ҳақиқий имконияти мавжуд эди. ОҚҚ нинг тўпланиши ва такомиллашиши, унинг сайёрада ўзбошимчалик билан, назоратсиз тарқалиши у билан бирга бутун инсоният учун ҳақиқий фалокат хавфини келтириб чиқаради. Совуқ уруш йилларида Ер юзида ядро зарядига эга бўлган жуда кўп қурол тўпланган, бу инсониятни ва барча ёввойи табиатни бир неча бор йўқ қилишга қодир. Совуқ уруш тугаганидан сўнг, ИТИнинг сўнгги ютуқларидан фойдаланишга асосланган қуролларнинг янги турларини ишлаб чиқиш ва яратиш тўхтамади, ядро уруши хавфи йўқ қилинмади. Аксинча, у янада ҳақиқий бўлиб қолди. Бешта ядро кучлари (АҚШ, Россия, Буюк Британия, Франция ва ХХР) янгиларини қўшдилар: Хиндистон, Покистон, КХДР, Истроил, барча мутахассисларнинг фикрига кўра, ўзининг ядровий қуролига эга. Ядро қуролини яратиш бўйича ишлар уни минтақавий можароларда ишлатиши мумкин бўлган бир қатор мамлакатларда олиб борилмоқда. Расмий равища тақиқланган кимёвий ва бактериологик қуроллар ҳам мавжуд ва такомиллашишда давом этмоқда, бу эса инсониятнинг умумий хавфсизлигини пасайтиради.

Жағон ядро қуролларининг захиралари, 2018 йил

Мамлакат	Боеголовкалар сони (фаол ва захирада)
1	2
США	≈6800
Россия	≈7000
Буюк Британия	215
Франция	300

¹ Оммавий қирғин (вайрон қилиш) қуроллари атом, бактериологик ва кимёвийни ўз ичига олади.

Давоми

1	2
Хитой	240 дан 10 000 гача
Исроил	80
Хиндистон	≈110
Покистон	≈120
КХДР	≈35

Эътибор беринг

Ушбу муаммони ҳал қилиш биринчи навбатда оммавий қирғин қуролига эга бўлган давлатларнинг сиёсий иродаси ва жавобгарлиги билан боғлиқдир.

Ядро қуроллари таҳдидининг инсоният учун мухимлигини англаш, уларнинг тарқалиши ва ишлатилиши хавфини минималлаштириш мақсадида бир қатор ҳалқаро чора-тадбирларни ишлаб чиқишга олиб келди.

Эсда сақланг

Ядро қуролини тарқатмаслик тамойили 1970 йилда кучга кирган Ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисидаги шартномага асосланган.

Ушбу тамойилнинг асосини илмий, техникавий ва саноат вазифалари кўламидан келиб чиқсан ҳолда ривожланишининг мураккаблиги ва харажатлари ташкил этди: бўлиниб кетадиган материалларни олиш; уранга бойитувчи заводларни ва қуролга асосланган плутоний ишлаб чиқариш реакторларини ишлаб чиқиш, қуриш ва улардан фойдаланиш; заряд синовлари; олимлар ва мутахассисларни кенг миқёсда тайёрлаш; ўқ-дори етказиб бериш воситаларини ишлаб чиқиш ва қуриш ва бошқалар. Бундай ишларни яшириш мумкин эмас. Шу сабабли, ядро технологиясига эга давлатлар қурол яратиш, қуролнинг таркибий қисмлари ва ядро қуролларини яратиш учун материаллар ва жиҳозларнинг назоратсиз тарқатилишини тақиқлашга келишиб олдилар.

Ядро қуролини тарқатмаслик тамойили доирасида қуйидагилар қабул қилинди: Атмосферада, ташқи космосда ва сув остида ядро қуролларини синашни тақиқлаш тўғрисидаги шартнома; Денгиз ва океан тубида ва унинг ички қисмида ядро қуроллари ва бошқа оммавий қирғин қуролларини жойлаштиришни тақиқловчи шартнома; Антартикада, Лотин Америкасида ва Кариб ҳавзасида, Тинч океанининг жанубида, Жануби-Шарқий Осиё ва Африкада ядро қуролидан холи зона тўғрисидаги битимлар. 2006 йил 8 сентябрда Семипалатинск шаҳрида Ўрта Осиёда ядро қуролидан холи зона тўғрисидаги шартнома имзоланди. Беш мамлакат унинг иштирокчилари бўлди: Қозогистон,

Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон ва Ўзбекистон. Бу ядросиз зона Шимолий ярим шарда биринчи бўлди.

Ядро қуролига эга давлатлар стратегик ҳужум қуролларини камайтириш ва чеклаш чоралари тўғрисида шартномалар тузмоқда.

Экологик муаммо. ИТИ нинг жадал ривожланиши табиатга инсониятнинг салбий таъсирини кучайтириди, экологик мувозанатнинг бузилишига олиб келди. ИТТнинг замонавий ривожланиш даври “одам — жамият — табиат” тизимидағи муносабатларнинг янги босқичини белгилайди. Ҳозирги пайтда инсоннинг техноген фаолияти натижасида атроф-муҳит (табиат) ҳаёт учун камроқ фойдали бўлмоқда. Ичимлик суви миқдори тез камаймоқда. Қишлоқ хўжалигида минерал ўғитлар, заҳарли химикатлар, гормонлар ва антибиотиклардан фойдаланиш унинг маҳсулотларини соғлиқ учун хавфли қиласи. Тупроқ ҳаво ва сувдаги заарли моддаларни ўзлаштириб, ёввойи ҳолда ўсадиган ўсимликлар учун яроқсиз ҳолга келади.

Ер атмосферасининг таркиби салбий ўзгаришларга учради. Органик ёнилғининг ёқилиши (кўмир, нефть, газ), ўрмонларни йўқ қилиш ва тупроққа ишлов бериш ўтган асрда атмосферадаги карбонат ангидрид миқдорини 15% га ошириди, бу эса иссиқхона таъсирига олиб келди — атмосфера ва ер юзаси ҳарорати кўтарилиди. Натижада иқлимининг глобал исиши содир бўлади. Шу билан бирга, ер юзасида ўртacha ҳаво ҳароратининг 2-3 ° С га кўтарилиши (ҳозир у 0,5 ° С га) Антарктида ва Гренландияда музларнинг эришига олиб келади. Бу, ўз навбатида, океанлар сатҳининг кўтарилишига олиб келади, бу катта ҳудудларни сув босиши билан таҳдид қиласи. Ерда яшовчиларни ультрабинафша нурланишидан ҳимоя қиласиган сайёрамизнинг озон қатлами йўқ қилинади.

XX аср охири — XXI аср бошларида сув, қуруқлик ва ҳавонинг ифлосланиши, шундай масштабларга эга бўлди, минглаб ҳайвонлар ва ўсимликлар турлари йўқолиб, ҳар йили ўлишда давом этадилар. Сув муҳитининг саноат чиқиндилари билан ифлосланиши денгиз ва дарё флораси ва фаунасининг заҳарланишига, касаллик қўзғатадиган микроорганизмларнинг кўпайишига олиб келади. Вакти-вакти билан атом электр станцияларида содир бўладиган авариялар инсоният учун бевосита ҳавф туғдиради.

Экологик муаммо урбанизация тез ривожланаётган(шаҳар аҳолиси сонининг кўпайиши) туфайли кучаймоқда, бу эса ИТТ нинг жадал ривожланиши билан бирга келади. Урбанизация атроф-муҳитни ўзгартирадиган кучли экологик омил — атмосфера, ўсимлик, тупроқ, рельеф, гидрографик тармоқ, ер ости сувлари

Глобал исиш

ва иқлим. XX аср охиридаги Ернинг урбанизация қилинган ҳудудининг умумий майдони 4,7 млн. км²ни ташкил қилди.

Бу 2070 йилга келиб 19 млн. км² га етади — жами ер майдонининг 12% и ва инсон ҳаёти учун яроқли қуруқликнинг 20 % дан күпроғини ташкил қиласы. Бу биосферанинг ҳолатини кескин ёмонлаштиради.

Жамият ишлаб чиқарыш ва табиат үртасидаги муносабатларни тартибга солишининг оқилюна усулларини топиши керак. Бугунги кунда ушбу муносабатларни асосий тартибга солувчилардан бири бу ИТП бўлиб, унинг ютуқлари инсоннинг табиатга салбий таъсирининг олдини олади:

- чиқиндисиз, ёпиқ ишлаб чиқариш технологик цикллари, энергия ва материал тежаш, кам чиқиндилар ва чиқиндиларсиз технологияларни яратиш;
- ҳалокатли чиқиндиларни ишончли тарзда йўқ қилиш;
- атроф-муҳитни саноат ифлосланишидан ҳимоя қилиш ва тозалашнинг самарали усулларини ишлаб чиқиши.

Эътибор беринг

ИТТ замонавий технотрон тамаддунига табиатни муҳофаза қилиш характерини бериши керак. Экологик инқирозни бартараф этишнинг ягона истиқболи — бу инсоннинг ишлаб чиқариш фаолиятини, унинг онги ва турмуш тарзини ўзгартиришдадир.

Демографик муаммо. XIX аср гача Ер аҳолиси аста-секин ўсиб, XIX асрнинг ўрталарига тўғри келиб 1 миллиард одам бўлди. XIX аср ўрталарида ўтиш билан кенг кўламли машинасозлик ва тиббиёт ривожланиши билан вазият ўзгара бошлади: болалар ўлими камайди, умр кўриш давомийлиги ошди. 2019 йилда сайёра аҳолиси 7,7 миллиард кишига етди. Бу ҳолат демографиянинг портлаши сифатида белгиланади.

Демографиянинг портлашига сабаб бўлган омиллардан бири бу илмий ва техник тараққиёт бўлди. Шундай қилиб, ривожланаётган мамлакатларда замонавий тиббиётнинг ёйилиши болалар ўлими сезиларли даражада пасайишига, юқумли касалликлар устидан назорат ўрнатилишига ва ўз озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг ўсиши ҳисобига аҳолининг озиқ-овқат таъминоти кенгайишига олиб келди. Ривожланаётган мамлакатларда аҳолининг кўпайишининг ўтиш даври тури ривожланди, бунда ўлим даражаси пасайиши туғилишнинг тегишли пасайиши билан бирга бўлмайди.

Шу билан бирга, ривожланган мамлакатларда ИТТ ишсизликнинг ўсишига олиб келди, бу эса ўз навбатида туғилишнинг пасайишига олиб келди. 1950 йилда Фарбнинг демографик улуши сайёра аҳолисининг 29 фоизини ташкил этган бўлса, 2000 йилда у 18 фоизга тушди. 2050 йилгача яна пастга — 10% гача силжиш прогноз қилинмоқда. Фарб мамлакатларидаги демографик муаммонинг ечими яна ИТТ билан

боғлиқ бўлиб, унинг ривожланиши давомида ушбу мамлакатларнинг иқтисодий ва ижтимоий шароитларини яхшилаш мумкин бўлади. Шу билан бирга, дунё аҳолиси ўсишининг 80% дан ортиғи ривожланаётган мамлакатларга тўғри келяпти.

**XXI асрнинг биринчи ярмида дунёдаги аҳолиси энг кўп давлатлар
(миллион киши)**

Мамлакат	2000 й.	2025 й.	2050 й.
Ҳиндистон	1014	1377	1620
Хитой	1262	1464	1471
США	276	338	404
Индонезия	225	301	338
Нигерия	123	205	304
Покистон	142	213	268
Бразилия	173	201	206
Бангладеш	129	178	205
Эфиопия	64	115	188
Конго (Киншаса)	52	105	182
Филиппины	81	122	154
Мексика	100	134	153
Вьетнам	79	106	119
Россия	146	136	118

Озиқ-овқат муаммоси. Демографик Портлаш озиқ-овқатга талабнинг тез ўсишига олиб келди. Сайёрамизнинг тез ўсиб бораётган аҳолисини озиқ-овқат билан таъминлаш ИТИнинг энг муҳим вазифасига айланди, у қўйидаги муаммоларни ҳал қилишга қаратилган эди:

- унумдор қишлоқ хўжалиги ерларининг салоҳиятини сақлаш ва ўстириш;
- қишлоқ хўжалигининг маҳсулдорлигини ошириш мақсадида ишлаб чиқаришни такомиллаштириш;
- маҳсулотни сақлаш ва тарқатиш тизимини такомиллаштириш.

Қишлоқ хўжалигига илмий ва технологик ютуқлардан фойдаланиш қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг табиатида чуқур ўзгаришларга олиб келди. Ушбу ҳодиса “яшил инқилоб” деб номланади, бу юқори ҳосилдор экинлардан ва ўғитлардан фойдаланишга асосланган илғор қишлоқ хўжалиги техникасини жорий этишни англатади. Ривожланаётган молекуляр биология дон маҳсулотларининг бундай навларини яратишга имкон берди, улар озиқ-овқат маҳсулотларининг этишмаслигини тўлдириш учун янги имкониятлар ва йўлларни очиб берди. Кимё фанидаги ютуқлар олдиндан белгиланган хусусиятларга эга янги маҳсулотларни ишлаб чиқаришни давом эттиришга имкон берди.

“Яшил инқилоб” ғалланинг ҳосилдор навларини ривожлантириш, янги агротехника технологияларининг пайдо бўлиши ва жорий

етилиши бўйича халқаро ҳамкорликнинг натижаси бўлиб, дон экинлари ҳосилдорлигини кескин оширишга имкон берди.

Бугунги кунда озиқ-овқат муаммосини ҳал қилиш биотехнология ва ген мұхандислигини ривожлантиришда илмий ва технологик тараққиёт ютуқлари билан боғлиқ. Соя фасолидан оқсил ишлаб чиқариш ва генетик модификацияланган маҳсулотларни етиштириш инсоннинг озиқ-овқат билан таъминланишини сезиларли даражада ошириши мумкин. Бироқ бундай овқатланиш қандай оқибатларга олиб келиши ҳали ҳам номаълум: бу янги касалликларни келтириб чиқармайдими?

ИТИ нинг кейинги ривожланиши озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариши кескин ошириши мумкин бўлган янги қишлоқ хўжалиги ва биотехнологияларнинг жорий қилиниши муносабати билан инсоният учун мумкин бўлган салбий оқибатларни бартараф этиш йўлларини топиши керак.

Хом ашё ва энергия муаммолари. Замонавий тамаддун ИТИ ривожланиши шароитида табиий ресурслар¹ истеъмолини доимо кенгайтириб боради. Хусусан, энергия истеъмоли тез суръатларда ўсиб бормоқда. Ҳар 10 йилда электр энергиясини ишлаб чиқариш икки баравар ортади. Бироқ қайта тикланмайдиган минерал ресурслар асосий энергия манбаи бўлиб қолмоқда: нефть, кўмир, газ, торф, уран-235. Олимларнинг ҳисоб-китобига кўра:

- сўнгги 40 йил ичida дунё инсониятнинг бутун тарихидаги каби минерал хом ашёни кўпроқ истеъмол қилди;
- XX асрнинг охирги учдан бир қисмида инсоният Ер ресурсларининг учдан бир қисмини истеъмол қилди;
- дунёда энергия ресурслари истеъмолининг ҳозирги суръатида кўмир захиралари 80 йилга, газ — 50 йилга, нефть — 40 йилга етади.

ИТТ ўзининг ривожланиши билан боғлиқ бўлган *ресурслар ва энергия манбалари муаммосини* кескин кўтарди. ИТТнинг сўнгги ютуқлари табиий захираларнинг етишмаслигини ҳал қилиш йўлида янги энергия манбаларини (термоядро, қуёш, шамол, сувнинг кўтарилиши ва қайтиши), Жаҳон океанини (бизнинг сайёрамизда ва унинг чуқурликларида биомассанинг ярмини ишлаб чиқарадиган ва мумкин бўлган фойдали қазилмаларнинг улкан миқдори мавжуд бўлган) излашга имкон беради.

Иқтисодиётнинг ахборот, энергия тежовчи ва билим талаб қиладиган соҳалардаги ривожланиши унинг табиий ресурсларга боғлиқлигини камайтиради. Яримўтказгич чиплари, пластмасса, шиша толали кабеллар ва бошқалар сезиларли даражада кам хом ашёни талаб қилади.

Табиий ресурсларни сақлаш захиралари кўпинча орқада қоладиган технологияларда учрайди. Ҳозирда фойдаланилаётган технологиялар нефтнинг потенциал захираларининг 2/5 қисмини қазиб олишга имкон беради ва қазиб олинадиган энергия манбаларининг самарадорлиги

¹ Ресурслар — инсон томонидан ишлатилиши мумкин бўлган моддалар ва табиат кучлари

30-35% билан чекланган. Ёқилғи-хом ашё муаммосини ҳал қилиш истиқболлари ИТТ жараёнида ишлаб чиқилған янги технологиялардан фойдаланишга ўтиш билан боғлиқ. Глобал муаммолар ўзаро боғлиқ. Масалан, энергия ва хом ашёни ҳал қилмасдан экологик инқизорни енгиб ўтишнинг иложи йўқ, озиқ-овқат муаммосининг ҳал этилиши кўп жиҳатдан экологик ва демографик муаммоларни ҳал қилишга боғлиқ, ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодий қолоқлигини енгиб ўтиш қуролсизланиш билан боғлиқ. Аммо инсониятнинг тақдири ва ҳаётнинг ўзи Ерда сақланиши аниқ замонавийликнинг глобал муаммоларини ҳал қилишга боғлиқ. Ушбу муаммоларни ҳал қилишда илмий — техника тараққиёти мухим ўрин тутади.

XXI аср бошларида дунё ҳамжамиятида устувор аҳамият касб этган нуқтаи назарга кўра, инсоният тараққиётининг энг истиқболли йўли илмий — техника тараққиётнинг асосий йўналишлари, ҳам илмий ҳамжамият, ҳам бутун жамият томонидан инсонпарварлик назорати билан боғлиқдир. Илмий-техник ижодкорлик жараёнида илмий-техник ихтиrolарнинг заарли таъсирининг олдини олишга қаратилган ахлоқий сабаб муаммоси қўйилади. Илмий-техник инновацион фикр барча лойиҳаларни инсоният учун яхшилик ўлчови билан таққослайдиган ижтимоий фильтрлардан ўтиши керак. Бугунги кунда дунё ҳамжамиятида қуидаги хусусиятларни ўз ичига олиши керак бўлган ягона сайёравий онгни шакллантириш мухим аҳамият касб этмоқда:

- умуминсоний қадриятларнинг хусусийсидан (минтақавий, миллий, синфий) устунлигини тан олиш;
- алоҳида мамлакатлар ва ҳалқларнинг ижтимоий онгиди, шунингдек индивидуал онгда “табақалаштирилган бирлик” йўналиши бўйича ўзгаришлар;
- сайёравий онг илмий бўлиши керак, чунки замонавий илм-фан ютуқларини четлаб ўтиб, бизнинг замонамизнинг глобал муаммоларини ҳал қилиб бўлмайди.

Ўз билимингизни синанг

1. Инсониятнинг глобал муаммоларининг пайдо бўлишига нима сабаб бўлади?
2. Муаммони қандай мезонларга кўра глобал деб таснифлаш мумкин?
3. Замонамизнинг глобал муаммоларини айтинг ва уларни ҳал қилиш йўлларини таклиф қилинг.
4. Нима учун, олимларнинг фикрига кўра, инсоният ягона сайёравий онгга муҳтоҷ ва бунинг ўзига хос хусусиятлари нимада бўлиши керак?

12-боб

ЗАМОНАВИЙ ИЛМИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

57-§. ЗАМОНАВИЙ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Бугун дарсда:

- "Ахборот технологиялари" түшүнчесини очиб берамиз.
- Ахборот технологияларининг жамияттагы ривожланишига таъсирини тадқик этамиз..

Эсде сақланғ

Ахборот технологиялари (IT, ингл. IT) — жараёнлар, қидириш, түплаш, сақлаш, қайта ишлаш, тақдим қилиш, ахборот тарқатиш, бундай жараёнлар ва усулларни амалга ошириш йүллари. Ахборот тизими ва технологияларидаги мутахассислар IT-мутахассислар деб аталади.

"Ахборот технологиялари" атамаси биринчи марта 1958 йилда Г. Ж. Ливитт ва Т. Л. Уислернинг Harvard Business Review Гарвард нашрида чоп этган мақоласида пайдо бўлган. Улар шундай ёздилар: "... ушбу янги технология ҳали ҳам универсал қабул қилинган номга эга эмас. Биз уни ахборот технологиялари (IT) деб атаемиз.

IT одамларнинг ҳаёти ва замонавий жамияттагы барча соҳасида вақтни, меҳнатни, энергия ва моддий ресурсларни қисқартириш учун, ахборот жараёнини самарали ташкил этишга қаратилган. Улар ўзаро таъсирлашади ва кўпинча хизмат кўрсатишнинг бошқариш, саноат ишлаб чиқариши ва ижтимоий жараёнларнинг бир қисми бўлади.

Калип сўзлар:

ахборот тизимлари ва технологиялари, Интернет, электрон почта, блоглар, форумлар, одамларнинг виртуал алоқалари, "тармоқ авлоди"

Ахборот технологияларининг жамият ривожига таъсири. 1960-йиллардан бошлаб ахборот технологиялари биринчи ахборот тизимларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши билан тез ривожлана бошлади. XX аср охири — XXI асрнинг бошлари IT соҳасидаги катта ўзгаришлар билан ажралиб турди.

Стив Жобс — Apple корпорациясининг асосчиларидан бири, IT даврининг кашшофи сифатида дунё миқёсида тан олинган. У iMac, iTunes, iPod, iPhone ва iPadнинг ишлаб чиқилишига раҳбарлик қилди. Электронника соҳасида олимларнинг ютуқлари оммавий ахборот воситалари, электрон ҳисоблаш техникаси (масалан, шахсий компьютерлар), глобал ахборот тармоқларини яратиш, виртуал ҳақиқат

технологияси ва бошқа техник яңгиликтарни ишлаб чиқиши бўлди.

Биринчи ўринда ишлаб чиқариш, истеъмол, ахборотни қайта ишлаш ва сақлашга боғлиқ фаолият илгари сурилди. Икки ғоянинг бирлашиши — ахборотни глобал сақлаш ва уни тарқатишнинг универсал воситаси — Интернет (inter + net — тармоқларни бирлаштириш) — миллионлаб компьютерларни ягона глобал ахборот тизимига бирлаштирадиган Бутунжаҳон компьютер тармоғи бўлди.

Интернет ягона маданий ва ахборот маконини шакллантиришга ёрдам беради. Бу илмий, бизнес, таълим ва кўнгилочар маълумотларни бепул олиш ва тарқатиш учун кенг имкониятларни тақдим этади. Глобал тармоқ дунёнинг деярли барча йирик илмий ва давлат ташкилотларини, университетлар ва бизнес марказларини, ахборот агентликлари ва ноширларини боғлаб, инсоният билимларининг барча соҳалари учун улкан маълумотлар омборини ташкил этди. Интернетдан мумтоз адабиёт, илмий фантастика, замонавий наср ва шеъриятнинг кўплаб асарларидан иборат кутубхоналарни топишингиз мумкин.

Интернет нафақат турли хил маълумотлар манбаи, балки алоқа воситаси ҳамdir. Энг машҳур тармоқ хизмати бу электрон почта. Фойдаланувчи электрон почта хабарлари, фотосуратлар, файлларни қабул қилиши ва юбориши мумкин. Машҳур алоқа воситаси блоглар ҳисобланади. Булар кундалик эслатмалар, шарҳлар ва ҳоказоларни тезкор қўшиш имкониятини берувчи маҳсус сайтларда сақланадиган тармоқ кундаликлариидир.

Интернет турли хил мамлакатлар олимлари томонидан илмий маълумот алмашиш, виртуал симпозиумлар ва конференцияларни ташкил этиш, ўқув мақсадларида фойдаланиш учун кенг қўлланилади.

Интернетнинг тиббиётда қўлланилиши хилма-хилдир. Шундай қилиб, мураккаб операциялар виртуал шифокор консилиуми иштирокида амалга оширилиши мумкин.

Интернет фойдаланувчилари учун батафсил фикр алмашиш мумкин бўлган форумлар турли мавзулар бўйича мунозаралар ўтказиладиган маҳсус сайтлар орқали ташкил қилинади. Фойдаланувчи мунозара қатнашчиларининг хабарларини ўқиши, уларга жавоб бериши, савол бериши, муҳокама учун янги мавзуларни таклиф қилиши мумкин. Форумлар ҳамфикр одамлар билан мулокот қилиш учун ажойиб имконият яратади, бунда инсон тажрибали мутахассислардан ёрдам олиши, ўз ютуқлари билан ўртоқлашиши мумкин бўлади.

Интернетда умумий манфаатлар билан бирлаштирилган кўплаб виртуал одамларнинг жамоалари мавжуд. Булар адабий клублар, форум

Стив Джобс
(1955—2011)

атрофида бирлаштирилган тұғаралар ва ніхоят, тармоқдаги ролли үйинларнинг мұхлислари. Улардан баъзилари виртуал дунёга шунчалик сингиб кетганды, психологлар Интернетта тобора күпроқ қарамликнинг ўсишидан жиддий ташвишланмоқдалар. Бошқа томондан, тармок одамнинг фикрли одамларни топиш қобилиятыни сезиларлы даражада кенгайтиради ва онлайн танишиш күпинча ҳақиқийга айланади.

Аксарият Интернет-манбалар бу ёки бошқа йўл билан тижорат фаолиятига боғлиқ бўлади. Тармок товарлар ва хизматларни реклама қилиш ва сотиши, маркетинг тадқиқотлари, электрон тўловлар ва банк ҳисоб варакларини бошқариш учун ишлатилади. Электрон дўконнинг виртуал дўконида товарлар билан батафсил танишиш, буюртма бериш ва харидларни кредит карта орқали тўлаш мумкин.

Инсон ҳаётида Интернетдан фойдаланиш чегаралари доимий равища кенгайиб бормоқда. У замонавий тамаддуннинг ажралмас қисмига айланди. Таълим, савдо, алоқа, хизмат кўрсатиш соҳаларига жадал кириб бориш, алоқа ва ўқитиши, савдо ва кўнгил очишнинг янги шаклларини яратмоқда. Интернет ҳатто одамларнинг дунёқарашини ва психологиясини ўзгартирумоқда. Болалигидан компьютердан ўқишига, кўнгилочар ишларга, иш жойларида фойдаланишга одатланган ёшлар ахборот маконини бошқача тушунишда яшайдилар. Улар учун дунёning бошқа қисмидаги tengdoшлари билан мулоқот қилиш ёки ҳар қандай мавзу бўйича дарҳол маълумот олиш мутлақо оддий нарсадир. Интернетнинг ривожланиши билан бир қаторда бугунги куннинг ижтимоий-маданий ҳодисаси бўлган “тармок авлоди”нинг ахборотга бўлган эҳтиёжлари ҳам ортиб бормоқда. Унинг вакиллари учун Интернет таниш ва қулай ҳаёт шеригига айланди.

Замонавий жамият ҳаёти тобора компьютерлаштирилмоқда. Ахборот хизматларининг тезкорлиги ва ишончлилигига талаблар ўсиб бормоқда, уларнинг янги турлари пайдо бўлмоқда. Ҳозирги кунда олимлар глобал ахборот тармоқларининг тубдан янги шаклларини ишлаб чиқмоқдалар. Яқин келажакда кўплаб тармоқларни лойиҳалаш, бошқариш ва техник хизмат кўрсатиш жараёни тўлиқ автоматлаштирилади.

Ягона маданий ва ахборот маконини шакллантириш энг муҳим ижодий, самарали механизмлардан бири бўлиб, унинг ёрдамида инсоният дунёning хилма-хиллиги, чуқур ички жараёнлар, дунё ҳамжамиятида доимий равища рўй берәётган турли хил ўзгаришлар ҳақидаги ғоялар чегаралари кенгайиб бормоқда.

Эътибор беринг

Бирлашган маданий ва ахборот маконини шакллантиришга муҳим ҳисса қўшадиган ахборот технологиялари инсониятни халқларнинг тинч-тотув яшаши ва ижодий саъи-харакатларни бирлаштиришда муҳим ютуқларга эришишига ёрдам беради.

Ўз билимнингизни синанг

- Ахборот технологиялари нима ва улар қандай вазифаларни ҳал қилишади?
- ХХ аср охири — ХХI аср бошларида IT соҳасида қандай ўзгаришлар рўй берди?

58–60-§§. ЗАМОНАВИЙ ФАННИНГ ИСТИҚБОЛЛИ ТАРМОҚЛАРИ

A. Робототехника

Робототехника (“робот” ва “техника” сўзидан; ингл. Robotics — “роботика”) — автоматлаштирилган техник тизимларини ривожлантириш билан шуғулланадиган ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун муҳим техник асоси ҳисобланадиган амалий фан.

Робототехника электроника, механика, кибернетика, телемеханика информатика, радиотехника ва электротехника каби фанларга таянади.

“Робототехника” сўзи 1920 йилда чех ёзувчиси Карел Чапек ва унинг укаси Йозеф томонидан ўйлаб топилган Карел Чапекнинг “Р. У. Р.” (“Россум универсал роботлари”) илмий — фантастик пьесасидаги “робот” сўзи асос бўлган. Унда завод эгаси аввал дам олмасдан ишлайдиган, сўнгра қўзғолон кўтариб, ўз яратувчиларини ҳалок қиласдиган кўплаб андроидларни ишлаб чиқаришни йўлга қўяди.

“Робот” атамаси инсонга ўхшаш ҳаракатга эга бўлган, одам фаолиятининг турли шаклларини қисман ёки тўлик алмаштирадиган тузилмаларни англатади.

Эсада сақланг

Робот деб **манипулятор** — инсон қўлининг механик аналоги ва ушбу манипуляторни бошқариш тизимига эга автоматик қурилмага айтилади.

Манипулятор, одатда, одамнинг қўли бўғимлар билан туташган суюклардан ва бармоқлардан иборат бўлгани каби, ошиқ-мошиқли қисмлардан тузилади ва одам бармоқларига ўхшаш тутқич билан тугайди. Манипуляторнинг қисмлари бир-бирига нисбатан силжийди ва айланиш ҳамда қўзғаладиган ҳаракатларини амалга ошириши мумкин.

Бугун дарсда:

- Робототехника ва космонавтика ривожланишининг давлатлар рақобатбардошлиқ даражасига таъсирини тадқиқ қиласдиган.
- Янги илмий йўналишлар эришган ютуқларнинг ижтимоий-иктисодий ривожланишга таъсирини таҳлил қиласдиган.
- Замонавий глобал муаммоларни ҳал қилиш учун илм-фан ва технологияларнинг замонавий турларининг аҳамиятини аниқлаймиз.

**Калит
сұлар:**

робот, манипулятор, бошқариш мосламаси, саноат роботлари, мослашувчан, сунъий интеллектга эга, сунъий йүлдош, бошқарыладиган космик кема, орбитал космик станцияси, сайёralарарап автоматик станциялар, юқори технологиялар, электроника, нанометр, геном, мутация, генетик ўзгартырилган организм.

Робот ҳал қила оладиган вазифаларнинг мураккаблигига келсак, улар бошқариш мосламасининг мураккаблиги ва мукаммаллигига боғлик.

Эътибор беринг

Роботларнинг уч авлоди түғрисида гапириш қабул қилинган: **саноат, мослашувчан ва сунъий интеллектга эга роботлар.**

Саноат роботларининг биринчи намуналари 1962 йилда АҚШда яратилған. Ушбу роботлар иш пайтида ўзгармас ва оддий операцияларни автоматлаштиришга мүлжалланған қаттық дастур асосида ишлайди. Ушбу роботлар содда, арzon, осон қайта дастурлаштирилған ва оғир, монотон ишларни бажаришда одамнинг ўрнини босиши мумкин эди.

Бирок, бундай роботларнинг инсон аралашувисиз ишлай олмаслиги уларнинг ишлаб чиқаришга көнг жорий этилишини қийинлаштириди. Олимлар ва мұхандисларнинг тинимсиз меңнатлари натижасида мослашувчан роботлар яратилди. Уларнинг ажралиб турадиган хусусияти шундаки, улар атроф-мухитта қараб ўз ҳаракатларини ўзгартышилари мумкин эди. Шундай қилиб, бошқарыладиган объект параметрларини (унинг бурчакка йўналиши ёки жойлашуви) ўзгартирганда, шунингдек атроф-мухит (манипуляторнинг ҳаракати йўлида тўсиқларнинг пайдо бўлиши) ўзгарганда ушбу роботлар ўзларининг ҳаракатларини мос равишда лойиҳалаштиришлари мумкин эди. Шу муносабат билан, адаптив роботлар саноат роботларига қараганда анча мураккаб бошқарув тизимиға эга эди.

Сунъий интеллектга эга роботлар ҳозирча лойиҳалаштириляпти. Уларнинг асосий мақсади – уни ўзгартыришнинг барча вариантларини олдиндан билишнинг иложи бўлмаган шароитда мураккаб, уюшмаган муҳитда мақсадли ҳаракатлардир. Умумий топшириқни олгач, бундай робот ҳар бир муайян вазиятда уни амалга ошириш учун дастур ишлаб чиқиши керак. Агар операция бажарилмаса, бундай робот муваффақиятсизликни таҳлил қилиши, янги дастур яратиши ва қайта уриниб кўриши мумкин.

2015 йилда Гонконг мұхандислик-робототехника компанияси Hanson Robotics Limited компанияси аёл кўринишидаги робот-андроид Софияни яратди. У оператор томонидан бошқарылади, мулоқот режимида ишлаш ва ҳиссиётларни симуляция қилиш қобилиятига эга. София маърузалар ўқииди ва интервью беради.

2017 йилда дунёда роботларнинг ўртача сони ҳар 10000 ишчига 69 тани ташкил этди. Роботларнинг энг кўп сони Жанубий Кореяда — ҳар 10000 ишчига 531, Сингапурда — 398,

Японияда — 305 та, Германияда — 301та.

Замонавий дунёда роботлардан фойдаланиш. Таълим. АҚШ ва Европа Иттифоқининг йирик қўшма ўқув ILERT дастурига асосланган “Лойиҳалар бўйича таълим” концепцияси ҳар хил ўрта ва олий касб-ҳунар таълими муассасаларида робототехника тизимларидан фойдаланишини амалга оширишга имкон беради.

Муҳандислик таълимида робототехник комплексларининг имкониятларидан фойдаланиш бир вақтнинг ўзида бир нечта боғлиқ фанлар бўйича касбий маҳоратни ривожлантиришга имкон беради: механика, бошқарув назарияси, контакт занжири, дастурлаш, ахборот назарияси.

Ҳар томонлама билимга бўлган талаб тадқиқот гуруҳлари ўртасидаги алоқаларни ривожлантиришга ёрдам беради.

Бугунги кунда “мобиль робототехника” касблари энг кўп талаб қилинадиган 50 та касб рўйхатига кирди. Олдиндан мўлжалланишига кўра, 2016–2019 йилларда таълим ва фан учун савдо роботлари 8 миллион донани ташкил этади.

Саноат. Ишлаб чиқаришда роботлар мунтазам, энергия талаб қиласидиган ва хавфли операцияларда одамларни муваффақиятли алмаштирадилар. Роботлар чарчамайдилар, уларга дам олиш, сув ва овқатланиш учун паузалар керак эмас. Манипуляторнинг бир хил ҳаракатларини қаттиқ дастурда такрорлаш одатий ҳолдир.

Масалан, автомобиль заводлари конвейерларида роботлардан фойдаланишда катта ютуқларга эришилди. Автомобилсозлик корхоналарида аллақачон режалар мавжуд бўлиб, унда автомобиллар иғиши ва ярим тайёр маҳсулотларни ташиш бўйича барча жараёнлар роботлар томонидан амалга оширилади ва одамлар уларни факат назорат қилишади.

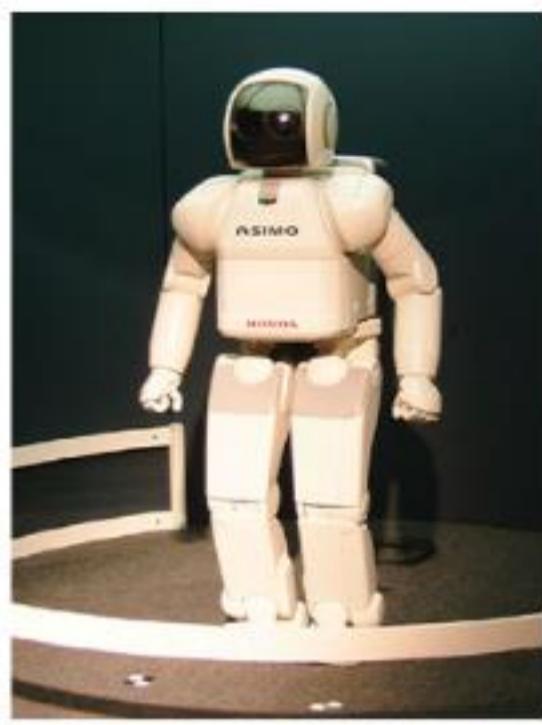
Атом ва кимё саноатида роботлар радиоактив ва кимёвий хавфли муҳитдаги ишларда кенг қўлланилади.

Электр узатиш линиялари ҳолатини автоматлаштирилган диагностика қилиш учун робот яратилди, у учувчисиз вертолёт ва яшинни ҳимоя қилиш кабели бўйлаб учиш ва ҳаракатланиш учун мосламадан иборат.

Дунёнинг барча мамлакатлари саноатида 2016 йилда 1,8 миллион робот ишлатилган, 2020 йилга келиб уларнинг сони 3,5 миллион донадан ошиши тахмин қилинмоқда.

Россия андроид –
роботи FEDOR

Юрадиган робот-андроид ASIMO, ишлаб чиқарувчи Honda

Қишлоқ хұжалигіда саноат роботларидан қишлоқ хұжалиги әқинларини автоматлаштирилған парваришда фойдаланилади.

Транспорт. Прогнозларга күра, 2025 йилда түлиқ автоматлаштирилған автопилотлы енгил автомобилларни ишлаб чиқарып 600 минг донани ташкил этади.

Тиббиётда, робототехника таянч-харакат тизими аппаратининг бузилишида одамларга ёрдам берадиган турли экзоскелетлар күринишида қўлланилади. Тиббий мақсадларда инсон танасига имплантация қилиш учун миниатюрали роботлар ишлаб чиқилмоқда: юрак стимулятори, ахборот сенсори ва бошқалар. Россияда операцияларни амалга ошириш учун биринчи робот жарроҳлик комплекси ишлаб чиқилган.

Космонавтика. Роботлар космик учиш кемаларида ишлатилади. Луноход ва марсоход каби планетоходлар мобил роботларнинг намуналари сифатида кўриб чиқилади. 2019 йил 22 августда Россияда робот — андроид FEDOR (ингл. Final Experimental Demonstration Object Research — рус. Финал Экспериментал Намойиш Тадқиқот Объекти) “Союз МС-14” космик кемасида учувчининг марказий курсисида халқаро космик станцияга парвоз қилди. 2019 йил 7 сентябрда FEDOR билан биргаликда учирилған космик кемаси Ерга муваффакиятли қўнди.

Ҳарбий иш. Ҳарбий соҳада фойдаланиш учун биринчи түлиқ автоном роботлар аллақачон ишлаб чиқилган. Уларни тақиқлаш бўйича Халқаро музокаралар бошланди.

Спорт Роботлар ўртасидаги футбол бўйича биринчи жаҳон чемпионати 1996 йилда Японияда ўтказилган.

Роботлаштиришнинг ижтимоий оқибатлари. Таъкидланишича, ривожланган мамлакатларда қўл меҳнатининг бир соатлик иш ҳақи йилига тахминан 10—15 фоизга, робот қурилмаларининг ишлаши учун харажат эса 2-3 фоизга ошади. Шу билан бирга, тахминан XX асрнинг 70-йилларининг ўрталарида америкалик ишчининг соатлик иш ҳақи даражаси роботнинг бир соатлик иш ҳақи қийматидан ошди. Натижада, иш жойидаги одамни роботга алмаштириш тахминан 2,5—3 йил ичидаги соғ фойда келтира бошлайди.

Ишлаб чиқарышни роботлаштириш арzon ишчи кучи бўлган иқтисодиётларнинг рақобатдош устунлигини пасайтиради ва малакали ишчи кучининг ишлаб чиқарышдан хизматларга ўтишига олиб келади. Келажакда оммавий касблар (ҳайдовчилар, сотувчилар) роботлаштириллади.

1990—2007 — йиллар орасида АҚШ саноатида ишлатиладиган роботлар сонининг битта қисмга күпайиши одамларда олтита иш жойининг йўқ қилинишига олиб келди. Ҳар бир мингта иш жойи учун янги робот АҚШ иқтисодидаги ўртacha иш ҳақини ўртacha ярим фоизга камайтиради.

Б. Космонавтика

Космонавтика (юнонча Κόσμος — “Коинот” ва қаутік — “денгизда сузиш санъати”, “кемани бошқариш”) — автоматик ва бошқариладиган космик кемалардан фойдаланиб, космосни тадқиқ қилиш учун Ер атмосферасидан ташқарида навигация назарияси ва амалиёти, бошқача айтганда, бу *космик парвоз фани ва технологияси*.

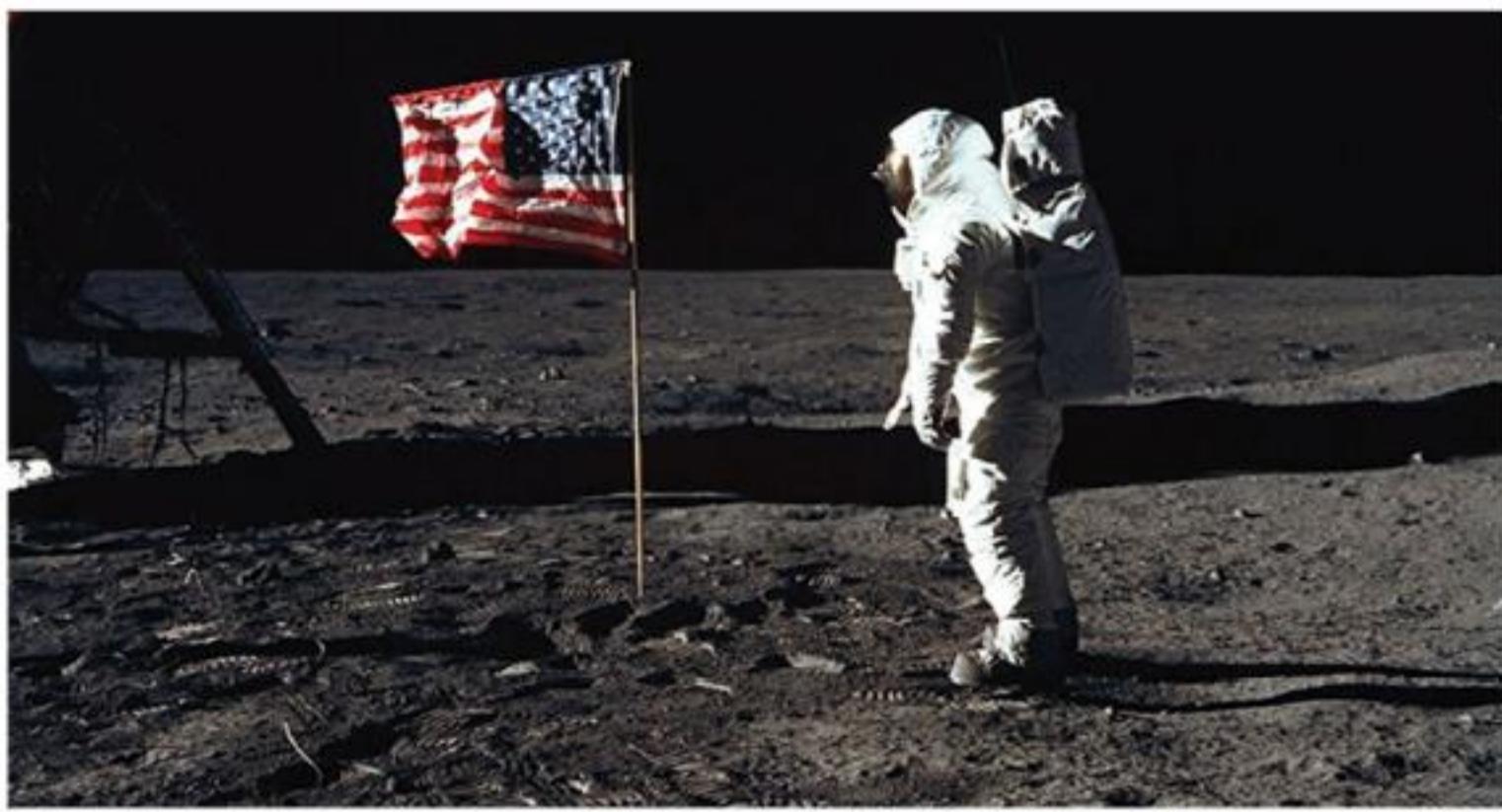
Космонавтика тарихи атиги бир неча ўн йилликларга тўғри келади, аммо бу вақт ичида у бир қатор муҳим босқичларни босиб ўтди. 1957 йил 4 октябрда Совет Иттифоқи дунёда биринчи *сунъий Ер йўлдошини учирди*. Ушбу кун Ер тарихида янги космик асрни бошлаб берди.

Инсоннинг ilk марта Ойга қўниши

Сунъий йўлдош барча сўнгги космик технологиялар ўсиб чиқсан куртакка айланди. 1957 йил 3 ноябрда иккинчи Совет Иттифоқи сунъий йўлдоши космосга учирildi, у 1958 йил 14 апрелда ўз ишини тугатишидан олдин Ер атрофида 2370 марта айланиб чиқди. У илмий ўлчаш ускуналари билан жиҳозланган ва Лайка лақабли ит учун бўлим ажратилган эди. 1958 йил 31 январда учинчи сунъий йўлдош, саккиз ҳафта давомида орбитада ишлаган Америка “Эхспрорер-1” фазога учирildi.

Инсониятнинг космосни ўзлаштиришдаги навбатдаги босқичи **космик кемасининг бошқарилиши бўлди**. Космик кемалар космонавтларни Ер орбитасига етказиш ва уларни Ерга қайтариш учун яратилган транспорт воситаларидир. Парвоз пайтида космонавт ватанига айланган кемада инсон ҳаёти учун шароит яратилиши керак. Космонавт учиш жараёнида кемани ўз хоҳишига кўра жойлаштириши ва ўз орбитасини ўзгартириши керак, яъни парвоз пайтида кема осонгина йўналтирилиши ва бошқарилиши керак.

Космосга учувчининг парвозини тайёрлаш бўйича ишлар СССР ва АҚШда 1958 йилда бошланган. Тарихда биринчи космик парвоз 1961 йил 12 апрелда “Восток-1” кемасида бўлиб ўтди. Совет космонавти Ю.А. Гагарин Ер атрофида битта айланишни амалга оширди. Парвоз 108 дақиқа давом этди. Шундай қилиб, бошқариладиган парвозлар даври очилди. 1962 йил 20 февралда АҚШда астронавт Жон Глен “Меркурий-6” да Ер атрофида биринчи орбитал парвозни амалга оширди.

Одамнинг Ойга биринчи марта қўниши

1965 йил 18 мартда “Восход-2” космик кемасида Совет космонавти Алексей Леонов тарихда биринчи марта очиқ фазога чиқди.

1969 йил 21 июлда Американинг “Аполлон-11” кемаси ой экспедицияси доирасида инсоннинг (Н. Армстронг) Ойга биринчи қўниши юз берди.

Ерга яқин фазони мунтазам равишда тадқиқ қилишнинг бошланиши одатий космик кемаларда бир неча кун давом этадиган экспедицияларга асос солди. Уларда учган космонавтлар кўплаб муҳим кузатувлар ва кашфиётлар қилдилар. Аммо маълум бир босқичда, атмосфера учун ушбу қисқа парвозлар фанни қониқтирмай қўйди. Космик кемалар кичик бўлиб, ўзига хос хусусиятларга эга эди, бу уларни узоқ муддатли жиддий илмий тадқиқотлар учун ишлатишга имкон бермади. Бунинг учун космонавтларнинг узоқ муддатли ишлаши учун қулай шароитлар яратиш ва уларни турли хил илмий жиҳозлар билан таъминлаш керак эди.

Орбитал станциялар бундай космик уйга ва айни пайтда космик лабораторияга айланди Уларнинг пайдо бўлиши астронавтика тарихидаги муҳим босқич эди: кашфиётчиларнинг қаҳрамонлик даври ҳар кунги ва маشاққатли иш вақтига алмаштирилди. Биринчи орбитал космик станция Совет “Салют-1” кемаси бўлиб, у 1971 йил 19 апрелда орбитага чиқарилди. 1971 йил 30 июня космик кема космонавтлар билан бирга унга бирлашди. Уларнинг иши 24 кун давом этди.

Биринчи “Салют” дан кейин бошқалари учирildi. 10 йил ичида космосда бир неча орбитал станциялар ишлади, ўнлаб экипажлар кўплаб илмий тажрибаларни ўтказдилар. Космонавтлар бўлмагандан, станциялар Ердан туриб бошқариларди.

СССРдан кейин АҚШ орбитал станцияни фазога учирди. 1973 йил 14 майда уларнинг “Скайлэб” станцияси орбитага чиқарилди. У иш олиб бораётган пайтда уч экипаж унга ташриф буюрди.

Сайёralaрапо автоматик станцияларнинг парвозлари: “Пионер” — Ойни, сайёralaрапо коинотни, Юпитер ва Сатурнни (АҚШ) тадқиқ қилиш дастури; “Вояжер” — улкан сайёralарни ўрганиш дастури (АҚШ); “Маринер” — Венера, Марс ва Меркурий тадқиқоти (АҚШ); “Марс” — Марсни ўрганиш, унинг юзасига биринчи юмшоқ қўниш (СССР); “Венера” — бу Венера атмосферасини ва унинг сиртини ўрганиш учун дастур (СССР) ва бошқалар.

Ўз билимингизни синанг

1. Робототехника нима ва у қайси фанларга таянади?
2. Роботнинг тузилиши қандай?
3. Роботлар авлодининг мазмунини айтинг ва очиб беринг.
4. Бугунги кунда роботлардан фойдаланиш ҳақида гапириб беринг.
5. Роботлаштиришнинг ижтимоий оқибатлари қандай?
6. Инсоният томонидан космосни ўзлаштириш босқичларини айтинг ва уларнинг мазмунини очиб беринг.

B. Нанотехнология

Замонавий электрониканинг ривожланиши қурилмаларнинг ҳажмини кичрайтириш йўлидан боряпти. Бошқа томондан, ишлаб чиқаришнинг классик усуллари қурилманинг ўлчамлари бироз камайганда ва иқтисодий харажатлар сезиларли даражада ошганда, уларнинг табиий иқтисодий ва технологик тўсиқларига яқинлашади.

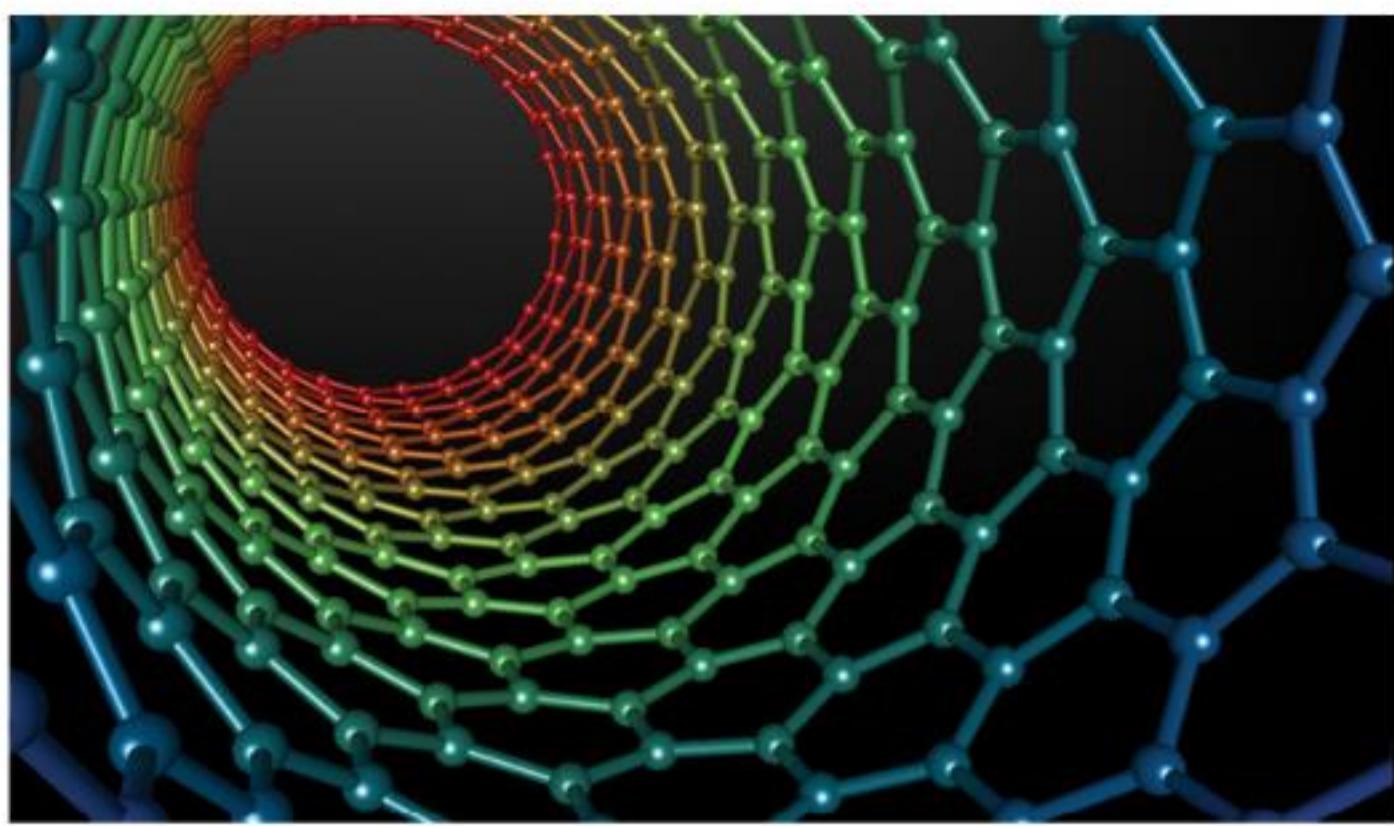
Эсада сақланг

Нанотехнология — электроника ва бошқа юқори технологиялар саноатининг ривожланишидаги навбатдаги мантиқий қадам.

Нанотехнология деб аталадиган усуллар ҳақида биринчи эслатма америкалик физик — назариётчи, квант электродинамикасининг асосчиларидан бири Ричард Фейнманнинг 1959 йилда Калифорния Технология институтида Америка жисмоний жамиятининг йиллик йиғилишидаги нутқи билан боғлиқ.

Эътибор беринг

У битта атомнинг ўлчамига тўғри келадиган механизм ёрдамида битта атомни механик равишда кўчириш мумкинлигини таклиф қилди. Олинган механизм унинг нусхасини алоҳида атомлардан йиғади. Қисқа вақт ичиди ихтиёрий миқдорда шу каби машиналарни

Углерод нанотрубаларининг ички томондан күриниши

яратиши мүмкін, улар худди шу тарзда атомлаб йиғиш орқали макро-нарсаларни тұплаши мүмкін. Бу нарсаларни арzonлаштиради: бундай роботларга (нанороботлар) фақат керакли міндердегі молекулалар ва энергия берилиши ва керакли нарсаларни йиғиш учун дастур ёзиши керак.

Биринчи марта “нанотехнология” атамасини Норио Танигути 1974 йилда ишлатган. У бу атама билан бир нечта нанометр (нм)¹ үлчамдаги ишлаб чықарылған маңсулотларни атаган.

Нанотехнология деганда қуийдагилар түшүнилади: 1) 1 нм масштабда, лекин бир ёки бир нечта үлчовларда 100 нм дан кам масштабни ҳисобга олмаган ҳолда жараёнларни билиш ва бошқариш үлчов эффекти (феномен) жорий этилиши янги дастурларнинг пайдо бўлишига олиб келадиган бўлса; 2) нанометр масштабидаги объектлар ва материалларнинг хусусиятларидан (бу эркин атомлар ёки молекулалар хусусиятларидан, шунингдек ушбу атомлар ёки молекулалардан ташкил топган модданинг оммавий хусусиятларидан фарқ қиласидиган) ушбу хусусиятларни англайдиган янада замонавий материаллар, қурилмалар, тизимларни яратиши учун фойдаланиш.

Эътибор беринг

Нанотехнология деганда объектларни, шу жумладан үлчамлари 100 нм дан кам бўлган таркибий қисмларни яратиши ва ўзгартириш қобилиятини таъминлайдиган усуллар ва техникалар мажмуи аниқланади ва натижада улар **тубдан янги фазилатларга эга** катта тизимларга бирлашишга имкон берадиган бўладилар.

¹Нанометр (лот. т. *nanos* — митти ва бшк. -гр. μΕΙΡΟΥ — үлчов, үлчовчи; ўзбекча белги: нм; халқаро: nm) — халқаро бирликлар тизимидағи (СИ) узунликнинг каср бирлиги, метрнинг миллиарддан бир қисмиға teng бўлган бирлик (яъни, 10^{-9} метр)

Нанотехнологиянинг *амалий үйналиши* атомлар, молекулалар ва нанозарралар¹ яратиш, қайта ишлаш ва манипуляция қилиш учун зарур бўлган асбобларни ишлаб чиқаришни ўз ичига олади. Бу объект учун камида битта чизикли ўлчамнинг 100 нм дан кам бўлиши шарт эмаслигини англатади — бу атом тузилиши индивидуал атомлар даражасида ҳал қилинган ёки нанообъектларни ўз ичига олган макро объектлар бўлиши мумкин.

Нанотехнология анъанавий фанлардан сифат жиҳатидан фарқ қиласди, чунки бундай масштабларда материя билан ишлашнинг одатий макроскопик технологиялари кўпинча қўлланилмайди ва катта миқёсда заиф бўлган микроскопик ҳодисалар: алоҳида атом ва молекулаларнинг хусусиятлари ва ўзаро таъсири, квант эфектлари анча аҳамиятлироқ бўлиб боради.

Нанотехнология — бу янги, кам ўрганилган фан. Бироқ олиб борилаётган изланишлар аллақачон ўз амалий натижаларини бермоқда. Шундай қилиб, агар сиз унинг нанозаррасини олсангиз, модда бутунлай янги хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Маълум бўлишича, баъзи материалларнинг нанозарралари жуда яхши каталитик ва адсорбцион хусусиятларга эга экан. Бошқа материаллар ажойиб оптик хусусиятларни намойиш этади, масалан, қуёш батареяларини ишлаб чиқариш учун органик материалларнинг ультра юпқа плёнкалари ишлатилади. Бундай батареялар арzonроқ ва механик мослашувчан бўлиши мумкин. Нанозарранинг табиий объектлари — оқсиллар, нуклеин кислоталар ва бошқалар билан сунъий нано-ўлчамларининг ўзаро таъсирига эришиш мумкин

Нанотехнологияда илғор илмий ютуқлардан фойдаланиш уни юқори технологияларга боғлаш имконини беради.

Г. Генетика муҳандислиги

Ген (генетик) муҳандислиги — йўллар, усуслар ва технологиялар мажмуи:

- рекомбинант РНК ва ДНК олиш;
- танадан генларни ажратиш (хужайралар);
- генлар билан манипуляцияларни амалга ошириш;
- уларни бошқа организмларга киритиш;
- танланган генларни ДНКдан чиқариб ташлаганидан кейин сунъий организмларни ўстириш.

Генетика муҳандислиги кенг маънода фан ҳисобланмайди, аммо биологик фанларнинг молекуляр ва ҳужайрали биология, генетика, микробиология, вирусология каби усусларидан фойдаланадиган.

¹ Нанозарра — ҳажми 1 дан 200 нанометргача бўлган зарралар

Эсда сақланғ

Генетика мұхандислиги үзгарувчан ёки генетик үзгартырған организмнің кераклы фазилаттарини олиш учун ишлатилади.

Бу молекуляр клонлаш техникасыдан фойдаланиб, генетик аппаратта бевосита аралашышига имкон беради. Генетик мұхандислик құлланилишига мисоллар дон әқинларининг янги генетик модификацияланган навларини ишлаб чиқариш, генетик модификацияланган бактериялар ёрдамида инсон инсулинини ишлаб чиқариш, илмий тадқиқоттар учун сичқонларнинг экспериментал янги зотларини ишлаб чиқаришни ва ҳоказолар. ДНК ёрдамида бактериялардан фойдаланиб беморларни даволаш бүйича тажрибалар үтказилмокда.

Микробиологик, биосинтетик саноатнинг асоси **бактериал ҳужайрадир**. Саноат ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ҳужайралар маълум белгиларга мувофиқ танланади, уларнинг энг мұхими — маълум бир бирикма ҳосил қилиш — аминокислота ёки антибиотик, стероид гормон ёки органик кислота синтез қилиш қобилияти. Баъзан, масалан, нефть ёки оқава сувни “озик-овқат” сифатида ишлатиб, уни озуқа қўшимчалари учун мос биомасса ёки оқсилга айлантирадиган микроорганизмга эга бўлиш керак. Баъзан юқори ҳароратларда ўсадиган ёки бошқа микроорганизмлар учун заарли бўлган моддалар мавжуд бўлган организмлар керак бўлади.

Бундай саноат штаммларини олиш жуда мұхимdir, уларни үзгартириш ва танлаб олиш учун ҳужайрада фаол ҳаракат қиладиган кўплаб усуллар — кучли заҳар билан даволашдан радиация таъсиригача ишлаб чиқилган. *Ушбу техникаларнинг мақсади — ҳужайранинг авлоддан авлодга ўтувчи, ирсий аппаратларидағи үзгаришларга эришишидир*. Уларнинг натижаси кўплаб мутант микробларни олинишидир, улардан олимлар маълум мақсад учун энг мақбулини танлашга ҳаракат қилишади.

Кимёвий ёки радиацион мутагенез усулларини яратиш биологияда катта ютуқ бўлди ва замонавий биотехнологияда кенг қўлланилади. Аммо уларнинг имкониятлари микроорганизмларнинг үзига хос ҳусусияти билан чекланган. Улар ўсимликларда тўпланган бир қатор қимматбаҳо моддаларни, ҳайвонлар ва одамларнинг ҳаёти учун мұхим бўлган моддаларни, бир қатор ферментларни, пептид гормонларни, иммунитет оқсилларини, интерферонларни ва ҳайвонлар ҳамда одамларда синтезланган оддий бирикмаларни синтез қила олмайдилар.

Олимлар ўсимликлар ва ҳайвонларнинг ҳужайрали ва тўқима культуралари ёрдамида табиий материалнинг чекланишини четлаб ўтишга ҳаракат қилмоқдалар. Сўнгги ўн йилликларда ўсимлик ёки ҳайвон тўқималарининг алоҳида ҳужайралари бактериал ҳужайралар

сингари танадан алоҳида ўсиши ва кўпайиши учун усууллар яратилди. Бу муҳим ютуқ эди — олинган ҳужайра культуралари тажриба учун ва бактериал культурадан фойдаланиб олинмайдиган айrim моддалар саноат ишлаб чиқариш учун ишлатилади.

Тадқиқотнинг яна бир йўналиши — ДНКдан оқсилларни кодлаш ва организмларнинг ишлаши учун кераксиз бўлган генларни олиб ташлаш ва бундай ДНК асосида кесилган ген тўпламига эга сунъий организмларни яратиш. Бу ўзгартирилган организмларнинг вирусларга чидамлилигини кескин ошириш имконини беради.

XX асрнинг иккинчи ярмида *ген муҳандислиги* асосидаги муҳим кашфиётлар ва ихтиrolар қилинган. Генларда “қайд этилган” биологик маълумотни “ўқишига” уринишлар муваффақиятли якунланди. Генларда организмдаги РНК молекулалари ва оқсилларни, шу жумладан ферментларни синтез қилиш бўйича кўрсатмалар мавжуд. Ҳужайрага янги бўлмаган моддаларни синтез қилиш учун унда тегишли фермент тўпламлари синтез қилиниши керак. Бунинг учун эса унда генларни мақсадли равища ўзгартириш ёки унга янги генларни киритиш керак. Тирик ҳужайралардаги генларнинг ўзгариши — масалан, мутагенлар — кимёвий заҳарланиш ёки нурланиш таъсири остида юзага келадиган мутация. Аммо бундай ўзгаришларни йўналтириш мумкин эмас. Шунинг учун олимлар инсоннинг ҳужайрага янги, ўзига хос генларни киритиш усуулларини ишлаб чиқишига ҳаракат қилишиди.

Ген синтези жараёни ҳозирги кунда жуда яхши ривожланган ва ҳатто маълум даражада автоматлаширилган. ЭҲМ билан жиҳозланган маҳсус қурилмалар мавжуд, уларнинг хотирасига турли хил нуклеотидларни синтез қилиш учун дастурлар киритилган. Бундай аппарат узунлиги 100-120 тагача ДНК азот асосларининг сегментларини синтез қиласди.

Тайёр генни ўсимлик ва ҳайвонлар ҳужайраларининг ирсий аппаратларига киритиш билан боғлиқ жiddий қийинчиликлар мавжуд эди. Аммо табиатда бегона ДНК (вирус ёки бактериофаг) ҳужайранинг генетик аппарати таркибига киритилган ва метаболик механизmlар ёрдамида “ўз” оқсилини синтез қила бошлаган ҳолатлар мавжуд. Олимлар бегона ДНКни киритиш хусусиятларини ўрганиб чиқдилар ва ҳужайрага генетик материални киритиш тамойили сифатида фойдаландилар.

Агар бир ҳужайрали организмлар ёки кўп ҳужайрали ҳужайра культуралари модификацияга учраган бўлса, унда клонлаш бошланади, яъни модификациядан ўтган организмлар ва уларнинг авлодлари (клонлари) танланади. Агар вазифа кўп ҳужайрали организмни олиш бўлса, модификацияланган генотипли ҳужайралар ўсимликларни вегетатив кўпайтириш учун ишлатилади ёки ҳайвонлар ҳақида гап

кетганды суррогат онанинг бластоцистларига киритилади. Натижада, үзгарган ёки үзгартирилмаган генотипли болачалар туғилади, улар орасыда факт кутилаётган үзгаришларни күрсатадиганлар танланади ва кесилади.

Одамларга құлланилғанда ирсий касалликтарни даволаш учун генетик мұхандисликдан фойдаланиш мүмкін. Аммо техник жиҳатдан беморнинг үзини даволаш ва уннан авлодлари геномидаги үзгаришлар үртасида жиддий фарқ бор.

Катта инсон геномини үзгартириш масаласи янги ген — мұхандислик ҳайвон турларининг наслларини чиқаришдан күра анча мураккаб, чунки бу ҳолатда битта эмбрион тухум ҳужайрасини эмас, күпроқ аллақачон шаклланиб бўлган организмдаги тухум ҳужайраларни үзгартириш талаб қилинади. Бунинг учун, уларга ирсий маълумотларни үз ичига олган, катталар ҳужайраларининг мұхим фоизига киришга қодир бўлган вирусли зарралардан фойдаланиш таклиф этилади; организмдаги вирус зарраларининг кўпайишини бошқариш мүмкін.

Ген терапияси ёрдамида келажакда инсон геномида үзгаришлар бўлиши мүмкін. Ҳозирги вақтда инсон геномини үзгартиришнинг самарали усуллари ривожланиш босқичида ва приматларда синовдан ўтказилмоқда. Узок вақт давомида маймунларнинг генетик мұхандислиги жиддий қийинчиликларга дуч келди, аммо 2009 йилда тажрибалар муваффақиятли бўлди: генетик мұхандислик вирусли векторларидан катта ёшдаги эркак маймуннинг дальтоникигини даволаш учун муваффақиятли фойдаланиш тўғрисида нашр пайдо бўлди; авлодларига биринчи генетик модификацияланган примат (ўзгартирилган тухумдан ўстирилган) берди.

2016 йилда Америка Қўшма Штатларида бир гуруҳ олимлар ген модификациясидан ўтган беморнинг үз иммунитетли ҳужайраларини ишлатиб, саратон касаллигини даволаш усулининг клиник синовларига рухсат олишиди.

Ўз билимингизни синанг

1. Нанотехнология нима? Уннан келиб чиқиши ким билан боғлик?
2. Нанотехнология қаерда қўлланилиши мүмкін?
3. “Генетика мұхандислиги” тушунчасини аникланг.
4. Генетика мұхандислигидан фойдаланишга мисоллар келтириңг.

IV бўлим якунлари бўйича тест топшириклари

1. Энг қадимий ёзув тури ҳисобланади:

а. пиктография;	б. иероглиф ёзуви;
в. бўғин ёзуви;	г. алифбо ёзуви.
2. Иероглиф ёзуви пайдо бўлди:

а. Қадимги Мисрда;	б. Хитойда;
в. Японияда	г. Кореяда.
3. Михнат ёзуви милоддан аввалги IV минг йилликда ихтиро қилинган:

а. шумерлар томонидан;	б. аккадликлар томонидан;
в. хеттлар томонидан;	г. форслар томонидан.
4. Финикияликлар ҳарф — товуш алифбосини ихтиро қилдилар:

а. мил. ав. II минг йиллик бошларида;	
б. мил. ав. II минг йилликнинг иккинчи ярмида;	
в. мил. ав. III минг йиллик охирида;	
г. мил. ав. I минг йилликда.	
5. Юнон алифбоси алифбонинг асоси эмас:

а. лотин	б. грузин;
в. финикия;	г. славян.
6. Рун ёзуви пайдо бўлди:

а. қадимги немисларда;	б. скандинавларда;
в. славянларда;	г. туркийларда.
7. Китоб босиши ихтироочиси:

а. Ф. Гольдберг;	б. И. Гутенберг;
в. Х. Гюйгенс;	г. В. Гумбольдт.
8. Биринчи китоблар нашр этилган эди:

а. 1420-йилларда;	б. 1440 — йилларда;
в. 1510 — йилларда;	г. 1560-йилларда.
9. Таълим жамиятдаги барча жараёнларга таъсир кўрсатадиган энг муҳим ижтимоий институтлардан бирига айланди:

а. XVIII аср ўрталарида;	б. XVIII аср охирида;
в. XIX асрнинг биринчи ярмида;	г. XIX асрнинг иккинчи ярмида.
10. Қадимги юнонистонлик ёшларни ўқитишнинг учинчи босқичи ўтказилган:

а. гимназияда;	б. палестрада;
в. мактабда;	г. лицейда.
11. “Мактаб” пайдо бўлди:

а. VII — VIII асрларда Арабистонда;	б. VII — VIII асрларда Ўрта Шарқда;
в. IX — X асрларда Ўрта Осиёда;	г. IX — X асрларда Озарбайжонда.
12. Университет таркибиға нималар кирмайди?

а. ректорат;	б. факультет;
в. кафедра;	г. синф.
13. Европада биринчи университетлар пайдо бўлди

а. Англияда;	б. Италияда;
в. Францияда;	г. Германияда.
14. Қозоғистон Болонья декларациясига қўшилди

а. 1999 йилда;	б. 2005 йилда;
в. 2010 йилда;	г. 2012 йилда.
15. ИТИнинг асосий йўналишларига қуидагилар тааллукли эмас

а. ишлаб чиқариш, назорат қилиш ва бошқаришни электрон — ҳисоблаш машиналаридан (ЭХМ) кенг фойдаланиш асосида комплекс автоматлаштириш;	
б. энергиянинг янги турларини кашф этиш ва улардан фойдаланиш;	
в. транспортнинг ривожланиши;	
г. биотехнологиянинг ривожланиши;	

16. Бугунги кунда замонавий глобал мұаммолар қаторига қайси мұаммо кирилмаган?
- а. демографик мұаммо;
 - б. экологик мұаммо;
 - в. инсоннинг генетик модификацияси мұаммоси;
 - г. хом ашё ва энергия мұаммолари.
17. IT— технологиялар даврининг қашшоғы ҳисобланади:
- а. Норберт Винер;
 - б. Жозеф Ликлайдер;
 - в. Стив Джобс;
 - г. Теодор Нельсон.
18. Биринчи орбитал космик станция:
- а. "Скайлаб";
 - б. "Салют-1";
 - в. "Пионер";
 - г."Марс".
19. Инсоннинг биринчи марта очық космосга чиқиши томонидан амалга оширилди:
- а. Комаров В.М.;
 - б. Армстронг Н.А.;
 - в. Леонов А.А.;
 - г. Аубакиров Т.О.
20. "Нанотехнология" атамасининг илмий құлланилиши
- а. 1971 йил;
 - б. 1974 йил;
 - в. 1982 йил;
 - г. 1984 йил.
21. ДНК түзилиши аникланди
- а. 1948 йил;
 - б. 1953 йил;
 - в. 1955 йил;
 - г. 1960 йил.
22. Ортиқчани олиб ташланғ. Генетик мұхандислиги қуйидаги фанларнинг усулларидан фойдаланади:
- а. микробиология;
 - б. генетика;
 - в. вирусология;
 - г. анатомия.

IV БҮЛІМНИНГ ХУЛОСАСИ

Дарсликнинг ушбу бўлимнида таълим ва илм-фан тараққиётини ўрганаётганда

- инсоният тарихидаги таълимнинг ўрни аниқланди;
- ёзув ва китоб босишининг тамаддун ривожида тутган ўрни кўрсатилди;
- мактаб ва олий таълим тизими пайдо бўлган пайтдан то ҳозирги кунга қадар очиб берилди ва тарихи акс эттирилди;
- илмий-техникавий тараққиётнинг тарихий босқичлари кузатилди ва унинг замонавий тамаддун ривожидаги роли аниқланди;
- илмий-техника тараққиёти ва ҳозирги глобал муаммоларнинг ўзаро боғлиқлиги аниқланди;
- замонавий илмий технологиялар ҳақида тушунча берилди ва уларнинг дунё ҳамжамияти ривожидаги ўрни кўрсатилди;
- замонавий илм-фанинг истиқболли соҳалари кўриб чиқилди.

АТАМАЛАР ЛУФАТИ

Ахборот жамияти — бу ахборот технологиялари ва алоқа воситалари етакчи бүлган жамият туридир.

Апартеид — ЖАР даги хукмрон доиралар томонидан тубжой африкаликларга ва күп жиҳатдан Хиндистондан келган муҳожирларга қарши ирқий камситиш ва ажратиш сиёсати; апартеид африкаликларни фуқаролик хукуқларидан маҳрум қилиш, уларни резерватларда ёки маҳсус шаҳар блокларида жойлаштириш, уларнинг ҳаракат эркинлигини чеклаш ва ҳоказо.

Асосий ҳуқуқ ва эркинликларнинг кафолатлари — уларнинг амалга оширилишини таъминлайдиган шартлар ва воситалар.

Айирбошлиш — ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ва хизматлар ҳаракати соҳаси (босқичи), бу ерда одамлар ўртасида меҳнат натижалари алмашинуви шаклида ўзаро алмашинув мавжуд.

Биполярлик — икки қутблилик.

Вето — бу бир шахс ёки бир гурӯҳ шахслар томонидан қонун чиқарувчи томонидан қабул қилинган қонунни бир томонлама равиша тўхтатиб туриш ёки олдини олиш ҳукукини англатади.

Ген — бу ирсиятнинг моддий ташувчиси, кўпайтирилиши ва ушбу хромосоманинг маълум бир қисмида жойлашган ирсий маълумотларнинг бирлиги; ген организмнинг ўзига хос белгилари ёки хусусиятларининг авлодларида давомийликни таъминлайди.

Геном — ҳайвон ёки ўсимлик ҳужайраларининг битта хромосома тўпламидаги генлар бирлиги.

Глобал ахборот тизими — Интернет маълумотлар базасида маълумот қидириш учун тармоқ хизмати.

Глобаллашув — глобал иқтисодий, сиёсий, маданий ва диний интеграция ва бирлашиш жараёнидир.

Давлат — жамиятни бошқариш учун сиёсий институтдир; жамиятда тартибни таъминлайдиган, инсон ҳукуқларини бузилишлардан ҳимоя қиласиган сиёсий ташкилот.

Девальвация — бу миллий валютанинг ҳар қандай хорижий валютага, олтинга нисбатан қадрсизланиши.

Декларация — давлат, ҳукумат, партия, ташкилот номидан берилган баёнот; асосий тамойилларни тантанали равиша эълон қилиш, шунингдек уларда кўрсатилган ҳужжатнинг номи.

Диверсификация — янги соҳаларда иқтисодий фаолиятнинг кенгайиши (маҳсулот турларини, тақдим этилаётган хизмат турларини ва бошқаларни кенгайтириш).

Диктатура — чексиз ҳокимият, давлатда ҳокимиятни нодемократик усуллар билан амалга ошириш.

Диний бирлашмалар — маҳаллий диний бирлашмалар (жамоалар), диний идоралар (марказлар), шунингдек, диний таълим муассасалари ва монастирлар.

Дискриминация — 1) ирқий ёки миллий келиб чиқиши, жинси, диний ва сиёсий эътиқоди асосида фуқароларнинг муайян тоифасидаги ҳукуқларини чеклаш ёки ундан маҳрум қилиш;

2) ҳалқаро муносабатларда — давлат, унинг институтлари ёки фуқаролари учун бошқа давлатга, унинг институтларига ёки фуқароларига нисбатан камроқ ҳукуқларнинг ўрнатилиши.

Жамоат бирлашмалари — сиёсий мақсадларга, қонун құжжатларига зид бўлмаган умумий мақсадларига эришиш учун ихтиёрий равишда тузилган сиёсий партиялар, касаба уюшмалари ва фуқароларнинг бошқа бирлашмалари. Жамоат бирлашмалари нотижорат ташкилотлар ҳисобланади.

Жамоат товарлари ва хизматлари — ишлаб чиқарилганидан кейин дархол фойда келтирадиган товарлар ва хизматлар. Шу сабабли, ушбу имтиёзлардан фойдаланиш учун пул тўламаганларни йўлатмаслик мумкин эмас. Чекланган ресурслар шуни англатадики, улар жамиятнинг ўсиб бораётган ва чексиз эҳтиёжларини қондириш учун етарли эмас. Чекланган манбалар ҳақиқати иқтисодиётнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши учун жуда муҳимдир.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиши. Иқтисодиёт соҳасидаги давлатга тегишли бўлган барча иқтисодий ресурсларни ва уларнинг ёрдами билан иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солинадиган барча ташкилотларни ўз ичига оладиган давлат сиёсати. Булар давлат бюджети, давлат ишлаб чиқариш корхоналари, давлат бошқарувидаги соғлиқни саклаш, таълим, мудофаа давлат ерлари.

Иқтисодий интеграция — бу ўзаро келишилган давлатлараро иқтисодий сиёсатни амалга оширишни ўз ичига олган миллий иқтисодиётларни бирлаштириш жараёни.

Иқтисодий самарадорлик — ресурслар қиймати ва олинган натижалар, яъни ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми ўртасидаги нисбат.

Иммиграция — чет элликларнинг доимий яшаш учун мамлакатга кириши.

Импичмент — бу юкори лавозимли мансабдор шахсга ишончсизликнинг намоён бўлиши, уни лавозимидан четлатиш, уни жавобгарликка тортиш.

Инвестициялар — ишлаб чиқариш харажатлари ва ишлаб чиқариш воситаларининг тўпланиши ва захираларнинг кўпайиши.

Инсон ҳуқуқлари — инсоннинг яшаш ҳуқуқини тавсифловчи тушунчалар тўплами; иқтисодий, ижтимоий, маданий, фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар.

Инфляция — бу қоғоз пулларнинг ҳаддан ташқари ва асоссиз чиқарилиши туфайли муомалада кўпайиб кетишидир. Бу товарлар массаси даражасининг пасайиши натижасида ҳам пайдо бўлиши мумкин. Инфляциянинг оқибатлари нархларнинг кўтарилиши, реал иш ҳақининг пасайиши ва жамғармаларнинг қадрсизланишидир.

Инфратузилма — бу соҳага хизмат кўрсатадиган тармоқлар (ишлаб чиқариш инфратузилмаси: йўллар, каналлар, сув омборлари, портлар, кўприклар, аэродромлар, омборлар, транспорт, алоқа ва бошқалар) ва жамиятнинг яшаш шароитларини таъминлаш (ижтимоий инфратузилма: таълим, соғлиқни саклаш, фан ва бошқалар).

Ирқчилик — бу зиддий-илмий, реакцион, одамга нафрат назарияси, инсониятнинг “юкори” ва “пастки”, тўлиқ ва паст ирқларга бўлиниши; ирқчилик ўз мамлакатидаги ирқий камситиш ва бошқа мамлакатлар ҳалқларига нисбатан тажовузкор сиёсатни оқлайди.

Иелоҳот — алмаштириш, ўзгартириш, қайта ташкил этиш.

Иш ҳақи — ходим томонидан маълум бир меҳнат хизматини тақдим этиш учун олган пул шаклидаги даромад.

Ишончсизлик овози — бу парламентнинг ҳукуматга ишончсизлигининг ифодасидир.

Ишлаб чиқариш — бу инсон ва жамият мавжудлиги ва ривожланиши учун зарур бўлган имтиёзларни (маҳсулотлар ва хизматлар) яратиш жараёни.

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси — ишлаб чиқаришни ривожлантириш — учун ташки шароитларни таъминлайдиган тармоқлар мажмуи. Бу юк транспорти, йўллар, электр энергияси, газ ва сув таъминоти, омборхоналар, алоқа, ахборот хизматларини ўз ичига олади.

Ишлаб чиқариш таннархи — корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳаражатлари.

Ишеизлик — бу ишга эга бўлмаган, аммо ишлашга қодир ёшда бўлган ва маълум бир вакт оралиғида иш қидираётган одамларнинг умумий ишчи кучининг бир қисми.

Камчиллик — талаб ҳажми мувозанатдан паст нархларда таклиф ҳажмидан ошадиган миқдор.

Капитал — бу маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқаришда меҳнатдан фойдаланадиган нарса. Хусусан, бу дастгоҳлар, ускуналар, асбоблар, бинолар, транспорт воситалари, омборлар, қувурлар, электр узатиш линиялари, сув таъминоти ва канализация тизимлари.

Касаба уюшмалари — фуқароларнинг ўзларининг касбий манфаатларининг умумийлиги асосида ўз аъзоларининг меҳнат ва бошқа ижтимоий-иктисодий ҳуқуқ ва манфаатларини ифода этиш ва ҳимоя қилиш, меҳнат шароитларини яхшилаш учун ихтиёрий равиша ташкил этиладиган мустақил шахсий бирлашмаларга эга мустақил жамоат бирлашмалариdir.

Кейнсиан концепцияси — иктиносидий ривожланишни давлат томонидан тартибга солиш зарурлиги ғоясига асосланган макроиктисодий назария.

Коллектив хавфесизлик тизими — бу дунё тинчлигини бузиш ёки ҳалқлар хавфесизлигига ҳар қандай шаклда таҳдид солишини истисно қиласидиган ва давлатлар томонидан глобал ёки минтақавий миқёсда амалга ошириладиган ҳаракатлар.

Конституция — бу бутун жамият иродасини ифода этувчи, ижтимоий ва давлат тизимининг асосларини, инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини белгилаб берадиган давлатнинг асосий қонунидир. Давлатнинг сиёсий, ҳуқуқий ва иктиносидий тизимлари асосларини белгилайди.

Конфедерация — бу давлат тузилишининг шакли бўлиб, унда конфедерацияни ташкил этувчи давлатлар ўз мустақиллигини саклаб қолишади, ўзларининг давлат органлари ва маъмуриятларига эга бўлиб, ҳаракатларни аниқ мақсадлар учун (ҳарбий, ташқи сиёсий ва ҳқ) мувофиқлаштириш учун маҳсус бирлашган органларни яратадилар.

Коррупция — пораҳўрлик, жамоат ва сиёсий арбобларнинг, мансабдор шахсларнинг коррупцияси.

Қарама-қаршилик — бу ўзаро таъсир қилиш жараёнида юзага келадиган манфаатлар, мақсадлар, фикрлардаги қарама-қаршиликларни бартараф этишнинг энг кескин йўли, бу ўзаро таъсирга эга бўлган иштирокчиларга қарши туриш ва одатда меъёрлардан четга чиқадиган ҳиссиётлар билан бирга бўлиш.

Қарама-қаршилик — қарама-қаршилик, қарама-қарши кураш, тўқнашув.

Қонунийлик — қонунийлик, ҳаққониилик, тўғрилик.

Қатағон — бу жазо чораси, давлат органлари томонидан қўлланиладиган жазо.

Лоббизм — (инглизча *lobbyism*, *lobby* — “кулуар”) — айрим шахслар томонидан ва нодавлат ташкилотлари вакилларининг давлат идораларига ёки маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига улар томонидан муайян қарорларни қабул қилиш (ёки қабул қилмаслик) га эришиш учун таъсир кўрсатадиган фаолият тури.

Либераллаштириш — бу фуқароларнинг ёки мамлакат фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликларини кенгайтириш жараёни, авваламбор, ижтимоий ҳаётнинг сиёсий, иктиносидий, маданий ва бошқа соҳаларида.

Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш — маҳаллий аҳамиятга эга бўлган муаммоларни бевосита ёки маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари (муассасалари) орқали мустақил равиша ташкил этиш мақсадида фуқароларнинг муайян аҳоли пунктлари доирасида истиқомат жойида ўз-ўзини ташкил этиш шакли.

Менталитет — фикрлаш образи, индивидуал шахс ёки ижтимоий гурұхга тегишли ақлий күнікмалар ва маңнавий дастурлар мажмуй.

Мекнат — бу инсон ресурслари, яғни жамиятда мавжуд бүлгандың маңсулот ҳамда хизматларни ишлаб чықаришда ишлатиладиган ишчи кучи.

Мекнат унумдорлиги — ходимнинг бирлик вактига ишлаб чықарылган маңсулоттар міндері билан үлчанадиган самарадорлик, одамларнинг ишлаб чықарып ғаолияти самарадорлиги.

Модернизация — бу аграр тармоғидан саноат жамиятига үтиш жараёны.

Монетаризм — бу иқтисодий назария, унда күра мұомаладаги пул міндері бозорда иқтисодий вазиятни шакллантиришда ва ялпи маңсулот қажмини таъминлашда ҳал қылувчи омил ҳисобланады.

Миграция — бошқа жойға күчиш, ахолининг күчиши: мамлакат ичіда — ахолининг ички миграцияси, бир мамлакатдан бошқасыга — ташқи миграция.

Миллийлаштириш — бу хусусий корхоналар ва иқтисодиёт тармоқларини давлат мулкига үтказып.

Миллий-маданий бирлашма — бу этник ўзига хослигини сақлаш, тил, таълим ва маданиятни ривожлантириш масалаларини мустақил ҳал қилиш мақсадида ўз ихтиёри билан ташкил этилиши асосида маңлум бир этник жамоалар билан бирлашадиган фуқароларнинг бирлашмасы.

Миссия — 1) бошқа давлатга бирон бир маңсус мақсад учун юборылған давлат вакиллари; 2) бир давлатнинг бошқасыда элчи бошчилегидаги доимий дипломатик ваколатхонаси.

Мухолиф — бу мавжуд зәтиқодга амал қылмайдын одам. Көнг маңнода: ихтилоф, мавжуд мағкура билан рози эмаслык.

Мухолифат — 1) бошқа қарашлар ва хатты-харакаттарға қаршилик күрсатып, қарши харакат қилиш, қарашлар, хатты-харакаттар ва бошқаларға қарши туриш; 2) күпчиликнинг фикрига қарши сиёсат олиб борадын шахслар гурұхи ёки партиялари.

Мұхторият (бшк. “Үз-үзини қонунийлаштириш”) — мустақил равища, субъекттің ўзи қурған (ишлаб чықкан, түзған) тамойиллар асосида қаралат қилиш құқуқи.

Нарх — истеъмолчилар сотиб олишга тайёр бүлгандың маңсулоты (хизмат) сотишина тайёр бүлгандың пул міндері.

Неолиберализм (иқтисодиётта) — бу давлат қаржатларининг ва шұнга мос равища давлатнинг ижтимоий мажбуриятларининг камайиши. Неолиберал құқуматтандырылған асаси қаржаттардың хасияттасынан шығып шығып.

Неоэтатиз — бу давлатнинг иқтисодиётта аралашышининг янгиланған версиясы. Иқтисодиёттің этатизация қилиш иқтисодиётта давлат аралашувининг күпайиши.

Нодавлат ташкилот — фуқаролар томонидан ва (ёки) нодавлат юридик шахслар томонидан қонун хужжатларына мувоффик умумий мақсадларына эришип учун ихтиёрий равища түзилған нотижорат ташкилоти (сиёсий партиялар, касаба үшіншіліктер, диний бирлашмалар бундан мұстасно).

Олигархия — бу “озчиликнинг кучи”, кичик бир ижтимоий гурұхнинг сиёсий ва (ёки) иқтисодий устунлиғи.

Оммавий ахборот воситалари — даврий босма нашр, радио ва телевидение дастурлари, кино- хужжатлы фильмлар, аудиовизуал ёзувлар ва оммавий ахборот воситаларининг даврий ёки доимий равища оммавий тарқатилишининг бошқа шакллари, шу жумладан оммавий телекоммуникация тармоқларидаги WEB-сайтлар (Интернет ва бошқалар).

Оммавий қирғин қуроллари — катта талоғатлар ва вайронагарчиликтарни келтириб чиқарадиган қурол. Оммавий қирғин ёки қирғин қуроллари яровий, кимёвий ва биологик (бактериологик) қуролларни үз ичига олади.

Постеаноат жамияти — ижтимоий ривожланиш босқичида, унда илм-фан ва таълим етакчи үрин тутади. Саноатдан кейинги жамиятда мулк табиати ишлаб чиқариш воситаларига айланади. Анъанавий хусусий мулк үз аҳамиятини йўқотади ва унинг үрнини шахснинг ақлий меҳнатига асосланган интеллектуал мулк эгаллайди.

Плюрализм — фикрлар, қарашларнинг кўплиги. Сиёсатда, бу турли хил партиялар, касаба уюшмалари, черковлар, тадбиркорлар ва бошқа ташкилотлар жамиятда ўзаро муносабатда бўлиб, демократик толерантлик, ўзаро ҳурмат, зўравонликка қарши кураш тамойилига риоя қилган ҳолда ўзаро ҳамкорлик қиласидиган тушунчадир.

Плюрализмча бир қутблилиқ — замонавий ҳалқаро муносабатларнинг биполяр тизимга қайтиши — АҚШнинг жаҳон саҳнасидаги гегемонлиги ва бошқа давлатларнинг ташкиси сиёсатини ўзгартириш зарурияти.

Пул — бу товарлар оламидан ажralиб турадиган ва универсал эквивалент бўлиб хизмат қиласидиган маҳсус маҳсулот тури. Бошқача қилиб айтганда, пул бошқа барча товарларга алмаштирилиши мумкин бўлган маҳсулотdir.

Ресурслар — бу одамларнинг эҳтиёжларини кондириш учун мавжуд бўлган моддий ва номоддий имкониятларdir.

Рим ҳуқуки — қадимги Римда ва Византия империясида милоддан аввалги VIII асрдан милоднинг VI асригача мавжуд бўлган ҳуқукий тизим.

Саноат жамияти — кучли иктинослашган меҳнатни таҳсимлаш тизими, товарларни оммавий ишлаб чиқариш, ишлаб чиқариш ва бошқарувни механизациялаш ва автоматлаштириш, илмий-техник инқилоб, транспорт ва алоқа воситаларининг турли-туман тизими, аҳолининг юқори даражада ҳаракатчанлиги ва урбанизация даражаси билан тавсифланган жамиятнинг бир тури, миллий истеъмол таркибидаги сифат ўзгаришлари.

Саноатлаштириш — бу кенг кўламли машинасозлик ишлаб чиқаришини яратиш жараёни, иктисолиётда саноат ишлаб чиқариш улушининг сезиларли даражада кўпайиши.

Санкция — ҳалқаро ҳуқуқда — давлатнинг унинг ҳалқаро мажбуриятлари ёки ҳалқаро ҳуқуқ нормалари бузилган тақдирда қўлланиладиган таъсир чоралари.

Сатьяграха — Хиндистонда, М. Ганди томонидан ишлаб чиқилган ҳамкорлик ва фуқаролик итоатсизлиги кўринишидаги мустақиллик учун зўравонликсиз кураш тактикаси.

Сегрегация — бу қора танли ва рангли одамларни оқдан мажбуран ажратиш, битта жойда яшашни, битта транспортда юриш, дам олиш ва ҳордик чиқариш жойларига ташриф буюришни тақиқлашдан иборат ирқий камситишнинг бир шакли.

Сепаратизм — ажralиш, яккаланиш истаги.

Сиёсат — 1) ҳокимият учун курашни англатадиган синфлар ўртасидаги муносабатлар; 2) давлатнинг кучидан фойдаланган ҳолда жамиятни бошқариш санъати; 3) давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти, шунингдек, давлат фаолияти билан боғлик ижтимоий ҳаётдаги муаммолар ва воқеалар.

Сиёсий партия — фуқароларнинг, турли хил ижтимоий гурӯҳларнинг ўзларининг манбаатларини давлат ҳокимиятининг вакиллик ва ижроия органларида, маҳаллий ўзини үзи бошқариш органларида ифодалаш ва уларнинг шаклланишида иштирок этиш учун фуқароларнинг сиёсий иродасини ифода этувчи фуқароларнинг ижтиёрий бирлашмаси.

Сиёсий-хукукий тизим — сиёсий ва хукукий нормаларда үз хошиш-иродасини амалга оширадиган давлат органлари, жамоат ташкилотлари, сиёсий партиялар түплами.

Суверенитет — давлатнинг ички ишларда ва ташки алоқаларда мустақиллиги.

Суннийлик — Исломнинг икки асосий йўналишларидан биридир. Қуръон билан бир қаторда, у суннатни (мусулмоннинг муқаддас одати) тан олади. Мусулмон ҳокимиятнинг энг юқори ҳокимияти (имом-халифа) масаласини ҳал қилганда, у бутун жамоанинг розилигига суюнади.

Таклиф — товар ишлаб чиқарувчиларнинг бозордаги хатти-харакатларини, маълум шартлар шароитида маълум вакт оралиғида ҳар қандай микдордаги товар ва хизматларни ишлаб чиқаришга (таклиф қилишга) тайёрлигини акс эттирувчи тушунча.

Талаб — истеъмолчи маълум бир вакт оралиғида мумкин бўлган нархлардан маълум бир нархда сотиб олишга тайёр бўлган товарлар ёки хизматлар микдори.

Террорчилик — бу террорчиликдан мунтазам фойдаланишга асосланган сиёсат. 1960 йилнинг охирларида ҳалқаро террорчилик — террорчиликнинг муайян шакли пайдо бўлди.

Товар — бу меҳнат маҳсули бўлган ва алмашиш учун ишлаб чиқарилган иқтисодий фойда.

Тоталитаризм — бу жамиятнинг барча соҳаларини тўлиқ (тотал) давлат томонидан назорат қилиш, конституциявий хукуқ ва эркинликларни амалда йўқ қилиш, мухолифат ва ўзгача фикрловчиларни қатағон қилиш билан тавсифланган сиёсий режим.

Транемиллий корпорациялар (ТМК) — ҳалқаро компаниялар, шунингдек, чет эл активлари билан боғлиқ миллий трест ва концернлардир.

Унификация — бирор нарсани битта тизимга, шунга ўхшаш шаклга, бир хилликка қисқартириш.

Федерация — бу давлат таркибига киравчи федерал бўлинмалар (ерлар, штатлар, республикалар ва бошқалар) ўз конституциялари, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд органларига эга бўлган бошқарув шакли. Федерацияда битта конституция, давлат ҳокимияти органлари ягона иттифоқ (федерал), ягона фуқаролик, валюта ва бошқалар амалда бўлади.

Фойда — маҳсулот ва хизматлар, инсон эҳтиёжларини қондиришнинг моддий ва номоддий воситалари, улар ўз навбатида истеъмол товарлари ва ишлаб чиқариш мақсадларига мўлжалланган товарларга бўлинади.

Фуқаролик жамияти — бу давлат ва унинг органларидан мустақил равишда юзага келадиган ижтимоий муносабатлар: сиёсий, иқтисодий, маданий, миллий, диний, оиласијий ва бошқалар.

Бу муносабатлар одамларнинг турли хил манбаатлари ва эҳтиёжларини акс эттиради.

Фуқаролик ҳуқуқлари — одамларнинг жисмоний ва биологик мавжудлигини тавсифловчи, моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондирадиган давлатда бўлиш ҳуқуқи.

Ҳокимиятларнинг бўлиниши — давлат ҳокимиятини чеклаш тамойилидир. Ушбу тамойилга кўра, давлат ҳокимияти учта тармокка бўлинади: қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд. Бундан ташқари, ҳокимиятнинг ҳар бир тармоғи ўз вазифаларини бошқаларнинг ишларига аралашмасдан амалга оширади.

Ҳокимиятнинг қонунийлиги — бу жамият томонидан ҳокимият эгаларининг бошқа шахслар учун ўзини тутиш стандартларини белгилаш ҳуқуқини тан олишидир.

Хокимият — бу бошқа одамларга уларнинг қаршиликларига қарамай ирода қилиш қобилиятидир. Хокимият турли хил усулларга асосланади: демократик ва авторитар, бунга мажбурлаш, жазолаш, рағбатлантириш, қизиқтириш ва ҳоказолар киради.

Хуқуқий давлат — бу ҳокимият қонун билан чекланган, қонун устуворлиги мавжуд бўлган, инсон ҳуқуқлари давлат томонидан ҳимоя қилинадиган давлатдир.

Халқаро ҳавфесизлик — бу давлатлар, уларнинг минтақавий бирлашмалари ва умуман дунё ҳамжамиятининг ҳаётий фаолияти ва ўзаро таъсирини, шунингдек, ҳаётий манфаатларини турли пайдо бўлаётган таҳдидлардан ҳимоя қилишни таъминлайдиган халқаро муносабатлар тизимининг ички ҳолати (хусусияти).

Хусусийлаштириш — давлат ёки муниципал мулкни пуллик ёки бепул жисмоний шахслар ёки гурухлар мулкига ўтказиши.

Шиалик — Исломнинг икки асосий тармоқларидан, суннийликдан фарқли равища имом-халифалардан факат Халифа Алини тан олишади. Шиалик дунёвий ҳокимиятни тан олмайди, чунки у мусулмон имомларининг ҳокимитини ягона қонуний деб хисоблашади.

Экстремизм — бу ҳаддан ташқари қарашларга, ҳаракатлар усулларига (одатда сиёсатда) содиклик. Экстремизмга одамлар ҳам, асосан сиёсий ташкилотлар ҳам дучор бўлади.

Эмбарго — 1) давлатдан маълум бир турдаги товарлар, қимматбаҳо буюмлар, олтин, қимматли қоғозлар, валюталарни олиб кириш ёки олиб чиқишни тақиқлаш; 2) маълум бир мамлакат билан унга нисбатан репрессив чора сифатида савдони тўсиб қўйиш.

Эмиграция — бир мамлакатдан бошқасига кўчиш.

Этатизм — бу давлатнинг жамиятнинг иқтисодий ҳаётидаги фаол иштироки.

Ялпи ички маҳсулот — ишлатилган манбалардан қатъи назар, йил давомида мамлакат иқтисодиётида ишлаб чиқарилган барча тайёр маҳсулотларнинг (товарлар ва хизматлар) умумий қиймати.

Ялпи миллий маҳсулот — мамлакат иқтисодиётида йил давомида ишлаб чиқарилган барча тайёр маҳсулотларнинг (товарлар ва хизматлар) умумий қиймати, чет элликларнинг мулки бўлган корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар таннархи бундан мустасно.

АДАБИЁТЛАР

1. Аяган Б., Ауанасова А. Нурсултан Назарбаев: человек у власти — Алмати: «Литера-М», 2015. — 376 с.
2. Американские президенты: 41 исторический портрет от Джорджа Вашингтона до Билла Клинтона / Под ред. Ю.Хайдекинга. Ростов-на-Дону, 1997.
3. Бузов В.И. История современного Востока XX-XXI вв.: страны и правители. Ростов-на-Дону, 2008.
4. Варламова Т.К. Политики и правители. М., 2001.
5. Данильченко А.В., Семак Е.А., Шкутько О.Н., Якушенко К.В. Мировая экономика: Учебно-методический комплекс для студентов экономических специальностей. Мн., 2009.
6. Запарий В.В., Нефедов С.А. История науки и техники. Екатеринбург, 2003.
7. Ибраева А.С. и др. Теория государства и права. Учебное пособие. — Алмати: Жеті Жарғы, 2017. — 334 с.
8. Исторический энциклопедический словарь. М., 2010.
9. Крапивенский С.Э. Социальная философия. Учебник для вузов. М., 2003.
10. Лобачева Е.Н. Научно-технический прогресс. Учебное пособие. М., 2004.
11. Мачин И.Ф. История политических и правовых учений: учебное пособие. М., 2009.
12. Мировая политика и международные отношения / Под ред. Ю. Косова. Спб., 2012.
13. Назарбаев Н.А. В потоке истории. — Астана, 1999. — 296 с.
14. Назарбаев Н.А. Семь граней Великой Степи. — Астана, 2018.
15. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. — Астана, 2017.
16. Новейшая история стран Европы и Америки. ХХ век: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений: В 3 ч. / Под ред. А.М. Родригеса и М.В. Пономарева. М., 2001.
17. Новейшая история стран Азии и Африки. ХХ век: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений: В 3 ч. / Под ред. А.М. Родригеса. М., 2001.
18. Обществознание: учебное пособие / Т.Н. Радько, Л.С. Гребиев, В.С. Ковалкин, Н.И. Фокина. — Москва: Проспект, 2011. — 520 с.
19. Сапаргалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан. Академический курс. — Алмати, 2006. — 334 с.
20. Сажина М. А., Чибриков Г. Г. Экономическая теория: учеб. Для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2007.
21. Садыков Т. С., Каирбекова Р. Р., Тимченко С. В. Всемирная история (1945 – 2014 гг.). Учеб. для 11 классов. 3-е изд. Алмати, 2015.
22. Системная история международных отношений в двух томах. Т.2. Отв. ред. А.Д. Богатуров. М., 2009.
23. Сыров В.Н. Обществознание. Старшая школа. Раздел “Человек как творение и творец культуры”: учеб. пособие. М., 2014.
24. Харченко Л.Н. Преподаватель современного вуза. компетентностная модель: Монография. — М: Директ — Медиа, 2017—217 с.
25. Экономическая теория: тексты лекций. / Под ред. А.Ю. Шарипова и Л.Ю. Руди. 3-е изд. Новосибирск, 2000.

Учебное издание

Каирбекова Розалия Равильевна
Ибраева Алла Саламатовна
Аязбаева Гулнара Нурталиповна

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Учебник для 11 классов
естественно-математического направления
общеобразовательных школ
(на узбекском языке)

Дарсликда рассом А.Дузелхановнинг асарларидан фойдаланилди

Муҳаррир *M. Алимкулова*
Бадиий муҳаррир *A. Акил*
Техн. муҳаррир *I. Тарапунең*
Компьютерда саҳифаловчи *Ж. Бекбосинова*

Нашриётга 7 июль 2003 йилда Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан министрлигининг № 0000001 давлат лицензияси берилган

ИБ № 6261

Нашрға 25.08.20 руҳсат этилди. Ҳажми 70· 100 $\frac{1}{16}$. Офсет қофози. Ҳарф тури "SchoolBook Kza". Офсет нашри. Шартли босма табоги 23,22. Шартли бўёқ тамғаси 93,56. Нашр ҳисоб табоги 18,40. Адади 5000 дона. Буюртма №

"Мектеп" нашриёти, 050009, Алмати шаҳри, Абай шоҳ кўчаси, 143-уй

Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30

Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34

E-mail: mektep@mail.ru.

Web-site: www.mektep.kz

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Р. Р. Қайирбекова, А. С. Ибраева, Г. Н. Аязбаева

ЖАХОН ТАРИХИ

11

Умумтаълим мактабларининг табиий-математик
йўналишдаги 11-синфи учун дарслик

*Қозогистон Республикаси Таълим ва
фан министрлиги тасдиқлаган*

Алмати «Мектеп» 2020

УДК 373.167.1
ББК 63.3(0)я72
К23

Дарслик мualлифлари:

Қайирбекова Р. Р. (мualлифлар жамоасининг раҳбари): муқаддима,
5,6,7,8,9-боблар (34 – 41-§),10,11,12,бўлимларга холосалар;
Ибраева А. С.: 4,9-боблар (42 – 43-§);
Аязбаева Г. Н.: 1,2,3-боблар.

Таржимон Н. Т. Анарметова

Шартли белгилар:

Ўз билимингизни синанг

Вазифалар

Қайирбекова Р.Р. ва. б.

К23 Жаҳон тарихи. Умумтаълим мактабларининг табиий-математик йўналишдаги 11-синфи учун дарслик /Р.Р.Қайирбекова, А.С.Ибраева, Г.Н.Аязбаева. — Алмати: Мектеп, 2020. — 288 б., расм.

ISBN 978—601—07—1519—6

К 4306020600—155 66(1)—20
404(05)—20

УДК 373.167.1
ББК 63.3(0)я72

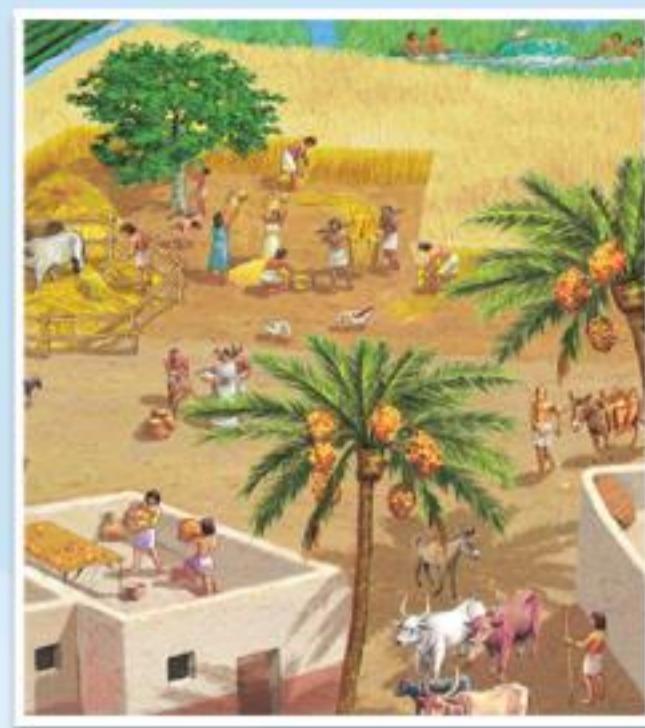
ISBN 978—601—07—1519—6

© Қайирбекова Р.Р., Ибраева А.С.,
Аязбаева Г.Н., 2020
© Таржимон Анарметова Н.Т., 2020
© “Мектеп” нашриёти, бадий
безак берган, 2020
Барча ҳуқуқлари ҳимояланган
Нашрга оид мулкий ҳуқуқлар
“Мектеп” нашриётга тегишли

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

I бўлим
Тамаддун:
ривожланиш хусусиятлари

II бўлим
Сиёсий-ҳуқуқий
жараёнлар

III бўлим
Ижтимоий-сиёсий
тафаккурнинг ривожланиши

IV бўлим
Таълим ва фаннинг
тараққиёти

МУНДАРИЖА

Муқаддима	6
I бўлим. ТАМАДДУН: РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ	
1-боб. ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ ТАРИХИЙ ТУРЛАРИ: ЎЗГАРИШЛАР ВА УЗВИЙЛИК	
1—2-§. Иқтисодиёт ва иқтисодий тизим турлари.....	8
3-§. Анъанавий (аграр) иқтисодиёт	14
4-§. Бозор иқтисоди	19
5-§. Режали (социалистик) иқтисодиёт	22
6—7-§. Иқтисодиётнинг аралаш (гибрид) тури	27
2-боб. ТАБИИЙ-ЖУГРОФИЙ ОМИЛЛАРНИНГ ДАВЛАТЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ РИВОЖИГА ТАЪСИРИ	
8-§. Табиий-географик омиллар натижасида давлатларнинг иқтисодий ихтисослашуви	35
9—10-§§. Давлатларнинг иқтисодий ривожланишида табиий-жуғрофий омилларнинг чекланганлигини енгиб ўтганликнинг тарихий мисоллари	40
3-боб. ЭНГ ЯНГИ ТАРИХ ДАВРИДА МАМЛАКАТЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИ	
11-§. Дунё мамлакатларининг иқтисодий ривожланиш даражаси бўйича фарқланиши ...	50
12-§. Дунё минтақаларида ва алоҳида мамлакатларда қашшоқлик ва иқтисодий орқада қолганликни бартараф этиш йўллари	56
II бўлим. СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ЖАРАЁНЛАР	
4-боб. ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ ВА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ	
13—14-§. Ҳуқукий давлат шаклланишининг тушунчаси, тамойиллари ва тарихий асослари	66
15-§. Ҳуқукий давлатнинг тамойилларини амалга оширишдаги тарихий тажриба.....	74
16—17-§. Фуқаролик жамияти тушунчаси ва умумий тавсифи	79
18—19-§. Давлатларнинг сиёсий-ҳуқуқий тизими ривожланишининг замонавий тенденциялари	87
5-боб. ЖАҲОННИНГ ЗАМОНАВИЙ СИЁСИЙ ТИЗИМИ	
20-§. Халқаро муносабатларнинг биполяр тизимининг ўзгариши ва қулаши (1985—1996-йиллар)	95
21-§. Дунё тузилишининг пост-биполяр тизими	98
22-§. Халқаро муносабатларни ривожлантиришнинг ҳозирги тенденциялари	104
6-боб. ҲОЗИРГИ БОСҚИЧДА ТИНЧЛИК, ХАВФСИЗЛИКНИ САҚЛАШ МУАММОЛАР	
23—24-§§. Халқаро хавфсизликка ҳозирги қаршиликлар ва таҳдидлар	109
25—27-§§. Тинчлик ва хавфсизликни сақлаш учун давлатларнинг умумий кучлари	120

III бўлим. ИЖТОМИЙ СИЁСИЙ ТАФАККУРНИНГ РИВОЖЛANIШИ

7-боб. ЯНГИ ВА ЭНГ ЯНГИ ДАВРДАГИ ИЖТИМОИЙ ТАФАККУРНИНГ ЭВОЛЮЦИЯСИ

28–30-§§. Янги ва энг янги даврда ижтимоий-сиёсий тафаккур ривожланишининг асосий йўналишлари	142
---	-----

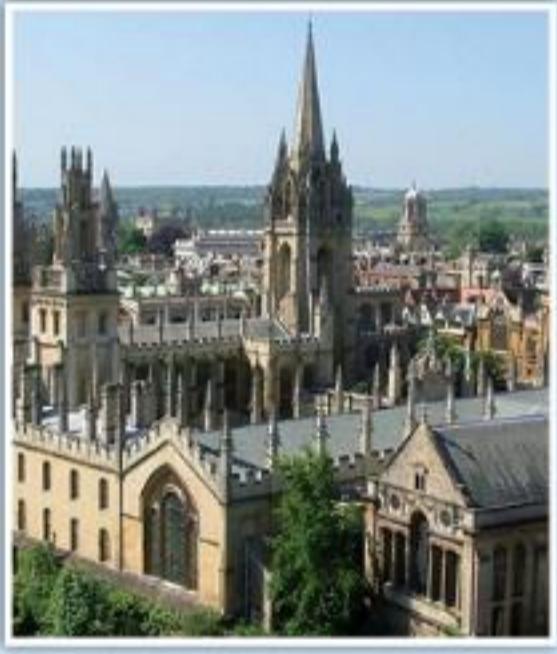

8-боб. XX АСРДАГИ ОЗОДЛИК ВА АДОЛАТ КУРАШЧИЛАРИ

31-§. Моҳандас Карамчанд Ганди ва унинг зўравонликсиз қаршилик кўрсатиш ғояси.....	156
32-§. Мартин Лютер Кингнинг буюк орзуси.....	161
33-§. Нельсон Мандела — апартеидга қарши курашчи	165

9-боб. XX – XXI АСР БОШИДАГИ АТОҚЛИ СИЁСАТЧИ-ИСЛОХОТЧИЛАР

34—35-§. Мустафо Камол Отатурк — Туркия Республикасининг асосчиси	171
36-§. Франклайн Делано Рузвельт ва унинг “Янги йўли”	177
37-§. Шарль Де Голль: Франция буюклигининг тикланиши	182
38-§. Дэн Сяопин – Хитойнинг Буюк Ислоҳотчиси	186
39–41-§§. Ле Куан Ю ва Маҳатхир Моҳамад: “Учинчи дунёдан биринчига”	192
42–43-§§. Н. А. Назарбаев ва Қозогистоннинг модернизация модели	206

IV бўлим. ФАН ВА ТАЪЛИМНИНГ РИВОЖЛANIШИ

10-боб. ТАЪЛИМ УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТ СИФАТИДА

44–45-§§. Ёзув ва китоб босиши – инсониятнинг энг буюк ютуғи	218
46–48-§§. Мактаб таълими: қадимги даврдан бошлиб ҳозирги кунгача	223
49—51-§§. Олий таълим тизими: тарих ва замонавийлик	234

11-боб. ИЛМИЙ-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИ

52–53-§§. Илмий-техника тараққиёти ва унинг тарихий босқичлари	245
54–56-§§. Илмий-техник тараққиёт ва замонавийликнинг глобал муаммолари	250

12-боб. ЗАМОНАВИЙ ИЛМИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

57-§. Замонавий ахборот технологиялари	262
58–60-§§. Замонавий фаннинг истиқболли тармоқлари	265
Атамалар луғати	280

МУҚАДДИМА

Хурматли ўқувчилар!

Ушбу ўқув йилида жағон тарихи дарсларида сиз мавзууни ўрганишда тубдан фарқ қиласынан ёндашувлар асосида яратылған янги авлод дарслиги билан ишлашни давом эттирасиз.

Бугунги кунда биз инсоният тамаддунининг янги босқичини англатувчи ахборот жамиятида яшаяпмиз. Ахборот жамиятида ишлаб чықаришнинг асосий маңсулотлари ахборот ва билимдир. Шу сабабли, ахборот жамиятини узлуксиз ўрганиш жамияти деб аташ мүмкін. Бу, ўз навбатида, таълимга, хусусан, одамлар ўртасида янги ахборот мәданиятини шакллантиришга янги талабларни туғдиради.

Қозоғистонда ахборот жамиятининг шаклланиши шароитида ва мамлакатимизнинг глобал ахборот тизимиға кириши билан Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан вазирлиги ўқув дастурлари, шу жумладан “Жағон тарихи” фанининг мазмунини янгилаш йўлига ўтди. Ушбу ўқув йилида сиз иқтисодиёт, ҳуқуқ, фалсафа, социология, сиёсатшунослик, дунё сиёсати, халқаро муносабатлар, минтақавий тадқиқотлар, педагогика ва бошқа шу каби гуманитар фанларнинг сўнгги ютуқларидан фойдаланган ҳолда инсоният тарихини ўрганасиз.

Сизга тақдим этилган дарслик муқаддимадан, таркиби тўрт қисмдан иборат мавзулар, атамалар луғати ва адабиётлар рўйхатидан иборат.

Дарсликнинг биринчи “Тамаддун: ривожланиш хусусиятлари” бўлимида иқтисодий тизимларнинг тарихий турлари, уларнинг ривожланиши ва узлуксизлиги, табиий-географик омилларнинг давлатлар иқтисодий ривожланишига таъсири акс эттирилган ва Энг янги даврда мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши кўриб чиқилган.

Дарсликнинг “Сиёсий ва ҳуқуқий жараёнлар” номин иккинчи бўлими ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг пайдо бўлиши ва ривожланиши, дунёнинг замонавий сиёсий тизими, инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш муаммолари кўриб чиқилади.

Дарсликнинг “Ижтимоий-сиёсий тафаккурнинг ривожланиши” номли учинчи бўлимида Янги ва Энг янги даврда ижтимоий-сиёсий фикрлар эволюцияси излари; шахснинг тарихдаги роли, эркинлик ва адолат учун кураш ҳамда XX аср ва XXI аср бошларини белгилаб берган ислоҳотларни амалга ошириш контекстида намоён бўлади.

Дарсликнинг “Таълим ва фаннинг тараққиёти” номли тўртинчи бўлими таълим умумбашарий қадрият сифатида қаралади, замонавий жамиятда фаннинг ўрни, замонавий тамаддун ривожида ва замонамизнинг глобал муаммоларини ҳал этишда тарихий босқичлар ва илмий-техникавий тараққиётнинг роли кўрсатилади.

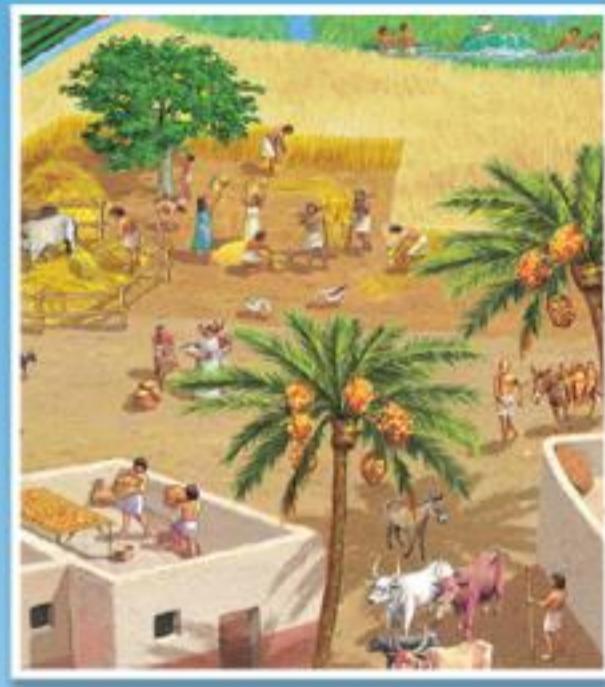
Дарслик муаллифлари сизга самимий ва жамият учун зарур бўлган предметни ўрганишда муваффақиятлар тилайдилар.

Дарслик муаллифлари

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

| БҮЛИМ

ТАМАДДУН: РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

1-боб

ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ ТАРИХИЙ ТУРЛАРИ: ҮЗГАРИШЛАР ВА УЗВИЙЛИК

1–2-§. ИҚТИСОДИЁТ ВА ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМ ТУРЛАРИ

Бугун дарсда:

- "Иқтисодиёт" ва "иқтисодий тизим" түшүнчесини мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш хусусиятларини таҳлил қилиш учун күриб чықамиз.
- иқтисодий тизим тарихий турларининг таснифларини уларнинг белгиларини аниқлаш орқали күриб чықамиз.
- ишлаб чиқариш ва истеъмолни ташкил этиш ва амалга ошириш;
- молия, пул, капитал.

"Иқтисод" түшүнчеси. Иқтисод дарслердеги сөзлөрдөн атамалар луғатларидеги "иқтисод" сүзи дастлабки талқинида "уй хұжалигини юритиш санъати" деган маъненинде аныкталған.

Хозирги кунда "иқтисод" сүзи бир нечта маъненинде аныкталады.

- ишлаб чиқариш фаолияти ва унинг натижаларини одамлар орасыда үзаро алмашуви;
- нарх-навонинг ривожланиши, ишлаб чиқаришлар, ишсизлик тенденциялари ва ҳоказо;
- маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни жамият аъзолари үртасыда тақсимлаш учун чекланган ресурслардан (ер, меҳнат, асбоб-ускуналар, билимлар) фойдаланиш;

Эсда сақланғ

"Иқтисодиёт" атамаси қадимги юон тилидан келиб чиқкан ва асл нусхада иккى қисмдан иборат: oikos — "уй" ва potos — "қонун", қоюда, хулқ-атвор, яъни "уйшунослик" ёки үй-рўзгорчилик

Иқтисодий назариянинг ривожланиши. Иқтисодий фаннинг келиб чиқиши Қадимги дунё мутафаккирлари таълимотларидеги үз аксини топған. Қадимги ҳинд "Ману қонунлари" (милодгача II аср — милодий II аср) ижтимоий меҳнат тақсимоти, ҳукмдорлар ва уларга бўйсунувчилар мавжуд бўлганлигини билдиради. Қадимги Грециянинг Ксенофонт

(милодгача 430 — 354 йиллар) ва Аристотель (милодгача 384–322 йиллар) каби мутафаккирлар илк бор “хұжалик юритиш санъати” маъносини англатувчи “иктисод” атамасини илмий доирага олиб кирдилар. Бир вактлар Аристотель бу атамани икки маънога ажратған: “иктисод” (маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ табиий хұжалик фаолияти) ва “хремантистика” (бойлик ортириш, пул ишлаш санъати).

Илм сифатида иктисодий назария капитализмнинг үрнатилиши даврида, биринчи навбатда савдо соҳасида дастлабки капитал пайдо бўлганда шаклланган. Савдонинг ривожланиши сиёсий иктисоддаги биринчи йўналиш — меркантилизмнинг пайдо бўлишига туртки бўлди.

Меркантилистлар савдо ва муомала соҳаси бойликнинг асосий манбаи деб ҳисоблашган. Улар бойликнинг ўзини пул билан тенглаштирилар.

Сиёсий иктисоднинг ривожланишидаги навбатдаги йўналишни қишлоқ хұжалигидаги меҳнат бойлик манбаи деб ҳисоблаган **физиократлар** тақдим этди.

Иктисодиёт фанидаги кейинги ривожланиш Адам Смит (1723–1790) ва Девид Рикардо (1772–1833) асарларида ўз ифодасини топди. А. Смит ўзининг “Халқлар бойлигининг табиати ва сабабларини ўрганиш” китобида иктисодиётда тўпланган барча билимларнинг таркибини тузди, ижтимоий меҳнат тақсимоти таълимотини яратди ва у “кўринмас қўл” деб номлаган эркин бозор механизмини ёритиб берди. Д. Рикардо “Сиёсий иктисод ва солиқ солишининг бошланиши” асарида А. Смит назариясини янада ривожлантиришни давом эттириди. У товарлар қийматининг манбаи даромаднинг (иш ҳақи, фойда, фоизлар, ижара) асоси бўлган ишчининг меҳнати эканлигини аниқлади.

Кейинчалик, Карл Маркс (1818–1883) А. Смит ва Д. Рикардо таълимотини ортиқча қиймат назарияси билан кенгайтириди. Маркснинг ортиқча қиймати — бу иш берувчи томонидан тўланмаган меҳнат натижасида унинг ишчи кучи қийматидан ошиб кетган ва капиталист томонидан ўзлаштирилган қиймат. Маркс ишчининг эксплуатациясига асосланган капиталистик ишлаб чиқаришни ишонарсиз деб ҳисоблаган, уни йўқ қилиш ва бутун жамият манфаати учун яратилган умумий мулк билан социализм қуриш керак деб ҳисоблаган.

Иктисодий тизим тушунчаси ва унинг элементлари иктисодий мактабга боғлиқ. Ҳар қандай иктисодий тизимда иктисодий ресурслардан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқариш устувор ҳисобланади ва иктисодий фаолият натижалари эса тақсимланади, алмашилади ва истеъмол қилинади.

Шу билан бирга, иктисодий тизимларда уларни бир-биридан ажратиб турадиган элементлар мавжуд:

Калит сўзлар:

иктисодиёт, иктисодий тизим, иктисодий тизимнинг турлари, иктисод моделлари

- ижтимоий-иктисодий муносабатлар;
- хұжалик фаолиятининг ташкилий - ҳуқуқий шакллари;
- иктиносодий механизм;
- иштирокчиларни рағбатлантириш ва қизиқтириш тизими;
- корхона ва ташкилотлар ўртасидаги иктиносодий муносабатлар.

Иктиносодий тизимнинг асосий хусусиятлари ишлаб чиқариш воситаларига әғалик қилиш табиати ва иктиносодий муносабатларни тартибга солиш усули ҳисобланади.

Эсде сақланғ

Иктиносодий тизим миллий жамиятнинг муайян ташкиллаштирилган шаклини намоён қилади — бу мулкий муносабатлар ва иктиносодий механизми асосида унда рүй берәётган барча иктиносодий жараёнларнинг йиғиндисидир.

Америкалик иктиносодчи П. Самуэльсон ҳар қандай иктиносодий тизим, ижтимоий-иктиносодий шаклидан қатъи назар учта саволга жавоб бериши керак, деб ҳисоблайди: Нима? Қандай? Ким учун?

Иктиносодий тизимнинг мұхым хусусияти унинг таркибий элементларини аниқлашдир. Марксистик талқинда иктиносодий тизим учта асосий бўғиндан иборат: *ишлаб чиқарувчи кучлар, иктиносодий муносабатлар ва бошқарув механизми*.

Ишлаб чиқариш кучлари — бу одамларнинг эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган моддий ва маънавий буюмларни яратишни таъминлайдиган ишлаб чиқариш воситалари, ишчиларнинг жисмоний ва ақлий қобилияtlари, фан, технология, маълумотлар, ташкил этиш ва бошқариш усуллари мажмуи.

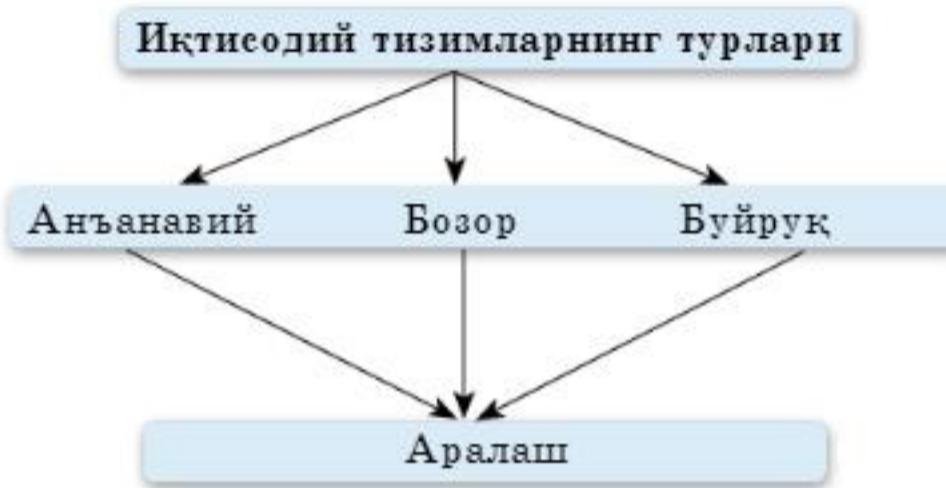
Иктиносодий муносабатлар — бу одамлар орасидаги моддий ҳамда номоддий товарларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, алмашиш ва истеъмол қилиш соҳасидаги муносабатлар.

Хўжалик механизми бозор иктиносодиёти қонунларидан, давлат иктиносодий тебранишларидан, ҳуқуқий нормалар ва институционал шакллардан фойдаланишга асосланган иктиносодий жараёнлар ва

хұжалик юритувчи субъектларнинг ижтимоий қарапатларини тартибга солиши шакллари ва усулларининг түпламидан иборат.

Иқтисодий механизмнинг энг муҳим вазифаси ишлаб чиқариш ва истеъмол, талаб ва таклиф үртасидаги динамик мувозанат асосида күпайиш жараёнини таъминлашдир.

Иқтисодий тизимларнинг таснифи. Иқтисодий тизимларнинг түрт тури ажратилади: анъанавий (аграр) иқтисодиёт, бозор иқтисодиёти, буйруқ (режали, социалистик) иқтисодиёт ва аралаш иқтисодиёт.

Анъанавий (аграр) тизим умумий (жамоа) мулкка, деңқончилик, майда ишлаб чиқаришга асосланади, бу ерда чекланган манбалар тақсимланади ва урф-одатларга мувофиқ фойдаланилади.

Ушбу тизимнинг асосини қишлоқ хұжалиги ташкил этади, унга қишлоқ хұжалиги, чорвачилик ёки балиқчилік киради. Ушбу тизим ҳар доим табиат ва табиий шароитларга, яъни иқтисодиётнинг жуғрофий жойлашишига ва иқлимга боғлиқ.

Шундан келиб чиққан ҳолда анъанавий тизимнинг бир қатор үзига хос хусусиятларини ажратиб күрсатиш мүмкин:

- иқтисодиёт ҳунармандчилік ва қишлоқ хұжалигининг бошланғыч даражасига асосланади;
- факт бошланғыч меңнат воситалари қўлланилади;
- саноат деярли мавжуд эмас.

Бозор иқтисодиёти. Эркин рақобатнинг(соф капитализм) иқтисодий ресурсларга хусусий мулкчилік, эркин тадбиркорлик, эркин танлаш ва рақобат, талабнинг таъсири остида маҳсулотларнинг эркин нархланиши ва шахсий манфаатларга таянилган талаблар билан тавсифланади. Тизим субъектлари үртасидаги мувофиқлаштириш бозор механизмлари орқали амалга оширилади.

Давлат амалда иқтисодий тартибга солиши жараёнига аралашмайди. Шунинг учун бозор тизимиининг асосий камчиликлари бу макроиқтисодий нисбатларнинг бузилиши ва касаллик, ишсизлик ва қариликда фуқароларнинг ижтимоий ҳимояланмаганлигидир.

Бундай шароитда бозорда иқтисодий құдрат жуда тарқоқ, бозор субъектларининг ҳеч бири бошқасининг манфаатларини бузолмайди: факт чекланган ресурслар ва ишлаб чиқарувчилар ҳамда истеъмолчилар үртасидаги рақобат бозор иштирокчилари ҳисобга олишлари керак бўлган реал омиллар бўлиши мумкин.

Ўзининг соф шаклида бундай тизим ҳеч қачон мавжуд бўлмаган, чунки капитализмнинг шаклланиши даврида узоқ вақт давомида олдинги феодал иқтисодиёт тизимиning босими сезилган. Биз цехларнинг чекланиши, судхўрлик капиталининг сиқувида, бозор инфратузилмасининг йўқлиги, табақачилик сарқитлари ва гап кетаётган бошқа кўринишлар бозор рақобатини чиндан ҳам эркин қилишга имкон бермади. Шунга қарамай, биз айтишимиз мумкини, XIX аср иккинчи ярмининг бир неча ўн йилларни давомида кўплаб мамлакатлар иқтисодиёти бундай тизимга яқинлашди (айниқса Англия иқтисодиёти).

Кейинчалик икки куч бозорда тўқнаш кела бошлади — давлатнинг иқтисодий кути ва иқтисодий мустақилликка интилаётган якка тартибдаги тадбиркорлик тизими. Бирлашишга интилиш тенденциялари аввалги хусусий мулкдорлар орасида тобора кўпроқ намоён бўла бошлади, бу эса монополиянинг пайдо бўлишига олиб келди. Шунинг учун классик капитализмнинг замонавий шароитида ёки эркин рақобатнинг соф бозори тизими энди ҳеч бир бир мамлакатда мавжуд эмас.

Режалаштирилган (социалистик) иқтисодиёт — бу иқтисодий ҳаётни ташкил этиш усули бўлиб, унда асосий ишлаб чиқариш воситалари давлатга тегишли бўлиб, ресурслар асосан директив режалаштириш орқали тақсимланади. Бундай тизимнинг асосий устунлиги — ишчилар учун минимал ижтимоий кафолатлар бериш. Камчиликлари — иқтисодиётни монополлаштиришнинг энг юқори даражаси, рақобатнинг йўқлиги ва ресурслардан самараисиз фойдаланиш, иқтисодиётни жаҳон технологик тараққиётидан ажратиш.

Режалаштирилган иқтисодиётга социалистик (коммунистик) иқтисодиёт тизими киритилган. Умумдавлат режалаштириш ишлаб чиқариш воситаларига, яратилган товарлар ва хизматларга давлат эгалигининг устунлиги туфайли мумкин. Режалаштириш жараёни иккита яқинлашиб келаётган ҳаракатларни ўз ичига олади: пастдан юқорига ва юқоридан пастга. Дастреб, режалар иқтисодиётнинг асосий бўғинлари томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, ўтган йиллардаги ютуқлар ва ишлаб чиқариш механизмлари асос қилиб олинади.

Ушбу режалар юқори тузилмаларга ўтказилади, уларда бирлаштирилади ва вазирликлар ёки идораларнинг ягона режаси шаклида давлат режалаштириш органларига юборилади, уларда иқтисодиётнинг барча таркибий бўлинмалари учун мажбурий бўлган ижтимоий-иктисодий ривожланишнинг ягона давлат режаси сифатида тузатилади ва тасдиқланади.

Режа тузиш ва уни амалга ошириш жараёни бозорга асосланган воситаларни (нархлар, пуллар) ишлатишни ўз ичига олади. Шу билан бирга, бозор механизми халқ хўжалиги нисбатларини ва нархлар даражасини белгиловчи тартибга солувчи ролини ўйнамаслиги муҳим ҳисобланади.

Режалаштирилган (социалистик) иқтисодиёт ишлаб чиқариш манбаларини мамлакат иқтисодиёти тармоқлари ва минтақалари бүйича марказлаштирилган ҳисобга олиш ва тақсимлашга имкон беради, аммо улардан оқилона фойдаланишни таъминлай олмайды, чунки ҳеч бир давлат бошқарув органдың қарбасында ишлаб чиқаришнинг ресурсларга бўлган эҳтиёжини аниқ белгилаб бера олмайди. Шуни ҳисобга олиб, иқтисодий фаолиятни марказлаштириш ёки бозор муносабатлари эркинлиги тўғрисида оммавий сўровлар шакллантирилмоқда.

Ҳаддан ташқари марказлаштириш социалистик иқтисодий тизимнинг хоссаси деб ҳисобланса ҳам, ривожланган ва ривожланаётган давлатлар маълум даврларда иқтисодиётни қатъий давлат томонидан тартибга солишга мурожаат қилишади. Бу 1929-1933 йиллардаги Буюк тушкунлик даврида, ишлаб чиқаришнинг чуқур иқтисодий инқизори даврида, шунингдек, XX асрнинг 40-70-йилларида кузатилган. Ҳозирги вактда режалаштирилган тартибга солиш механизми дунёning деярли барча мамлакатларидаги бозорни тўлдиради.

Аралаш иқтисодиёт тури. Ушбу тизим мулкчиликнинг турли шаклларига асосланган ҳусусий ва давлат секторларини, рақобат бозорини, корпоратив ва давлат томонидан тартибга солишни бирлаштиради. Иқтисодиётнинг бу тури кўпгина давлатлар учун характерлидир. Шу билан бирга, аралаш иқтисодиётнинг моделлари ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда ва ушбу гуруҳлар ичидаги сезиларли даражада фарқ қиласади.

Замонавий дунёning аксарият мамлакатларидаги турли хил иқтисодий бошқарув тизимларининг элементлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бу аралаш иқтисодиётни иқтисодий тизимнинг мустақил тури сифатида аниқлашга имкон берди.

Аралаш типга мулкчиликнинг турли типлари турларига тегишли бўлган ва иқтисоднинг турли шаклларидан фойдаланиладиган шароитда мавжуд бўлган корхоналар ва тузилмалари мавжуд бўлган иқтисодиёт киради. Аралаш иқтисодиётнинг мисоли сифатида СССРдаги НЭП даври, ҳалқ ҳўжалигига бешта ижтимоий-иқтисодий тартиб фаолият кўрсатганини кўриш мумкин: социалистик, ҳусусий капиталистик, давлат капиталистик, майда товар ва патриархал. Социалистик тартиб давлат мулкига асосланган эди; ҳусусий капитализм соғи капитализм ёки эркин бозор иқтисодиёти эди; давлат капитализми, социалистик тизим сингари, буйруқбозлик иқтисодиётини акс эттирди, фақат улардан биттаси ҳусусий, бошқаси эса оммавий эди; кичик товарлар тартиби асосан эркин бозор иқтисодиётига тегишли эди, лекин анъанавий бўлган юкни ўз зиммасига олди; ниҳоят, патриархал иқтисодиёт анъанавий иқтисодиёт билан тўлиқ боғлиқ эди. Бу мураккаб ва жуда зиддиятли иқтисодиёт тизимидағи бўғин бозор механизми эди.

Аралаш иқтисодиётга замонавий ривожланган мамлакатларнинг миллий иқтисодиётини киритиш мумкин. Шундай қилиб, АҚШ,

Буюк Британия, Франция, Германия ва бошқа мамлакатларда давлат корхоналари, кучли хусусий корпоратив бирлашмалар, индивидуал, хусусий фирмалар мавжуд. Иқтисодиётнинг ушбу соҳалари бозорни тартибга солиш ва давлат таъсири остида бўлади.

Замонавий аралаш иқтисодиёт ўзида тартибга солинадиган бозор иқтисодиётини намоён қиласди. Мулкчиликнинг устувор шакли хусусийдир, аммо классик капитализмдан фарқли ўлароқ, у катта хусусий, ҳиссадорлик мулки ҳисобланади. Тартибга солишининг асосий шакли давлат томонидан тартибга солиш билан тўлдириладиган бозор ва рақобатдир.

Иқтисодий тизимни турларга бўлиш белгиларидан бири иқтисодий ҳаётни тартибга солиши шаклидир. Улар анъаналар, буйруқ (режалаштириш) ёки бозор бўлиши мумкин. Шунга кўра, иқтисодий тизим анъанавий, бозор ёки буйруқли бўлиши мумкин. Анъанавий иқтисодиётда ресурсларнинг ҳаракати, яратилган маҳсулотлар ва ишлаб чиқаришнинг асосий нисбатлари урф-одатлар ва анъаналар билан белгиланади. Бозор иқтисодиёти шароитида ресурслар ҳаракати, ишлаб чиқариш технологияси, яратилган маҳсулотни тақсимлаш, алмашиш ва истеъмол қилиш талаб, таклиф ва рақобат асосида амалга оширилади. Режалаштирилган (буйруқли) иқтисодиётда хўжалик жараёнлари давлат мувофиқлаштирувчи органлари томонидан режалаштирилади ва тартибга солинади. Иқтисодиётда тизимларнинг турли элементларини бирлаштириш мумкин, шунда аралаш иқтисодиёт ҳақида гапириш мумкин.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. “Иқтисодиёт” тушунчасининг қандай таърифлари бор?
2. Иқтисодий назариянинг ривожланиш босқичлари мазмунини очиб беринг.
3. Иқтисодий тизим турлари ўртасидаги фарқни тушунтириинг.

3-§. АНЪАНАВИЙ (АГРАР) ИҚТИСОДИЁТ

Бугун дарсда:

- Турли мамлакатлар мисолида иқтисодиётнинг анъанавий (аграр) турига хос хусусиятларни аниклаймиз.;
- Анъанавий жамиятнинг ишлаб чиқариш усуларини аниклаймиз.

Анъанавий иқтисодиёт “табиий” турдаги хўжаликнинг энг қадими тизими, ривожланишининг дастлабки босқичларида инсоният жамиятига хос бўлган иқтисодиёт. Кейинчалик, албатта, кўпчилик одамлар кўпроқ уюшган шаклларга ўтдилар, аммо ҳозир ҳам, XXI аср бошларида анъанавий иқтисодий тузилишга эга бўлган бир қатор давлатлар мавжуд. Буларга, аввалимбор, иқтисодий ривожланиш даражаси паст бўлган қашшоқ давлатлар киради.

Эсда сақланғ**Калит
сүзлар:**

Анъанавий тизим, қоидага күра, натурал хұжаликка асосланган.

Анъанавий тизимга эга мамлакатларда асосий ролни ишлаб чиқариш манбаларига шахсий әгалик қилған ва уларнинг эгаларининг шахсий ишларига асосланган кичик ишлаб чиқаришлар үйнайды. Бунга деңқон ва ҳунармандчилик хұжаликлари киради.

Анъанавий иқтисодий тизимнинг характерли ҳусусиятлари:

- Ибтидоий технологиянинг устунлиги;
- құл мөхнати ҳукмронлиги, шунга боғлиқ ҳолда иштирокчиларнинг ақлий әмас, балки жисмоний күрсаткичлари күпроқ иқтисодий ахамиятга эга бўлади.
- иқтисодий муносабатлар иштирокчилар яқин ижтимоий ташкилот — турли хил алоқалар ва муносабатларга эга бўлган гуруҳга бирлаштирилган.
- Асосий иқтисодий муаммолар азалий анъаналарига мувофиқ ҳал этилади.
- товар айирбошлиш агар мавжуд бўлса ҳам, у чекланган ҳусусиятга эга бўлади: иқтисодиётда ов, йиғиш ва майда қишлоқ хўжалиги ҳукмрон бўлади, шунинг учун маҳсулотларнинг ортиқчалиги юзага келмайди.

Анъанавий иқтисодиётнинг салбий томонлари:

- ибтидоий, “құл” технологиялари;
- ривожланишга амалий күникманинг етишмаслиги;
- мөхнат унумдорлигининг пастлиги, ортиқча маҳсулотларнинг бўлмаслиги (кўпинча эса ҳатто энг зарур маҳсулотларнинг етишмаслиги);
- табиий шароитларига боғлиқлиги.

Анъанавий иқтисодиётнинг афзаликлари:

- хўжаликнинг экологик тури;
- барқарорлик;
- аҳолининг тўлиқ бандлиги;
- узлуксизлик;
- ташкил этишнинг соддалиги.

Анъанавий жамиятнинг ишлаб чиқариш усуллари. Марксистик назарияга кўра, ишлаб чиқаришнинг қўйидаги усуллари анъанавий жамиятга мос келади: ибтидоий-жамоавий, қулдорлик ва феодал.

Қадимги технологияни қўллаган қишлоқ хўжалиги

Эътибор беринг!

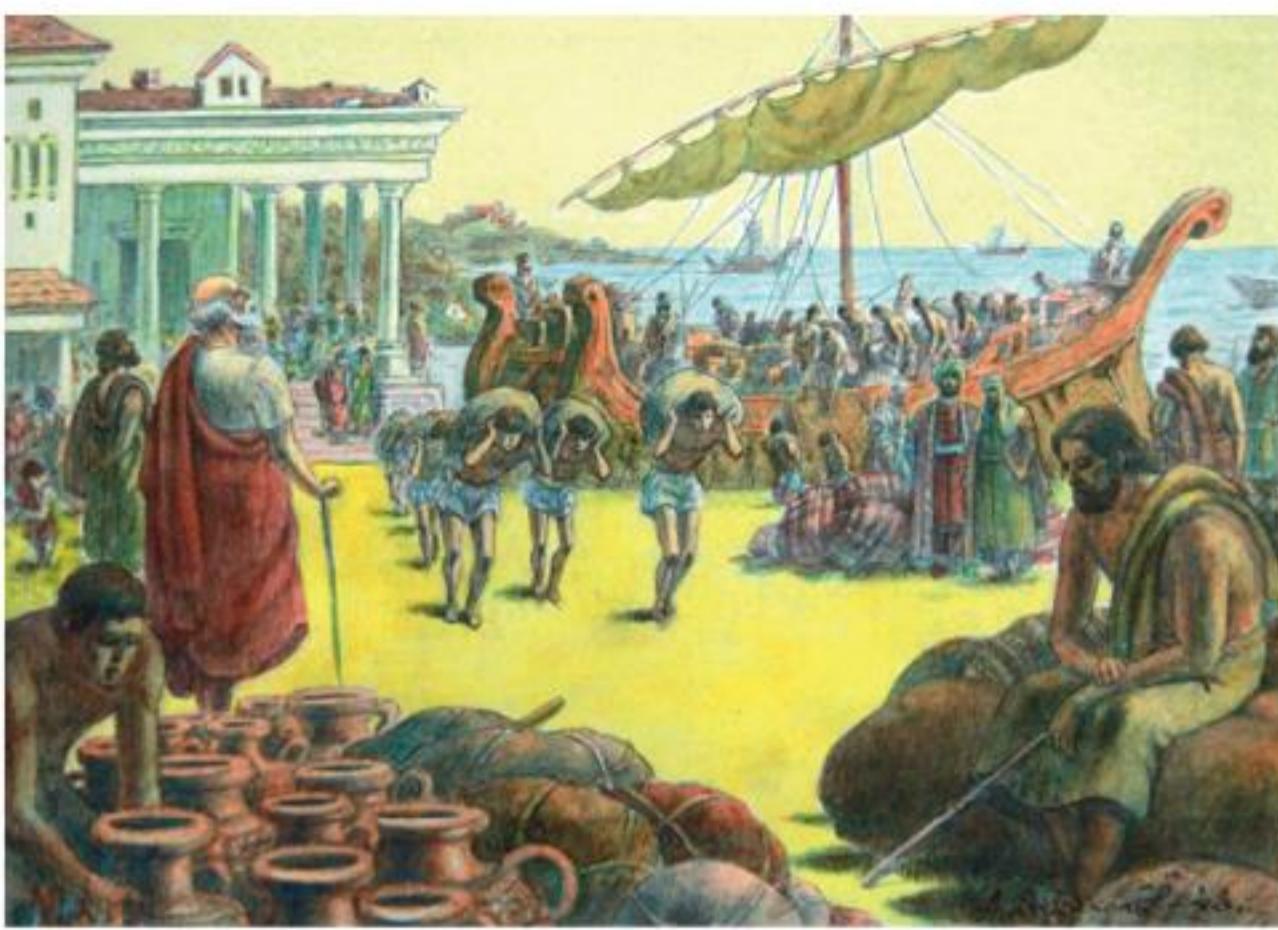
Маркс, шунингдек, ишлаб чиқаришнинг Осиё усулини таъкидлаб кўрсатди, бу биринчи навбатда, Миср ва Хитойнинг ижтимоий муносабатлари характерини ўрганиш асосида аниқланган, қадимги Шарқ жамиятидаги қулдорликни бошидан кечирган алоҳида Осиё (эскирган) ижтимоий-иктисодий формацияси ҳақида гапиришга имкон беради. Ҳозирги вақтда ушбу формация масаласи мунозарали (баҳсли) ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришнинг ибтидоий-жамоа усули инсонни ҳайвонот дунёсидан ажратиб олишдан синфий жамиятнинг пайдо бўлишигача бўлган вақтни ўз ичига олади.

Ибтидоий-жамоа хўжалигининг ривожланишидаги асосий омиллар:

- айирбошлаш учун асос бўладиган ортиқча маҳсулотнинг (ҳаёт учун зарур бўлган минимал даражадан юқори) юзага келиши;
- табиий ресурслардан фойдаланишга кўра фарқлар асосида табиий айирбошлашнинг юзага келиши;
- шахсий мулкнинг ва мулк тенгсизлигининг вужудга келиши;
- қишлоқ хўжалиги ва чорвачиликка ўтиш ҳамда меҳнат таксимотининг юзага келиши;
- ҳунармандчиликнинг пайдо бўлиши ва товар айирбошлашнинг ривожланиши;

Ишлаб чиқаришнинг қулдорлик усули. Ишлаб чиқаришдаги қулдорлик усулининг ҳукмронлиги милодгача VI асрдан Грецияда, милоддан аввал III асрда Римда бошланади. Римда у минг йиллик охирида ўзининг чўққисига чиқади. Бу давр милодгача III-IV асрларда якунига етади. Ушбу босқичда жамоанинг тамоман йўқ қилиниши содир бўлди. Қадимги ишлаб чиқариш усулининг муҳим хусусияти

Ишлаб чиқаришнинг қулдорлик усули

хусусий мулк институтини ҳуқукий жиҳатдан бирлаштириш бўлди. Мулкчиликнинг энг муҳим объекти қуллар бўлди. Юнонистонда ҳунармандчиликнинг ихтисослашуви ҳунармандчилик устахоналарида қул меҳнатидан кўпроқ фойдаланишга олиб келди. Рим қишлоқ ҳўжалигига асосланган давлат бўлиб, қулларнинг кўпчилиги қишлоқ ҳўжалигига ишлатилган.

Феодал ишлаб чиқариш шакли Фарбий Европада IV—VI асрлардан XV—XVII асргача бўлган. Феодализмнинг моҳияти ортиқча маҳсулотни шахсан ёки ерга қарам дехқонларнинг меҳнатига иқтисодий бўлмаган мажбурлаш орқали феодал рента шаклида ишлаб чиқариш ва ўзлаштиришдан иборат эди.

Иқтисодий ривожланиш омилларидан бири XVI асрдаги Антверпен, Берген-он — Зом, Франкфурт, Медина дел Кампо, Лиондаги халқаро кўргазмалар бўлди. XVI аср охирида. Безансон ярмаркалари пайдо бўлиб, уларда пуллар, кредитлар ва тўлов воситалари битим сифатида ҳаракат қила бошлади. Кўп жиҳатдан, халқаро капитал бозорининг ушбу биринчи мужассамланишининг пайдо бўлишига Янги дунёдан пул металлари — олтин ва кумушнинг кириб келиши, шунингдек, биржа тизимишнинг жадал ривожланиши сабаб бўлди.

Жамиятнинг ривожланиш тарихи ижтимоий иқтисодиётнинг иккита асосий формуласини ажратишга имкон беради: табиий ва товар.

Иқтисодиётнинг табиий шакли — бу моддий товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш ўз ички истеъмолини қондиришга қаратилган бошқарув шакли. Иқтисодиётнинг табиий тuri ижтимоий меҳнат таҳсимотининг паст ривожланишига асосланади.

Ишлаб чиқаришнинг феодал усули

Иқтисодиётнинг табиий шакли шундаки, ер мулкчилиги иқтисодий муносабатларнинг асоси ҳисобланади. Бундан ташқари, ерга хусусий мулк мавжуд эмас, ер давлат мулки ҳисобланади, натижада мулкчилик ва давлат ҳокимиятининг муқаррар равишда бирлашиши рўй берди. Кейингиси одамлар ўртасидаги бевосита муносабатларни вужудга келтиради.

Эътибор беринг!

Иқтисодиётнинг табиий шакли ишлаб чиқаришда унинг чекланган мақсадини акс эттиради, яъни ўз эҳтиёжи таркибининг ҳажми озлиги ва сифати бир хиллиги қониқтиради, бу эса унинг ривожланиши суръатини белгилаб беради.

Иқтисодиётнинг товар шакли, табиий деҳқончилиқдан фарқли ўлароқ, аввал жамоалар ўртасидаги муносабатларда пайдо бўлди, сўнгра аста-секин табиий хўжаликни жамият иқтисодий ҳаётининг ўлик элементи сифатида сиқиб чиқара бориб ҳар бир жамоага кириб борди.

Табиий хўжаликдан товарларга ўтишнинг объектив сабаби ишлаб чиқаришнинг ривожланиши бўлиб, бу меҳнат тақсимотини кучайтирди ва меҳнат унумдорлигини оширди.

Эсда сақланг

Товар хўжалиги — ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакли, одамлар орасидаги иқтисодий муносабатлар бозорда ўз меҳнати маҳсулотларини сотиш ва сотиб олиш орқали намоён бўлади, бунда товарлар алоҳида ишлаб чиқарувчи томонидан ишлаб чиқарилади, яъни ҳар ким бир хил маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашади.

Үзингизнинг билимларингизни синанг

- Анъанавий иқтисодиёт ўзида нимани намоён қилади?
- Анъанавий иқтисодий тизимнинг асосий хусусиятларини күрсатинг ва мисол келтириң.
- Анъанавий иқтисодий тизимнинг афзалліктері ва камчиликтері ҳақида айтиб беринг.
- Иқтисодиёттің табиий ва товар турларининг хусусиятларини тушунтириң.

4-§. БОЗОР ИҚТИСОДИ

Эътибор беринг!

Бозор иқтисодиёти — иқтисодий тизим, эркин тадбиркорлықка асосланади, ишлаб чыкарышда мулкчилікнинг, бозор нарын белгиланишининг, бошқарувчи субъектлар орасидаги муносабатларининг күп шаклига зя, субъектларнинг хұжалик фаолиятига давлат аралашуви чекланған бўлади.

Бозор ва унинг моҳияти. Бозор (товар) иқтисодиётининг тарихий ривожланиши жараённан бозор ва унинг моҳияти ҳақидағи тушунча ўзгарди, бозорнинг ўзи ўзгариб, иқтисодиётдаги роли ошди.

Бозор — иқтисодий назариядаги энг кенг тарқалған категориялардан бири, у сотиб олувчилар (истеъмолчилар) ва сотувчилар (етказиб берувчилар) орасида алоҳида товар ва хизматтарни айирбошлишни таъминлайдиган жараёнлар ва тадбирлар мажмuinи ўзида намоён қилади.

Бозорнинг объектив әхтиёжи товар ишлаб чыкашнинг мавжудлиги зарурияты туфайли юзага келади. Бозорнинг пайдо бўлиши учун энг муҳим тарихий шартлар қуйидагилар:

Биринчи шарт — бу ижтимоий меҳнат тақсимоти ва ихтисослашув. Алоҳида гурухлар турли хил иқтисодий фаолият билан шуғулланадилар, яъни маълум товарлар ва хизматтарни ишлаб чыкашига ихтисослашганлар. Ушбу ҳолат қиёсий устунлик, яъни нисбатан арzon нархларда ишлаб чыкаш, камроқ ўтказиб юборилган имкониятлар билан изоҳланади.

Иккинчи шарт — бу иқтисодий яккалик. Меҳнат тақсимоти ёки бирбиридан ихтисослашув натижасида узоқ бўлган ишлаб чыкарувчилар мустақил, автономдир ва нима ишлаб чыкашини, ким учун ва қандай ишлаб чыкашини танлашда таъсир ўтказмайдилар. Ушбу яккалик тарихан хусусий мулк асосида вужудга келган ва кейинчалик жамоавий

Бугун дарсда:

- Бозор иқтисодиёти вужудга келиши ва сабабларини аниклаймиз.
- Бозор иқтисодиётининг белгиларини тавсифлаймиз.
- Бозор иқтисодиётининг асосий моделлари билан танишамиз.

Калит сўзлар:

бозор, товар, талаб, таклиф, истеъмолчи, рақобат

мулкка (кооперативлар, ҳиссадорлик жамиятлари, давлат корхоналари ва бошқалар) тааллуқлидир. Агар жамиятда хұжалик фаолияти субъектларига мулк ҳуқуқи берилмаса, унда бозор мавжуд бүлолмайди.

Учинчи шарт — бу ишлаб чиқарувчининг мустақиллиги, тадбиркорликнинг эркинлигі.

Түртінчи шарт — ресурсларнинг эркин алмашинуви.

Бозор иқтисодининг вужудга келиши ва унинг белгилари. Дастлаб бозорга оддий бозор, чакана савдо дүкони, бозор майдони сифатида қаралған. Бу бозорнинг энг соддалаштирилған, тор тушунчаси. Бу бозор ибтидоий жамиятнинг парчаланиш даврида ҳам пайдо бүлғанлиги, жамоалар ўртасидаги алмашинув одатий ҳолга келгани маълум бир жойда ёки маълум бир вактда амалга оширилған товарлар алмашинуви шаклига айланғанлиги билан изоҳланади. Шундай қилиб, этнографларнинг кузатувларига кўра, Калимантан оролида ва ҳозирги Малайзиянинг ҳудудларида бозор муносабатлари қўйидагича амалга оширилди: сотувчилар ўз маҳсулотларини алмаштириш учун қўйиб кетишган, харидорларга товарларни эркин текшириш имкониятини беришган; агар харидор унга таклиф қилинган товарларни сотиб олишга қарор қиласа, у ўз маҳсулотларини қолдиради ва кетади; кейин сотувчилар қайтиб келишади ва агар келишилған бўлса, сотиб оловчи қолдирған нарсаларни ўзларига олиб, ўрнига нарсаларини қолдирадилар. Ҳунармандчилик ва шаҳарларнинг ривожланиши билан савдо, бозор муносабатлари кенгайди, бозорлар маълум жойлар, бозор майдонларига эга бўлди. Бозор ҳақидаги бу тушунча бизнинг замонамизгача ушбу сўзнинг маъноларидан бири бўлиб келган.

Ижтимоий меҳнат тақсимоти ва товар ишлаб чиқариш ривожланиши билан “бозор” тушунчаси тобора мураккаб талқин қилинмоқда, бу жаҳон иқтисодий адабиётида ўз аксини топмоқда. Масалан, француз иқтисодчиси ва математиги О.Курнонинг фикрига кўра, “бозор” атамасини бозорнинг қандайdir майдони деб тушуниш керак эмас, балки харидор ва сотувчи ўртасидаги муносабатлар эркин бўлган, нархлар осонгина ва тез tengлаштириладиган ҳар қандай соҳа сифатида тушунилиши керак.

Бозор иқтисодиёти қўйидаги белгилар билан ифодаланади:

- иқтисодий ресурсларда хусусий мулкчиликнинг мавжудлиги;
- бозорга тўсиқсиз киришни, капиталнинг иқтисодиётнинг бир соҳасидан иккинчисига ўтишини таъминловчи эркин рақобат;
- қанча маҳсулотни, қанча ҳажмда, қайси технологиялар орқали ва кимга сотишни мустақил равишда ҳал қиладиган кўплаб мустақил ишлаб чиқарувчиларнинг мавжудлиги;
- кўп маҳсулотни сотиб олишни ва қайси ишлаб чиқарувчини танлашни мустақил равишда амалга оширадиган кўплаб мустақил истеъмолчиларнинг мавжудлиги;

- бозорнинг барча иштирокчиларининг (шу жумладан меҳнатнинг) шахсий эркинлиги, бу тадбиркорга бизнес доирасини ва ходимнинг меҳнат бозорида эркин ҳаракатланишига имкон беради;
- талаб ва таклифнинг таъсири остида ўз-ўзидан нарх белгилаш;
- қиймат бўйича эквивалент алмашинув;
- тадбиркорларни даромадларни кўпайтиришга йўналтириш, уларни ресурсларни тежаш, янги жиҳозларни жорий этиш, ишчи кучини яхши ҳолатда сақлаш.

Бозор тизимларининг асосий моделлари:

1. Америка модели. У тадбиркорлик фаолиятини ҳар томонлама рағбатлантириш, аҳолининг энг фаол қисмини бойитиш тизимига асосланади. Кам таъминланган гуруҳлар қисман имтиёзлар ва нафақалар ҳисобига мақбул турмуш даражасини яратадилар. Ижтимоий тенглик вазифаси бу ерда умуман қўйилмайди. Модель юқори меҳнат унумдорлиги ва шахсий муваффақиятга оммавий йўналишга асосланган.

2. Япония модели. Ушбу модель меҳнат унумдорлигининг ўсишидан аҳоли турмуш даражасининг маълум даражада ортда қолиши билан тавсифланади (шу жумладан иш ҳаки даражаси), бунинг натижасида ишлаб чиқариш таннархининг пасайиши ва жаҳон бозорида унинг ракобатбардошлигининг кескин ўсишига эришилди. Мулкни табақалаштириш учун ҳеч қандай тўсиқлар йўқ. Бундай модель миллий ўзликни англашнинг ўта юқори даражада ривожланиши, миллат манфаатларининг муайян шахс манфаатларидан устунлиги, аҳолининг мамлакат равнақи учун муайян моддий қурбонликларни қилишга тайёрлиги билангина мумкин.

3. Швед модели. У миллий даромадни аҳолининг кам таъминланган қатламлари фойдасига қайта тақсимлаш орқали мулкий тенгсизликни камайтиришга қаратилган кучли ижтимоий сиёсатга эга. Бу ерда асосий воситаларнинг атиги 4 фоизи давлат қўлида, аммо давлат харажатларининг улуши XX асрнинг 80-йилларида бўлган. ЯИМнинг 70 фоизи даражасида, уларнинг ярмидан кўпи ижтимоий мақсадларга йўналтирилди. Бундай турдаги иқтисодий муносабатлар факат юқори солик ставкаси шароитида мумкин. Ушбу модель “функционал социализация” деб ном олган, унда ишлаб чиқариш функцияси ракобатбардош бозор асосида ишлайдиган хусусий корхоналарга, юқори турмуш даражасини таъминлаш функциялари (бандлик, таълим, ижтимоий суғурта) ва кўплаб инфратузилма элементлари (транспорт, ИТИ) давлатга юклатилган. .

4. Германия модели. Ушбу модель Гитлер даври концернларини тугатиш ва иқтисодиётнинг барча шаклларига (кatta, ўрта, кичик) барқарор ривожланишини таъминлаш имкониятини бериш асосида яратилган. Шу билан бирга, миттельштанд деб аталмиш, яъни кичик ва ўрта корхоналар ва фермер хўжаликлари алоҳида ҳимоядан

фойдаланади. Давлат нархларга, йиғимларга ва техник стандартларга фаол таъсир күрсатади.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

- Бозор иқтисодиётига аниқлик киригин.
- Бозорнинг вужудга келишининг тарихий шартларини айтинг.
- Бозор тизимларининг асосий моделларини тасвифланг.
- Жадвални тұлдириң.

Бозор тизимларининг моделлари

Моделлар	Характерли хусусиятлар
1. Америка модели	
2. Япон модели	
3. Швед модели	
4. Германия модели	

5-§. РЕЖАЛИ (СОЦИАЛИСТИК) ИҚТИСОДИЁТ

Бугун дарсда:

- Режали (социалистик) иқтисодиётнинг ўзига хос хусусиятларини тақдил қиласыз;
- Режали (социалистик) иқтисодиётнинг ривожланиш хусусиятларини күриб чиқамыз.

Калит сүзлар:

режа, марказлаштырылган режалаштириш тизими, СССР, халқ хұжалигининг бөш речаси, маъмурий—байруқбозлик тизими

Режалаштирилган (социалистик) иқтисодиёт — иқтисодий тизим маъмурий-байруқбозлик услугига асосланған бошқарув усули, хукмронлик роли тарқатиш, байруқбозлик усулларига тегишли, ҳокимият эса бошқарувнинг марказий органларida, бюрократик аппаратлар қўлида бўлади. Бундай тизим учун марказлашган директив режалаштириш характерлидир, бунда корхоналар бошқарувнинг юқори бўғинларидан туширилган режалаштирилган вазифаларга мувофиқ ишлайди. Маъмурий-байруқбозлик тизими тоталитар режимларга асосланған бўлиб, бошқарувнинг демократик тамойилларига зид келади ва эркин бозор, рақобат ва тадбиркорликни ривожлантиришга тўсқинлик қиласы.

Шундай қилиб, режалаштирилган иқтисодиётнинг ўзига хос хусусияти давлат ҳокимиятининг кучли марказлашувидир, бу маълум бир мамлакатда жамиятнинг барча соҳаларига бевосита таъсир қиласы. Бундай модель собиқ социалистик лагери мамлакатларига хос эди. Режалаштирилган иқтисодиётнинг

хусусиятлари бу давлатларнинг раҳбарларига тенглик ва адолат ғояларини амалга ошириш учун имкон беради. Режалаштирилган иқтисодиётда ижтимоий тенглик ғояси жамоатчиликнинг шахсдан, жамоанинг хусусийдан устунлиги орқали амалга оширилди.

Режалаштирилган иқтисодиётнинг белгилари:

- барча мавжуд иқтисодий ресурсларга давлатнинг эгалик қилиши.
- миллий иқтисодиётни стратегик, тактик ва тезкор бошқариш ҳукумат қўлида бўлади.
- ассортимент, нархлар, ишлаб чиқариш ҳажми бўйича марказлаштирилган қарор қабул қилиш.
- ҳар қандай инвестициялар давлат режасига мувофиқ амалга оширилади.
- хусусий мулкни тўлиқ рад этиш, жамоачилик.
- истеъмолчи ва талаб устидан ишлаб чиқарувчи ва таклифнинг тўлиқ устунлиги.

Режалаштирилган иқтисодиёт учун қўйидағи кўринишлар характерлидир:

- товарларнинг етишмаслиги;
- товарлар ва хизматларнинг паст сифати ва чекланган ассортименти;
- ички бозорда импорт қилинадиган маҳсулотларнинг етишмаслиги;
- катта навбатларнинг мавжудлиги.

Режалаштирилган иқтисодиётда талаб ва таклифнинг эркин механизми мавжуд эмас, унинг динамикаси ва тузилиши давлат томонидан белгиланади ва ҳисобланади. Уларни ҳисоблашнинг асосий манбаи бу статистика, бундан ташқари долзарб сиёсий муаммоларни ҳал қилишга чақирилаётган мафкуравий омил катта роль ўйнайди.

Режалаштирилган иқтисодиёт назариясининг асосчилари хато йўл билан марксизм-ленинизм классиклари Карл Маркс ва Фридрих Энгельслар деб ҳисоблашган, улар унинг ишлаш тамойилларини умумий тарзда баён қилишган ва режалаштирилган иқтисодиётни социализмнинг асосий устунлиги деб ҳисоблашган. Бироқ улар социализмнинг тўлиқ ва тизимли назариясини ўрнатадиган ушбу янги ижтимоий-иқтисодий тизимни илмий таҳлил қилишмаган. К.Маркс ва Ф.Энгельс фикрича, агар бозор иқтисодиётининг асоси ишлаб чиқариш воситалари ва маҳсулотларига хусусий мулкчилик бўлса, у ҳолда режалаштирилган иқтисодиётнинг асоси давлат мулки ҳисобланади. Агар бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир кишида фақат ўзининг хусусий, шахсий манфаати ва фойдаси бўлса, унда режалаштирилган иқтисодиёт бутун жамият фаровонлигини ошириш мақсадига бевосита бўйсунади. В.И.Ленин ушбу тамойилларни асос қилиб олди ва уларни социализмнинг назарий асосига киритди, кейин уларни амалда қўллади. Режалаштирилган иқтисодиёт назариясига иқтисодчилар В. Парето, Э. Бароне, Фридрих фон Визер томонидан илмий асос

В. Иванов, совет плакати “Беш йилликни — түрт йилда” 1948 й.

В.И.Ленин 1917 йилги асарларида Биринчи Жаҳон уруши даврида ишлаб чиқаришни ижтимоийлаштириш жараёнлари (давлат-монополистик капитализм) режали иқтисодиётга инқилобий ўтиш учун тұғридан-тұғри шарт-шароитларни яратди деган холосага келди.

“Харбий коммунизм” даврида большевиклар давлатнинг режалаштириш дастурини тұздылар, у режалаштирилган иқтисодиётни ташкил этиш, бухгалтерия ҳисоби, саноат бошқаруви ва маҳсулотларни умумий давлат миқёсида марказлаштириш; давлат илмий-ишлаб чиқарыш институтларини ташкил этиш; бутун меңнатта лаёқатли ақолини тұлық сафарбар этишни ўз ичига олади.

Шундай қилиб, СССРнинг режалаштирилган иқтисодиёти дастлаб мажбурий саноатлаштириш учун ресурсларни ҳар томонлама сафарбар этишга ва хусусий иқтисодий элементларни (қулоқлар, нәпманлар, имтиёз әгалари, ҳунармандлар) түплашга қаратылған тизим сифатида шаклланды.

Режалаштирилган иқтисодиёт (гарчи унинг күрсаткичлари объектив бағоланмаса ҳам) СССРни 1930—1950 йилларда юкори иқтисодий ўсиш, Улуг Ватан уруши ғалабаси учун маблағларни жалб қилиш, АҚШнинг ядро қуролига бўлган монополиясини тугатиш, шунингдек, космосдаги устунлик билан таъминлади. Ушбу ва бошқа ютуқлар кўплаб Фарб иқтисодчилари ва сиёсатчиларининг режалаштирилган иқтисодиётни альтернатив иқтисодий тизим сифатида тан олишларига олиб келди, ваҳоланки режалаштирилган иқтисодиётнинг мафкураси ва амалиётини танқидий баҳолаш тушунчаси мавжуд эди. Режалаштирилган иқтисодиётни амалга оширишда Совет тажрибаси таъсири остида ўз мамлакатларидаги коммунистик партиялар (Мўғулистон, 1940-1950 йиллар охирида Шарқий Европа мамлакатлари, 1953 йил Хитой) совет моделига асосланган беш йиллик сиёсат режаларини жорий қилишни бошладилар. Дастрлаб, бу Фарб мамлакатлари (Япония бундан мустасно) билан таққослаганда ЯИМнинг ўртача йиллик ўсиш суръатларини таъминлади.

қўйилди. Ушбу назария улар томонидан умумий иқтисодий мувозанат назариясининг “қўшимча маҳсулоти” сифатида яратилган. Улар турли эҳтиёжларни ҳисобга оладиган ва талаб ҳамда таклиф мувозанатига олиб келадиган марказлаштирилган нархлар ва ишлаб чиқаришни бошқариш модели сифатида режалаштирилган иқтисодиёт назарий жиҳатдан мумкинлигини исботладилар.

Бирок, 60-йилларда вазият үзгарди, режалаштирилган иқтисодиёті бўлган мамлакатларнинг иқтисодий ўсиш кўрсаткичлари Фарбий Европа, хусусан, ЕИИ аъзолари билан таққослаганда сезиларли даражада пасая бошлади. Демографик портлаш ва Мао Цзэдуннинг сиёсати (1958—1960 йиллардаги “катта сакраш”; қишлоқ хўжалигини “халқ жамоалари” га казарма ҳолатида умумлаштириш; 1966—1976 йиллардаги “маданий инқилоб”) ХХР га атом ва космик энергетика мақомига эга кучли давлат бўлиш мақомини берди, аммо жон бошига даромад даражаси паст эди.

СССР ва Хитой аҳолиси даромадларининг пастлиги фуқароларнинг шахсий истеъмоли учун имтиёзлар оғир ва ҳарбий саноатнинг устувор ривожланиши ва диверсификация ва инновациялар учун бозор имтиёзларининг йўқлиги туфайли чекланганлиги билан боғлик эди. Режалаштирилган иқтисодиёт қишлоқ хўжалиги ва саноатни технологик такомиллаштириш билан боғлик бўлган янги технологияларни қувиб ета олмади.

60-йилларнинг ўрталарида корхоналарнинг мустақиллигини кенгайтириш орқали СССРда режалаштирилган иқтисодиётнинг иқтисодий механизмини такомиллаштиришга ҳаракат қилинди (1965 йилдаги Косигин ислоҳоти), аммо бу муваффақият келтирмади.

“Иқтисодий механизмни такомиллаштириш” директив йўналишидан индикатив режалаштиришга қадар 1966 йилда Венгрияда энг юқори даражада амалга оширилди. Корхоналарга маҳсулот етказиб берувчиси ва буюртмачисини танлаш ҳуқуқи берилди, ташқи савдо монополияси енгиллаштирилди, улгуржи нархлар бўйича музокаралар олиб борилди, кичик бизнесга рухсат берилди. Бироқ мамлакатни Фарбий Европа оммавий истеъмол стандартларига яқинлаштирган дастлабки ютуқлар ташқи қарзларнинг ўсишига боғлик равишда ЯИМнинг кескин пасайиши билан алмашди.

80-йилларнинг охирида М. С. Горбачёв томонидан қайта қуриш йўли билан режалаштирилган иқтисодиёт динамикасини янгилашга муваффақиятсиз уринишларидан сўнг, СССРда режалаштирилган иқтисодиётнинг қулаши билан босқичма-босқич иқтисодий таназзул жараёни бошланди.

Хитойда режалаштирилган иқтисодиётни ислоҳ қилиш “халқ жамоалари” ни тарқатиб юборилиши ва қишлоқ хўжалик корхоналарини

Б.Ефимов. “Совет Иттифоқининг капитани бизни ғалабадан ғалабага олиб келади!” Совет плакати, 1933 й.

узок муддатли ижарага берилиши билан бошланди, бунда давлат корхоналари улушининг қисқариши ва режалаштирилган маҳсулотлар улушининг пасайиши кузатилди ва 1992 йилда ХКП социалистик бозор иқтисодини ёки *Хитой хусусиятiga эга социализмни қуриш* вазифасини қўйди. Сақлаб қолинган давлатнинг беш йиллик режалари индикатив хусусиятга эга бўлди.

Шундай қилиб, маъмурий-буйруқбозлик тизимининг механизми ижроия ҳокимиятнинг ҳаддан ташқари марказлаштирилиши билан хўжалик ва иқтисодий муносабатларда бюрократлаштиришни ривожлантиради.

Бюрократик марказийлик иқтисодий фаолиятининг самарадорлигини оширишни таъминлашга қодир эмас. Иқтисодиётни тўлиқ давлатлаштириш маҳсулот ишлаб чиқариш ва маркетингни кенг миқёсда монополлаштиришга олиб келади. Рақобат бўлмаганда, халқ хўжалигининг барча соҳаларида ташкил этилган ва вазирликлар ва идоралар томонидан қўллаб-қувватланадиган йирик монополиялар янги ускуналар ва технологияларни жорий этиш ҳақида ўйламайдилар.

Моддий товарлар, меҳнат ва молиявий ресурсларни марказлаштирилган равишда тақсимлаш марказлаштирилган режалаштириш асосида “жамоатчилик” деб танланган мақсад ва мезонларга мувофиқ тўғридан-тўғри ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар иштирокисиз амалга оширилди.

Яратилган маҳсулотларни ишлаб чиқариш иштирокчилари ўртасида тақсимлаш марказий ҳокимият томонидан амалдаги тарифлар тизими, шунингдек, иш ҳақи фондига ажратиладиган маблағларнинг марказлаштирилган тасдиқланган стандартлари орқали қатъий тартибга солинган. Бу тўлаш бараварлаштирилган ёндашувнинг устунлигига олиб келди.

Ушбу тизимнинг самарасизлиги, унинг илмий-техникавий тараққиёт ютуқларини амалга оширишда шароитга мослаша олмаслиги ва сустлиги, иқтисодий ривожланишининг жадал турига ўтишни таъминлашнинг иложи йўқлиги барча собиқ социалистик мамлакатларда ижтимоий-иктисодий ўзгаришларни келтириб чиқарди.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Режалаштирилган иқтисодиёт нима?
2. Режалаштирилган иқтисодиётнинг ўзига хос хусусиятларини айтинг.
3. Хитойнинг режалаштирилган иқтисодиётининг шаклланиши ҳақида гапириб беринг.

6–7-§. ИҚТИСОДИЁТНИНГ АРАЛАШ (ГИБРИД) ТУРИ

Аралаш (гибрид) иқтисодиёт асосларини XX асрнинг 30-йилларида давлат буюртмаларини хусусий корхоналарда жойлаштириш шартлари ва натижаларини тизимлаштирган иқтисодий назария бўйича инглиз тадқиқотчиси *Жон Мейнард Кейнс* ишлаб чиқсан. Кейинчалик, унинг назариясига асосланиб, америкалик иқтисодчи *Пол Энтони Самуэльсон* ўзининг назарий тадқиқотларида аралаш иқтисодиёт тушунчасини киритди.

Эътибор беринг!

Аралаш (гибрид) иқтисодиёт — давлат ва хусусий тижоратнинг эркин ва тенг хукуқда биргаликда мавжуд бўлиши билан характерланадиган иқтисодий тизим.

Аралаш иқтисодиётда давлатнинг роли. Аралаш иқтисодиётда давлат қўйидаги вазифаларни бажаради:

- молиявий, акциз ва солиқ сиёсатини тартибга солиш;
- монополияга қарши назорат;
- дотациялар ва имтиёзларни аниқлаш;
- қонунчилик базасини шакллантириш;
- давлат мулкидан фойдаланиш ва таъминлаш;
- ташқи савдони бошқариш;
- даромадни тақсимлаш.

Давлат аралаш иқтисодиётнинг истеъмол, илмий-тадқиқот, банк, ижтимоий-иктисодий, божхона, меҳнат ва бошқа соҳаларини тартибга солишни амалга оширади.

Аралаш иқтисодиётда хусусий секторнинг роли. Аралаш иқтисодиётдаги хусусий сектор вакиллари бозорнинг тўлақонли иштирокчилари. Улар маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқаришда якка тартибда ҳам, давлат-хусусий шериклик шаклида ҳам қатнашадилар.

Иқтисодиётнинг аралаш турига ўтиш сабаблари. Социалистик мамлакатлар, шу жумладан, Қозоғистон иқтисодиётидаги оғир инқироз бошқа иқтисодий тизимга - бозор (аралаш) иқтисодиётга ўтишни талаб қилди.

1992 йилдан бошлаб Қозоғистонда иқтисодий ислоҳотлар тубдан бошланди, бу мамлакат тарихида янги давр — ўтиш даври учун асос бўлиб, бу даврда маъмурий-буйруқбозлик тизими парчаланиб, бозор иқтисодиётининг асослари шакллантирилди.

Бугун дарсда:

- Иқтисодиётнинг аралаш турига хос хусусиятларни аниқлаймиз.
- Иқтисодиётнинг аралаш турига ўтиш сабабларини ўрганамиз.

Калит сўзлар:

аралаш иқтисодиёт, гибрид иқтисодиёт, давлат, эркин савдо, хизмат кўрсатиш

Ж. Кейнс
(1883—1946)

Мамлакатда ижтимоий-иктисодий үзгаришлар бошланды, унинг асосий мақсади мамлакатнинг иктисодий ҳәётини давлатдан ажратиш ва либераллаштириш эди.

Ушбу мақсадларга әршиши учун қуидагилар зарур әди:

- хусусийлаштиришни амалга ошириш, иктиносидий ҳәётни давлат томонидан тартибга солишини қисқартириш, иктиисодиётни режалаштириш ва тақсимлаш тизимини демонтаж қилиш;

- әркинлаштиришни амалга ошириш — саноат ва тијорат фаолияти билан боғлиқ чекловлар ва тақиқларни бекор қилиш; корхоналарга нархларни

мустақил белгилашга, шериклар излашга, бозор шартномаларини тузишга, ташқи савдони мустақил равишида амалга оширишга, яъни бозор туридаги иктиносидий муносабатларни ўрнатишга имкон бериш;

- бозор инфратузилмасини (банклар, биржалар, улгуржи савдо, суғурта компаниялари, реклама, ахборот агентликлари ва бошқалар тизими) шакллантириш;

- макроиктиносидий барқарорликни амалга ошириш (давлат харажатларини қисқартириш, бюджет тақчиллигини камайтириш учун нархларнинг эркинлашиши натижасида келиб чиқадиган инфляция даражасини пасайтириш);

- иктиисодиётни монополиядан озод қилиш, рақобат мұхитини яратиш — ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш шарти;

- таркибий қайта қуришни амалга ошириш;

- фуқароларга давлат томонидан ижтимоий кафолатлар бериш ва меңнатга лаёқатсиз ҳамда жамиятнинг ижтимоий ҳимояга мұхтож аъзоларини құллаб-қувватлаш;

- миллий иктиисодиётни жағон иктиносидий муносабатлари тизимига изчил интеграция қилиш. Жағон иктиисодиётіга интеграциялашув зарурати Совет иктиисодиётининг жағон бозоридан ажралиб чиқиши, хорижий давлатлар билан рақобатнинг йўқлиги, маҳаллий маҳсулотларнинг техник етишмаслиги, сифати пастлиги ва кўплаб соҳаларнинг самараасизлиги сабаб бўлди.

Ушбу муаммоларни ҳал қилиш учун бозор механизмини яратиш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва иктиисодиётнинг ижтимоий йўналишини кучайтириш зарурый шартdir.

Режалаштирилган иктиисодиётни қайта қуриш жараёнида турли хил объектив сингари субъектив сабабларга кўра бир қатор салбий ҳодисалар юзага келди, улар орасида энг оғирлари қуидагилардан иборат әди:

- иқтисодий ҳәётнинг барча жабжаларига ҳалокатли таъсир күрсатадиган инфляция;
- таркибий тузатиш билан боғлиқ ишлаб чиқаришнинг пасайиши (ҳарбий соҳада, оғир саноатда ишлаб чиқаришнинг қисқариши) ва нархларнинг ошиши туфайли чекланган талабга эга бўлган ишлаб чиқариш ҳажми;
- ишлаб чиқаришнинг қисқариши билан ишсизликнинг пайдо бўлиши;
- омонат ва инвестиция фаолияти қийматининг пасайиши;
- давлатнинг иқтисодий ҳәётни тартибга солиш имкониятининг пасайиши (эски механизмлар бузилган, янгилари ҳали яратилмаган ёки тўлиқ ишламаяпти);
- даромадларнинг фарқланиши, ижтимоий табақаланиш.

Шундай қилиб, ўтиш даврида иқтисодиётни режали бошқариш натижасида юзага келган салбий ҳодисаларга иқтисодиётнинг аҳволини ёмонлаштирадиган ва ўтиш даврида жамият ҳал қилиши керак бўлган вазифаларни мураккаблаштирадиган янги салбий ҳодисалар қўшилади.

Ўтиш даври иқтисодиёти объектив равиша ўзгаришларнинг пасайиши билан тавсифланади, чунки бу даврда иқтисодий фаолиятнинг эски институтлари ва механизмлари ўз кучини йўқотади ва бозор тизимиға хос бўлган янгилари ҳали ҳам шаклланаётган бўлади.

Ўзгаришлар пасайишининг ўзига хос хусусиятлари қўйидагилардан иборат:

- товар танқислигидан нақд пул тақчиллигига ва талабнинг етарли эмаслигига ўтиш;
- иқтисодий сабабларнинг тўқнашуви;
- давлат инвестиция фаоллигининг пасайиши;
- мулк ҳуқуқларининг ноаниқлиги;
- корхоналарнинг тўловга оммавий лаёқатсизлиги;
- молиявий институтларнинг заифлиги.

Турли собиқ социалистик мамлакатларда ўтиш даври иқтисодиёти тажрибасини кўриб чиқишида, ўтиш даврининг уч босқичини ажратиш мумкин: инқирознинг ривожланиш босқичи, барқарорлашиш босқичи, иқтисодий ўсишни тиклаш босқичи.

Замонавий аралаш турдаги бозор иқтисодиёти қачондир мавжуд бўлган барча нарсаларнинг энг мукаммал тизими бўлиб кўринади. Унинг асосий хусусияти шундаки, у мутлақо бошқа иқтисодий тизимларнинг хусусиятларини — соф капитализм ва маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиётнинг хусусиятларини муваффақиятли бирлаштиради, гарчи соф капитализмнинг хусусиятлари устунлик қиласа-да. У ўзгарувчан ички ва ташқи шароитларга мослаштирилган, яъни мослашувчан бўлади.

Аралаш иқтисодиётнинг афзаллиги — ресурслардан самарали фойдаланиш ва ишлаб чиқарувчиларнинг иқтисодий эркинлигидадир. Аралаш иқтисодиёт ресурслардан самарали фойдаланишни тақозо этади, замонавий технологияларни жорий этишга ёрдам беради.

Аралаш иқтисодиёт фойдасига иқтисодий бўлмаган асос унинг шахсий эркинликларга бўлган талабидир. Тадбиркорлар ва ишчилар ҳукумат кўрсатмалари билан эмас, балки ихтиёрий равишда бир тармоқдан бошқасига ўтишади. Таъкидлаш жоизки, иқтисодий муаммоларнинг умумий қабул қилинган ечими йўқ. Турли тарихий ва маданий меросга, турли урф-одатларга ва анъаналарга эга бўлган жамиятлар ўз манбаларидан фойдаланишнинг ҳар хил ёндашуви ва усулларидан фойдаланадилар.

Аралаш иқтисодиёт моделлари хилма-хилдир. Уларнинг хилма-хиллиги нафақат турли хил қарашлар мавжудлиги ва уларнинг ўзгариши, балки мамлакатларнинг миллий хусусиятлари ва уларнинг ривожланиш вақтлари билан ҳам белгиланади. Шунинг учун аралаш иқтисодиёт баъзан “асосий белгиси билан тузилган”¹ деб, бир ёки бошқа вариант маълум бир вақт ичида устунликка эга бўлади.

XX асрнинг 1950—1980-йилларида аралаш иқтисодиёт нео-этатистик неолиберал ва марказлаштирилган келишув моделлари билан ажралиб турди.

1-жадвал

Урушдан кейинги йилларда Фарб мамлакатларида аралаш иқтисодиётни моделлари

	Моделлар		
	Неоэтатистик	Неолиберал	Марказлаштирилган келишув
Амалиётда қўллаган давлатлар	Франция, Буюк Британия, Италия, Япония	АҚШ, ГФР	Швеция, Нидерландия, Австрия, Бельгия
Умумий устунликлар	Бозор иқтисодиётида турли модификациялар параметрларининг уйғулиги		
Давлатлар бўйича хусусиятлар	Давлат бошқаруви ва марказлашган режалаштиришнинг устунлиги	Ҳаракатлар эркинлиги ва давлат режалаштиришининг камлиги	Турли ижтимоий табака вакилларининг келишуви

¹ Қарорларни қабул қилиш жараёнида доминант тузилмани излаш назариясига мувофиқ, барча мавжуд мукобил таклифлар кўриб чиқилади, шундан сўнг таҳлил асосида асосий (доминант) бўлгани танланади ва у ёки бу тузилма унинг устига қурилади.

Неоэстатистик модель Кейнсиан түшунчасига асосланган, параметрлари турли давлатларда турлича түзилген, лекин ҳар доим давлат томонидан тартибга солиш ва марказлашган режалаштиришнинг ягона тамойили устунылиги мавжуд эди.

Францияда неоэстатистик моделнинг асосий устувор йўналишлари иқтисодиёт ва давлат режалаштиришнинг асосий тармоқларини хусусийлаштириши эди. Энергия ишлаб чиқариш хусусийлаштирилди, молия соҳасида — йирик депозит банклари (шу жумладан суғурта) ва бир неча йирик компаниялар (масалан, “Рено”, “Берлие” ва бошқалар). Шу билан бирга, кўпгина корхоналар мухториятни, уларнинг директорати — ўз мансабларини сақлаб қолди.

Буюк Британияда ушбу модель биринчи навбатда тўлиқ бандлик ва ижтимоий фаровонликни таъминлайди. Шу муносабат билан лейбористлар ҳукумати монетаризм ва қатъий бюджет сиёсатини олиб борди. Шу билан бирга миллий даромадларни тенг тақсимлашга уринишлар қилинди.

Италияда неоэстатистик модель учун ўзига хос хусусиятлар бор эди: узок муддатли режалаштириш стратегиясига интилиш; давлат режасига киритилган иқтисодий ривожланишнинг минтақавий дастурларини ишлаб чиқиши (шу мақсадда тармоқларда инвестиция дастурларини амалга оширадиган йирик давлат холдинглари ташкил этилди); нафақат давлат холдингларига ёрдам кўрсатибгина қолмай, балки қисқа муддатли кредитлардан фойдаланишни бошқарувчи марказий банкнинг аҳамияти; давлат ташкилотлари томонидан узок муддатли ривожланиш режаларини молиялаштириш.

Японияда неоэстатистик моделнинг шаклланишига иттифоқ давлатлари Олий кенгаши ва урушдан кейинги қайта қуриш фаолияти таъсир кўрсатди. Унинг асосий устувор йўналишлари самарали режалаштириш, таркибий йўналтириш ва Кейнсианинг даврийликка қарши (барқарорлаштириш) сиёsat тури, компанияларнинг бирлашиши ва картелларнинг шаклланишини ўз ичига олган “кенг миқёсли иқтисодиёт” ни яратиш эди.

Неолиберал модель “ҳаракат эркинлиги” тамойилининг устунылигига асосланади, бу ерда давлат томонидан тартибга солиш камроқ қўлланилади. Бунинг сабаби, масалан, АҚШда мамлакат аҳолиси иқтисодиётнинг давлат томонидан тартибга солинишига жуда ишончсизлик билан қараган ва бу ҳолатни фақат алоҳида ҳолатларда (уруш ва бошқалар) тан олган. Жамият фаолиятининг нормал шароитида давлатнинг фаол роли кераксиз деб ҳисобланган. Шунинг учун иқтисодий сиёsatда бозор механизмига устунылик берилди.

ГФР да аралаш иқтисодиётнинг неолиберал модели бозор иштирокчиларининг эркинлигини таъминлаш ва бошқарув жараёнига ишчи-

ларни жалб қилиш тамойилига асосланади. Натижада, давлатда ижтимоий бозор иқтисодиёти шаклланади, унинг устувор йўналишлари картелларни йўқ қилиш, давлат тасарруфидан чиқариш ва ишчиларнинг корхоналарни бошқаришда иштирок этишидир.

Марказлаштирилган келишув модели. Швецияда ушбу модель қўйидаги устувор йўналишларга риоя қилди:

- Кейнсиан руҳидаги вазиятга кўра сиёсат (бозор иқтисодиётининг динамик ва мувозанатли ҳолатини таъминлаш чоралари), бу ерда инвестицияларга маҳсус солиқлар унинг фаолиятида муҳим восита бўлиб қолади.
- Мехнат унумдорлиги ва капитал даражасининг иш ҳақи ва қўшимча даромадларнинг ўсишига (миллий ва тармоқ жиҳатларини қўшганда) боғлиқлигини таҳмин қилиш хусусиятидаги ижтимоий йўналтирилган таркибий сиёсат; касаба уюшмалари ва корхона маъмурияти ўртасида умумий меҳнат конвенциялари ва ижтимоий режалаштириш тизимининг уйғун ишлашига асосланган шартномалар; кенг ижтимоий қонунчилик талабларининг бажарилиши.
- Таркибий сиёсатда давлат томонидан фаол тартибга солиш монополияларнинг ишлашини қаттиқ чеклаш, экспортни рағбатлантириш ва ракобат руҳини қўллаб-қувватлашга йўналтирилган бўлади.

Нидерландияда марказлаштирилган келишув моделини амалга ошириш бироз бошқача бўлди. Урушдан кейинги дастлабки йилларда тизимли сиёсат кам иш ҳақига қаратилган эди. Бироқ бундай сиёсат жамиятнинг турли ижтимоий қатламларининг teng бошланғич келишувига ва ҳукумат назорати остида жамоавий меҳнат шартномаларини тузишга асосланган эди.

Австрия ва Бельгияда марказлаштирилган келишув моделини амалга оширишда устувор вазифа режалаштириш ва бошқа соҳаларда ходимларга мўлжалланадиган даромаднинг қисмини аниқлаш учун давлат назоратини кучайтириш эди. Бундай тизим ишчиларга мос келади, чунки уларнинг даромадлари доимий равишда ўсиб борар эди, бу эса мумкин бўлган ижтимоий низоларни юмшатди. Уларнинг йўқлиги уддабуррон тадбиркорларга ўзларининг инвестиция лойиҳаларини муваффакиятли амалга оширишларига имкон берди. Ҳукумат иккаласидан ҳам фойдаланиб, инфляция хавфини йўқ қилишга шароит яратди. Ижтимоий дунё умуман жамият фаровонлигини таъминлади.

Замонавий шароитда ривожланган мамлакатларда давлатнинг тартибга солиш ролига ва унинг иқтисодий вазифаларига қараб, аралаш иқтисодиётнинг бир нечта моделларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Либерал (Америка). Бу хусусий мулк ролининг устунлиги билан тавсифланади. Давлат иқтисодиётни қонунчилик, солиқ ва пул-кредит сиёсати орқали тартибга солади.

Япон модели. Бу тартибга солинадиган корпоратив капитализм моделидир.

Швед модели. Бунинг асосида швед моделининг иқтисодий негизини ташкил қиласынан давлат томонидан тартибга солышни фаол құллаш билан бўладиган рақобатдош бозор муносабатлари ётади.

Иқтисодий ривожланишнинг Қозғистон модели. СССР парчаланиб кетганидан сўнг, энг оғир ижтимоий-иктисодий инқироздан омон қолган Қозғистон мінтақада биринчилардан бўлиб бозор тамойилларига асосланган миллий иқтисодий моделни шакллантириди.

1997 йилда “Қозғистон-2030” *Стратегик ривожланиш дастури* эълон қилинди, унда чет эл инвестиция ва ички жамғармаларнинг юқори даражаси билан очиқ бозор иқтисодиётiga асосланган иқтисодий ўсиш тамойиллари ётади. Соғлом иқтисодий ўсиш стратегияси кучли бозор иқтисодиётiga, давлатнинг фаол ролига ва муҳим хорижий инвестицияларни жалб қилишга асосланган. У қуйидаги тамойилга асосланади:

- Давлатнинг иқтисодиётга чекланган аралашуви. Ушбу муаммоларни ҳал қилиш стратегияси қуйидагилардан иборат:
 - ҳукуматнинг савдо ва ишлаб чиқаришга мавжуд маъмурий аралашувига барҳам бериш;
 - кўчмас мулкни, қолган кичик ва ўрта корхоналарни ва агросаноат мажмуасини қўшган ҳолда хусусийлаштириш жараёнини якунлаш;
- Иқтисодий стратегия макроиктисодиётнинг барқарорлашувига эришишdir, яъни давлат бюджети тақчиллигини камайтириш ва қатъий пул-кредит сиёсатини изчил амалга оширишни англаради.
- Устувор йўналишлардан бири макроиктисодий кўрсаткичлар соҳасидаги илғор ҳалқаро тажрибадан фойдаланиш бўлиши керак: паст инфляция; бюджет тақчиллиги; кучли миллий валюта; юқори тўпланиш тезлиги.
- Иқтисодиётнинг реал сектори ўсишини соғломлаштириш.
- Нархларни эркинлаштириш.
- Хусусий мулк институтлари ерга эгалик қилиш орқали, шунингдек мулк ҳуқуқини ва шартномаларни амалга оширишни ҳимоя қиласынан ҳуқуқий тизимни яратиш орқали кучайтириш.
- Корхоналарни хусусийлаштириш.
- Очиқ иқтисодиёт ва эркин савдо ўрнатиш.
- Энергия ва бошқа табиий ресурсларни иқтисодий ўшишга ҳисса қўшадиган экспорт даромадларини олиш мақсадида ишлаб чиқариш.
- Чет эл инвестицияларини ҳимоя қилиш ва фойдани қайтариш имконияти.
- Саноат технологик стратегиясини шакллантириш, ишлаб чиқаришни диверсификациялаш.

“Қозғыстон — 2030” дастурини амалга ошириш Қозғыстонға дунёдаги әнг тез ривожланаётган мамлакаттар қаторига киришига имкон берди.

2012 йил декабрь ойида Давлат раҳбарининг Мурожаатида Қозғыстон Республикасининг **2050** йилгача бўлган ривожланиш Стратегияси мамлакат халқига тақдим этилди. Асосий мақсад - кучли давлатга, ривожланган иқтисодиётга ва умумбашарий меҳнат имкониятига асосланган фаровон жамиятни яратиш, Қозғистон дунёning энг ривожланган 30 мамлакатига кириш.

Ушбу мақсадга эришиш учун “Қозғистон-2050” стратегиясида узок муддатли еттига устуворликларни амалга ошириш кўзда тутилган:

- Иқтисодий сиёсатнинг янги йўналиши рентабеллик, инвестицияларнинг қайтиши ва рақобатбардошлик тамойилларига асосланган кенг қамровли иқтисодий прагматизmdir.
- Миллий иқтисодиётнинг етакчи кучи бўлган тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Аralаш иқтисодиётга тавсиф беринг.
2. “Қозғистон-2030” ва “Қозғистон-2050” ривожланиш стратегияси дастурининг иқтисодий тузилишини очиб беринг.
3. Аralаш иқтисодиётда давлатнинг роли қандай?
4. Хусусий секторнинг аralаш иқтисодиётдаги роли ҳақида қандай фикрдасиз?

ТАБИЙ-ЖУҒРОФИЙ ОМИЛЛАРНИНГ ДАВЛАТЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ РИВОЖИГА ТАЪСИРИ

2-боб

8-§. ТАБИЙ-ГЕОГРАФИК ОМИЛЛАР НАТИЖАСИДА ДАВЛАТЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ ИХТИСОСЛАШУВИ

Инсониятнинг хўжалик тизими турли-туман омиллар ва шарт-шароитлар таъсирида шаклланади, уларнинг ичидаги энг мухимлари қуийидагилардир:

- табиий— жуғрофий мұхит;
- табиий-иклим шароити;
- ресурс базаси;
- аҳоли зичлиги;
- маконга оид омил.

Табиий-жуғрофий мұхит — бу инсониятнинг жамиятига яшаши ва ишлаб чыкарушинаға үчүн зарур шарт-шароитларни яратадиган табиий шароитлар. У жамиятнинг яшайдиган макони, ресурслар манбай ҳисобланади, одамларнинг маңнавий дүнёсига, соғлиги ва кайфиятига таъсир қиласы. Бу шунингдек, жағон иқтисодий тизимининг шаклланиши ва ривожланишига таъсир қиласы.

Инсоният тарихининг дастлабки босқичларида қулай иқлим шароитида ривожланишининг энг юқори муваффақияти тамаддунга эришиди ва янада такомиллашган ишлаб чыкарувчи кучлар пайдо бўлганда гина юқори даражадаги ривожланиш марказлари пайдо бўлди, уларнинг пайдо бўлиши оғир табиий-иклим шароитига эга ҳудудларни аста-секин ўзлаштириш тамойили билан содир бўлди.

Шу билан бирга, табиий мұхитнинг иқтисодий тизимни ривожланишидаги ролини ортиқча баҳоламаслик керак. Табиат инсон ҳаёти үчун шароит яратади, аммо меҳнат бу жараёнда ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Табиат қонунларини билиб, одамлар томонидан яратилган меҳнат қуроллари ва воситалари ёрдамида унга таъсир қила бориб, инсоният табиатнинг моддалари ва энергиясидан зарур моддий манфаат олиш үчун фойдаланади.

Бугун дарсда:

- Табиий— жуғрофий омилнинг давлат минтақалари иқтисодий ихтинослашувининг шаклланишидаги ролини аниклаймиз.

Калит сўзлар:

табиий-жуғрофий мұхит, табиий-иклим шароитлари, манбалар базаси, аҳоли зичлиги, маконга оид омил, халқаро меҳнат тақсимоти

Натижада қарама-қаршилик юзага келади. Бир томондан, табиий омил иқтисодий тизим фаолиятининг муҳим шарти сифатида эътироф этилса, бошқа томондан, табиий муҳитнинг иқтисодий муносабатларга таъсир этиш қобилияти рад этилади. Ушбу қарама-қаршиликнинг ечими атроф-муҳитнинг айрим элементларининг иқтисодий тизимнинг ривожланишига таъсирини ўрганиш ва ушбу таъсир даражасини аниқлашдан иборат.

Табиий-иқлим омили кўп жиҳатдан мамлакат иқтисодий тизимининг хусусиятларини белгилайди. Кенг майдон мавжудлигининг мантиқий натижаси бу аҳолининг иқтисодий аҳволига таъсир қилувчи турли хил иқлим шароитлари ҳисобланади.

Масалан, ҳароратнинг пасайиши ҳар қандай маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатларининг кескин ошишига олиб келади. Натижада, мамлакатда ишлаб чиқарилган деярли барча маҳсулотлар иссиқ иқлими бўлган бошқа мамлакатларда бир хил технологиядан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан солиштирганда рақобатбардош бўлмайди. Шундай қилиб, совук иқлими бўлган мамлакатларда уйларни қуриш Малайзияга қараганда қимматроқ, бу ерда деворлар совукдан эмас, балки шамолдан ҳимояланиш учун керак. Шунингдек, шимолий давлатларида энергия кўпроқ сарфланади.

Ресурс омили. Иқтисодий тизимнинг шаклланишига ресурс потенциали жиддий таъсир кўрсатмоқда. Табиий ресурслар - бу капиталнинг бошқа шакллари шаклланадиган табиий капитал. Ушбу муҳим аҳамиятга асосланиб, уларни амалий ва барқарор бошқариш керак. Ривожланган мамлакатлар ҳукуматлари нафақат қисқа муддатда даромад олиш мақсадида, балки мамлакатларнинг узоқ муддатли

Қадимги Хитой дарё тамаддуни

иқтисодий ривожланишига ресурсларнинг ҳиссасини таъминлайдиган сиёсат услубларини амалга оширишда муҳим рол ўйнайди. Нефть, газ, минераллар ва ўтин каби табиий манбалар табиий ресурсларга бой мамлакатлар иқтисодиётида муҳим роль ўйнашда давом этиши кутилмокда. Табиий капиталга бой мамлакатларнинг ресурсларидан муҳим жорий даромад олиш имконига эга бўлиши ажабланарли эмас (1-чизма)¹.

Аҳоли зичлиги иқтисодий тизимнинг шаклланиши ва ривожла- нишининг омили сифатида миқдорий, сифатий, ижтимоий ва психологик параметрлар билан характерланади. *Миқдорий параметрларга* аҳоли- нинг сони ва зичлиги киради. Аҳоли сони ва унинг динамикаси (камайиш ёки ўсиш) иқтисодий ҳаётнинг асосий манбай ҳисобланади. Аҳолининг *сифатли таркиби*, жумладан, маълумот даражаси, жинси ва ёш таркиби иқтисодий тизимнинг меҳнат салоҳиятини белгилайди. Ижтимоий синф параметрлари жамиятнинг иқтисодий тизимининг шаклланишига таъсир қиласи. Тарихий анъаналар, дунёқарашиб, диний қонунлар иқтисодий ҳаракатларнинг ўзига хос хусусиятларига сезиларли таъсир кўрсатади.

Бундан келиб чиқадики, аҳоли иқтисодиётнинг мураккаб ва кўп қиррали субъектив дунёсидир. Иқтисодий тизимни қуришда одамларнинг тадбиркорлик маданияти анъаналарини ва бошқаларни ҳисобга олиш керак.

¹ Чизма илмий нашрдан олинган: Кузеванов В. Я., Никулина Н.А. [2], 2016. “Экологик ресурслар” атамасини аниклаш тўғрисида. // Вестник КрасГАУ . 2016. № 5, 77-83-бет.

Маконга оид омиллар. Иқтисодий макон — бу инсон фаолияти амалга ошириладиган ривожланган ҳудуд. Ушбу шароитда ҳудуд мавхұм макон сифатида әмас, балки тарих, ҳаёт, урф-одатлар ва яшаш шароитлари билан боғлиқ бўлган маълум бир яшаш жойи сифатида қаралади. Иқтисодий маконнинг ўзига хос хусусияти ягона иқтисодий макон кўринишидаги ҳудудий яхлитликдир. Унинг шаклланишининг мезонлари ва кўрсаткичлари миллий иқтисодий муносабатларнинг торлиги, ҳудудни қамраб олиш ва ҳудудий субъектларнинг бўйсуниши ҳисобланади.

Эътибор беринг

Ягона иқтисодий — ҳуқуқий тизим сифатида ягона иқтисодий макон ягона саноат — иқтисодий қонунчиликни қўллаш, тадбиркорлик фаолияти соҳасида келишилган сиёsat олиб бориш ва акциядорлик жамиятларини шакллантириш, горизонтал саноат-иктисодий муносабатларни ўрнатиш учун умумий шарт-шароитларни ишлаб чиқиш йўли билан шаклланади.

Халқаро меҳнат тақсимоти (ХМТ) — иқтисодий ривожланиш ва ижтимоий тизимнинг хусусиятидан қатъи назар дунёning барча мамлакатлари ўртасида товарлар, хизматлар, билимларнинг халқаро алмашинуви, саноат, илмий, техникавий, тижорат ва бошқа ҳамкорликнинг ривожланиши учун объектив асосдир. ХМТнинг моҳияти ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш ва миҷозларнинг эҳтиёжларини қондиришdir. Айнан ХМТ глобал миқёсда давлатларнинг самарали иқтисодий ҳамкорлигини ўрнатиш учун моддий шарт-шароитdir. ХМТ — бу жаҳон иқтисодиётининг мустаҳкамловчи пойдевори бўлиб, унинг ривожланишига ёрдам беради, умумий (универсал) иқтисодий қонунларнинг янада тўлиқ намоён бўлиши учун замин яратади. ХМТ жаҳон иқтисодиётининг мавжудлиги ҳақида гапиришга асос беради.

Халқаро меҳнат тақсимоти мамлакатлар ўртасида ижтимоий ҳудудий меҳнат тақсимотининг ривожланишидаги муҳим босқич сифатида белгиланиши мумкин, бу айrim мамлакатларнинг маҳсулотларини айrim турлари бўйича ишлаб чиқаришни иқтисодий жиҳатдан фойдали ихтисослашувига таянади ва улар ўртасида ишлаб чиқариш натижаларини маълум миқдорий ва сифат жиҳатдан ўзаро алмашишга олиб келади. ХМТ дунё мамлакатларида кенгайтирилган ишлаб чиқариш жараёнларини амалга оширишда катта роль ўйнайди, ушбу жараёнларнинг ўзаро боғлиқлигини таъминлайди ҳамда тармоқ ва ҳудудий-мамлакат жиҳатидан тегишли халқаро нисбатларни шакллантиради. ХМТ, умуман, меҳнат тақсимоти сингари, ижтимоий ишлаб чиқаришни халқаролаштиришда алоҳида ўрин тутадиган алмашинувсиз мавжуд әмас.

Барча муракабликлар ва номувофиқликларга қарамай, замонавий дунё иқтисодий жиҳатдан маълум даражада мақсадга мувофиқ тизим бўлиб, халқаро-умумлашган ишлаб чиқаришга бирлашиб, нисбатан юқори ривожланиш даражасига эришади. **ХМТ жаҳон иқтисодий тизимини — жаҳон иқтисодиётини индивидуал элементлардан шакллантирган “интегратор”**дир. Ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларини ривожлантириш вазифаси сифатида ХМТ ўсиб бораётган барча давлатларнинг ишлаб чиқариш жараёнига боғлиқлиги ўсиб бориши учун объектив шарт-шароитларни яратди, барча мамлакатларнинг ишлаб чиқариш жараёнларининг ўзаро боғлиқлиги, халқаро миқёсдаги чегараларни умумжаҳон даражасигача кенгайтирди. Иқтисодий муносабатларнинг умумийлиги, уларга умумжаҳон хусусиятини ва умумжаҳон миқёсини бериб, ўзаро иқтисодий алоқаларнинг объектив эҳтиёжлари ва барча мамлакатларнинг чуқур иқтисодий манфаатларига тўғри келади. Тасодиф ҳеч қандай маънода уларнинг бир хиллигини, шунингдек, ушбу манфаатлар келиб чиқадиган муносабатларнинг ягона сиёсий ва иқтисодий хусусиятини англатмайди.

Табиий-жуғрофий омиллар билан боғлиқ ҳолда мамлакатларнинг хўжаликка ихтисослашуви. Форс кўрфазидаги нефть экспорт қилувчи араб давлатларининг ижтимоий-иктисодий ривожланишида табиий ресурслар мухим асос бўлди. Бу ресурсларнинг нефть мавжуд бўлган энг мухим групҳи олтига араб давлатига асрий қолоқликни енгиб ўтишга, “араб мўъжизаси”ни вужудга келтиришга Араб ярим оролини, ҳеч бўлмаганда суюқ углеводородлар ва газнинг улкан кўламдаги заҳиралари бор қисмини тубдан ўзгартиришга ёрдам берди. Шундай қилиб, нефть араб монархияларининг фаровонлиги ва гуллаб-яшнаши учун асос яратди.

Канада ривожланган қайта ишлаш саноатига эга, у бир вақтнинг ўзида хом ашё материалларининг кўп турларини (никель, уран, асвест, алюминий) қазиб олиш ва ишлаб чиқариш бўйича дунёда етакчи ўринни эгаллайди. Ушбу мамлакатда ишлаб чиқариш ва инвестицияларнинг ўсиши бўйича анъанавий етакчи ўринларни ресурс соҳалари корпорациялари — нефть-газ саноати, рангли ва қора металлургия саноат мажмуаси эгаллаб турибди.

Туркия ривожланётган мамлакатлар сирасига киради, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва қазиб олиш маҳсулотларини экспорт қилади. Мамлакатда тўқимачилик, чарм, озиқ-овқат, кимё, фармацевтика, энергетика, металлургия, кемасозлик, автомобилсозлик ва майший электр товарлари, шунингдек туризм ривожланган.

Бразилия — дунёдаги әнг йирик қаҳва ва шакарқамиш ишлаб чиқарувчи, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини әнг йирик экспорт қилувчилардан бири. Мамлакат қаҳва, шакарқамиш етиширишга ихтисослашган ва ушбу экинларни етишириш бўйича дунёда биринчи ўринда туради. Бразилияда асосий истеъмол экинлари макка, гуруч ва буғдойдир. Шунингдек, какао, пахта ва соя етиширилади. Бразилияning қишлоқ хўжалигида, шунингдек, мамлакатнинг Марказий — ғарбий минтақасида ривожланган чорвачилик муҳим роль ўйнайди.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Табиий-жуғрофий омиллар нима?
2. Иқтисодий тизим қайси омиллар таъсири остида шакллантирилади?
3. Маконга оид омил иқтисодий тизимга қандай таъсир кўрсатади?

9–10-§. ДАВЛАТЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИДА ТАБИИЙ-ЖУҒРОФИЙ ОМИЛЛАРНИНГ ЧЕКЛАНГАНЛИГИНИ ЕНГИБ ЎТГАНЛИКНИНГ ТАРИХИЙ МИСОЛЛАРИ

Бугун дарсда:

- Иқтисодиёт ривожланишини табиий—жуғрофий омилларни енгишнинг турли усулларини кўриб чиқамиз.
- табиий ресурсларнинг иқтисодий моҳияти ва таснифини таҳлил қиласиз.
- Энг янги даврда табиий ва жуғрофий шароити чекланган мамлакатларнинг муваффақиятли иқтисодий ривожланиши мисоллари билан танишамиз.

Иқтисодиётнинг ривожланишида табиий-жуғрофий омилларни енгиб ўтиш усуллари. Инсониятнинг ижтимоий-иктисодий ривожланиши ва фаровонлиги кўп жиҳатдан табиий шароитларга, табиий ресурсларнинг мавжудлиги ва улардан фойдаланиш мумкинлигига боғлиқ. Табиий-жуғрофий омил одамлар ҳаёти даражаси ва сифатидаги ҳудудий тафовутларни ва ҳар хилликни ажратиб кўрсатиш имконини беради.

Ижобий табиий-жуғрофий омилларга бой табиий ресурслар, қулай жуғрофий жойлашув (денгиз ва дарё савдоси йўллари яқинлиги ва мўътадил иқлим) ҳамда давлат ва жамият фаолияти билан боғлиқ афзалликлар киради (агломерация самараси, юқори инсон капитали, энг яхши институционал муҳит).

Эсада сақланг

Агломерация самараси — ишлаб чиқаришнинг ҳудудий бир ерга тўпланиши ва шаҳарлардаги бошқа иқтисодий обьектлар ҳамда агломерация (аҳоли пунктларида зич тўпланиш): а) юкларни етказишда масофаларнинг камайиши натижасида юзага келади-

ган; б) марказий ихтисослашган ишлаб чиқаришни яратыш ва шаҳар-технополисларда оммавий илмий-техник ижодға олиб келадиган маълумотларни алмашишдаги енгилликлар натижасидаги иқтисодий манбаатлар (масалан, АҚШдаги Силикон водийси).

Агар у ёки бошқа мамлакатда табиий ресурслар етарли бўлмаса, бу унинг қашшоқликка маҳкум дегани эмас. Мамлакатда инсон ресурслари ва капиталнинг мавжудлиги катта аҳамиятга эга. Япония чекланган табиий хом ашё базаси билан юқори иқтисодий натижаларга эришди.

Муайян ҳудуднинг иқтисодий ривожланишини чеклайдиган табиий-географик омилни енгиб ўтиш муаммоларини ҳал қилишни ўрганишда қўйидаги усуллардан фойдаланилади:

Стратегик муаммоларни ҳал қилишда соҳа ва ҳудудий ёндашув билан чамбарчас боғлиқ бўлган **давлатнинг минтақавий сиёсатини амалга ошириш**. Иқтисодиётни давлат томонидан бошқариш минтақавий сиёсатни муваффақиятли излаш ва устувор йўналишларни топишга кўпроқ боғлиқдир. Қазиб олиш саноати кам ривожланган ва оғир иқлим шароитига эга ҳудудлар, иқтисодиётнинг кўп тармоқли базаси, аграр ҳудуднинг ҳаддан ташқари кўплиги, аҳолининг турмуш даражасини сақлаб қолиш учун ўз молиявий-иқтисодий базаси етишмаслиги давлат томонидан танланган инвестициялар ва ижтимоий қўллаб-қувватлашни

Калит сўзлар:

табиий-жуғрофий омил, агломерация, табиий ресурслар

Хозирги вактда ҳалқаро туризм — ташки иқтисодий фаолиятнинг энг жадал ривожланаётган тармоқларидан бири ҳисобланади

талаң қылади. Масалан, турли иқлим зоналарыда жойлашган Қозоғистон минтақаларининг ривожланиш тарихи, экологияси турлича, шунинг учун уларнинг ижтимоий-иктисодий ривожланиш даражаси сезиларлы даражада фарқ қылади. Шу муносабат билан ҚР Ҳукумати ҳудудларни ривожлантиришнинг қуйидаги йұналишларини белгилаб олди:

- агломерацияларнинг республика ва минтақавий бозорларда иқтисодий жойлашуви;
- агломерациялар инфратузилмаси ва уларнинг жалб этиладиган минтақалари мувофиқлаштирилген ривожлантириш;
- агломерацияни ривожлантириш учун шаҳарсозлик ва институционал сиёсатни такомиллаштириш.

Агломерацияларни ривожлантиришнинг асосий воситалари иқтисодий зоналар МИЗ (*махсус иқтисодий зоналар*) ва ДХШ (*давлат хусусий шериклик*) доирасидаги лойиҳалар, иқтисодий ва меңнат салоҳиятини бирлаштиришга имкон берадиган, агломерацияларни ривожланиш құтлары сифатыда ривожлантиришга қаратылған, мамлакатнинг иқтисодий меңнат потенциалини жамлаш, миқёс самаrasига, микроструктура самаrasига эришишга имкон берадиган давлат лойиҳалари ҳисобланади.

Туризмни ривожлантириш. Ҳозирги вактда халқаро туризм иқтисодий фаолиятнинг энг тез ривожланаётган тармоқларидан бири ҳисобланади. Туризмнинг бутун дүнё иқтисодиётіга, шунингдек, айрим мамлакатлар ва минтақалар иқтисодиётіга таъсириининг муттасил үсіб бориши табиий хом ашё захираларининг камлигига қарамай, мамлакат иқтисодиётининг шаклланиши ва ривожланиши билан бирга келадиган энг мухим, доимий ва узок муддатли тенденциялардан биридир.

Сайёрода ишлатилаётган табиий ресурслар
ва муқобил энергия манбалари

Сув — хаёт манбаи

Илмий-техник потенциални ривожлантириш. Илмий-техник потенциални ривожлантириш энг қийин ва шу билан бирга истиқболли йұналиш бўлиб, у мамлакатнинг кенг кўламли иқтисодий ривожланишида марраларни забт эта оладиган ва иқтисодиётга табиий-жуғрофий омилнинг таъсирини енгиб ўтишга қодирдир. Номинал манбалар ва илмий-техник потенциалнинг асосий элементлари илмий тадқиқотлар ва ишланмаларни амалга оширадиган муассасалар ва ташкилотлар тармоғидир; тажриба-саноат ишлаб чиқариш; илмий кадрлар ва уларни тайёрлаш учун ташкилотлар; фан харажатлари; илмий тадқиқотларнинг ўзи, ишланмалар ва уларнинг натижалари; технологик янгиликлар, уларнинг сони ҳамда ҳажми ва бошқалар.

Илмий инновацион тадқиқотлар ва уларнинг натижалари қўйидаги муаммоларни ҳал қилишга қаратилган:

- энг янги агротехнологияларни жорий этиш, қишлоқ хўжалигини оқилона ва экологик тоза ташкил этиш, табиий экотизимларга (сув, ҳаво, тупроқ ва бошқалар) босимни пасайтириш ва ҳоказо;

- қуёш нури ва шамол энергияси каби муқобил энергия манбаларидан фойдаланиш. Муқобил энергия манбалари энергия таъминоти ва сувни иситиш учун, ернинг геотермал исиши - биноларни иситиш ва ҳавони тозалаш учун ишлатилади. Сўнгги пайтларда кўплаб давлатлар шамол электр станцияларидан фойдаланишини кенгайтирмоқда, уларнинг аксарияти Фарбий Европада (Дания, Германия, Буюк Британия, Голландия) қўлланилади.

Табиий ресурсларнинг иқтисодий табиати ва таснифи. Табиий ресурслар битта ўзига хос хусусиятга эга: уларнинг ижтимоий

Иккинчи Жағон уруши даврида Япония иқтисодий потенциалининг муҳим қисми вайрон бўлган, уйжой фонди сезиларли даражада вайрон бўлган, мамлакатнинг ривожланиши бир неча ўнлаб йилларга орқага сурилган эди.

Хўжалик фаолияти таъсири остида сезиларли ўзгаришларга дуч келади. Турли хил ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларининг интенсив ифлосланиши баъзи саноат ривожланган минтақаларда ушбу турдаги ресурсларнинг сифат жиҳатидан камайишига ва етишмаслигига олиб келиши мумкин.

Тугайдиган ресурслар, ўз навбатида, иккита кичик гуруҳга бўлинади: қайта тикланадиган ва қайта тикланмайдиган.

Қайта тикланадиган табиий ресурсларга тупроқ, ўсимликлар, ҳайвонот дунёси, баъзи минераллар, қисман кўллар ва денгиз кўрфазларидағи тузлар киради.

Тикланмайдиган ресурсларга ер ости бойликлари, асосан фойдали қазилмалар киради. Улардан фойдаланиш захираларнинг камайишига олиб келади, улар миллионлаб йиллар аввал пайдо бўлганлигидан шароитларнинг етишмаслиги туфайли уларнинг тикланиши деярли имконсиз. Масалан, агар коннинг барча кўмирлари қазиб олиниб ёқиб юборилса, бу табиий ресурс сифатида коннинг тугатилишини англатади.

Ер ресурслари. Уларнинг жамиятдаги ролини ортиқча баҳолаш қийин, чунки тупроқ озиқ-овқатнинг асосий манбаи ҳисобланади. Бу сайёра аҳолисини озиқ — овқат билан таъминлашнинг 97 фоизини таъминлайди. Инсоният ўзининг барча фаровонликлари учун авваламбор ерга қарздор. Тарих жағон тамаддуни ривожига энг катта ҳиссани айнан дехқончилик билан шуғулланган халқлар қўшганлигига гувоҳлик беради.

Сайёрамизнинг ер ресурслари жуда катта бўлиб, ҳозиргидан кўпроқ одамларни озиқ-овқат билан таъминлашга имкон беради.

Бироқ сайёрамиз аҳолисининг кўпайиши ва саноат ҳамда фуқаролик қурилиши учун ерларнинг ўзлаштирилиши туфайли аҳоли жон бошига ҳайдаладиган ерлар камаймоқда.

Фойдали томонлари (бевосита ёки билвосита) инсон фаолияти таъсири остида ўзгаради.

Шу муносабат билан барча табиий ресурслар икки катта гуруҳга бўлинган: тугамайдиган ва тугайдиган.

Тугамайдиган табиий ресурсларга қуёш нурлари (ёруғлик ва иссиқлик), шамол энергияси, сувнинг кўтарилиши ва орқага қайтиши, ёмғирлар, ҳаво ва сув киради.

Санаб ўтилган табиий ресурслар ўз-ўзидан қайта тикланади. Бироқ ҳаво ва сув каби ресурслар инсоннинг

хўжалик фаолияти таъсири остида сезиларли ўзгаришларга дуч келади. Турли хил ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларининг интенсив ифлосланиши баъзи саноат ривожланган минтақаларда ушбу турдаги ресурсларнинг сифат жиҳатидан камайишига ва етишмаслигига олиб келиши мумкин.

Тугайдиган ресурслар, ўз навбатида, иккита кичик гуруҳга бўлинади: қайта тикланадиган ва қайта тикланмайдиган.

Қайта тикланадиган табиий ресурсларга тупроқ, ўсимликлар, ҳайвонот дунёси, баъзи минераллар, қисман кўллар ва денгиз кўрфазларидағи тузлар киради.

Тикланмайдиган ресурсларга ер ости бойликлари, асосан фойдали қазилмалар киради. Улардан фойдаланиш захираларнинг камайишига олиб келади, улар миллионлаб йиллар аввал пайдо бўлганлигидан шароитларнинг етишмаслиги туфайли уларнинг тикланиши деярли имконсиз. Масалан, агар коннинг барча кўмирлари қазиб олиниб ёқиб юборилса, бу табиий ресурс сифатида коннинг тугатилишини англатади.

Ер ресурслари. Уларнинг жамиятдаги ролини ортиқча баҳолаш қийин, чунки тупроқ озиқ-овқатнинг асосий манбаи ҳисобланади. Бу сайёра аҳолисини озиқ — овқат билан таъминлашнинг 97 фоизини таъминлайди. Инсоният ўзининг барча фаровонликлари учун авваламбор ерга қарздор. Тарих жағон тамаддуни ривожига энг катта ҳиссани айнан дехқончилик билан шуғулланган халқлар қўшганлигига гувоҳлик беради.

Сайёрамизнинг ер ресурслари жуда катта бўлиб, ҳозиргидан кўпроқ одамларни озиқ-овқат билан таъминлашга имкон беради.

Бироқ сайёрамиз аҳолисининг кўпайиши ва саноат ҳамда фуқаролик қурилиши учун ерларнинг ўзлаштирилиши туфайли аҳоли жон бошига ҳайдаладиган ерлар камаймоқда.

Иқтисодий үсишнинг жадал суръатлари Япониянинг қисқа фурсат ичидаги урушдаги мағлубиятидан кейин нафакат түлиқ тикланиб олишига, балки иқтисодий қудрат бўйича Франция, Италия, Канада, Буюк Британия, ФРГ, СССР ни бирин— кетин қувиб ўтиб ва факатгина АҚШ дан кейин иккинчи ўринга чиқиб олишига имкон берди.

Сув ресурслари. Сув ресурслари деганда биз турли ҳолатлардаги (суюқ, қаттиқ, газсимон) ишлатишга яроқли сайёра сувларининг йиғиндини тушунамиз: дарё ва кўл, ер ости ва денгиз сувлари, музлар ва музликлар, атмосфера буғлари.

Инсон ҳаётида сув ресурслари доимо алоҳида ўринни эгаллаб келган. Қадим замонлардан бери инсон сув манбалари — дарёлар, кўллар, ҳовузлар ёки денгиз қирғоқлари ёнига ўрнашишган. Деярли барча қадимий тамаддунлар йирик дарёлар яқинидаги пайдо бўлган. Сувнинг мавжудлиги кўпинча мамлакатлар ва халқларнинг тақдирини белгилаган. Сув манбаларига бутпарастларга ўхшаб сифинишган. Барча буюк географик кашфиётлар денгизчилар томонидан амалга оширилди.

Шундай қилиб, сув ноёб ва ажралмас табиий ресурс бўлиб, унга инсоният жамиятининг жисмоний ва иқтисодий фаровонлиги боғлиқдир.

Минерал-хом ашё ресурслари — бу ҳаётдаги ва жамият фаолиятининг турли соҳаларида табиий кўринишида ёки қайта ишлангандан сўнг ишлатиладиган ёки ишлатилиши мумкин бўлган қуруқлик ва Дунё океанидаги барча фойдали қазилмалар бирикмаси.

Минерал-хом ашё ресурслари ҳар қандай мамлакатнинг миллий бойлигидир ва кўп жиҳатдан унинг иқтисодий имкониятларини аниқлайди. Улар ишлаб чиқариш, энергетика ва транспорт

Сингапур денгиз порти дунёдаги энг жириклари сирасига киради: у бир вақтнинг ўзида мингдан ортиқ транспорт кемаларини сиғдириши мумкин, шу билан бирга у бир неча бор Осиёда энг экологик тозаси деб тан олинган

ривожланишининг асосий манбаидир. Минерал — хом ашё ресурслари кўпинча халқаро зиддиятлар ва низоларга сабаб бўлади.

Табиий-жуғрофий омиллар чекланганлигининг давлатларнинг иқтисодий жиҳатдан ривожланишига таъсирини бартараф этишининг намуналари. Япония, ўз конларининг ресурслари оз бўлгани сабабли, хом ашёнинг асосий импортчиси ҳисобланади. Аммо ривожланган ва кучли илмий-ишлаб чиқариш комплекси туфайли Япония кемалар, автомобиллар, тракторлар, машиний электр жиҳозлари, роботлар ва ҳоказоларни ишлаб чиқариш бўйича дунёдаги етакчи давлатлардан бири ҳисобланади.

Япониянинг асосий ривожланишининг тузилишига оид омили фан ва таълимдир, шунинг учун уларга алоҳида эътибор берилмоқда. Мамлакатда қаттиқ жисмлар физикаси, атом энергияси, плазма физикаси, энг янги қурилиш материаллари, космик роботлар ва бошқа соҳалардаги ишланмалар билан шуғулланадиган жирик илмий марказлар ташкил этилди. Иқтисодиётнинг жаҳондаги етакчилари қаторига “Тойота Моторс”, “Мацусита Электрик”, “Сони корпорейшн”, “Хонда Моторс”, “Тошиба”, “Фудзицу” ва бошқа япон компаниялари киради.

Кичик қишилоқ хўжалиги соҳаси ҳар томонлама қўллаб-қувватланади ва ҳимоя қилинади, шунинг учун Японияда ҳосил дунёда энг юқори ҳисобланади. Бу мамлакат ўзини гуруч билан тўлиқ таъминлайди, аммо озиқ-овқатнинг қарийб 60 фоизини импорт қиласи (истеъмол

қилинган калориянинг ҳисоби бўйича). Япон балиқ флоти дунёдаги энг каттаси бўлиб, у дунёда балиқ тутилишининг қарийб 15 фоизини таъминлайди.

Аralаш иқтисодиётнинг ноэстатистик модели, меҳнат этикаси, юқори технологиялардан фойдаланиш ва мудофаа харажатларининг нисбатан пастлиги Япониянинг дунёдаги энг ривожланган давлатлардан бирига айланишига ёрдам берди.

Эътибор беринг

“Япониянинг иқтисодий мўъжизаси”нинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилар эди:

- ишлаб чиқарувчилар, ресурсларни етказиб берувчилар, маҳсулотни тарқатувчилар ва банкларни кэйрэцу деб номланган чамбарчас боғланган гурӯҳлар — йирик корпоратив конгломератлар ва холдинглар уюшмаларига бирлаштириш;
- юқори малакали ишчи кучининг мавжудлиги;
- тадбиркорларнинг ҳукумат билан ўзаро манфаатли муносабатлари;
- юқори меҳнат унумдорлигига иш ҳақининг паст даражада тўланиши;
- ҳарбий харажатларнинг паст даражаси;
- йирик корпорацияларда умрбод ишлаш кафолати;
- иш ташлаш курашлари натижасида шаҳар аҳолиси даромадининг ошиши.

Исроил — бозор иқтисодиёти устувор бўлган ривожланган саноат-агарар мамлакат. Бу нефть, дон, хом ашё ва ҳарбий техника импортига боғлиқ. Табиий захираларнинг чекланганлигига қарамай, Исроил саноат ва қишлоқ хўжалигини жадал ривожлантиришда катта ютуқларга эришиди. Мамлакатда самолётсозлик ва кемасозликни қўшганда металлургия ва машинасозлик, фармацевтика саноати, компьютер ва роботлар, шу жумладан ҳарбий саноат учун микроэлектроника ишлаб чиқариш ривожланди. Қишлоқ хўжалиги яхши ривожланган, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг катта қисми экспорт қилинади. Исроил катта миқдордаги буғдойни импорт қиласи, аммо у ўзининг бошқа турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини мустақил таъминлайди. Давлатнинг асосий даромад манбалари божлар, соликлар (**ЯИМнинг 25%**) ва ташки туризм ҳисобланади.

Сингапур — шаҳар-давлат — ярим аср ичидаги қашшоқликдан дунёning энг бой давлатларидан бирига айланди. Ҳозирги вақтда Сингапурни иқтисодиётини ривожланган давлатлар даражасига тез кўтарганлиги учун “Шарқий Осиё йўлбарслари” қаторига киритишади. Давлатда электроника, кемасозлик ва молиявий хизматлар сектори ривожланган. Сингапур СД-узатмаларни ишлаб чиқарувчи энг йирик компаниялардан бири бўлиб, мамлакатда биотехнология соҳасида кенг қамровли тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Сингапурни модернизация қилишнинг асосий йўналишлари

1	2
БИЗНЕСНИНГ ОДДИЙ ВА ШАФФОФ ШАРТЛАРИ	Ҳукумат хорижий инвесторларни жалб қилиш, молия бозорини ривожлантириш ва юқори технологиялар соҳаларини ривожлантиришга таянади. Бизнесни рўйхатдан ўтказиш ва тартибга солишининг оддий ва ошкора тартиби қабул қилинди. Шаҳар-давлат Осиёда биринчи бўлиб хорижий корпорациялар учун жуда қулай шарт-шароитларни яратди ва улар мамлакатда ўз филиалларини очишни бошладилар. Кам солик ставкалари билан содда ва шафдоф солик тизими яратилди.
“ЗЎРЛИК ВА ЁҒЛАМАЧИЛИК” КОРРУПЦИЯСИ БИЛАН КУРАШ	Бугунги кунда Сингапур дунёдаги энг кам коррупциялашган давлатлардан бири ҳисобланади. Сингапурда Бош вазир томонидан шахсан бошқариладиган Коррупцияга қарши маҳсус бюро ташкил этилди. Бюро аъзолари кенг ваколатларга эга бўлиб, коррупцияда гумон қилинаётганларни қўлга олиш ва тинтуб ўтказиш, уларнинг қариндошлари ва кафилларининг муносабатларини текшириш ҳамда коррупция ишини очиш пайтида аниқланган ҳар қандай ҳукуқбузарликларни тергов қилиш ҳукуқига эга эдилар. Коррупцияга қарши курашнинг яна бир йўналиши тартибга солишини соддалаштириш ва давлат хизматининг обрўсини оширишdir. Мансабдор шахсларнинг ваколатлари батафсил тартибга солинди, улар учун бир қатор тақиқлар ва чекловлар жорий этилди, қарорлар қабул қилиш жараёни анча содда ва шафдоф бўлди. Судьялар ва давлат хизматчиларининг маошлари оширилди.
ИЖТИМОИЙ МОДЕРНИЗАЦИЯ. ОНАЛАР КАПИТАЛИ	<p>Мамлакатни модернизация қилишда 1960-1970 йилларда бўлиб ўтган таълим тизимини ислоҳ қилиш катта роль ўйнади. Барча мактаблар учун мажбурий минимал таълим стандартлари яратилди. Бошқа нарсалар қаторида, инглиз тилини ўрганиш ва бу тилда бир қатор фанларни ўқитиши мажбурий бўлиб қолди.</p> <p>Яна бир муҳим ижтимоий йўналиш — бу уй-жой-коммунал ислоҳотларнинг муваффақиятли олиб борилиши. Ҳукумат фуқаролар ижарага олинган уйларда яшашдан кўра, квартиralарни мулк сифатида сотиб олишларига ишонди. Истиқлолнинг тўртта ўн йиллиги давомида Сингапур аҳолисининг 90% дан ортиғи давлат иштирокида қурилган кўп квартирали уйларга кўчиб ўтди.</p> <p>Бундан ташқари, 80 фоиз оиласлар ушбу уй-жойни шахсий мулк сифатида сотиб олишган.</p> <p>Шаҳар-давлат ҳукумати 2030 йилга келиб аҳолини 30 фоизга оширишни эълон қилди. Baby Bonus дастури кўпроқ фарзанд кўришни истаган ота-оналарга нақд тўловларни таклиф қиласди.</p>

Малайзия — ярим асрдан камроқ вақт ичида бу мамлакат сабық Британия мустамлакасидан Осиёниң иқтисодий ривожланган мамлакатларидан бирига айланды. Малайзия табиий ресурслар ҳисобига иқтисодий тикланишга эришмады. У юқори технологиялы маҳсулотлар, айникса электроника соҳасида ишлаб чиқаришга құл урди. Унинг тикланишида мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига түғри сармояланган күп миллиардли ташқи қарзлар ҳам мухим роль ййнады.

Хозирги вақтда Малайзия ёғоч ва тахта-ёғоч материаллари, какао, қалампир, ананас ва тамаки билан бир қаторда табиий каучук ва пальма ёғини экспорт қилиш бўйича ўз доирасида етакчи экспортчилардан бири ҳисобланади. Малайзиядаги асосий саноат тармоқлари — электр жиҳозлари, электрон қурилмалар, шунингдек компьютерлар ҳисобланади. Мамлакат маиший кондиционерлар ва микрочиплар ишлаб чиқариш соҳасида етакчи ўринни эгаллади.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Иқтисодиёт ривожига таъсир этувчи табиий-жуғрофий омилни енгишнинг усулларини айтинг.
2. Таснифлаш бўйича қайси ресурслар тугамайдиган ва қайси бири тугайдиганга киради?
3. Иқтисодий ривожланишда минерал ресурсларнинг ўрни қандай?
4. Япония “иқтисодий мўъжизаси” нинг таркибини очиб беринг.
5. Сингапурнинг иқтисодий ривожланишидаги табиий-жуғрофий омилларнинг чекланганлигини енгиб ўтиш йўллари ҳакида гапириб беринг.

3-боб

ЭҢГ ЯНГИ ТАРИХ ДАВРИДА МАМЛАКАТЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ- ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИ

11-§. ДУНЁ МАМЛАКАТЛАРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШ ДАРАЖАСИ БҮЙИЧА ФАРҚЛАНИШИ

Бугун дарсда:

- Мамлакатнинг иқтисодий нотекис ривожланишининг сабабларини аниқлаймиз.;
- Турли мезонлар асосида мамлакатларни иқтисодий ривожланиш даражасига кўра фарқлаймиз.

Калит сўзлар:

фарқлаш, ривожланган, ривожланаётган, энг кам ривожланган, янги саноат мамлакатлари, ялпи ички маҳсулот

Мамлакатлар иқтисодий ривожланишининг нотекислиги. Агар тарихга мурожаат қилсак,

Қадимги дунё, Ўрта асрлар, Янги даврда баъзи давлатлар пайдо бўлган, гуллаб-яшнаган ва йўқ бўлиб кетган, уларнинг ўрнида бошқалари шаклланганлигини кўрамиз. Бу жараёнда давлатларнинг нотекис ривожланиши олдиндан белгилаб берувчи *иқтисодий омил* муҳим роль ўйнади. Жаҳон иқтисодиётини иқтисодий фаолият соҳасида бўлиниши ва уларнинг ўртасидаги асосий иқтисодий муносабатларни аниқлаш нафақат айrim мамлакатларнинг ривожланиш тенденцияларини таҳлил қилиш, балки уларни ўзаро иқтисодий ривожланиш даражасини таққослаш имконини беради:

— даромад даражаси кам бўлган давлатлар дунёнинг 40,8% ини ташкил қиласидиган жаҳондаги аҳоли яшайдиган майдоннинг 25% ини эгаллаб турган ҳолда жаҳон ялпи ички маҳсулотининг 3,4% ини ташкил қиласиди;

— дунёнинг 15,6% идан аҳоли яшайдиган жаҳон майдонининг 24% ини эгаллаган ҳолда юқори даражадаги даромадга эга бўлган ривожланган мамлакатлар дунё ялпи ички маҳсулотининг 80% ини ташкил қиласиди; аҳоли жон бошига ялпи миллий даромад (ЯМД) кўрсаткичи юқори ривожланган мамлакатларда бу кўрсаткич паст даромадли давлатлардаги кўрсаткичдан 62 баравар кўпdir.

Эътибор беринг!

Инсон тараққиёти индекси (ИТИ) — бу инсон фаровонлигининг энг муҳим жиҳатларини тавсифловчи маълумотларни — соғлиқни сақлаш, таълим, моддий фаровонликни ҳисобга олган статистика кўрсаткичи.

Саноати ривожланган давлатларнинг умумий хусусиятлари. Фарбнинг саноати ривожланган мамлакатлари иқтисодий ривожланишининг энг юқори даражаси билан ажралиб туради. Бу мамлакатларда аҳолининг гурӯҳ ва қатламларининг иқтисодий ва ижтимоий ҳолати тўхтовсиз ўзгариб туради.

Ривожланган мамлакатларнинг ўзига хос хусусиятлари.

- Ишлаб чиқариш ва истеъмол соҳалари ўртасидаги узвий боғлиқлик.
- Товар ишлаб чиқариши билан деярли бутун аҳолининг талабларини қондириш.
- Жаҳон иқтисодиётида иқтисодий фаолиятнинг барча жиҳатлари бўйича устунлик. Фарб мамлакатлари дунё ресурсларининг асосий қисмидан фойдаланган ҳолда дунё ялпи маҳсулотининг 2/3 қисмини ишлаб чиқаради.
- Иқтисодиётнинг очиқлиги. Ривожланган мамлакатларнинг биргаликдаги ялпи ички маҳсулотнинг қарийб 1/5 қисми чет элга сотилади ва ЯИМнинг тахминан шунча қисми импорт ҳисобидан таъминланади.
- Ташқи иқтисодий алоқаларда марказий ўрин капиталнинг ҳаракатига тегишлидир.

Ривожланаётган мамлакатларнинг умумий хусусиятлари. Ривожланаётган давлатлар — бу ижтимоий-иктисодий ривожланиш даражаси бўйича бошқа давлатлардан орқада қолган мустақил, шу жумладан

Манхэттен, Нью-Йоркнинг марказий тумани

собиқ мустамлака ва ярим мустамлака мамлакатлар категориясидир. 70-йилларнинг охирига келиб улар аслида иқтисодий даражаси, халқаро меҳнат тақсимотида соҳалар ва технологик таркиби, даражаси ва ихтисослик бўйича иштироки, ишлаб чиқариш жараёнининг ички ва ташқи шароитига кўра ривожланаётган мамлакатларнинг уч гурухи ажralиб чиқди.

Биринчи гуруҳ мамлакатларига тузилиш параметрлари ва аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулот ҳажми ривожланган мамлакатларнинг қўйи чегарасига энг яқин келган, ҳатто ундан ошганлар киради. Булар, энг аввало, янги саноат мамлакатларидир. Бу етарлича ривожланган мамлакатлар гуруҳига Яқин Шарқда жойлашган нефть ва бошқа энергия ташувчиларни экспорт қилувчи давлатларни киритиш керак.

Ривожланаётган мамлакатларнинг иккинчи гуруҳига мамлакат даромади ўрта даражадаги мамлакатлар киради. Бу энг одами кўп ва энг турлича гуруҳдир. Булар қаторига Ҳиндистон, Покистон, Туркия, Миср, нефть қазиб оловчи давлатлар Эрон, Жазоир, Венесуэла, Ливия, Габон, Нигерия; Осиё, Африка ва Лотин Америкасининг қишлоқ хўжалик-хом ашё давлатлари.

Учинчи гуруҳга энг кам ривожланган давлатлар киради, улар орасида Африка, Осиё, Кариб ҳавзаси ва Яқин Шарқнинг мамлакатларини, шу жумладан, Бангладеш, Конго Республикаси (собиқ Заир), Мьянма, Танзания, Судан ва Эфиопия каби аҳолиси кўп бўлган давлатларни ўз ичига олади.

Бирлашган Араб Амирлиги, Дубай, Бурж-Халифа (баландлиги 828 м)

Нью-Дели – Ҳиндистоннинг расмий пойтахти

Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётининг ўзига хос хусусиятлари:

- **Хорижий капиталнинг кириб келиши.** Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг динамикаси кўп меҳнат талаб қиласидан, ресурс ва энергия талаб қиласидан, шунингдек, экологик жиҳатдан заарли бўлган тармоқларни ривожланган мамлакатлардан ривожланаётган мамлакатларга босқичма-босқич кўчирилиши билан боғлиқ;
- **Ташқи қарз.** Миллий даромаднинг ташқи қарзга фоизлар кўринишида тарқалиши иқтисодий ўсиш суръатларининг пасайишига, инфляция жараёнларининг ривожланишига ва натижада қарз юкининг ошишига, аҳолининг катта қисмининг турмуш даражаси пасайишига, ижтимоий ва сиёсий бекарорликнинг ошишига олиб келади.
- **Бир қатор мамлакатларда сиёсий бекарорлик улардан миллий капиталнинг чиқиб кетишига олиб келади.** Натижада ташқи қарзларнинг катта қисми ушбу давлатларни тарқ этадиган миллий капитални алмаштиришга кетади.
- **Табиий муҳитнинг назоратсиз ҳалокати жараёни аҳоли учун экологик ва эпидемиологик хавф манбаи ва сиёсий бекарорлик сабаби бўлиши мумкин.**
- **Илмий-техника тараққиёти натижасида оммавий очарчиликнинг бартараф этилиши ва овқатланишининг яхшиланганлиги шароитида аҳолининг кескин ўсиши (демографик кўтарилиш).**

Қобул – Афғонистоннинг пойтахти

- **Экологик хавфли ишлаб чиқаришларни ривожланган давлатлардан ривожланаётган мамлакатларга ўтказиш тупроқ, сув ва атмосферанинг ифлосланиши билан бирга содир бўлади.**

Энг паст ривожланган давлатларнинг (ЭРД) ўзига хос хусусиятлари. Буларнинг қаторига киради: Ангола, Афғонистон, Бангладеш, Гамбия, Гвинея, Конго Демократик Республикаси, Жибути, Замбия, Яман, Камбоджа, Лаос Халқ Демократик Республикаси, Лесото, Мавритания, Мадагаскар, Мали, Мальдив Ороллари, Мозамбик, Мьянма, Непал, Нигер, Танзания Бирлашган Республикаси, Руанда, Сенегал, Сомали, Судан, Съерра- Леоне, Уганда, Марказий Африка Республикаси, Чад, Эфиопия.

БМТнинг маълумотига кўра, давлатларни ЭРДга киритиш мезонларидан бири аҳоли жон бошига 3 йил учун йиллик ЯИМнинг ўртacha қийматини ҳисобга олишдир (750 АҚШ долларидан кам рўйхатга киритиш учун, 900 АҚШ долларидан кўп рўйхатдан чиқариш учун).

ЭРД таркибига тўхтамаётган ички ва ташқи қуролли мажароларда қатнашаётган давлатлар ҳам киритилган. 1990 йилларда урушлар ва фуқаролик тартибсизликлари 15та ЭРДни қамраб олди, бунинг натижаси иқтисодий инфратузилма вайрон ҳолатга келиши ва ЭРДнинг асосий иқтисодиёт соҳаси бўлган қишлоқ хўжалигининг заифлашиши бўлди.

Инсон капиталининг паст сифати, аҳолининг тез ўсиши, ибтидоий технологияла ва жуда заиф хусусий сектор ЭРДларга хорижий инвестициялардан оқилона фойдаланишга ёрдам бермайди.

Сантьяго — Чилининг пойтахти

Янги саноат мамлакатлари (ЯСМ) — Осиё ва Лотин Америкаси мамлакатлари, сабиқ мустамлакалар ёки ярим мустамлакалар бўлиб, уларнинг иқтисодиётлари қисқа вақт ичидага ортда қолаётган мамлакатдан юқори ривожланган мамлакатларга ўтишиди. ЯСМ Сантьяго — Чилининг пойтахти иқтисодиётини қайта қуришдаги асосий урғуни сўнгги илмий-техник ютуқлар асосида ташки бозорга йўналтирилган саноатлаштиришга, таълимнинг барчага бараварлиги ва юқори даражасига, хорижий сармоядан максимал даражада фойдаланишга берди.

ЯСМни тўрт авлодга бўлишади:

- биринчисига Корея Республикаси, Тайвань, Сингапур, Аргентина, Бразилия, Мексикани киритишади;
- иккинчисига — Малайзия, Таиланд, Чили ва бошқалар;
- учинчисига — Кипр, Турция, Индонезия ва бошқалар;
- тўртинчисига — Филиппин, Вьетнам ва бошқалар.

БМТ томонидан белгиланган қўйидаги мезонларга мувофиқ мамлакат ЯСМ мақомини олади:

- аҳоли жон бошига ЯИМ ҳажми;
- унинг ўртача йиллик ўсиш даражаси;
- саноатнинг ЯИМ ишлаб чиқариш улуши (бу 20% дан кўп бўлмаслиги керак);
- саноат маҳсулотлари экспорти ҳажми ва уларнинг умумий экспортдаги улуши;
- чет элга тўғридан-тўғри инвестиция.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

- Жаңон иқтисодиети таркибидаги саноати ривожланган давлаттарга умумий тасиф беринг.
- Ривожланаётган давлаттарнинг халқаро меңнат тақсимотидаги ўрнини аникланг.
- Жаңон иқтисодий тузилишида ЯСМнинг ролини, уларнинг белгиларини тасифлаб беринг.

12-§. ДУНЁ МИНТАҚАЛАРИДА ВА АЛОХИДА МАМЛАКАТЛАРДА ҚАШШОҚЛИК ВА ИҚТИСОДИЙ ОРҚАДА ҚОЛГАНЛИКНИ БАРТАРАФ ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ

Бугун дарсда:

- Қашшоқликнинг сабабларини, давлаттарнинг уни бартараф этишга қаратилган фаолиятини ўрганамиз.
- Халқаро ташкилотларнинг алоҳида мамлакатлар ва минтақаларнинг қашшоқлик ва иқтисодий орқада қолганликларини бартараф этишдаги ролини очиб берамиз.
- Ривожланаётган мамлакатларнинг ижтимоий-иктисодий орқада қолишларини бартараф этишнинг амалга ошириш мүмкін бўлган йўлларини кўриб чиқамиз.

Қашшоқликнинг пайдо бўлиш сабаблари ҳам миллий, ҳам халқаро характерга эга. Қашшоқлик қадимги замонлардан бери мавжуд бўлиб келган ва жамият ривожланишининг дастлабки кунларида аҳолининг аксарият қисми учун хос бўлган одатий ҳодиса ҳисобланар эди. Қадимги ва феодал жамиятларда бой ва камбағалларга бўлиниш инсоннинг шахсий қобилиятига кам боғлиқ эди: эҳтиёжлар даражаси ва уларни қондириш имконияти инсоннинг табақачилик-ҳуқуқий мақомига боғлиқ эди. Турли хил ижтимоий групкалар турли хил ҳаёт тарзларига эга эдилар, шунинг учун қуий синфларнинг юкори синфларнинг обрўли турмуш тарзига риоя қилмасликлари одатдаги ҳаёт меъёри сифатида қабул қилинди.

Эътибор беринг!

Қашшоқлик –муҳтожлик ҳолати, шахс ёки оиласнинг зарур эҳтиёжларини қондира оладиган яшаш воситаларининг йўклиги. Қашшоқлик икки хил бўлади: мутлақ **қашшоқлик**, инсон ҳаёти учун зарур бўлган озиқ-овқат, кийим-кечак, иссиқлик каби асосий эҳтиёжларни қондира олмаслиги; **нисбий қашшоқлик** киши бир нормал ҳаёт учун зарур бўлган барча нарсаларга эга бўлади, лекин у жамиятда қабул қилинган стандартларга риоя қилиши учун маблағга эга бўлмайди (одамларнинг кўпчилиги аллақачон сотиб олган пайтда, масалан, мобил телефон ёки ноутбукни сотиб ола олмайди).

Ҳозирги вақтда ушбу муаммонинг дунё миқёсида қўллаш мумкин бўлган универсал ечимини топиш қийин. Бу масалада, аникроғи, муайян мамлакатларнинг қашшоқликка қарши курашга қаратилган дастурлари, миллий миқёсда кўрилаётган чора-тадбирларни қўллаб-қувватлаш ва камбағаллик чегарасидан пастроқда яшовчилар сонини камайтириш

учун шарт-шароитларни яратишига қаратилған дастурлари жуда мұхимдір. Қашшоқлик ва очникни йўқ қилиш, даромадларни адолатли тақсимлаш ва инсон ресурсларини ривожлантириш инсоният олдида турған асосий глобал муаммолардир.

Қашшоқликка қуидаги омиллар сабаб бўлади:

- иқтисодий (ищизлик, иқтисодий тенгсизлик, шу жумладан иш ҳақининг камлиги, меҳнат унумдорлигининг пастлиги, соҳаларнинг рақобатбардош эмаслиги);
- ижтимоий-тиббий (ногиронлик, қарилик, касалланишининг юқори даражаси);
- демографик (тўлиқ бўлмаган оиласлар, оиласда кўп қарам бўлганлар, аҳолининг кўпайиб кетиши);
- таълимий — малакавий (таълим даражасининг пастлиги, касбий таълимнинг етишмаслиги);
- сиёсий (ҳарбий можаролар, мажбурий миграция);
- минтақавий -жуғрофий (минтақаларнинг нотекис ривожланиши);
- диний- фалсафий ва психологик (турмуш тарзи).

Ҳукуматнинг қашшоқликни камайтириш бўйича кўрадиган чоралари:

- янги иш ўринлари яратиш;
- одатда солиқдан озод қилинган энг кам иш ҳақининг миқдорини қонун билан белгилаш;
- кам таъминланган фуқароларга имтиёзлар бериш;
- давлат даромадларини кам таъминланган аҳоли қатлами фойдасига қайта тақсимлаш;
- ишлаб чиқариш ва иқтисодий ўсишни рағбатлантириш.

ҚРнинг қашшоқлик даражасини пасайтириш бўйича ҳукумат чоралари. Сўнгги ўн йил ичидан, Қозоғистон, бошқа ўтиш даври иқтисодиёти бўлган давлатлар каби, ижтимоий ёрдам тизимида инқирозни бошдан кечирди. Ушбу муаммони ҳал қилиш доирасида тегишли қонун ҳужжатлари ва дастурлар қабул қилинди.

2001 йил 17 июлда Қозоғистонда 2002 йил 1 январдан кучга кирган “Давлат мақсадли ижтимоий ёрдам тўғрисида”ги қонун қабул қилинди. Ушбу қонун ва кейинчалик ҳукумат томонидан қабул қилинган бошқа меъёрий ҳужжатларга мувофиқ мақсадли ижтимоий ёрдам (МИЁ) аҳоли жон бошига ўртacha даромадлари кам таъминланганлик чегарасидан ошмайдиган одамларга берилади. Манзилли деганда аниқ ижтимоий ёрдам олиш ҳуқуқига эга ёки эга бўлмайдиганларни аниқлаш назарда тутилади. Булар: болалар; ишсизлар, кекса фуқаролар; ногиронлар;

Калит сўзлар:

қашшоқлик чегараси, қашшоқлик, қашшоқлик ва иқтисодий орқада қолганликни бартараф этиш, халқаро ташкилотлар, халқаро дастурлар ва лойиҳалар.

Африкадаги қашшоқ ахолига
инсонпарварлик ёрдами

Чекка ҳудудларида яшайдиган камбағалларнинг ижтимоий четлатилишига олиб келди; бепул тиббий хизматлардан фойдаланиш имкониятигининг чекланганлиги; қишлоқ жойлардаги умумтаълим мактаблари ва касб-хунар мактаблари сонининг қисқариши; давлат манзилли ижтимоий ёрдами самарасининг пастлиги.

Муайян давлатлар ва минтақаларнинг қашшоқлик ва иқтисодий орқада қолганликни бартараф қилишида халқаро ташкилотларнинг роли. Қашшоқликка қарши кураш — БМТ, Жаҳон банки, Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти, Европа Кенгаси, Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ) каби нуфузли халқаро ташкилотлар фаолиятидаги устувор вазифалардан бири ҳисобланади.

БМТнинг Таракқиёт дастури тадқиқотларга, тавсиялар ишлаб чиқишига ва дунёning кўплаб мамлакатларида қашшоқликни бартараф этиш бўйича амалий чораларни амалга оширишга катта ҳисса қўшмоқда. БМТ томонидан эълон қилинган инсониятнинг ривожланиши тўғрисида миллий, минтақавий ва жаҳон миқёсидаги маърузалар қашшоқлик ҳақида энг ишончли маълумот манбаларидан бири ҳисобланади.

Қашшоқликни бартараф этиш муаммоларини ҳал қилиш ХМТнинг конвенцияларида акс этган:

“Тенг мукофотлаш”, “Аҳолини иш ва касб-хунар билан таъминлашдаги камситишлар”, “Бандлик соҳасидаги сиёсат”, “Ижтимоий сиёсатнинг асосий мақсад ва меъёрлари”, “Энг кам иш ҳақини белгилаш”, “Иш ҳақини ҳимоя қилиш”, “Энг кам иш ҳақини белгилаш тартиби”,

“Корхона эгасининг пул тўлай олмаслиги ҳолатида меҳнаткашлар талабларини ҳимоя қилиш тўғрисида” ва бошқалар.

Уларда, шунингдек, кўрсатиладики, минимал иш ҳақининг даражасини белгилашда бошқалар орасида қўйидаги мезонларни ҳисобга олиш керак:

- ишчиларнинг эҳтиёжларини ва уларнинг оилаларини;
- мамлакатда иш ҳақининг умумий даражасини;
- яшаш нархи ва ундаги ўзгаришлар;
- ижтимоий таъминот имтиёзлари;

ногиронларга ғамхўрлик қилаётган шахслар; ўқиётган ёшлар.

2003—2005 йилларга мўлжалланган **Қозоғистон Республикасида қашшоқликни камайтириш** Дастури ишлаб чиқилган ва тасдиқланган. Унда қашшоқликнинг асосий иқтисодий ва ижтимоий сабаблари айтиб ўтилган: ишсизлик; кам иш ҳақи, кам пенсия ва ижтимоий нафақалар; инфратузилманинг ёмонлашиши, натижаси мамлакатнинг

- бошқа ижтимоий гурухларнинг қиёсий ҳаёт даражаси;
- иқтисодий омиллар, шу жумладан иқтисодий ривожланиш талаблари, меңнат унумдорлиги даражаси ва бандликнинг юқори даражасига эришиш ва уни сақлаб қолишининг мақсадга мувофиқлиги.

ХМТнинг қашшоқликни бартараф қилиш муаммоларини ҳал қилиш йұналишидаги ҳаракатлари қуйидаги таркибий қисмларни үз ичига олади:

- меңнаткашлар камбағал табақаларининг үз даромадларини күпайтириш қобилиятларини ошириш,
- ижтимоий ҳимоянинг тегишли механизмларини ишлаб чиқиш,
- ақолининг энг заиф қатламларининг аник әхтиёжларини қондириш,
- қашшоқликни ўлчаш ва мониторингини ўтказиш,
- қашшоқликнинг муайян жиҳатларини тадқиқот қилиш,
- ижтимоий сиёсат соҳасида тавсиялар ишлаб чиқиш.

1991 йилда ТАСИС¹ дастури Европа Иттифоки ташаббуси билан ишлаб чиқилди, унинг мақсади давлатларга режалаштириш тизимидан бозор иқтисодиётіга ўтишда ёрдам беріш бўлган.

ТАСИС нинг бир қатор лойиҳалари қашшоқлик муаммоси билан чамбарчас боғлиқ. Булар “МДҲда иқтисодий ўзгаришларнинг ва хусусийлаштиришнинг ижтимоий оқибатлари”, “Ақоли даромадларининг пасайишини юмшатиш ва инфляция жараёнлари” лойиҳалари ва бошқалар. Ушбу дастурлар доирасида кам таъминланган оилаларда ижтимоий тадқиқотлар ўтказилди.

Европа Кенгашининг қашшоқликка қарши дастурлари ўзларининг сиёсатининг мақсади сифатида миллий ва халқаро миқёсда 31 та ҳуқуқ ва тамойилларнинг самарали амалга оширилишини таъминлашда зарур бўлган барча шарт-шароитларни яратишини эътироф қиласидилар. Улардан 9 та ҳуқуқ ва тамойиллар қашшоқлик муаммолари билан бевосита боғлиқ булар қуйидагилар:

- ҳар бир киши эркин танланган мутахассислиги бўйича ишлаш орқали яшаш учун пул топиш имкониятига эга бўлиши керак;
- барча ишчилар ўзлари ва оилалари учун нормал ҳаёт даражасини сақлаб қолиш учун етарли даражада ҳақ олиш ҳуқуқига эгадирлар;
- ҳар бир инсон ўзининг шахсий қобилияти ва қизиқишлирига мувофиқ касб танлашига ёрдам беріш мақсадида касбий йўналтириш учун тегишли имкониятлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга;
- ҳар ким зарур касбий тайёргарлик имкониятларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга;
- етарли моддий имкониятларга эга бўлмаган ҳар бир киши ижтимоий ва тиббий ёрдам олиш ҳуқуқига эга;

¹ ТАСИС — Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига техник ёрдам.

- барча ишчилар жинсига қараб камситишиң тенг имконияттар ва тенг шароитларда ишлаш ҳуқуқига әгадирлар,
- барча ишчилар ишдан бүшатилган тақдирда ҳимоя қилиниш ҳуқуқига әга;
- барча ишчилар иш берувчиси түловга қодир бўлмаган тақдирда даъволарини ҳимоя қилиш ҳуқуқига әга;
- ҳар бир инсон қашшоқликдан ва ижтимоий ажралиб кетишдан ҳимояланиш ҳуқуқига әга.

Ривожланаётган мамлакатларнинг ижтимоий-иктисодий қолоқлигини бартараф қилиш йўллари. 40 га яқин давлатлар ва ҳудудлар, бир қатор мезонларга кўра, БМТ томонидан расман энг кам ривожланган деб таснифланган. Булар Осиё ва Африка мамлакатлардир. Уларнинг орқада қолиши замонавий ишлаб чиқариш саноатининг тўлиқ ёки деярли йўқлиги, жон бошига даромаднинг жуда пастлиги ва тез ўсаётган аҳолининг зарурий минимал эҳтиёжларини таъминлашга қодир эмаслиги (таълим, соғлиқни сақлаш).

Ривожланаётган мамлакатларнинг иктисодий аҳволининг ёмонлашви, шубҳасиз, бутун дунё ҳамжамиятида ўз аксини топади: турли ҳалқларнинг турмуш даражасида кескин фарқлар мавжуд бўлган ҳолларда глобал барқарорликнинг иложи йўқ. Бу ерда ривожланаётган давлатларнинг ижтимоий-иктисодий муаммоларининг муҳимлигини англаш заруратидан иборат. Халқаро бирдамлик, жаҳон ҳамжамияти бу муаммони ҳал этиш учун илмий ва амалий воситаларни излашга мажбур қиласди.

Муайян мамлакатлар ва миңтақаларнинг қашшоқлик ва ривожланмаганлик муаммоларини ҳал қилиш йўллари:

- ривожланаётган мамлакатларда ички иктисодий ресурсларга асосланган самарали миллий ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиши;
- иктисодий ҳаётни эркинлаштириши;
- аграр муносабатларни ўзгартириши;
- таълим ислоҳоти;
- соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштириши;
- тенгсизликни юмшатиши;
- оқилона демографик сиёсат олиб бориши;
- бандлик муаммоларини ҳал қилишни тезлаштириши.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Қашшоқликнинг ошиб бориши ва ижтимоий тенгсизликнинг сабабларини айтинг.
2. Қашшоқликни камайтириш бўйича ҳукумат чораларини айтинг.
3. Жаҳондаги қашшоқликни ва иктисодий қолоқликни бартараф этишда халқаро ташкилотларнинг ролини очиб беринг.

І бўлим учун тест топшириқлари

1. Иқтисодий тизим элементлари:
 - а) ижтимоий-иқтисодий муносабатлар;
 - б) иқтисодий фаолиятнинг ташкилий-хукуқий шакллари;
 - в) иқтисодий механизм;
 - г) барча жавоблар тўғри.

2. Иқтисодий тизим турларига киради:
 - а) анъанавий (кишлок ҳўжалиги);
 - б) бозор иқтисодиёти ва аралаш иқтисодиёт тури;
 - в) ҳукмрон (режали, социалистик) иқтисодиёт;
 - г) барча жавоблар тўғри.

3. Анъанавий тизимнинг ўзига хос ҳусусиятлари:
 - а) иқтисодиёт ҳунармандчилик ва қишлоқ ҳўжалигининг бошланғич даражасига асосланади;
 - б) факат бошланғич меҳнат воситалари қўлланилади;
 - в) саноат деярли мавжуд эмас;
 - г) барча жавоблар тўғри.

4. Анъанавий иқтисодиётнинг ўзига хос ҳусусиятлари:
 - а) ҳўжаликнинг экологик тоза иқтисодиёт тури;
 - б) максимал даражада тўлиқ бандлик;
 - в) мавжуд бўлган барча иқтисодий ресурсларга давлатнинг эгалик қилиши;
 - г) барча жавоблар тўғри.

5. Қайси белги бозор иқтисодига хос эмас:
 - а) иқтисодий ресурсларга ҳусусий мулкчиликнинг мавжудлиги;
 - б) бозорга тўсқинликсиз чиқиши тъминлайдиган эркин ракобат;
 - в) нархлар бўйича тенг қийматли айирбошлиш;
 - г) шахсий эҳтиёжларни қондириш.

6. Аҳолининг кўпроқ фаол қисми томонидан бойитилган, тадбиркорлик фаоллигининг жаҳон қўллаб-қувватлаши тизими асосига қурилган модель:
 - а) Америка;
 - б) Япон;
 - в) Швед;
 - г) Немис.

7. Режалаштирилган иқтисодиёт учун қандай кўринишлар хос?
 - а) товарларнинг тақчиллиги;
 - б) товарлар ва хизматлар турларининг чекланганлиги ва сифатининг пастлиги;
 - в) ички бозорда импорт маҳсулотларнинг мавжудлиги;
 - г) катта навбатларнинг мавжудлиги;

8. Режалаштирилган иқтисодиёт назариясининг асосчиси:
 - а) К.Маркс;
 - б) Ф.Энгельс;
 - в) В.Ленин;
 - г) В. Парето.

9. СССРда режалаштирилган иқтисодиётнинг иқтисодий механизмини такомиллаштиришга уриниш бўлган:
 - а) 50-йиллар;
 - б) 60-йиллар;

- в) 70-йиллар;
г) 80-йиллар
10. Социалистик бозор иқтисодиётини ёки социализмни хитойча хусусият билан қуриш масаласи қўйилган эди:
а) 1978 йил;
б) 1985 йил;
в) 1992 йил;
г) 1995 йил.
11. Фойда олишга қаратилган давлат ва хуссий фаолиятнинг эркин ва тенг равища мавжудлиги билан тавсифланадиган иқтисодий тизим:
а) бозор;
б) аралаш;
в) режалаштирилган;
г) барча жавоблар тўғри.
12. 1992 йилдан бери Қозоғистондаги ижтимоий-иктисодий ўзгаришларнинг асосий мақсади:
а) тижорат фаолиятини чеклаш ва тақиқлаш;
б) давлат тасарруфидан чиқариш ва либераллаштириш;
в) иқтисодиётни монополлаштириш;
г) барча жавоблар тўғри.
13. Давлат томонидан тартибга солишини фаол қўллаш орқали рақобат билан бошлигидан бозор муносабатларига асосланган моделни айтинг:
а) япон;
б) либерал (Америка);
в) шведча;
г) барча жавоблар тўғри.
14. “Қозоғистон-2050” стратегияси иқтисодиётда қуидаги устувор вазифаларни амалга оширишни кўзда тутади:
а) хуссий мулкчилик институтини мустаҳкамлаш ва корхоналарни хуссийлаштириш;
б) давлатнинг мамлакат иқтисодиётига аралashiши ва нархларни эркинлаштириш;
в) очик иқтисодиётни қуриш;
г) барча жавоблар тўғри.
15. Инсоният иқтисодий тизимининг энг муҳим омиллари ва шартлари қуидагилардан иборат:
а) табиий-географик мухит;
б) табиий-иклим шароити;
в) аҳоли зичлиги;
г) барча жавоблар тўғри.
16. Иқтисодий ихтисослашуви табиий географик омилларга боғлиқ бўлмаган мамлакат:
а) Канада;
б) Япония;
в) Турция;
г) Бразилия.
17. Қайта тикланмайдиган ва тугамайдиган табиий ресурсларга қуидагилар киради:
а) ўсимлик;
б) тупрок;

- в) фойдали қазилмалар;
г) ҳайвонот дүнёси.
18. “Япония иқтисодий мұъжизаси” нинг үзига хос құсусиятлари қуидагилардан иборат эди:
- а) тадбиркорларнинг ҳукумат билан үзаро манфаатлы муносабатлари;
 - б) йирик корпорацияларда умрбод ишлашни кафолатлаш;
 - в) иш ташлаш қаракати натижасыда шаҳар ақолиси даромадларининг үсиши;
 - г) барча жавоблар түғри.
19. Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётининг үзига хос құсусиятлари қуидагиларни үз ичига олмайды:
- а) хорижий капиталнинг оқими;
 - б) ташқы қарз;
 - в) сиёсий бекарорлик;
 - г) барча жавоблар түғри.
20. ТАСИС дастури 1991 йилда ташаббуси билан қабул қилинган:
- а) БМТ;
 - б) Европа Иттифоки;
 - в) Халқаро мәдениет ташкилоти;
 - г) Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти.

I БҮЛІМНИНГ ХУЛОСАСИ

Дарсликнинг ушбу бўлимнинг ўрганиш мавзуси тамаддуннинг ижтимоий-иктисодий ривожланиш хусусиятлариdir.

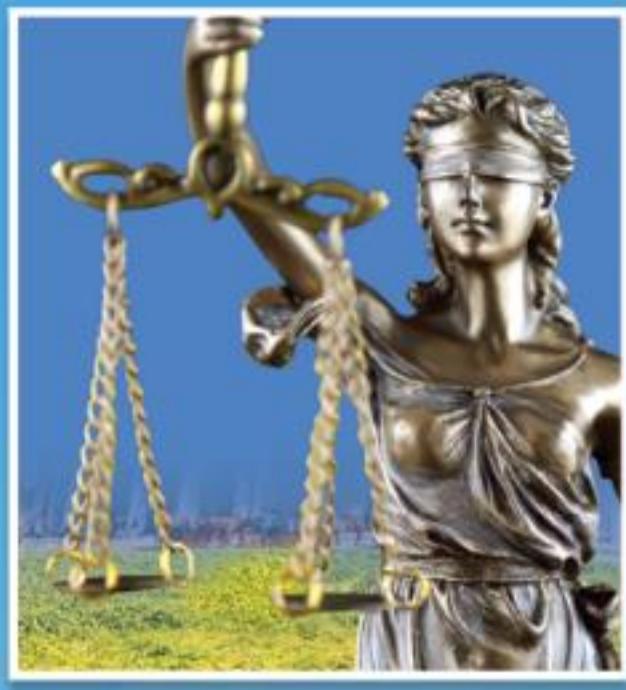
Унда: — иктиносидий тизимларнинг тарихий турларини (анъанавий, бозор, режалаштирилган ва аралаш) таснифи уларнинг асосий белгилари ва хусусиятлари билан берилди;

— табиий-жуғрофий омилнинг давлатлар иктиносидий ривожланишига таъсири, унинг давлатлар ва минтақаларнинг иктиносидий ихтисослашувини шакллантиришдаги роли, уларнинг иктиносидий ривожланишини чекловчи табиий-жуғрофий омилларни енгиш йўллари кўрсатилди;

— дунё мамлакатларининг иктиносидий ривожланиш нуқтаи назаридан фарқланишини тақдим этди;

— дунёнинг қатор мамлакатлари ва минтақаларининг қашшоқлик ва иктиносидий орқада қолишлирини бартараф этиш йўллари кўриб чиқилди.

III БҮЛИМ
СИЁСИЙ-
ХУҚУҚИЙ
ЖАРАЁНЛАР

4-боб

ХУҚУҚИЙ ДАВЛАТ ВА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ

13–14-§. ХУҚУҚИЙ ДАВЛАТ ШАКЛЛАНИШИННИГ ТУШУНЧАСИ, ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ

Бугун дарсда:

- Хуқуқиий давлат шаклланишининг тарихий асосларини ўрганамиз;
- Хуқуқиий давлатнинг асосий тамойилларини таҳлил қиласиз.

Калит сўзлар:

хуқуқиий давлат, фуқаролик жамияти, ҳокимиятни бўлиш, тўхтатиш ва қарама-қаршиликлар тизими, қонун устуворлиги, хуқуқ ва эркинлик кафолати.

Хуқуқиий давлат шаклланишининг тарихий асослари. Давлат — бу жамиятни бошқариш учун сиёсий институт. Бу турли хил манфаатлар, эҳтиёжлар, хусусий мулк пайдо бўлган жойда юзага келади; жамият турли синфларга, гуруҳларга бўлинади. Бунда ижтимоий муносабатлар мураккаблашади, бу турли хил муносабатлар бошқарадиган маҳсус куч, ташкилот талаб қилинади ва бу куч давлат ҳисобланади. Давлат билан биргаликда умумий мажбурий қонунлар шаклида ҳуқуқ юзага келади. Бу қонунлар олий давлат органлари томонидан қабул қилинади, ёзма равища расмийлаштирилади, давлат ҳудудида истиқомат қилаётган ҳамма учун мажбурий ҳисобланади.

Дастлабки давлатлар милодгача IV ва III асрлар чегарасида Осиё ва Африканинг дарёлари водийларида пайдо бўлган.

Қадимги дунё шароитида давлатнинг кучли ҳокимияти маънавий, маданий ва моддий қадриятлари билан ажralиб турадиган турли хил халқлар яшайдиган кенг ҳудудларни сақлаб қолишининг ягона йўли эди. Шунинг учун кўп давлатлар самарали ривожланиш учун ўзига хос сиёсий ташкилот сифатида пайдо бўлди, лекин фақат муайян вазифаларни бажариш ва бўйсунишни талаб қилди, маҳаллий ишларга аралашмади. Кўпинча мамлакатда ҳокимият расмий эди, шунинг учун дастлабки давлатлар ўта омонат эди.

Эътибор беринг!

Давлатнинг белгилари қўйидагилар:

- ҳудуд ва аҳолининг мавжудлиги;
- қонунларнинг мавжудлиги;

Г.П.Перро. 1789 йил 14 иулда Бастилияning олиниши

- давлат сиёсий ҳокимиятининг мавжудлиги. Бунга давлат органлари киради: қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд;
- давлат суверенитетининг мавжудлиги;
- қонунлар.

Давлатнинг қонунга бўйсуниши, инсон ҳуқуқларининг устуворлиги, ҳокимиятни суистеъмол қилишнинг олдини олиш тизими, фуқароларнинг ривожланган ҳуқуқий онги ва қонунга ҳурмат, қонун ва суд олдида барчанинг tengлиги акс этирилган ҳуқуқий давлат ғояси қадимги даврдаёқ туғилган. Бироқ уни амалга ошириш учун шарт-шароитлар фақат Янги даврда пайдо бўлди.

XVII асрдаги инглиз буржуа инқилоби мутлақ монархияни ағдарди ва ҳуқуқий давлат ўрнатилишига имкон яратди.

Англия парламенти 1689 йилда “Ҳуқуқлар тўғрисида қонун лойиҳаси”ни қабул қилди, бу ҳужжат қиролнинг қонунчилик, молия, ҳарбий ва суд соҳасидаги ваколатларини парламент фойдасига чеклади. Қонун лойиҳаси буржуа конституцион монархиясининг ҳуқуқий асосларига тамал тошини қўйди. Англияда XVII аср охири — XVIII аср бошларидан мамлакатни парламент сайловларида кўпчилик овоз олган партия бошқарган. Ҳукумат ушбу партия етакчиларидан тузилади ва парламентга ҳисбот беради.

Янги даврнинг энг муҳим тарихий воқеаларидан бири XVIII аср охиридаги Буюк Франция инқилоби бўлди. Ушбу воқеа Франциянинг ижтимоий ва сиёсий тизимини мамлакатда мутлақ монархияни йўқ қилиб, де- юре эркин ва тенг фуқароларининг Республикасини эълон

Огюст Кудер. Консуллар инаугурацияси
(биринчи консул – генерал Н. Бонапарт)

қилиб, бутунлай үзгартириб юборди. Унинг асосий шиори — “Эркинлик, тенглик, биродарлик” эди.

Буюк Франция инқилобининг озодлик, барча одамларнинг тенглиги, демократия ва давлатнинг жамият олдидаги жавобгарлиги ҳақидаги ғоялари барча қитъаларга тарқалди.

Янги асрнинг яна бир муҳим воқеаси 1787 йилда қабул қиласан Конституциясида ҳуқуқий давлат ғояларини эълон қиласан Америка Кўшма Штатлари мустақил давлатининг 1776 йилда пайдо бўлиши эди.

Конституция унинг замонавий дастурий ҳужжатларига катта таъсир кўрсатди: 1789 йилдаги Франция Инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари декларациясига ва 1791 йилги Польша Конституциясига.

Эътибор беринг!

Ҳуқуқий давлатнинг асосий шарти ривожланган фуқаролик жамиятининг мавжудлиги ҳисобланади.

Кейинги шарт ва айни пайтда ҳуқуқий давлат тамойили - бу жамоат ҳаётининг барча соҳаларида қонун устуворлигидир. Қонунлар аксарият аҳолининг хоҳиш-иродасини ифода этиши керак, чунки улар ижтимоий ҳаётнинг энг муҳим томонларини тартибга солади, шахс эркинлигини ўлчайди ва жамиятнинг ахлоқий қадриятларини ҳимоя қиласади.

Ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг шартларига ҳокимиятларнинг бўлинниши, халқ суверенитети ва иқтисодий соҳадаги либерализмни киритиш керак.

Хуқуқий давлат ва унинг асосий тамойиллари. Замонавий давлат деганда оммавий-сиёсий ҳокимиятнинг маҳсус аппарати сифатида тушунилади, унинг асосий вазифаси жамиятни бошқариш, жамиятда тартибни таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишdir.

Давлат ва жамиятнинг ўзаро нисбати давлатнинг жамиятга бевосита боғлиқ эканлигига намоён бўлади; жамиятдаги ҳар қандай ўзгаришлар давлатда, унинг тузилишида, давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг ташкилий шакллари ва усулларида намоён бўлади.

Давлатнинг иродаси давлат органлари томонидан амалга оширилади. Ушбу органларда давлат хизматчилари, мансабдор шахслар ишлашади. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари алоҳида аҳамиятга эга. Айнан мажбурий воситалар ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари қўлида жамланган бўлиб, улар жамиятга таъсир қилишнинг ҳукмфармонлик усулларини қўллайди.

Давлат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг шакллари қандай? Жамият давлат ҳокимиятини қандай усуллар ва услублар билан бошқариши мумкин? Ҳозирги замонда мутафаккирлар давлатнинг янги қурилиши — ҳуқуқий давлатни таклиф қилишди.

Эсада сақланг

Ҳуқуқий давлат — ҳокимияти ҳуқуқ билан чекланган давлат. Ўзининг асосий мақсади сифатида инсон ва жамиятнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳуқуқий ҳимоя қилишни кўзда тутади.

Ҳуқуқий давлат қўйидаги тамойилларга асосланади:

- **Қонун устуворлиги.** Шундай қилиб, ҚР Конституциясининг 1-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган: “Қозогистон Республикаси ўзини демократик, дунёвий, ҳуқуқий ва ижтимоий давлат сифатида тасдиқлайди, унинг энг юкори қадриятлари инсон, унинг ҳаёти, ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳисобланади. Ҳуқуқий давлат ўзининг асосий вазифасини — ҳар бир фуқарога шахснинг ҳар томонлама

ривожланиши имкониятини кафолатлашни изчил бажариши керак. Инсон ва фуқаролик ҳуқуқлари биринчи даражали, табиийдир. Шунга күра, давлат ҳокимияти инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиши ва амалга оширилишини таъминлаши керак.

- **Инсон ва фуқаронинг ҳуқуқий хавфсизлиги.** Давлатда инсон ҳуқуқлари бузилишининг олдини олиш учун маҳсус ҳуқуқни ҳимоя қилиш идоралари мавжуд;
- **Давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судга бўлиниши.**
- **Қонун устуворлиги.** Қонунлар энг юқори юридик кучга эга. Давлат органлари томонидан чиқарилган барча ҳуқуқий ҳужжатлар қонунларга мос келиши ва уларга зид бўлмаслиги керак. Қонунлар жамиятнинг муҳим соҳаларини тартибга солади. Ҳуқуқий давлатнинг қонун устуворлигига асосланган асосий қонуни — бу бошқа барча ҳуқуқ манбаларидан устун бўлган конституциядир.
- **Давлат ва шахснинг ўзаро жавобгарлиги.** Давлат сиёсий ҳокимиятни олиб юрувчиси сифатида ва унинг шаклланиши ҳамда амалга оширилишида иштирок этувчи фуқаро ўртасидаги муносабат тенглик ва адолатлилик тамойилларига асосланиши керак. Давлат қонунларда шахс эркинлиги меъёрларини белгилаб, ўз қарорлари ва ҳаракатларида худди шу даражада ўзини чеклайди. Худди шу ҳуқуқий тамойилларга кўра шахснинг давлат олдидаги жавобгарлиги белгиланади.
- **Фуқаролик жамиятининг мавжудлиги.** Бу давлатдан мустақил, аммо у билан ўзаро алоқада бўлади.
- **Юқори ҳуқуқий маданият, бу ҳуқуқни билиш, жамият ҳаётидаги ҳуқуқнинг маъносини ҳурмат қилиш ва тушуниш, шунингдек, субъектларнинг қонуний ҳаракатлари;**
- **Судларнинг мустақиллиги.** Судлар конституция ва бошқа қонунлар асосида фақат ўзларининг ички эътиқодига таянган ҳолда кўриб чиқиши ва улар юзасидан қарор қабул қилиши керак. Бу ерда суд ҳар қандай таъсирдан, унга ташқи томондан босимдан ҳимояланган бўлиши керак. Фақат бу ҳолда одил судловни амалга оширишда суд ҳокимиятининг ҳақиқий мустақиллиги таъминланиши мумкин.

Эътибор беринг!

Ҳуқуқий давлатда барча субъектларнинг фаолияти ўзаро жавобгарлик ва ҳуқуқий тенгликка асосланиши керак.

Ҳуқуқий давлатда субъектлар фаолияти учун қўйидаги тамойиллар мавжуд:

- **“Фақат қонунда аниқ кўрсатилган нарсага йўл қўйилади” тамоили.** Давлат органлари ва мансабдорларга қўлланилади ва

давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ваколатлари ва ҳукм қилиш ваколатлари доирасини белгилашни англатади. Ҳуқуқ меъёрлари ҳуқуқ субъекти нималар қилиши мумкинлигини аниқ кўрсатиб беради, яъни унинг ваколатларининг тўлиқ рўйхати берилади ва у қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилганидан бошқасини қила олмайди;

- “**Қонун билан тақиқланмаган нарсага рухсат берилган**” тамойили. Бошқа ҳуқуқ субъектларига, хусусан, фуқаролар, юридик шахслар ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар учун муҳимдир. Яъни шахс қонун ҳужжатларида аниқ кўрсатилган ҳоллардагина давлат олдида жавобгар бўлади. Фуқаролар факат қонунга асосланадиган давлат талабларини бажаришлари шарт.

Эътибор беринг!

Қонун устуворлигининг мақсади — инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларининг тўлиқ кафолати учун шароит яратиш, шунингдек, ҳокимиятнинг суистеъмол қилинишининг олдини олиш, унинг диктатурага, мустабидликка айланишига йўл қўймаслик учун давлат ҳокимияти ёрдамида доимий равишда боғланишдир.

Ҳуқуқий давлатда ҳокимият қонунга хизмат қилувчи куч сифатида қаралади, унинг асосий вазифаси шунга мос равишда ижтимоий манфаатларни ифодаловчи қонунларни амалга оширишдан ибрат.

Эътибор беринг!

Ҳуқуқий давлатнинг асосий тамойили ўзбошимчалик, диктатура ва мустабидликнинг олдини олиш мақсадида ҳокимиятларнинг бўлиниши ҳисобланади.

Давлат ҳокимияти қонун чиқарувчи (халқ томонидан сайланади ва қонунларни қабул қилиш орқали жамиятни ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқишига чақирилади), ижро этувчи (вакиллик органи томонидан тайинланадиган ва ушбу қонунларни ва амалий-иктисодий фаолиятни амалга оширувчи) ва суд (бузилган ҳуқуқларни тиклаш кафолати сифатида иштирок этувчи, айборларниadolatli жазолаш) га бўлинади. Бундан ташқари, ушбу ҳокимият тармоқларининг ҳар бири мустақил ва бир-бирини қўллаб-қувватлаган ҳолда, ўз вазифаларини маҳсус органлар тизими орқали ва муайян шаклларда чеклаш ва қарама-қаршилик тизими шаклида амалга ошириши керак.

Ҳокимиятлар бўлинишининг асосий мақсади — ҳокимиятни битта орган ёки идора доирасида эгаллаб олиш, монополлаштиришнинг олдини олиш, бу эса муқаррар равишда истибододга, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига чек қўйишга олиб келади. Қонун чиқарувчи, суд, ижро этувчи ҳокимият органлари бир-бирларидан мустақилдирлар;

mansabdor шахс бир вактнинг ўзида бир-бирини назорат қиладиган ва бир-бирини тўхтатадиган ҳокимиятнинг турли тармоқларида лавозимларни эгаллашга ҳақли эмас; ҳокимиятнинг бир тармоғининг бошқасининг ваколатига аралашишига йўл қўйилмайди.

Ҳокимиятнинг учта тармоғини ушлаб туриш ва ўзаро назорат қилиш тизимини яратиш уларнинг умумий масалалар ва муаммоларни ҳал қилишда ўзаро бир-бирига таъсири ва ҳамкорлигини истисно этмайди.

Тўхтатиш ва қарама-қаршилик тизими — бу Конституцияда муайян давлат ҳокимиятига: қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судга нисбатан ўрнатилган ҳуқуқий чекловлар тўплами.

Масалан, Қозоғистон Республикаси Конституциясининг З-моддаси 4-бандига биноан республикада давлат ҳокимияти ягона, у қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд тармоқларига бўлиниши ва улар ўртасидаги тўхтатиш ва қарама-қаршиликлар тизимига мос равища Конституция ва қонунлар асосида амалга оширилади.

Қозоғистон Республикаси Конституциянинг 2-моддаси 1-бандига биноан президент бошқарув шакли бўлган унитар давлатдир. ҚР Конститутсиясининг 40-моддасига биноан Президент давлат раҳбари, унинг энг юқори лавозимдаги вакили бўлиб, ҳалқ ва давлат ҳокимияти бирлигининг, Конституция даҳлсизлигининг, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг рамзи ва кафолати бўлиб хизмат қиласи.

Конституциянинг 40-моддаси 3-бандига биноан айнан Президентга давлат ҳокимиятининг барча тармоқларининг мувофиқлаштирилган ишлари юклатилган.

Ижро этувчи ҳокимиятининг тўхтатиши сифатида президент ҳокимияти муддати, Парламент томонидан ҳукуматга импичмент, ишончсизлик вотуми, ижро этувчи мансабдор шахсларнинг қонунчилик тузилмаларига сайланишлари, тижорат фаолияти билан шуғулланишининг тақиқланиши ҳисобланади.

Суд ҳокимияти учун Конституция ва процессуал қонун ҳужжатларида белгиланган чекловчи воситалар қўйидаги тамойиллардан иборат: айбсизлик презумпцияси, ҳимоя ҳуқуқи, фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги, ошкоралик ва тортишув ишлари, судьяларнинг рад этилиши ва бошқалар.

Дунёнинг кўплаб мамлакатларида импичмент¹ мавжуд ва қўйидаги шахсларга нисбатан қўлланилиши мумкин:

- Президент;
- премьер министр;
- губернатор;

¹ Импичмент — юқори лавозимли мансабдор шахсларни ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарликка тортишнинг ҳуқуқий тартибидир. Дунёнинг кўплаб мамлакатларида импичмент мавжуд.

- министр;
- департамент раҳбарлари ва ҳокимиятнинг ижро этувчи бошқа вакиллари. Қонунчиликда импичмент АҚШ Конституциясида 1878 йилда белгиланган.

Президентга нисбатан импичмент, уни парламент томонидан ишончсизлик овозини бериш орқали ҳокимиятдан четлатишни англатади. Ва келажакда Президент оддий фуқаро сифатида жавобгарликка тортилади.

АҚШ тарихи давомида учта президентга импичмент эълон қилинган. Бу 1868 йилда Эндрю Жонсон (ҳарбий котибнинг ноқонуний истеъфоси тўғрисидаги иш). 1998—1999 йилларда Билл Клинтон (ёлғон гувоҳлик ваadolатга тўсқинлик қилиш ҳақидаги иш). Доналд Трамп 2019—2020 йилларда (ваколатни суиистеъмол қилиш ваadolатга тўсқинлик қилиш ҳақида иш). Учала ҳолатда ҳам президентлар оқланиб, ўз лавозимларини сақлаб қолишиган.

2016 йил августида Бразилия парламенти президент Дилма Руссефга молиявий фирибгарлиқдаги айловлар бўйича импичмент эълон қилинди.

2016 йилда Жанубий Корея парламенти президент Пак Кин Хэга коррупция ҳуқуқбузарликларини содир этганликда айбланиб билан импичмент эълон қилди.

Конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларнинг кафолатлари ва чекланишлари

Асосий ҳуқуқ ва эркинликларнинг кафолати — бу уларнинг амалга оширилишини таъминлайдиган шартлар ва воситалардир. Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини давлат томонидан кафолатлаш фақат демократик ҳуқуқий давлат шароитида амалга оширилади. Ҳуқуқ ва эркинликларни Конституцияга мувофиқ тан олиш тамойили инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини давлат томонидан таъминлашнинг муҳим шартиdir.

Ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилиш — бу инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини қонуний ва ташкилий усуллар ва воситалар билан бузилишининг олдини олиш ёки бузилганларни тиклашдир. Ҳуқуқ ва эркинликларнинг энг муҳим ҳуқуқий кафолати — бу ҳар кимга кафолатланган суд ҳимоясидир.

ҚР фуқаролари шахсан мурожаат қилиш, шунингдек, давлат органларига ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларига якка тартибда ва жамоавий мурожаатларни юбориш ҳуқуқига эгадирлар. Мурожаатларнинг шаклларидан бири бу фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилиши билан боғлиқ ариза ва шикоятлариdir.

Қозогистонда ҳар кимга малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи кафолатланган. Қонунда назарда тутилган ҳолларда юридик ёрдам бепул тақдим этилади.

Хуқуқий давлатда инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига чекловлар мавжуд. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини мутлақ деб ҳисоблаш мумкин эмас: инсон жамиятда яшайди ва ижтимоий муносабатлар тизимида ҳаракат қилади. ҚР Конституциясида бундай чекловлар қатъий белгиланган ҳолларда мумкин ва биринчи навбатда мамлакат конституцион тузумининг асосларини ҳимоя қилиш учун жорий этилишини назарда тутади. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ахлоқ ва соғлиқни сақлаш манфаатларида чекланган, шунинг учун, масалан, ирқий ёки миллий адоватни қўзғатишга қаратилган қарашларни тарқатиш тақиқланади. Конунда фуқароларнинг соғлиғига жиддий хавф туғилса, ҳуқуқ ва эркинликларга, масалан, мамлакатнинг муайян ҳудудларига кириш ёки яшаш жойларига маҳсус чекловлар ўрнатилиши мумкин.

Конун, хусусан, одамларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини бошқа шахсларнинг тажовузларидан ҳимоя қилади, инсон томонидан унинг ҳуқуқларидан фойдаланиш ва уларни суистеъмол қилиш ўртасида аниқ чизик ўрнатади.

Ҳуқуқ ва эркинликлар миллий мудофаа ва давлат хавфсизлиги манфаатларида чекланган. Давлат мудофааси ва хавфсизлиги манфаатларига заар етказиши мумкин бўлган маълумотларни тарқатиш тақиқланади. Конун давлат сирларини биладиган айrim тоифадаги одамлар учун давлат хавфсизлигини таъминлаш мақсадида чет элга чиқиш ҳуқуқини чеклашни кўзда тутади.

Фуқароларнинг муайян ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш мамлакатда фавқулодда ҳолат жорий қилиниши билан ҳам мумкин.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Хуқуқий давлат вужудга келишининг тарихий шарт-шароитлари.
2. Хуқуқий давлат қандай тамойилларга асосланади?
3. Импичмент нима? Импичмент эълон қилиш қандай ҳолатларда қўлланилади?
Импичментга мисоллар келтиринг.
4. Хуқуқий давлатда қандай ҳуқуқ ва эркинликларни чеклаш мавжуд?

15-§. ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТНИНГ ТАМОЙИЛЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРИШДАГИ ТАРИХИЙ ТАЖРИБА

Қадимги ва Ўрта асрлар мутаффаккирлари ҳуқуқий давлат ҳақида.

Ҳуқуқий давлат назариясининг шаклланиши асрлар қаърига бориб тақалади. Антик давр мутаффаккирлари (Сукрот, Афлотун, Аристотель, Цицерон ва бошқалар) ҳуқуқ ва давлат ҳокимияти ўртасидаги ўзаро боғлиқликни тадқиқ қилишган. Уларнинг фикрича, фуқаролар учун ҳам, давлат учун ҳам қонун мажбурий бўлган одамлар жамоаси энг оқилона ва адолатли шаклдир.

Афлотун ёзган эди: “Мен қонун кучга эга бўлмаган ва бошқа бирорнинг ҳукми остида бўлган давлатнинг ҳалокати яқинлигини кўрмоқдаман. Қонун ҳокимлар устидан ҳукмрон бўлган ва улар унинг қуллари бўлган жойда мен давлатнинг қутқарилишини ва худоларнинг давлатларга берадиган баракаларини кўраман.”

Аристотель қонун ва давлат бир-бирисиз мавжуд бўлолмайди, деб ҳисоблайди. Ҳуқуқ жамият ҳаётини тартибга солувчи, унга барқарорлик берадиган нормалардан иборат. Давлат адолатни таъминлаш учун мажбурий кучдир. Қонун ва давлатнинг мақсади умумий манфаатлардир.

Аристотелнинг ҳикмати маълум: “Қонун устувор бўлмаган жойда, давлат бошқарувининг ҳар қандай шаклига ўрин бўлмайди”.

Қадимги Рим нотифи, сиёсий арбоб ва файласуф **Цицероннинг** дунёқараши катта машҳурликка эриши. У давлатни “умумий ҳуқуқий тартиб”, қонунни эса фуқаролик жамиятининг “боғловчи бўғини” сифатида белгилайди. Мутафаккирнинг фикрига кўра, ҳуқуқ кучдан юкори бўлиши керак. “Очкўзликдан бошқа жирканч иллатлар йўқ, айниқса, давлатнинг бошида турган биринчи фуқаролар ва одамлар томонидан содир этилса. Давлатни манфаат манбаига айлантириш нафақат уятли, балки жиноят ва гуноҳдир», — деган эди Цицерон.

Шарқнинг буюк ўрта аср мутафаккири **ал-Форобийнинг** асарларида ҳуқуқий давлат ғоялари тақдим этилди. Ал-Форобий шаҳар-давлатларнинг икки асосий навини — “жоҳил” ва “саховатли” ни ажратиб кўрсатди. Фақатгина иккинчисида, ҳукмдорлар шаҳар манфаати ва унинг аҳолиси баҳтлари ҳақида қайғурадилар.

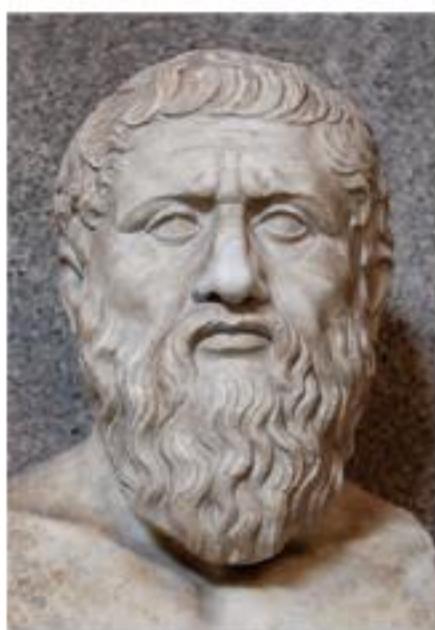
Янги давр мутафаккирлари ҳуқуқий давлат тўғрисида. XVII асрнинг инглиз мутафаккири **Д.Локк** буржуа тузуми даврида ҳуқуқий давлат ғояларининг мумтоз ифодачиси ҳисобланади. Д. Локк ҳуқуқий қонун тушунчасини аниқлади. Одамлар эркинлигини сақлаш ва кенгайтириш ҳокимиятни суистеъмол қилишнинг кафолати сифатида ҳокимиятнинг бўлинишини айтади. Бундан ташқари, у шахснинг эркинлигини, агар қонун буни тақиқламаса ва “бошқа

Бугун дарсда:

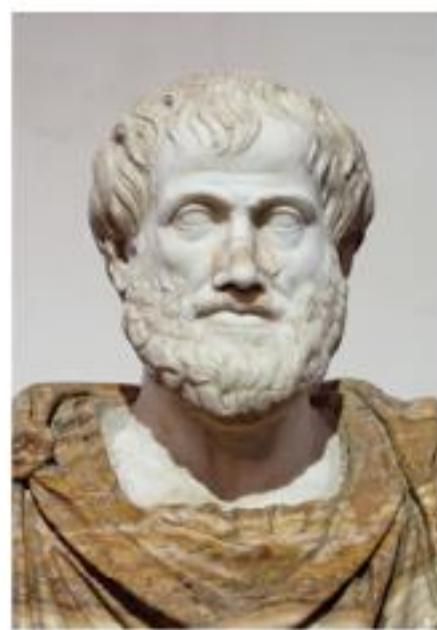
- Машҳур мутафаккирларнинг ҳуқуқий давлат ҳақидаги ғояларини, шунингдек, ҳуқуқий давлат тамойилларини амалга оширишнинг тарихий тажрибасини кўриб чиқамиз.
- Ҳуқуқий давлатни шакллантириш усулларини таҳлил қиласиз.
- Ҳозирги дунёда Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг маъноси ва аҳамиятини аниқлаймиз.

Калит сўзлар:

Буюк мутафаккирлар ҳуқуқий давлат тўғрисида, Инсон ҳуқуқларининг умумий декларацияси, Қозоғистон Республикасининг Конституцияси

Платон
(б.з.б. 428/427 –
348/347 йиллар)

Аристотель
(б.з.б. 348 –
322 йиллар)

Цицерон
(б. з. б. 106 – 43
йиллар)

шахснинг доимий бўлмаган, номаълум ва ноаниқ мустабид иродасига” қарам бўлмайдиган бўлса, унинг хошишларига эргашиш эркинлиги сифатида тавсифлади.

Хокимиятни тармоқларга бўлиш назариясининг асосчиси XVIII аср француз ҳуқуқшуноси **Ш.Монтескье** ҳисобланади. Унинг фикрича, айнан ҳокимиятнинг бўлиниши зўравонликни тўхтатади ва ҳақиқий эркинликни таъминлайди. Ҳуқуқий давлатнинг ўрнатилишини Монтескье фуқаролик жамиятидаги сиёсий эркинликка боғлайди.

Ҳуқуқий давлат назариясининг асосини немис файласуфлари **И. Кант** ва **Ф. Гегель** берган. Кантнинг аниқлаши бўйича, давлат ҳуқуқий қонунларга бўйсунадиган кўплаб одамларнинг бирлашмасидир. Ҳуқуқий давлатда марказий ўринни инсон, шахс эгаллайди. И. Кантнинг ҳуқуқий давлат концепцияси қўйидаги тезислардан иборат эди: ахлоқий ва ҳуқуқий қонунларнинг манбаи бу одамларнинг амалий онги ёки иродаси ҳисобланади; агар инсон ўзининг бутун инсоният олдидаги жавобгарлигини англаса, ахлоқий шахсга айланади.

Г. Гегель таъкидлайди: ҳуқуқ — бу ҳақиқий эркинлик, давлат бу эркинликни таъминловчи институт. Гегелнинг давлатга қарашларининг аҳамияти шундаки, ундаги мажбурлаш, зўравонлик вазифаси унчалик муҳим роль ўйнамайди, асосийси — бу давлат фаолиятининг аниқ ижтимоий ва ҳуқуқий йўналганилиги, унинг чуқур ахлоқий мазмуни, жамият ва шахс учун фойдалилигидир.

Ҳуқуқий давлатнинг асосини даҳлсиз, ажратиб бўлмайдиган ҳуқуқларга эга муҳтор шахс ғояси ташкил қиласиди. Ҳуқуқий давлат учун давлат

Абу Наср
ал-Форобий
870 – 950 йиллар

Дж. Локк
(1632 — 1704
йиллар)

Ш. Л. Монтескье
(1689 — 1755
йиллар)

И. Кант
(1724 — 1804
йиллар)

хокимиятининг чекланиши унинг ҳуқуқлари ва қонунларининг үйғулиги билан тавсифланади.

Хуқуқий давлат тамойилларини амалга оширишдаги тарихий тажриба. Илк бор хуқуқий давлат тамойилларини, хусусан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг устуорлиги, муаллифи Америка маърифатпарвари Т.Жефферсон бўлган. Мустақиллик Декларацияси (1776) киритилди. Сўнгра улар АҚШ Конституцияси (1787) киритилди ва Франциядаги (1789) Инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари декларациясида қайтадан эълон қилинди.

1787 йилда ҳозирги кунгача амалда бўлган АҚШ Конституцияси қабул қилинди. Бу замонавий тушунчада дунёдаги биринчи конституция ҳисобланади. У VIIIта моддадан иборат бўлиб, Конституция амал қилган даврда XXVII та тузатиш киритилди.

АҚШ Конституцияси асосида ҳокимиятни қонун чиқарувчи (Конгресс), ижро этувчи (Президент) ва суд (Олий судлар ва қуий судлар) тармоқларига ажратиш тамойили ётади. АҚШ штатларига қонунчилик соҳасида кенг ҳуқуқлар берилган.

АҚШ Конституциясининг (“Ҳуқуқлар ҳақида қонун лойиҳаси”) дастлабки ўнта тузатиши 1791 йилда қабул қилинди. У фуқароларга сўз, йиғилиш ва динни танлаш эркинлигини, шахсий ва турар жой даҳлсизлигини берди. АҚШда ҳуқуқий давлатнинг ўрнатилишида қулликнинг бекор қилиниши мухим қадам бўлди. 1865 йилда Конституцияга

Ф. Гегель
(1770—1831
йиллар)

Т. Жефферсон
(1743—1826
йиллар)

Г. Ч. Кристи. Америка Құшма Штатлари Конституциясининг имзоланиши саңнаси

XIII тузатиши кириллди: “Құшма Штатларда... қуллик ҳам, мажбурий хизмат қилиш ҳам мавжуд бўлмаслиги керак...”

ХХ асрда ҳуқуқий давлат ҳақидаги ғоялар БМТ томонидан 1948 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари умумжахон декларациясида мустаҳкамланган.

Унда давлатларниң асосий фуқаролик ҳуқуқларини ҳурмат қилиш мажбуриятлари белгиланган. Декларация инсоннинг ирқи, жинси, тили, дини ва келиб чиқишидан қатъи назар ҳаётга, эркинликка ва шахсий даҳлсизликка, қонун олдида тенгликка, фуқаролик, шахсий ҳаёт сири, турар жой ва ёзишмаларниң даҳлсизлиги, эътиқод эркинлиги ва уни матбуотда ва тинч намойишларда ифода қилиши, фикр ва дин эркинлиги, муносиб иш ҳақи билан ишлаш, касаба уюшмаларини ташкил этиш, дам олиш, таълим ҳуқуқига эгалигини эълон қилди. Судда айборлиги исботланмагунча, одам бегуноҳ деб ҳисобланиши керак. У яширин овоз беришда қатнашиш орқали ҳокимиятни шакллантиришда bemalol қатнашиши мумкин. Декларация маҳбусларга қийноқ ва шафқатсиз муносабатда бўлиш ва асоссиз айбловларсиз ҳибсга олишларни тақиқлайди.

Қозогистон Республикаси Конституциясида қабул қилинган 1995 йил 30 августда бўлиб ўтган республика референдумида мамлакатимиз үзини ҳуқуқий давлат сифатида намоён этиши мустаҳкамланди. ҚРда инсон, унинг ҳаёти, ҳуқуқлари ва эркинликлари энг юқори қадриятлар ҳисобланади. Республикада давлат ҳокимияти яхлит бўлиб, уларнинг

қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд тармоқларига бўлиниши ва улар ўртасидаги тўхтатиш ва қарама-қаршилик тизимидан фойдаланган ҳолда ўзаро тъсир ўtkазиш (ҚР Конституциясининг З-моддаси) Конституция ва қонунлар асосида амалга оширилади.

Шундай қилиб, ҳуқуқий давлатда ҳокимият қонунга хизмат қилишда куч сифатида қаралади, унинг асосий вазифаси қонунларни амалга ошириш ва шунга мос равиша уларда ифодаланган жамоат манфаатларидир.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

- Қозогистон Республикасида ҳуқуқий давлат тамоиллари қандай амалга оширилади?
- 1948 йилдаги Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг асосий мазмунини очиб беринг.
- Жадвални тўлдиринг.

Мутафаккирлар ҳуқуқий давлат ҳақида

Мутафаккирлар	Ҳуқуқий давлат ҳақидаги ғоялар
Афлотун	
Аристотель	
Цицерон	
ал-Форобий	
Ж. Локк	
Ш. Монтескье	
Г. Гегель	
И. Кант	

16—17-§. ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ТУШУНЧАСИ ВА УМУМИЙ ТАВСИФИ

Фуқаролик жамияти тушунчаси. Фуқаролик жамияти ғоялари қадимги давлатлар Юнонистон ва Римда пайдо бўлган. Биринчи марта “фуқаролик жамияти” тушунчасининг маъноси *Аристотелда* учрайди: “давлатнинг нима эканлигини аниқлашдан аввал, фуқаро ҳақидаги тушунчани аниқлаштириб олиш керак, зеро, давлат фуқаро ва фуқаролик жамиятининг йиғиндисидир”. Қадимги онгда фуқаролик жамияти ва давлат бўлинмаган ва бир-бирига қарама-қарши қўйилмаган, чунки ҳар бир эркин фуқаро барча сиёсий қарорларни муҳокама қилиш ва амалга оширишда тўла ва мустақил иштирок этган.

Эсда сақланғ

Бугун дарсда:

- “Фуқаролик жамияти” түшунчасини ва унинг шаклланиш жараёнини таҳлил қиласиз.
- Фуқаролик жамияти ривожланишининг замонавий жараёнини тавсифлаймиз.
- фуқаролик жамиятида фаолият юритаётган ташкилотларнинг турларини ва ахамиятини аниклаймиз.

Фуқаролик жамияти деб нодавлат жамоат бирлашмалари тизими ва институтларга айтишади. Ушбу тизим орқали инсон ўз фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш, шунингдек, ўзларининг турли әхтиёжлари ва манфаатларини билдириш ҳамда уларни давлат ҳокимиятига хабар етказиш имконига эга бўлади.

Фуқаролик жамиятини замонавий маънода шакллантиришнинг асоси Янги даврда (XVII асрдан бошлаб) Европа жамиятидаги ҳаётнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий соҳаларида рўй берган туб ўзгаришлар эди. Фуқаролик жамияти муаммоларининг ривожланишига Т. Гоббс, Ж.Локк, С.Монтескье катта ҳисса қўшдилар.

Вакиллик демократияси институтлари сиёсий соҳада ривожланиб, парламентлар яратилди. Давлатларда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тан олинган ҳуқуқий тизимлар шаклланди. Шундай қилиб, давлат фаолияти ҳуқуқий характерга эга бўлган жамият институтига айланди, Нафақат давлат, балки муниципал ва мулкчиликнинг хусусий шакллари ҳам тан олинган ва ривожланган, юқори турмуш даражаси билан, умумий ва ҳуқуқий юқори маданият даражаси билан ажралиб турадиган ўрта синф шаклланди.

Фуқаролик жамиятининг белгилари:

Ривожланган хусусий мулк институти

Ривожланган ўзини ўзи бошқариш тизими

Сайланган давлат органлари

Плюрализмнинг юқори даражаси

Мустақил ОАВ

Шахснинг ҳуқуқ ва эркинлигига ҳақиқатда риоя қилиш

“Фуқаролик жамият” ўз түшунчасининг якуний шаклини XIX асрда немис файласуфи Г. Гегелнинг асарларидаги замонавий талқинида топди. У фуқаролик жамияти ва давлатни мустақил институтлар сифатида кўрди. Гегелнинг фикрига кўра, давлат фуқароларнинг умумий хошиш-368

иродасини ифода этади, фуқаролик жамияти эса шахсларнинг алоҳида, шахсий манфаатларини амалга ошириш соҳаси сифатида намоён бўлади. Унинг асосий хулосаси қўйидагича эди: агар давлат қонунийликни саклаш учун фуқаролик жамияти чегараларига бостириб кирса ёки суд ҳокимиятининг фаолиятига аралашса, у фуқаролик жамиятига қарши бўлиб кўринади.

Ф. Гегелнинг фикрига кўра, фуқаролик жамияти жамият ривожининг натижасидир ва оиладан давлатга борадиган босқичда хусусий шахсларнинг тўпламини, улар орасидаги алоқани қамраб олади.

К. Маркснинг фикрига кўра, фуқаролик жамияти жамиятнинг унга боғлиқ бўлган моддий ҳаётини ўзида мужассам этган нарса. Шундай қилиб, энг муҳим таркибий қисм фуқаролик жамияти — шахс, унинг ҳуқуқлари ва эркинликлари тушунчасидан чиқарилади.

XX аср давомида фуқаролик жамияти тушунчаси кўплаб тадқиқотчиларнинг диққат марказига айланди. Фуқаролик жамияти ва унинг давлат ҳокимияти билан муносабатларини ўрганишнинг долзарблиги оддий фуқаролар ва уларнинг ихтиёрий бирлашмаларининг инсоният жамиятининг барча соҳаларида: иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий жиҳатдан ўсиши билан боғлиқ эди.

Эътибор беринг!

Уч асосий тушунчани ажратиб кўрсатиш мумкин: либерал-демократик, социал-демократик ва вазифаларни бўлиш концепцияси.

Фуқаролик жамиятининг асосий концепцияси жадвали

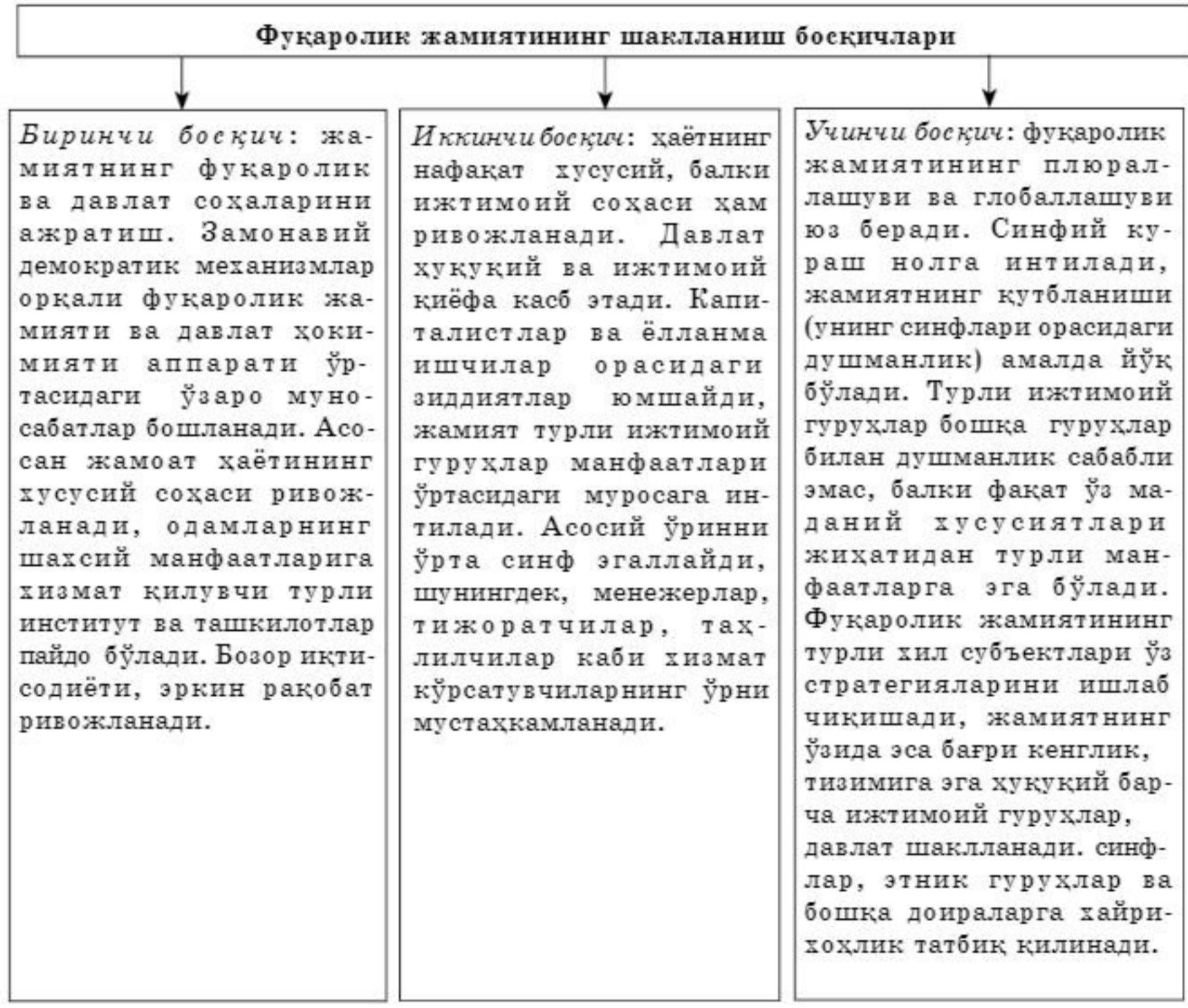
Либерал— демократик концепция	Социал-демократик концепция	Вазифаларни тақсимлаш Концепцияси
Энг юкори қадрият — бу шахснинг эркинлиги. Давлат шахсни ҳимоя қилишни амалга оширади.	Ҳокимият фуқаролик жамияти сиёсатининг асоси эканлигини тан олади.	Давлат ва фуқаролик жамияти турли максадларни кўзлайди. Шунинг учун улар бир-бирларини тақрорламасликлари керак.
Фуқаролик жамияти, ўз навбатида, давлат томонидан мумкин бўлган чеклашлар ва ҳуқуқбузарликлар учун ҳукуматни назорат қиласиди.	Давлат уларнинг демократиясини кафолатлаш учун фуқаролик институтларининг ишланиши таъминлашда иштирок этиши керак.	Жамоат бирлашмалари фуқароларнинг ёки уларнинг манфаатларини тақдим этадиган ва ифода этадиган ижтимоий гурухларнинг муаммоларини ҳал қилишлари шарт. Давлат органлари умуман жамият манфаатларини ифода этадилар ва ҳимоя қиласидилар.

Калит сўзлар:

фуқаролик жамияти, жамоатчилик ҳаракати нодавлат ташкилотлар,

Фуқаролик жамиятининг шаклланиши ихтиёрий равища ташкил этиладиган нодавлат жамоат тузилмалари яратилишидан бошланади. Буларга ҳәётнинг турли соҳаларида яратилган жамиятлар, уюшмалар, ташкилотлар, ассоциациялар, бирлашмалар, марказлар, клублар ва фондлар киради. Бу барча ташкилотлар ҳар хил, ҳам ўзаро, ҳам давлат тузилмалари билан - иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маънавий ёки диний муносабатларда намоён бўлади. Ушбу уюшмалар ва муносабатларнинг барчаси биргаликда фуқаролик жамиятини ташкил қиласи. Фуқаролик жамиятини ташкил этувчи барча ташкилотларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар давлат томонидан эмас, балки фуқаролар томонидан яратилган ва давлатдан мустақил ҳолда, мавжуд қонунлар доирасида мавжуддир.

Фуқаролик жамияти ўзининг шаклланишида бир неча босқичдан ўтади.

Масалан АҚШдаги фуқаролик жамиятида бир ярим миллионга яқин жамоат ташкилотлари мавжуд. Улар бир-бiri билан ўзаро алоқада бўлиб, Америка халқининг бирлиги ва бирдамлигини тарбиялайди,

болаларнинг йўллардаги хавфсизлиги, жиноятчилик даражасини пасайтириш, мактаблар фаолиятини яхшилаш, соғлиқни сақлаш соҳасидаги ислоҳотларни ва иммиграция қонунчилигини ислоҳ қилиш каби муаммоларни ҳал қиласи.

Мамлакатда кўплаб хайрия ташкилотлари, касаба уюшмалари, тадбиркорлар уюшмалари, сиёсий партиялар ва ташкилотлар мавжуд. Жамоат ташкилотлари маблағ йиғиш ҳисобига ўз бюджетларини шакллантирадилар.

Фуқаролик жамиятининг муваффақиятли ишлаши учун унинг мавжуд бўлиш ҳуқуқининг конституциявий кафолатлари ва тегишли қонунлари мавжуд. Фуқаролик жамияти шакллантириш учун қўйидаги шарт-шароитлар бўлиши зарур:

- мамлакатда турли мулкчилик шаклларининг мавжудлигини ва ривожланишини ва унинг ҳар қайсисида жамиятининг ҳар бир аъзоси иштироқини қонун билан мустаҳкамлаш.
- жамиятда ривожланган ва турли хил ижтимоий тузилишнинг мавжудлиги;
- мамлакатда ривожланган демократия жамиятининг барча ижтимоий тузилмалар ўртасидаги муносабатларни ташкил қилиш ва тартибга солишининг асосий усули сифатида мавжудлиги;
- шахснинг ижтимоий, интеллектуал ва психологик ривожланишининг юқори даражаси, унинг ички эркинлиги ва тўлиқ мустақилликка қобилиятлилиги.

Охиргисига фуқаролик, ҳуқуқий ва сиёсий маданиятни шакллантиришнинг узоқ давом этган жараёни натижасида эришилди.

Фуқаролик жамиятининг фаол ҳаётининг асосий шартлари: ижтимоий эркинлик, демократик давлат бошқаруви, сиёсий фаолият ва сиёсий мунозараларнинг ижтимоий соҳаси мавжудлиги, фуқароларнинг ошкоралиги ва юқори хабардорлиги ҳисобланади. Унинг асосини ижтимоий ташкилотлар ва оммавий ҳаракатлар ташкил этади, улар орқали жамият ва давлатнинг ўзаро таъсири амалга оширилади.

Эсда сақланг

Замонавий маънода, фуқаролик жамияти - бу ўз мақсадлари, бирлашмалари, шунингдек шу асосда ривожланаётган сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний ва бошқа маънавий- маданий ва иқтисодий алоқаларни амалга оширувчи мустақил шахслар тўплами.

“Фуқаролик жамияти” ва “давлат” тоифалари бир-бирини тўлдиради ва бир-бирига боғлиқдир. Етук фуқаролик жамиятисиз ҳуқуқий демократик давлатни яратиш мумкин эмас, айнан онгли эркин фуқароларгина инсоният жамиятининг энг оқилона шаклларини яратишга қодир бўлади. Фуқаролик жамияти мавжуд бўлиб, давлат билан қарама-қарши бўлган бирликда ишлайди. Демак, демократик

сиёсий режим остида у давлат билан ўзаро муносабатда бўлади ва антидемократик режим остида у давлатга нисбатан пассив ёки фаол қаршилик кўрсатади.

Хозирги кунда фуқаролик жамиятининг асоси сифатида шахс ўзининг ҳуқук ва эркинликлари ҳамда уларни амалга ошириш кафолатлари билан намоён бўлмоқда.

Замонавий ривожланган мамлакатларда фуқаролик жамиятининг асосини юқори турмуш даражаси, даромадлари, шунингдек, умумий ва ҳуқуқий маданияти, умумий ва ҳуқуқий онгининг юқори даражаси бўлган ўрта синф (жами аҳолининг 70 фоизигача) ташкил этади.

Замонавий фуқаролик жамияти ўз ичига олади:

- давлат ривожланиши натижасида шаклланган одамларнинг ўзини ўзи бошқаришнинг бирламчи жамоалари: оила, мактаб, жамоат, диний, этник, ижодий ва бошқа ташкилотлар, соғлиқни сақлаш муассасалари, шунингдек, мулк, умуман жамият ҳаётини таъминлаш тизимлари, ва қисман алоҳида шахс;
- эркин меҳнат, шахсий ҳаёт, тадбиркорлик соҳаси ва шу асосда шаклланадиган сиёсий, иқтисодий, маънавий, ҳуқуқий ҳамда бошқа алоқалар ва муносабатлар;
- одамларнинг хулқ-авторини тартибга солувчи ижтимоий нормалар (ахлоқ меъёрлари, одоб-ахлоқ, урф-одатлар, анъаналар);
- маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг қонун билан қўриқланадиган мустақил тизими.

Дунё тараққиётининг ҳозирги босқичи кучли давлат ва самарали фаолият кўрсатадиган, уни мувозанатлаштирадиган ва тўлдирадиган фуқаролик жамияти билан уйғунлаштиришни афзал кўради, бу сиёсий тизимнинг муваффақиятли ишлаши учун зарур шартdir. Агар давлат ўз вазифаларини бажаришдан муддатидан олдин воз кечса, бу унинг заифлигини исботлайди. Ҳаддан ташқари мустақиллик ва жамият устидан давлат назоратининг йўқлиги жамиятнинг заифлигидан далолат беради.

Ташкилий	Тарбиявий	Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш
1	2	3
фуқаролик ташаббусларини қўллаб-куватлаш, ривожлантириш ва рағбатлантириш; одамларнинг касаба уюшмаларига, бирлашмаларига ихтиёрий равишда кўшилиши учун шароит яратишка иштирок этиш, бунда манфаатлар	жамиятда умуминсоний инсоний меъёрлар, қадриятлар ва ахлоқий тамойилларни қабул қилиш; ижтимоий хизматлар кўрсатиш	фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ва аҳолининг турли гуруҳлари манфаатларини амалга оширишга ёрдам бериш; инсоннинг мустақил ҳаётини таъминлайдиган самарали меҳнат учун шароит яратишка иштирок этиш;

1	2	3
ва маълум мақсадларга эришишда яқинлашиши асос бўлади; умумдавлат ва маҳаллий муаммоларни ҳал қилишда фуқаролар иштирокини таъминлаш		ижтимоий ва меҳнат муносабатларини тартибга солиш бўйича энг муҳим ижтимоий вазифаларни амалга оширадиган касаба уюшмалари фаолиятини қўллаб-қувватлаш; сўз эркинлигини қўллаб-қувватлаш, ОАВ мустакиллигини мустаҳкамлаш ва ахборот маконининг очиқлигини таъминлаш

Жамият факат демократик ривожланишнинг муайян босқичида фуқароликка айланади ва мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий ривожланиши, ҳалқнинг фаровонлиги, маданияти ва ўз-ўзини англашининг ўсиб бориши билан шаклланади. Фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва мамлакатда демократиянинг ривожланиши бир-бири билан чамбарчас боғлиқ: фуқаролик жамияти қанчалик ривожланган бўлса, давлат шунчалик демократик бўлади.

Демократияда фуқаролик жамияти институтлари ва давлат турли хил, аммо ўзаро боғлиқ бўлган умумий вазифани бажаради. Ҳукумат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги муносабатлар оммавий келишув асосида қурилади ва ўзаро таъсир муросага эришишга қаратилган. Демократик давлат фуқаролари шахсий эркинлик ҳуқуқига эгадирлар, аммо шу билан бирга улар бошқа давлат институтлари билан биргаликда келажакни қуриш учун жавобгардирлар.

Эътибор беринг!

Фуқаролик жамияти юқори даражага факат демократик сиёсий тизимда эришади, бу ерда давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги муносабатлар жамоат шартномаси асосида қурилади.

Фуқаролик жамиядидаги демократик процедуралар давлат фаолияти сифатини ва жамоат манфаатларида ҳокимиятнинг таъсир қилиш механизмларини баҳолаш учун оммавий қонунларга асосланади.

Фуқаролик жамияти институтларига сиёсий партиялар, маҳаллий жамоалар, касаба уюшмалари, диний бирлашмалар, ижодий, ижтимоий ва илмий уюшмалар ва бирлашмалар, оммавий ахборот воситалари, шунингдек, ижтимоий фойдали масалаларни ҳал қилиш учун турли фаолиятни амалга оширувчи, жамиятга хизматларининг кенг мажмуини тақдим зтвучи нодавлат ташкилотлар, нодавлат жамғармалар, нотижорат ташкилотлар, юридик шахсларнинг

бирлашмалари (ассоциациялари), бошқа ташкилотлар ва ташаббускор гурухлар күринишидаги ташкилотлар киради.

Фуқаролик жамиятининг тузилиши

Оила

Жамоат ташкилотлари ва институтлар

Диний уюшмалар

Мустақил ОАВ

Сиёсий партиялар ва ҳаракатлар

Эътибор беринг!

Қозоғистон Республикаси фуқаролик жамияти ривожланиши масалалари билан Ахборот ва ижтимоий ривожланиш министрлери шуғулланади. 2018 йилда республикада 229 жамоат кенгашлари иш олиб борган, улар барча даражаларда жамият манфаатларини ифода этувчи ҳокимият билан ўзаро ҳамкорлик қилишган. Давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги мулоқотни кучайтириш мақсадида **НДТ¹ билан ўзаро ҳамкорлик бўйича мувофиқлаштирувчи кенгаш тузилган**. 2018 йил ноябрда Фуқаролик форуми ўтказилди, мунтазам равишда давлат органлари раҳбарлари билан НДТ ўртасида учрашувлар ташкил этилади, давлат органлари қошида нотижорат ташкилотлар билан ҳамкорлик бўйича вакилликлар инти тути иш олиб боради.

Эсда сақланг

Фуқаролик жамияти мустақил равишда ташкиллаштирилган ва ривожланаётган тизим бўлиб, у давлат томонидан қўллаб-қувватланади ёки аксинча, қонун асосида ишлайдиган нодавлат сиёсий тузилмалар томонидан амалга оширилади.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Қуйидаги тушунчалар ўртасидаги фарқ нимада: жамият ва фуқаролик жамияти? Ҳар қандай жамият фуқаролик бўла оладими?
2. Фуқаролик жамияти шаклланиши учун қандай шарт-шароитлар зарур?
3. Ҳукуқий давлат ва фуқаролик жамияти бир-бири билан ўзаро қандай боғлиқ?

¹ Қозоғистонда 20 мингдан ортиқ НДТ рўйхатга олинган.

18—19-§. ДАВЛАТЛАРНИНГ СИЁСИЙ-ХУҚУҚИЙ ТИЗИМИ РИВОЖЛАНИШИННИГ ЗАМОНАВИЙ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Давлатларнинг сиёсий ва ҳуқуқий тизими тушунчаси. Ҳар қандай тизим ўзаро боғлиқ бўлган маълум элементлардан иборат. Бу элементлар маълум бир яхлитликни, бирликни ташкил қиласди ва аниқ мақсадга бўйсунади. **Сиёсий-ҳуқуқий тизим давлат органларидан, жамоат ташкилотлари, сиёсий партиялардан ташкил топади.** Шу билан бирга, ушбу институтларнинг умумий мақсади бор — сиёсатда ва ҳуқуқий нормаларда ўз хоҳиш-иродасини амалга ошириш.

Биз “ҳокимият” тушунчасига мурожаат қиласми. У сиёсий институтлар, сиёсатнинг ўзи ва давлатни тушуниш учун калит беради. Жуда кенг маънода ҳокимият — бу ўз хоҳиш-иродасини амалга ошириш ва ҳал қилувчи таъсир кўрсатиш қобилияти ва имконияти, одамларнинг фаолияти, хатти — ҳаракатига маълум бир восита — обрў-эътибор, қонун, зўравонлик ёрдамида аниқ таъсир ўтказиш. Ушбу жиҳатдан, ҳокимият иқтисодий, сиёсий, давлат, оиласиб ва яна бошқача бўлади.

Бундай ёндашув, шунингдек, ўзаро боғлиқ бўлган, лекин бир-бирини такрорламайдиган синф, груп ва шахсий ҳокимият ўртасидаги фарқни талаб қиласди, лекин бир бирига боғлиқ бўлмайди.

Ҳокимиятнинг энг муҳим кўриниши сиёсий кучdir. Лекин кучнинг ўзи маълум манбаларга эга. Куч манбалари бойлик, лавозим, маълумотга эгалик, билим, тажриба, маҳсус кўникмалар, ташкилот бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳокимият манбай устун, ҳукмрон, доминант иродани яратадиган ижтимоий омиллар тўпламидир. Бошқача айтганда, булар сиёсий ҳокимиятнинг иқтисодий, ижтимоий, психологик асосларидир. Ҳокимият намоён бўлишининг асосий шакллари ҳукмронлик, етакчилик, бошқарув, ташкиллаштириш, назоратни ўз ичига олади.

Ҳокимиятнинг энг муҳим кўриниши сиёсий ҳокимиятdir. **Сиёсий ҳокимият** — бу маълум синф, груп, шахснинг сиёсатда ва ҳуқуқий нормаларда ўз хоҳиш-иродасини амалга ошириш қобилиятидир. Сиёсий

- “Давлатнинг сиёсий-ҳуқуқий тизими” тушунчасини таҳлил қиласми.
- Давлатларнинг сиёсий-ҳуқуқий тизими ривожланишининг замонавий тенденцияларини аниқлаймиз.
- Фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ривожлантиришда нодавлат ташкилотларнинг ролини аниқлаймиз.
- Турли мамлакатлардаги нодавлат ташкилотларнинг фаолиятини баҳолаймиз.

Калит сўзлар:

ҳокимият, сиёсат, сиёсий-ҳуқуқий тизим, нодавлат ташкилот, ҳокимиятнинг қонунийлиги

Макс Вебер
(1864—1920)

хокимият ижтимоий ҳукмронлик, ёки етакчи роль ёки маълум гурухларнинг етакчилиги ва кўпинча ушбу фазилатларнинг турли хил комбинациялари билан тавсифланади.

Таъкидлаш керакки, “сиёсий ҳокимият” тушунчаси “давлат ҳокимияти” тушунчасидан кенгроқдир. Сиёсий ҳокимият нафақат давлат органлари томонидан, балки турли хил партиялар ва жамоат ташкилотлари фаолияти орқали амалга оширилади.

Сиёсий ҳокимият сиёсий маънода етакчилик ва ҳокимият билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, у муайян маънода ҳокимиятни амалга оширишнинг шаклидир. “Сиёсий ҳокимият” тушунчаси “қонунийлик” тушунчаси билан чамбарчас боғлиқ. “Қонунийлик” атамаси “қонунларга уйғун, қонуний, ҳаққоний, тегишли, талаб этилган, тўғри” деган маънони англатувчи лотинча “legitimus” сўзидан келиб чиққан. Легитимлик (қонунийлик) сиёсатда тан олиш, тушунтириш, асослаш деган маънони англатади. Ҳокимият қонуний ёки ноқонуний бўлади.

Давлат ҳокимияти — сиёсий ҳокимиятнинг ўзига хос ўзагидир. У маҳсус мажбурлаш аппаратларига таянади ва у ёки бу мамлакатнинг барча аҳолисида қўлланилади. Давлат барча фуқаролар учун мажбурий бўлган қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларни ишлаб чиқиша монополия ҳуқуқига эга. Давлат ҳокимияти деганда ушбу ташкилотнинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишда маълум бир ташкилот ва фаолият тушунилади.

Давлат ҳокимияти ўз мақсадларига турли йўллар билан, шу жумладан мафкуравий таъсир, ишонтириш, иқтисодий рағбатлантириш ва бошқа билвосита усуллар билан эришиши мумкин. Фақатгина у жамиятнинг барча аъзоларига нисбатан маҳсус аппарат ёрдамида мажбурлаш монополиясига эга.

Қонуний ҳокимият ўз эгаларининг бошқа шахслар учун ўзини тутиш меъёрларини белгилаш ҳуқуқини тан олишга асосланади.

Эътибор беринг!

Қонуний ҳокимият — бу маълум бир давлатнинг фуқаролари, ҳеч бўлмаганда кўпчилиги тан олган ва ишонган ҳокимият.

Шундай қилиб, қонунийлик маълум сиёсий ҳокимиятнинг қонунийлигига ишонишга асосланган. Аммо фуқароларнинг бундай ишончига турли омиллар сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун сиёсатшуносликда ҳокимият қонунийлигининг типологияси мавжуд.

Замонавий қонунийлик типологияси немис социологи, тарихчиси, иқтисодчысы ва ҳуқуқшуноси Макс Вебердан бошланади. У унинг учта турини ажратди, қонунийликнинг бу турлари энг олий ҳусусиятга эга, яъни сиёсий воқеликда соф шаклда мавжуд бўлмайди.

Қонунийликнинг уч тури

<i>Анъанавий қабул қилинмаган қонунларга, анъаналар ва урф — одатларга асосланган</i>	<i>Харизматик — ҳиссий-иҳтиёрий, маҳсус эътиқодга асосланган, лидернинг, доҳийнинг ғайритабиий фазилатлари</i>	<i>Оқилона — давлатда қабул қилинган тартиблар, қонунлар, бамаъни мулоҳазаларга асосланади</i>
---	--	--

Муайян сиёсий тизимларда ушбу уч тур улардан бирининг *устунлиги* билан ўзаро боғлиқ бўлиб, бу қонунийликни анъанавий ёки харизматик ё ақл-идрокка асосланганлик сифатида тавсифлашга имкон беради. Бошқача қилиб айтганда, ушбу тасниф ҳар бир аниқ сиёсий тизимда ҳокимият қонунийлигини таҳлил қилиш воситаси бўлиб хизмат қиласи.

Давлатларнинг сиёсий-ҳуқуқий тизими ривожланишининг ҳозирги тенденциялари. Ҳозирги кунда давлат сиёсий ва ҳуқуқий тизимининг ривожланишидаги қўйидаги тенденцияларни ажратиб кўрсатишади:

- *Тўлқинга ўхшаш ҳаракат.* Либераллаштириш давлатнинг тобора ортиб бораётган ролига алмаштирилмоқда. Замонавий давлатда башорат ва режалаштиришдан борган сари кўпроқ фойдаланилмоқда, илмий асосланган тавсиялар яратилмоқда.
- *Замонавий давлатларда демократлаштириш, ижтимоийлаштириш ва жамоалаштириш жараёнларининг ривожланиши.* Ҳаммадан кўпроқ шунчаки teng ҳуқуқлилик ҳақида эмас, балки ижтимоий тенглик ҳақида, нафақат сиёсий, балки ижтимоий демократия ҳақида гап кетяпти. Ижтимоий йўналтирилган (давлат) иқтисодиёт, ижтимоий адолат ва давлат томонидан инсоннинг муносаб ҳаёти таъминланиши талаблари юзага келди. Жамоалаштириш нафақат сиёсий партиялар, балки фуқароларнинг бошқа бирлашмалари ҳам давлат органлари фаолиятида ва унинг сиёсатини белгилашда тобора муҳим аҳамият касб этаётганлигидан далолат беради. Давлат аппарати томонидан қарорлар қабул қилишда жамоачилик элементидан тобора кўпроқ фойдаланилмоқда. Ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар, жамият, давлат, жамоа ва шахснинг ўзаро жавобгарлиги мавжуд.
- *Замонавий давлатлар учун бюрократлаштириш ва технократия каби ҳусусиятлар хос.* Ушбу жараёнлар кураш жараёнида ва шу билан бирга демократлаштириш билан биргаликда ривожланмоқда. Парламент, ҳукумат ва вазирлик остидаги турли кенгашларда сиёсатчилар эмас, кўпинча технократлар якуний

хулосаларни чиқарадилар. Улар күп ҳолларда ҳукуматнинг таркибиға киритиладилар.

- *Замонавий давлатларда унинг фаолиятининг турли нисбати үзгармоқда*, мажбурлаш элементининг нисбий салмоғи пасаймоқда, ташкилотчи- давлатнинг роли, шунингдек, ижтимоий-сиёсий арбитраж давлат сифатидаги роли ошмоқда. Замонавий давлатта жамиятдаги ижтимоий-сиёсий арбитраж роли хосдир. Бу демократик жамиятда давлатнинг тартибга солувчи ролининг моҳиятини ифодалайди.
- Давлат — факат бир иттифоқ эмас, балки турли хил манфаатларни ҳокимият ва бўйсундириш усули билан тартибга соладиган сиёсий бирлашмадир. Маълум даражада, давлат ташкилоти, ҳар қандай уюшма сингари, ихтиёрийлик элементларига эга, аммо шунга қарамай, давлат асосан мажбурият асосида қурилади. Давлат ҳудудида истиқомат қилаётган барча шахслар, хоҳлаш ёки хоҳламаслигидан қатъи назар, ушбу ташкилотнинг ҳокимиятияга бўйсунишлари, давлат қонунларига риоя қилишлари шарт. Қонунларни бузганлиги учун барча шахслар ҳуқуқий жавобгарликка тортилиши мумкин.
- Давлат, биринчидан, энг кучли табақалар, қизиқиш гурӯҳлари манфаатларини кўзлаб иш юритадиган ҳакам, иккинчидан, аҳолининг заиф, ноchor қисмларини ҳаддан ташқари маҳрумликлардан ҳимоя қиласи, учинчидан, ҳаддан ташқари ижтимоий қарама-қаршилик, анархия ва жамиятнинг қулашининг олдини олиш, маълум даражада ижтимоий бирдамликни таъминлаш мақадида бутун жамият манфаати йўлида воситачилик қиласи.
- *Замонавий давлат учун аралаш, ўтиши даври шаклларини яратиш тенденцияси тобора равшан бўлмоқда*. Президент ва парламент республикаларининг собиқ классик моделлари, федерализм, автономия аста-секин ярим президент, ярим парламент республикалари билан алмаштирилмоқда.

Нодавлат ташкилотлар (НДТ) ва уларнинг фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ривожлантиришдаги роли. Нодавлат ташкилотлар — хусусий шахслар ёки бошқа жамоат (нотижорат) томонидан давлат муассасалари иштирокисиз ташкил этилган ташкилотлардир. НДТ ўз уставига биноан ва ўз ҳисобидан ишлайди, бу маблағлар унинг аъзоларининг бадаллари ва жалб қилинган маблағлардан, хусусий ва корпоратив хайр-эҳсонлар, хусусий ва давлат грантлари, НДТ ваколати соҳасида ишлаш учун буюртмалар ва бошқалардан иборат. НДТларни яратиш ва уларнинг фаолияти ихтиёрийдир. Улар ўзини ўзи бошқариш асосида ишлайди, асосий мақсад уларнинг фаолиятидан фойда олиш эмас.

НДТ турли номлар остида фаолият күрсатиши мүмкин: уюшмалар, хайрия фондлари, фондлар, нотижорат корпорациялар, жамиятлар ва ишонч фондлари.

НДТга хос бўлган умумий белгилар:

- фойда олиш фаолиятнинг асосий мақсади эмас;
- давлат органлари таъсисчи ёки қатнашчи эмас;
- ташкилот ихтиёрий равишда ташкил этилган;
- ўзини ўзи бошқариш биргаликда белгиланган мақсад асосида амалга оширилади;
- ташкилот ҳокимиятга эришиш учун сиёсатда бевосита қатнашмайди;
- ташкилот ҳам норасмий, ҳам қонунда белгиланган асосда ишлиши мүмкин;
- ташкилот зўравонлик усулларини ишлатмайди ва тарғиб қилмайди;
- ташкилот ўз фаолиятининг таркиби ёки миқёсида миллий ёки халқаро бўлиши мүмкин.

НДТ турлари аниқланади:

- фаолият ҳудуди бўйича (халқаро, мамлакат, маҳаллий);
- мавжудликнинг ташкилий шакли (жамоат ташкилоти, жамоат фонди ва бошқалар);
- характеристига кўра мақсадли гуруҳлар, яъни жамоат ташкилотларининг асосий фаолияти йўналтирилган аҳоли гуруҳлари;
- жамоат бирлашмаси фаолияти соҳасида;
- молиялаштириш турлари бўйича: ички ва ташқи манбалар.

Дунёда энг машҳурлари айнан халқаро нодавлат ташкилотлари (ХНДТ).

Уларнинг орасида:

Халқаро ҳуқуқ ассоциацияси — 1873 йилда ташкил этилган илмий ихтисослашган ХНДТ. БМТда маслаҳатчи мақомига эга. Уюшма халқаро ҳуқуқнинг изчил ривожланишига, унинг адолатли қўлланилишига, қонунларнинг бирлаштирилишига ва қонунларнинг тўқнашувларига барҳам берилишига, халқаро тушунча ва ниятнинг мустаҳкамланишига ёрдам беришга даъват этилади.

Чегара билмас шифокорлар (ЧБШ) — бу мустақил халқаро тиббий гуманитар ташкилот, инсонпарварлик фаолияти ва қуролли можаролар қурбонларига, табиий ва техноген оғатлардан ёрдами учун 1999 йилда тинчлик соҳасида Нобель мукофотининг ғолиби. У 1971 йилда Парижда Нигерия можароси қурбонларига ёрдам бериш мақсадида ташкил этилган. У кўплаб қайноқ нуқталарда ишлайди, гиёҳвандлик ва ОИТСга

ХНДТ “Чегара билмас шифокорлар”

ХНДТ “Гринпис”

қарши кураш бўйича маърифий ва профилактика ишларини олиб боради, жамоатчиликни инқироз ҳолатлари ва уларнинг оқибатларидан хабардор қилинади.

Ҳозирда 20 та минтақавий бўлимлар мавжуд, уларнинг кўнгиллилари (3 мингдан ортиқ киши) ҳар йили 80 дан ортиқ мамлакатларда ишлайди. Ташкилотнинг бош қароргоҳи Брюсселда. Умумий штатлар 2500 дан ортиқ бирликларни ташкил этади, уларнинг асосий қисми шифокорлар ва тиббиёт ходимларидир. Ташкилот хусусий хайрия маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади, унинг маблағларининг қарийб 80 фоизи икки миллион индивидуал ҳомийлар ҳисобидан бўлади. Энг муҳим ЧБШ акцияларига киради: 1979—2004 йиллар — Афғон-Покистон чегарасида ва Афғонистоннинг ўзида; 1994 йилдан - Буюк кўллар минтақасидаги этник ва минтақавий можаролар қурбонларига ёрдам бериш; 1994 йил — Руандадаги геноцид қурбонларига ёрдам. ЧБШ фаоллиги туфайли инсонпарварлик ёрдами муаммоси халқаро сиёсатнинг энг муҳимларидан бирига айланди.

Фаолият тамойиллари:

- табиий ва техноген офатлар қурбонларига ва қуролли можаролар қурбонларига, ирқи, дини ёки сиёсий қарашларидан қатъи назар, камситишсиз ёрдам кўрсатиш;
- умумэътироф этилган тиббий этика ва инсонпарварлик ёрдамига умумэътироф этилган ҳуқуқ номидан бетарафликни сақлаш.
- ЧБШнинг кўнгиллилари ва доимий ишчилари ташкилотнинг сиёсий, диний ва иқтисодий кучлардан тўлиқ мустақиллигини таъминлашга содикдир.

Конго Демократик Республикаси: гуманитар инқирозни бартараф этиш учун шошилинч чоралар кўриш зарур

Миллий ҳукуматлардан, ЧБШ үз фаолиятини амалга оширишда түлиқ эркинликни талаб қиласы. Чегарасиз шифокорлар давлат органларига түғридан -түғри ва билвосита, жамоатчилик фикри ва ахборот компанияларини жалб қилиш орқали инсон ҳуқуқлари бузилишини ҳимоя қиласылар. Масалан, ташкилотнинг собиқ раҳбари Бернард Кушнер 1999 йилдаги Косово инқирози пайтида қочоқларга ёрдам бериш учун ўзини НАТОга аъзо давлатлар ҳукуматларидан узоклаштириб, ахборот компаниясини бошлади. Кейин ЧБШ НАТОга аъзо давлатлар ҳукуматларининг хайрияларидан ва ўзининг ҳаракатларини альянснинг ҳарбий қўмондонлиги билан мувофиқлаштиришдан бош торти. Расмийлар билан масофани босиб ўтишнинг иложи бўлмаган жойда ташкилот ўз фаолиятини тўхтатади. Унинг мустақил мавқеи учун баъзи ҳукумат амалдорлари уни вакти-вақти билан танқид қилишади ва ҳатто уни жосусликда айблашади.

Гринпис — бу халқаро нодавлат ҳуқуқни ҳимоя қилиш (табиатни қўриқлаш) ташкилоти. 1971 йилда Ванкувер шаҳрида (Канада) ташкил этилган. Унинг асосий мақсади: глобал экологик муаммоларни ҳал қилишга ХНДТ “Гринпис” эришишdir. Жамият ва ҳокимият эътиборини бу муаммоларга жалб қилиш учун ташкилот фаол иш олиб бормоқда: унинг аъзолари экологик жиноятлар содир бўлган жойга ташриф буюришга ва улар ҳақида ОАВ ни маълумот билан таъминлашга ҳаракат қилмоқдалар.

Ташкилотнинг Европа, Осиё, Африка, Америка, Австралия ва Океанияда вакиллilikларига эга. Гринпис факат тарафдорларнинг хайр-эҳсонлари эвазига мавжуд бўлиб, давлат идоралари, сиёсий партиялар ёки бизнеснинг молиявий ёрдамини қабул қилмайди. Ташкилотнинг энг муҳим фаолиятига фойдаланганда атмосферани заҳарли моддалар билан ифлослантирадиган нефть маҳсулотларини истеъмол қилишга қарши акциялар киради.

Гринпининг фаолияти илмий жамоатчиликда турли хил реакцияга сабаб бўлмоқда, чунки унинг бир қатор фаоллари генетик муҳандислик ва нанотехнология соҳасидаги тадқиқотларни бутунлай тақиқлашга чақирмоқда. Профессионал экологлар ташкилотни унинг фаолиятида илмий асосланганликнинг йўқлиги учун танқид қиласылар.

Халқаро Амнистия (ХА) — бу 1961 йилда Великобританияда ташкил топган халқаро нодавлат ҳуқуқий ҳимоя ташкилоти, Тинчлик учун Нобель мукофоти ва БМТнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги мукофоти совриндори. У БМТ, Европа Кенгаши ва ЮНЕСКОда маслаҳатчи

“Халқаро амнистия”

мақомига әга. ХА инсон ҳуқуқларини ұмоя қилишни үзининг боп вазифаси деб ҳисоблайди.

Ташкилот виждон тутқунлари тұғрисидаги ҳужжатлар архивига әга, маҳбусларнинг қариндошларига ёрдам беради, суд жараёнларига үз кузатувчиларини юборади, ҳукуматларга вакиллик қилади ва сөбік маҳбусларға чет әлдан бошпана ёки иш топишда ёрдам беради. ХК қийноқларни расман қоралаган БМТнинг 3059-сонли резолюциясini қабул қилишда ҳал қилувчи роль үйнади. У БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бүйича Олий комиссари (1993 йилда ташкил этилган) ва Халқаро жиноий суд (2002 йилда ташкил этилган) лавозимларини жорий этиш тарафдори бўлди.

Глобаллашув даври ташкилотни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар учун курашда үз фаолиятини кенгайтиришга мажбур қилди. Ҳозирги вактда ишнинг асосий йўналишлари: аёллар, болалар, қочқинлар ва виждон маҳкумлари ҳуқуқлари, қийноқларға ва ўлим жазосига барҳам бериш.

Ҳозирги кунда дунёда жамият ва давлат ривожланишининг турли йўналишларида фаолият юритаётган кўплаб халқаро нодавлат ташкилотлар мавжуд.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. “Давлатнинг сиёсий — ҳуқуқий тизими” тушунчасига аниқлик киритинг.
2. Давлатларнинг сиёсий — ҳуқуқий ривожланиш тизимининг тенденциялари ҳакида гапириб беринг.
3. Замонавий давлат ва жамиятнинг ривожланишида НДТнинг ўрнини кўрсатинг.

ЖАХОННИНГ ЗАМОНАВИЙ СИЁСИЙ ТИЗИМИ

5-бөл

20-§. ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАРНИНГ БИПОЛЯР ТИЗИМИНИНГ ЎЗГАРИШИ ВА ҚУЛАШИ (1985—1996-йиллар)

Эсде сақланғ

1945—1985 йилда биполяр тизимини шакллантириш ва ривожлантириш босқичларининг сабаблари.

Трансформация ва биполяр тизимнинг қулаши. Биполяр ёки Ялта-Потсдам халқаро муносабаттар тизими, Иккінчи жағон урушидан кейин юзага келген тизим, бир пайтда әнг йирик ҳарбий-сиёсий блоклар — НАТО ва Варшава шартномаси ташкилоти (ВШТ) лидерлари бўлган қудратли олий ҳокимиятлар СССР ва АҚШ фикрларининг мувофиқлиги натижасида пайдо бўлган. Блок тартиби лидерлар қабул қилган қарорларнинг мазкур ташкилотнинг бошқа аъзолари томонидан бажарилишини кифоятлаган.

Бундан ташқари, СССР ва АҚШ ривожланаётган давлатлар тегишли бўлган учинчи дунёда ўз таъсир доираларига эга эдилар. Бу давлатларнинг кўпчилигига иқтисодий ва ижтимоий муаммолар, шунингдек, сиёсий кучлар ва намояндалар ҳукмронлик ўринининг мустаҳкамлиги ташқаридан ёрдам ва қўллаб-куватлаш билан боғлиқ эди. Учинчи дунё мамлакатларининг ўзларига йўналтирилган ташқи сиёsatдаги хатти-харакатини белгилаб олиб, кучли давлатлар бу вазиятдан ўзларининг манфаатларида фойдаландилар.

АҚШ ва СССР (НАТО ва ВШТ) жойлашган қарама-қаршилик ҳолати, томонларнинг мунтазам равишда бир-бирларига душманона қадамлар қўйишига олиб келди. Шу билан бирга, “қўрқув мувозанати” асосида ядро кучини тўхтатиш ва стратегик барқарорлик концепциясига риоя қилган ҳолда, улар тўқнашувлар ва ташқи можаролар катта уруш хавфини туғдирмаслигини таъминладилар.

Бугун дарсда:

- халқаро муносабатларнинг Ялта-Потсдам тизимининг қулаши сабабларини таҳлил қиласиз.
- Жаҳоннинг биполяр тизимининг қулаш хусусиятларини тавсифлаймиз.

Калит сўзлар:

халқаро муносабатлар, халқаро муносабатлар тизими, биполяр тизим, қарама-қарши ва кооператив биполярлик

Эсда сақланғ

Ялта-Потсдам тизими қаттық тартибга зга, халқаро муносабатларга доир мұхим масалаларни ҳал этишда самарали ва яшовчан тизим эди.

Ушбу тизимнинг узок муддатли барқарорликка эришишига имкон бермайдиган омил ижтимоий ва ахлоқий қадриятларнинг турли хил тизимлари қарама-қаршилигіда келиб чиққан *мафкуравий қарама-қаршилик* эди. Бир томондан — тенглик, ижтимоий адолат, жамоачилик, номоддий қадриятларнинг устуорлиги ғоялари; бошқа томондан — әркинлик, рақобат, индивидуаллик, моддий истеъмол ғоялари. Мафкуравий қутбланиш томонларнинг мурасасизлигини аниқлади, уларга қарама-қарши ижтимоий-сиёсий тизим устидан мутлақ ғалабага қаратылған стратегик йұналишдан воз кечишга имкон бермади.

1940 йилларнинг ўрталаридан 1980 йилларнинг ўрталарига қадар Ялта-Потсдам тартиби қарама-қарши эди.

Вазият 1985 үйлде СССР Марказий Құмитасининг Баш котиби М. С. Горбачевнинг келиши билан үзгарды.

Эътибор беринг!

Қарама-қарши биполярлық кооперация биполярлигига үзгара бошлади.

Совет Иттифоқининг янги раҳбари томонидан эълон қилинган қайта қуриш сиёсати халқаро муносабатларда үз аксини топди. Горбачёвнинг ташқи сиёсати "янги сиёсий фикрлаш"нинг мавхум тамойилларини тасдиқлаш учун Farbga бир томонлама ён беришга олиб келди". Янги совет раҳбари СССРнинг учинчи дунёдан чиқиб кетиши томон йўл олди, 1991 үйлга келиб эса амалда барча иттифоқчиларидан айрилди. Ушбу бўшлиқни тезда АҚШ тўлдира бошлади.

Қуролланиш масаласи бўйича Совет-Америка диалоги тикланди. 1985—1988 үйларда Совет-Америка музокараплари олий даражада бўлиб ўтди. Улар яровий қуролларни қисқартириш масаласини муҳокама қилишди. Музокараплар давомида ижобий натижаларга эришилди. Шундай қилиб, 1987 үйлек декабрда СССР ва АҚШ ўртасида ўрта ва қисқа масофали ракеталарни йўқ қилиш тўғрисидаги шартнома имзоланди ва 1988 үйлек июнь ойида кучга кирди.

Дунё демократик ҳамжамияти Совет қўшинларининг 1989 үйлда Афғонистондан олиб чиқилишини мамнуният билан қабул қилди, бу минтақавий можароларни сиёсий ҳал этишда мұхим қадам сифатида баҳоланди. СССРдаги қайта қуриш социалистик мамлакатларда инқирозни келтириб чиқарди. 1989 үйлда социалистик тизимнинг емирилиб қулаши содир бўлди. СССРнинг стратегик мавқеи ҳалокатли

равища ёмонлашди. Ушбу жараённинг энг авж нүктаси 1990 йилда ГДР ва ГФРнинг бирлашиши бўлди. СССР хавфсизлиги учун ушбу муҳим масалада, М. С. Горбачёв Фарбга бир томонлама ён берди.

1991 йил баҳорида СЭВ ва ВШТ нинг тарқатилиши расмий равища расмийлаштирилди. Шундан сўнг, Шарқий Европа мамлакатларининг чегаралари Farbий Европа товарлари ва капиталининг кенг кириб бориши учун очик бўлиб қолди.

Горбачёв ҳокимиётининг сусайишини кузатиб, Америка маъмурияти Совет Иттифоқи билан стратегик қурол назорати тўғрисида битим тузиш бўйича музокаralар натижаларидан хавфсирашни бошлади. 1991 йилда Совет-Америка навбатдаги учрашуви бўлиб ўтди, унинг давомида **Стратегик ҳужум қуролларни қисқартириш шартномаси (СҲҚ-1)** имзоланди.

1991 йил 8 декабрда учта совет республикалари — Белоруссия, РСФСР ва Украина раҳбарлари Беловежская Пушчада (Белоруссия) бўлиб ўтган йиғилишда СССР мавжудлигини тўхтатганлигини эълон қилишди ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигини (МДҲ) тузиш тўғрисидаги битимни имзоладилар. 25 декабрда СССР Президенти М.С. Горбачёв СССР Президенти сифатидаги фаолияти тўхтатилишини эълон қилди. 26 декабрда СССР Олий Кенгаши Юқори палатасининг сессиясида СССР тугатилиши тўғрисида декларация қабул қилинди.

Иккинчи жаҳон уруши тугаганидан кейин ҳалқаро муносабатларнинг йўналишини белгиловчи иккинчи жаҳон қутби бўлган СССРнинг дунё сиёсий харитасидан йўқолиши биполяр тизимнинг қулашига олиб келди.

Биполяр тузилманинг қулаши (1991—1996). СССРнинг ўз-ўзидан тугаши ва биполяр тизимнинг парчаланиши ҳалқаро муносабатларнинг табиатини бутунлай ўзгартирди.

Ўрта ва қисқа масофали ракеталарни йўқ қилиш тўғрисида Совет-Америка шартномасини имзолаш.

М.С. Горбачев ва Р. Рейган. Вашингтон. 1987 йил, 8 декабрь

Эътибор беринг!

90-йилларнинг биринчи ярми биполяр тузилишнинг парчаланишининг якуний босқичи бўлиб, бу даврда жаҳон жараёнларининг бошқарилиши йўқолди:

- Совет таъсири остида бўлган давлатлар назоратсиз ҳолатда эди;
- АҚШ таъсири доирасидаги давлатлар бир умумий душман йўқлигидан мустақил ҳаракат қила бошладилар;
- сепаратив, этник ва диний ҳаракатларнинг фаоллашиши натижасида "дунёнинг бўлиниб кетиши" кучайди;
- халқаро муносабатларда кучнинг аҳамияти ошиб борди.

Шу билан бирга, дунёда юзага келган маҳаллий ва минтақавий можаролар жаҳон урушининг бошланишига олиб келмади.

90-йилларнинг ўрталарида Россиянинг (СССР вориси) АҚШга қарши туриш қобилиятига эга эмаслиги ва халқаро муносабатларда Farbga қарши чиқиш нияти йўқлиги маълум бўлди. Аксинча, у ҳатто бу ҳамкорлик учун шароитлар ўзининг миллий манфаатларига мос келмаса ҳам, улар билан ҳамкорлик қилишга интилади. Ўз навбатида, АҚШни халқаро сиёsatдаги асосий рақиб сифатида кўришни бошлаган Хитой, 1945—1991 йилларда СССР эгаллаб турган АҚШ га қарши салмоқли ролни, халқаро муносабатлардаги ролини ўйнаш имкониятини йиға олмади. Натижада, дунёда ноёб вазият пайдо бўлди: АҚШ рақобатдан ташқарида эди. Бу уларни рақобатдош устунликларни англаш ва миллий манфаатларига мос келадиган халқаро тартибни яратиш учун тажовузкор ташқи сиёsat юритишга ундаdi.

АҚШ ташқи сиёsatининг пировард мақсади Қўшма Штатларнинг асосий манфаатларига мос равишда кооператив дунё ҳамжамиятини яратиш эди. Ягона супер куч учун муҳим бўлган нарса, дунё сиёсий майдонида унга қарши тура оладиган рақибнинг (давлат ёки давлатлар коалициясининг) йўқлиги эди.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Ялта-Потсдам халқаро муносабатлар тизимига тавсиф беринг.
2. "Қарама-қарши ва кооператив биполярлик" тушунчаси мазмунини очиб беринг.
3. Хронологик рамкаларни айтинг ва биполяр тизимнинг қулашининг якуний мазмунини очиб беринг.

21-§. ДУНЁ ТУЗИЛИШИННИГ ПОСТ-БИПОЛЯР ТИЗИМИ

Бир қутбли дунё (плюрализмча бир қутблилик). 90-йилларнинг иккинчи ярмида халқаро муносабатларнинг янги тизимини шакллантириш жараёни бошланди. Бу вақтда намоён бўлди:

1) дунё давлатларининг ўзаро боғлиқлиги улар ўртасидаги молиявий, иқтисодий, савдо ва сиёсий алоқаларнинг интенсивлиги кескин ошиши натижасида ўсди;

2) дунё ахборот оқимлари ҳажмининг ошиши, алоқа воситаларининг ривожланиши.

Биполяр дунё даврининг сиёсий ажралишини тугатиш бу алоқаларга дунёвий характер берди. Энди сайёрамизнинг барча қисмлари глобал молиявий ва ахборот оқимларига сайёранинг ҳамма қисми, шу жумладан 1991 йилгача улардан нисбатан яккаланиб қолғанлар ҳам жалб қилинди.

АҚШ ва унинг иттифоқчилари саъй-харакати билан **плюрализмча бир қутбелик**¹ шакллана бошлади.

90-йилларнинг иккинчи ярми ва 2000-йилларнинг бошларида биполяр (бир қутб) дунё энг эҳтимолий бўлиб туюлди ва СССР парчаланганидан кейин ягона дунё кучига айланган АҚШ билан боғланди. Ушбу далилга қўшимча равиша қўйидагилар келтирилди:

- фақат АҚШ симметрик кучга эга, яъни бир вактнинг ўзида ҳарбий, иқтисодий ва сиёсий соҳаларда;

- Америка ривожланиш моделининг устулиги, бу АҚШнинг муваффақиятли тарихида исботланган ва энг муҳими, совук урушдаги ғалаба билан тасдиқланган;

- АҚШда жиддий рақобатчи йўқ.

Плюрализмча бир қутбеликнинг шаклланиши қўйидаги ҳаркатларда намоён бўлди:

- дунёда демократияни (“демократияни кенгайтириш” таълимотини) ёйишга ёрдам қилиш бўйича 1993 йилдаги АҚШ маъмуриятининг қарори;

- Шимолий Атлантика альянсининг янги аъзоларни жалб қилиш орқали шарққа томон кенгайиши, 1996 йил декабрь ойида НАТО Кенгашининг Брюссель сессиясидан бошланиб, альянсга янги аъзоларни қабул қилиш жадвали тасдиқланди;

- НАТО кенгаши Париж Кенгашининг 1999 йилда альянс учун янги стратегик концепцияни қабул қилиши ва Шимолий Атлантикандан ташқарида жавобгарлик доирасини кенгайтириш тўғрисидаги қарори;

Бугун дарсда:

- Халқаро муносабатлар янги тизимининг шаклланиш жараёнини тавсифлаймиз.

Калит сўзлар:

бир қутбли дунё, плюрализмча бир қутбелик, АҚШнинг глобал стратегияси, огоҳлантирувчи зарба, чекланган суверенитет, кўп векторли ташқи сиёsat, постбиполяр тизим

¹Плюрализмча бир қутбелик — ягона қутб (ҳарбий, сиёсий, иқтисодий, молиявий ва бошқа кучларга эга бўлган куч маркази, шунингдек, жаҳон жараёнларини тартибга солиши истаги, бошқа иштирокчиларнинг жаҳон саҳнасидаги хатти-харакати чизиги) НАТО институтлари ва G7 томонидан бирлаштирилган АҚШ ва бутун Фарбни ташкил қиласди. Фарбий қутб бир хил эмас, унинг аъзолари жамоавий ҳокимият учун турли хил ҳисса қўшадилар ва турли вактларда уларнинг иттифоқчилик муносабатлари турли даражадаги бирдамлик билан ажралиб туради.

— АҚШ ва унинг баъзи иттифоқчилари 1996 ва 1999 йилларда сабиқ Югославияда, 1991, 1998 йилларда Ироқда ва 2001—2002 йилларда Афғонистонда ўзлари учун манбаатли халқаро тартиб ўрнатиш учун кучдан фаол фойдаланганлар.

2001 йил сентябрь ойида АҚШда бўлиб ўтган террорчилик ҳаракатлари уларнинг хусуий халқаро ҳаёт қоидаларини белгилаш истагига туртки берди. 2002 йил 29 январда АҚШ Конгрессида сўзлаган Президент кичик Жорж Буш, АҚШ таҳдидини йўқ қилиш учун *бир томонлама* ҳаракатларни амалга ошириши мумкинлигини, улар хавф кучайиб бораётган шароитда воқеалар содир бўлишини кутиш ниятида эмаслигини айтди. АҚШ замонавий дунёда алоҳида роль ўйнаб, ўзларини ташқи конвенциялар ва келишувларга қарам бўлмаслиги керак, деб ҳисоблайди.

Совуқ уруш тугаганидан бери биринчи марта АҚШда Американинг барқарор дунё тартибини қандай яратиши керак деган саволга жавоб сифатида *янги глобал стратегия ишлаб чиқилди*.

Глобал стратегия асосига еттита тамоийл олинди:

1. АҚШга teng ракобатчи бўлмаган бир қутбли дунёга жиддий тарафдорлик. Америка ҳеч қандай давлатга, биронта ҳам коалициянинг ўз даражасига яқинлашишига йўл қўймайди.

2. АҚШ накд пул таҳдидларини кўриб чиқди. *Янги таҳдидларга* фавқулодда вайрон келтириб чиқариши мумкин бўлган террорчиларнинг кичик групҳлари киритилди. Уларнинг қўлида ядро, кимёвий ёки биологик қуроллар бўлиши мумкин, улар ҳақида АҚШ маълумотга эга эмас. Аммо террор асрида ҳимоячиларда хато бўлмаслиги керак. Душман — музокарага киришиш учун, кучлар мувозанатида ўйнаш учун давлат эмас, ушлаб туриш стратегиясидан фойдаланиш нияти йўқ. Йўқ қилиниш таҳдиди тегишли чораларни талаб қиласди. Террорчиларни тинчлантириш ёки қўрқитиш мумкин эмас, улар йўқ қилиниши керак.

3. Ҳеч қандай тўхтатиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Ягона самарали усул — бу ҳужум, биринчи бўлиб ҳужум қилиш. *Огоҳлантириш зарбаси* — бу янги вактнинг зарурати мана шу. Олдингисидан камрок аниқланган таҳдид тезкор чораларни талаб қиласди, акс ҳолда бу жуда кеч бўлади.

4. Суверенлик тушунчаси қайта кўриб чиқилиши керак. Суверенитетнинг муқаддаслиги, чегаралар мустаҳкамлиги ва бошқалар ўтмишдаги нарсадир. Террорчиларни “ушлаб туриш” мумкин эмаслиги сабабли, АҚШ давлат чегараларини аввалгидек ҳурмат қилмасдан, ҳамма жойда зарба беришга тайёр бўлиши керак. Террорчилар чегараларни ҳурмат қилмайди, АҚШ ҳам шундай қиласди. *Суверентетнинг “чекланганилиги”* пайдо бўлади. Ҳукуматлар ўз чегараларида содир бўлаётган нарсалар учун жавобгардирлар. Агар

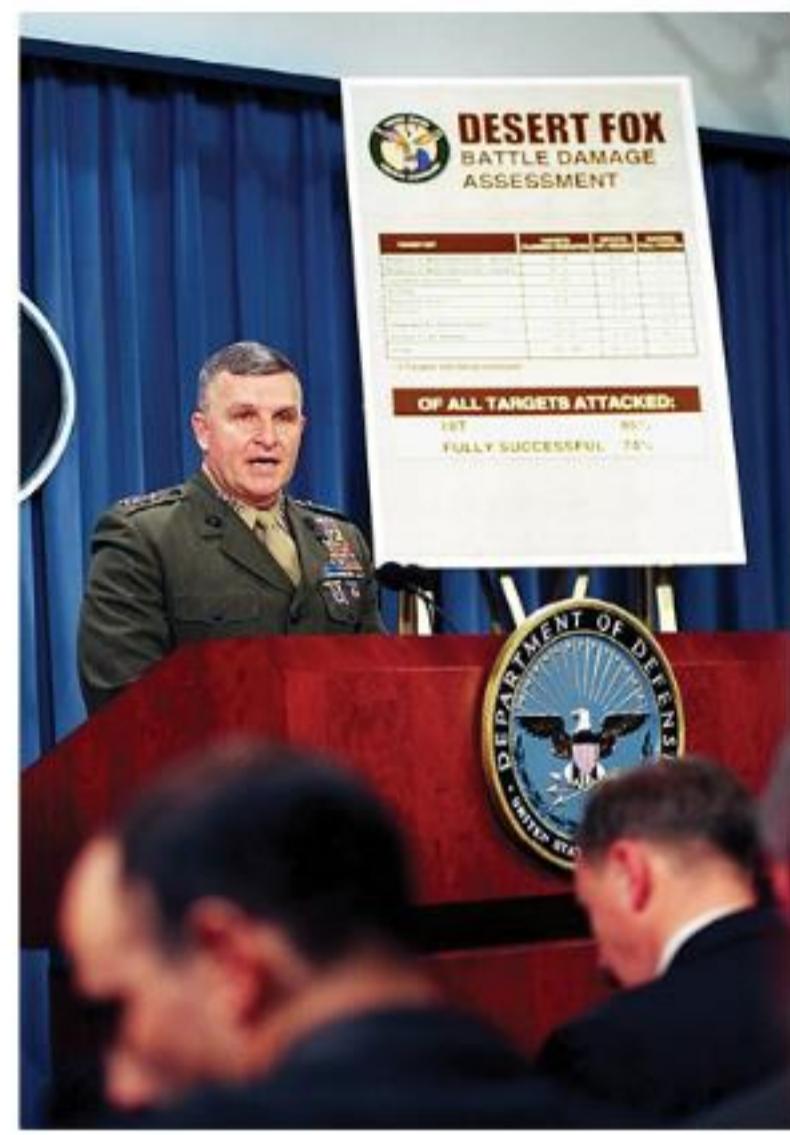
хукуматлар ушбу мажбуриятларни бажара олмаса, улар суверенитет имтиёзларидан маҳрум бўлишади. Бошқа хукуматлар, шу жумладан АҚШ хукумати, суверенитетни бузиш ҳуқуқини, хусусан, ўзини ҳимоя қилиш учун огоҳлантирувчи зарба бериш ҳуқуқини олишади.

5. Кўп томонлама шартномалар, мудофаа ва хавфсизликни таъминлаш соҳасида ҳамкорлик тўғрисидаги битимлар аввалги аҳамиятини йўқотмоқда. 11 сентябрдан сўнг дунё биринчи навбатда ўзининг адолатли тушунчасига, сўнгра Киото баённомаси, Халқаро суд ёки Биологик қурол бўйича конвенция каби халқаро шартномаларга таяниши керак. АҚШ шартномавий ёрдамсиз ҳам етарлича кучлидир.

6. Уюшмалар чекланган қийматга эга. Бу НАТО ёки Япония билан тузилган шартномадан воз кечиш керак дегани эмас, лекин бу Америка зарур бўлган ҳолларда иттифоқлардан фойдаланиб, ўз асосий вазифасини ўз кучи билан бажаришга тайёрлигини англаатади.

7. Янги стратегия халқаро барқарорликка муҳим аҳамият бермайди. Унга ишониш — ўтмишдаги ёндашув. Дунё Американинг бир томонлиги билан келишиб олишга мажбур бўлади. Барқарорлик энди мақсадга ўз ҳолиша айланиши мумкин эмас. Америка қандайдир глобал барқарор тартибни ўрнатмоқчи эмас, у ўзининг ашаддий душманини йўқ қилмоқчи.

Вашингтон ташки сиёсатининг янги концепцияси, унинг асосий элементи бўлган **огоҳлантирувчи зарба** АҚШ га барча келишувларни бузган ҳолда ядро қуролидан фойдаланиш имкониятини берди. АҚШ биологик қуроллар тўғрисидаги конвенцияни рад этди, ядервий синовларни тўлиқ тақиқлаш тўғрисидаги шартномани ратификация қилишдан бош тортди, Халқаро жиноят судининг юрисдикциясини тан олмади. 2002 йил 14 июня АҚШ 1972 йилдаги ПРО шартномасидан чиқди. 2001 йил **11 сентябрь** воқеаларидан кейин АҚШ сўзнинг кенг маъносида ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга эканлигини таъкидлаб, 2003 йил 20 марта улар Ироққа бостириб киришни бошлашди ва натижада С. Хусейн режими ағдарилиди.

“Чўл тулкиси” операцияси тугаганидан кейин журналистлар учун ўtkazilgan briifingda АҚШ Марказий қўмондонлиги бошлиғи генерал Энтони Зинни. 1998 йил 21 декабрь

XXI асрнинг биринчи ўн йиллиги ўрталарига келиб халқаро муносабатлар тизими плюрализмча бир қутбилик эди, чунки АҚШ үзининг ташқи сиёсатини олиб боришда халқаро муносабатларнинг бошқа иштирокчилари билан, хусусан, G8 — АҚШдан ташқари, Буюк Британия, Германия, Франция, Италия, Канада, Япония ва Россия (2014 йилгача) каби давлатларни ўз ичига олган нуфузли норасмий давлатлараро тузилма билан ҳам ҳисоб-китоб қилиши керак эди.

Халқаро муносабатларнинг янги тизимини шакллантириш. XXI асрнинг биринчи ўн йиллиги охирига келиб Халқаро муаммоларни ҳал қилишда АҚШнинг дангал ёндашуви замонавий дунёнинг ривожланишидаги қийинчиликларни тушунишга имкон берди. АҚШнинг янги дунё тартибини яратувчиси сифатида иштирок этиш имконияти ва қобилиятига оид тасаввурлар унинг фақат ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ва халқаро муносабатларнинг бошқа иштирокчиларини менсимай қўйғанлигидан тарқалиб кетди.

Эътибор беринг!

Дунё ҳамжамиятининг қатъий талаби бир қутбли дунёнинг қурилиши эмас, балки унинг барча иштирокчиларининг ўзаро муносабатига қаратилган халқаро муносабатлар тизими ни шакллантириш эди.

СССРнинг ўз-ўзини тугатиши ва икки томонлама тизимнинг қулаши натижасида пайдо бўлган мустақил давлатлар **кўп векторли ташқи сиёсатни** амалга ошира бошлидилар, бу уларнинг мустақиллигини таъминлаш, барча давлатлар билан халқаро ҳамкорликнинг асосий институтлари — халқаро форумлар ва ташкилотлар билан ўзаро манфаатли алоқалар ўрнатиш орқали мақбул ташқи сиёсат ва ташқи иқтисодий қарорлар қабул қилиш имкониятларини яратишга қаратилган эди.

Эсда сақланг

Кўп векторли сиёсат тури геосиёсий ва иқтисодий куч марказлари билан ҳамкорликда кучлар мувозанатини топишни ўз ичига олади.

XXI асрнинг биринчи ўн йиллиги охирига келиб қуйидаги муносабатлар халқаро муносабатлар тизимининг шаклланишига сезиларли таъсир кўрсатишни бошлиди:

- 1. Глобаллашув.** Бу иқтисодиётнинг халқаро миқёсда кенгайиши, ахборот оқимлари капиталнинг, одамларнинг ўзлари дунё бўйлаб тобора ошиб бораётган чегаралар билан намоён бўлади. Глобаллашув натижасида дунё тобора яхлит ва ўзаро боғлиқ бўлиб бормоқда. Дунёнинг бир қисмидаги ҳар қандай силжишлар бошқа қисмларида акс садо беради. Шу билан бирга, глобаллашув салбий оқибатларга ҳам

эга бўлган қарама-қарши жараён бўлиб, давлатларни ўзини яккалаш чораларини кўришга ундейди.

2. Глобал муаммоларнинг ўсиши, уларни ҳал этиш жаҳон ҳамжамиятининг биргаликдаги саъй-харакатларини талаб қилади. Шундай қилиб, сайёрамиздаги иқлим аномалиялари билан боғлиқ муаммолар инсоният учун тобора муҳим аҳамият касб этмоқда.

3. Жаҳон миқёсидаги янги кучларнинг халқаро ҳаётдаги ролининг тобора ортиб бориши, биринчи навбатда Хитой, Ҳиндистон ва Бразилия, Эрон, Жанубий Африка ва бошқалар. Халқаро муносабатларнинг шаклланаётган тизими фақат Атлантика кучларига боғлиқ бўлиб қолишдан тўхтади.

4. Жаҳон ҳамжамиятидаги ижтимоий тенгсизликнинг чуқурлашиши глобал жамиятнинг бойлик ва барқарорлик (“олтин миллиард”) ва қашшоқлик дунёси, бекарорлик, зиддиятларга тобора бўлиниб бориши натижаси сабаб бўлган. Ушбу дунё қутблари ўртасида қарама-қаршилик кучаймоқда. Бу радикал ҳаракатларга ёрдам беради, халқаро террорчилик манбаларидан бири ҳисобланади. Қашшоқлик дунёси адолат тикланишини истайди ва бунинг учун қашшоқ одамлар ҳар қандай террорчиларни қўллаб-қувватлаши мумкин.

Жаҳон сиёсатида янги ҳаракатдаги шахслар ва янги глобал миқёсидаги тенденциялар пайдо бўлди. Трансмиллий корпорациялар (ТМК) ва халқаро ташкилотлар, глобал алоқа тизими, жаҳон иқтисодий ўзаро боғлиқлиги, ҳарбий омилнинг ўзгарувчан роли, кўп жиҳатдан бирлашган оммавий маданиятнинг тарқалиши, ички ва халқаро муаммоларнинг ўзаро аралashiши, глобал демократлаштириш¹ тўлқини — буларнинг барчasi бугунги кунда халқаро муносабатларнинг янги қирраларини белгилайди. Brexit, АҚШ Президенти Д.Трампнинг АҚШнинг европалик иттифоқчиларига бўлган даъволари, Россиянинг ён бермаслиги ва Хитой билан муносабатлари дунё сиёсатидаги ўзгаришлар ва Фарбнинг ҳукмронлигига шубҳа туғдиради.

Эътибор беринг!

Замонавий халқаро муносабатлар ҳали якуний шаклланган тизим эмас ва ҳали ташкил то-пиш жараёнида турибди. Биполяр ва якка қутбли дунё ўрнига кўп қутбли ва кўп ўлчовли янги дунё тизими келади.

Замонавий халқаро муносабатлар тизимини яратиш жараёнида ягона жаҳон ҳамжамияти элементларининг шаклланишига қарамай, янги бекарорлаштирувчи кучлар ва тенденциялар пайдо бўлди, “янги авлод” низолари пайдо бўлди.

Булар янги маҳаллий, биринчи навбатда, этнополитик можаролар,

¹Глобал демократлаштириш тўлқинлари — жаҳон тарихидаги демократик жараёнлар ривожланиши билан боғлиқ бўлган даврлардир.

ривожланган шимолдан орқага — ортда қолган жануб йұналишдаги кескинлик, ҳар доим ҳам бир-бири билан бирлаштирилмайдын яғни халқаро режимларнинг хилма-хиллиги, ривожланган жамиятта құшилиб кета олмайдын қуйи табақанинг пайдо бўлишига олиб келадын яғни миграция оқимлари, глобал режим үзгаришлари (демократлаштириш тўлқинлари), натижасида сиёсий ва бошқа бекарорлик ва бошқалар.

Эсада сақланг

Халқаро муносабатларнинг замонавий тизими бугунги кунда үтиш ҳолатида туриди: ань-анавий кучлар ва қонунийлик, яғни омиллар ва тенденциялар унда үзаро ҳаракат қиласы.

Халқаро муносабатларнинг халқаро тизимининг кўп ўлчамлилиги иқтисодий, ҳарбий-стратегик, геосиёсий, дипломатик, маданий — мафкуравий, алоқа ва бошқа йұналишларни ўз ичига олади.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Биполяр тизим кулаганидан кейин бир қутбли дунё пайдо бўлиши фойдасига қандай далиллар келтирилди?
2. “Кўп векторли ташқи сиёсат” тушунчасининг маъносини очиб беринг.
3. Нега халқаро муносабатларнинг бир қутбли тизими яратилмаган?

22-§. ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ҲОЗИРГИ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Бугун дарсда:

- Ҳозирги халқаро муносабатларни ривожлантиришнинг асосий тенденцияларини атамиз ва таҳлил қиласиз.

Калит сўзлар:

кўп қутбли дунё, халқаро ташкилотлар, глобаллашув, мінтақалашув, интеграция, ғоясизлаштириш, халқаро сиёсий үзаро таъсирларнинг яғни шакллари, демократлаштириш, инсонпарварлаштириш

Халқаро муносабатларнинг ҳозирги босқичи дунё иттифоқларининг тугатилиши билан боғлиқ бўлган үзгаришлар кўлами билан тавсифланади. Бугунги кунда халқаро муносабатларни ривожлантиришда қуйидаги тенденциялар ажралиб туради:

1. Халқаро муносабатлар иштирокчилари сонининг кўпайиши. Халқаро муносабатлардаги мухим иштирокчилари халқаро ташкилотлар — давлатлараро ва нодавлат ташкилотлар ҳисобланади.

Давлатлараро ташкилотлар — давлатларнинг шартномаларга асосланган барқарор бирлашмалари ҳисобланади. Давлатлараро муносабатларнинг мураккаблиги, халқаро ҳаётни тартибга солиш нодавлат ташкилотларнинг ташкил қилинишига олиб келди, улар соғ нодавлат ёки аралаш характерга эга бўлиши мумкин: ҳукumat тузилмаларини,

ижтимоий ташкилотларни ва алоҳида аъзоларни қамраб олиши мумкин. Халқаро ташкилотлар давлатлашаро муносабатларга ўз номидан ва улар таркибига кирган давлатлар номидан киришлари мумкин.

2012 йилда Пекин шаҳрида Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг (ШХТ) саммити бўлиб ўтди, унда ташкилот доирасидаги ҳамкорликни кенгайтириш, узоқ муддатли тинчлик ва ўзаро фаровонликни ўрнатиш, шунингдек, ахборот хабари бўйича хужжатлар тўплами қабул қилинди.

Халқаро ташкилотлар халқаро муносабатларнинг турли қирраларини қамраб олади. Улар иқтисодий, сиёсий, маданий ва бошқа соҳаларда яратилади. Халқаро ташкилотлар таркибига қўйидагилар киради:

- минтақавий ташкилотлар (ЕИ, ШХТ, АСЕАН);
- савдо, молия ва бошқаларни қамраб оладиган иқтисодий характердаги ташкилотлар (МВФ);
- жаҳон иқтисодиётининг алоҳида тармоқлари соҳасидаги ташкилотлар (МАГАТЭ, ОПЕК);
- сиёсий — иқтисодий ташкилотлар (ОАЭ);
- профессионал ташкилотлар (журналистларнинг халқаро ташкилоти, ИНТЕРПОЛ);
- демографик ташкилотлар (Халқаро аёллар демократик федерацияси, Жаҳон ёшлар уюшмаси);
- маданият ва спорт соҳасидаги ташкилотлар (ЮНЕСКО, МОК);
- ҳарбий-сиёсий ташкилотлар (НАТО, КХШТ);
- касаба уюшмалари ташкилотлари (Жаҳон меҳнат конфедерацияси);
- тинчлик ва ҳамжиҳатликни қўллаб-қувватловчи ташкилотлар (Жаҳон тинчлик кенгаши);
- диний ташкилотлар (жаҳон черковлари кенгаши);
- экологик ташкилотлар (Гринпис).

БМТ халқаро муносабатлар тизимида энг муҳим роль ўйнайди. Бу тинчлик ва хавфсизликни саклаш, барча халқларнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётiga ҳисса қўшиш мақсадида турли давлатлар ўртасидаги кўп қиррали ҳамкорлик механизмига айланди.

Халқаро монополиялар (ТНК) жаҳон саҳнасида катта таъсирга эга. Улар улкан иқтисодий ресурсларга эга, бу эса бу борада йирик давлатларга ҳам устунлик беради. Жаҳон сиёсатининг шаклланиши ва фаолиятининг таъсирчан субъекти — бу ўз мамлакатлари ва умуман олганда ташқи сиёсий стратегиясининг асосий тамойилларини ишлаб чиқиша ҳал қилувчи роль ўйнайдиган одамларнинг ўзи.

2. Ҳокимиятнинг тарқалиши, халқаро муносабатларнинг биполяр тизимининг йўқ қилинишига боғлиқ. Ҳозирги вақтда янги дунё иқтисодий ва сиёсий марказлари таъсири шаклланмоқда.

Бунда, баъзи олимларнинг фикрига кўра, бугунги кунда АҚШ, Фарбий Европа ва Японияда жамоавий етакчилик тизими ишлаб чиқилмоқда, бошқалари эса СССР ўрнига Хитой АҚШ билан мафкуравий ва

ұарбий-сиёсий қарама-қаршиликка дуч келадиган биполяр тизимнинг тикланиши ҳақида гапиришмоқда, учинчилари АҚШни дунёning ягона лидери деб билишади. Халқаро ҳаётда баъзи “куч марказлари” пайдо бўлиши билан боғлиқ бошқа тахминлар ҳам мавжуд.

Бугунги кунда жаҳон ҳамжамияти алоҳида давлатларнинг мутлак етакчилигини истисно қиласидиган позицияни ўрнатмоқда. Баҳс ва можароларни тинч йўл билан ҳал қилиш учун янги имкониятлар очадиган халқаро тенденциялар кўп қутбли дунёning шаклланишида асосий тенденция ҳисобланади.

Эътибор беринг!

Халқаро муносабатларнинг кўп қутбли тизими деганда унга бир нечта (тўртта ва ундан кўп) ўзаро халқаро муносабатларга ўзининг иқтисодий, сиёсий, ұарбий — кучлар ва маданий-маърифий таъсириининг бирлашган потенциалларини қиёслаб бўладиган энг нуфузли давлатларнинг мавжудлиги хос бўлган дунё ташкилоти тушунилади.

3. Замонавий халқаро муносабатларнинг глобаллашуви. Бу замонавий дунё тизимининг мухим жиҳати бўлиб, сайёрамизнинг ривожланишини белгилайдиган энг таъсирили кучлардан бирига айланди. Глобаллашув мамлакатлар ва халқлар учун ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро бойлик учун янги имкониятларни очди. Глобаллашув қўйидаги жараёнларда ўз ифодасини топади:

- давлатлараро чегараларнинг ўтказувчанлиги ошиши;
- капитал, ахборот, хизмат ва инсон ресурсларининг трансмиллий оқими ҳажми ва интенсивлигининг кескин ўсиши;
- сайёрамизнинг барча қисмларида умумий истеъмол стандартларини оммавий тақсимлаш;
- жаҳон иқтисодиёти ва халқаро муносабатларни нодавлат тартибга солувчилар ролини кучайтириш;
- ички ва ташқи сиёсатни фарқлашнинг мумкин эмаслиги;
- алоқа коммуникациясининг ягона маконини шакллантириш.

Шу билан бирга глобаллашувнинг салбий оқибатлари ҳам ўзини намоён қилмоқда.

Бу дунёда мавжуд бўлган қарама-қаршилик ва зиддиятларни кучайтиради, уларни глобаллаштиради, янги муаммоларни келтириб чиқаради: глобал экологик инқироз, технологик ҳалокат хавфи ва бошқалар.

4. Замонавий халқаро муносабатларни миңтақалаштириш. Миңтақавийлаштириш жараёни глобаллашув, айниқса унинг энг ривожланган шакли — интеграция билан чамбарчас боғлиқ. Миңтақавийлик глобал тенденцияга айланди. ЕИ, АСЕАН, НАФТА, МДҲ, МЕРКОСУР ва бошқалар пайдо бўлди. Улар асосан иқтисодий омиллар таъсирида шаклланди. Ушбу уюшмаларнинг асосий мақсади

эркин савдо зоналари, эркин савдо режимларини яратиш эди. Сармоялар оқими ва технологик ҳамкорлик алоҳида минтақалар ичида уларни киға қараганда тезроқ ўсмоқда. Баъзи пул тизимлари ўз минтақалари доирасида роль ўйнайди: Европада — евро, Узок Шарқда — иена.

Минтақавий тузилмалар миграция, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, телекоммуникацияларни ривожлантириш ва бошқа нозик соҳаларда ҳамкорлик қилиш учун кўпроқ мос келади.

Миллий чегараларни кесиб ўтадиган субмиллий минтақалар пайдо бўляпти. Италияда бундай минтақа Ломбардия, Испанияда — Каталония, Германияда — Баден-Вюртемберг, Канадада — Онтарио ва Квебек.

5. Замонавий халқаро муносабатларни ғоясизлантириш — оппозиция ва икки ижтимоий-сиёсий тизимнинг кураш тамойилларига асосланган ҳолда дунёning қарама-қарши қарашларини енгиб ўтишдир. Совук уруш билан боғлиқ мафкуравий хурофотлар ва стереотиплардан халос бўлиш, халқлар ва давлатларнинг иккита душман лагерларга бўлиниши, замонавий дунёning ўзаро боғлиқлиги ва яхлитлигини тан олиш, халқаро муносабатлар муаммоларини куч билан ҳал қилиш уринишларидан воз кечиш, дунё сиёсатининг асосий муаммоларни ҳал қилишда мувофиқлаштириш ва умумий ёндашиш истаги.

6. Хавфсизлик тўғрисида янги тушунча, унга кўра миллий хавфсизликни таъминлаш масалалари жамоавий ва умумбашарий хавфсизликни мустаҳкамлаш билан чамбарчас боғлиқ. Бугунги кунда миллий мудофаа учун зўравон босимга ишониш энди самарасиз

ШХТга аъзо давлатлар Давлат раҳбарлари кенгашиниң 17-мажлиси.
Астана, 2017 йил

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

эканлиги аён бўлди. Жамоавий хавфсизлик тизими тажовузкорга қарши курашда бошқа мамлакатларнинг кўп миллатли кучлари, ҳарбий ва иқтисодий имкониятларини ҳисобга олишга имкон беради. Бу миллий ҳарбий харажатларни сезиларли даражада камайтиради.

7. Халқаро сиёсий ҳамкорликнинг янги шаклларининг пайдо бўлиши, Жаҳон ҳамжамиятининг можаролар тарафларига таъсирини олдини олиш усусларини ишлаб чиқиш билан боғлиқ. Замонавий шароитда тинчликнинг самарали кафолатлари тизимини яратишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу мақсадда ҳарбий можароларнинг олдини олиш бўйича давлатлараро, минтақавий марказлар, доимий музокаралар механизмлари шакллантирилмоқда ва ҳарбий-сиёсий соҳада мустақил экспертиза ўтказилмоқда. Ҳозирги пайтда музокаралар тобора ўзаро мақбул ечимларни топиш жараёни сифатида қаралмоқда, бунда томонлар ўзаро ён берадилар ва низоларни ҳал қилиш истагини билдирадилар.

8–9. Халқаро муносабатларни демократлаштириш ва инсонпарварлаштириш — ташқи сиёсатнинг жамият ички сиёсий тузилиши демократияси даражаси билан боғлиқлигини акс эттирувчи тенденциялардир. Ушбу тенденциялар дунё миқёсидаги ҳамкорликнинг чуқурлашуви, халқаро муносабатлар иштирокчиларининг кўпайиши, сиёсий партиялар, ижтимоий ҳаракатлар, черков, маданий, спорт ва бошқа ташкилотлар вакиллари ўртасидаги турли алоқаларни ривожлантиришда намоён бўлади. Бу, шунингдек, ҳуқуқий давлатлар ва фуқаролик жамиятларининг ҳамкорлиги ва ўзаро ёрдами, умумбашарий қадриятларнинг устуворлиги, илмий натижалар ва маданий мерос алмашинуви, қолоқлик ва қашшоқликни енгис, инсон, жамият ва табиат ўртасидаги муносабатларни уйғуллаштиришни англатади; янги дунё сиёсий, иқтисодий, ахборот тартибини ўрнатиш. Халқаро алоқаларнинг инсонпарварлашуви жаҳон ҳамжамияти очлик, bemor, қочқинлар, табиий оғатлар қурбонларига, зўравонлик, сиёсий камситишларга ёрдам кўрсатаётган аниқ ҳолатларда намоён бўлади. Халқаро ҳамжамият террорчилик, экстремизм, диний ақидапарастлик, миллатчилик ва бошқаларга қарши тобора кўпроқ қарши чиқмоқда.

Халқаро ҳамжамият томонидан қабул қилинган мурожаатлар, тавсиялар ўша ёки бошқа давлатларнинг позицияларига таъсир кўрсатмоқда.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Халқаро муносабатлар иштирокчилари сонининг кўпайиши нимага боғлиқ?
2. Халқаро нодавлат ташкилотлар қандай таркибда бўлиши мумкин?
3. Халқаро ташкилотлар халқаро муносабатларнинг қайси жиҳатларини қамраб олиши мумкин? Мисоллар келтириинг.

ХОЗИРГИ БОСҚИЧДА ТИНЧЛИК, ХАВФСИЗЛИКНИ САҚЛАШ МУАММОЛАР

6-боб

23–24-§. ХАЛҚАРО ХАВФСИЗЛИККА ХОЗИРГИ ҚАРШИЛИКЛАР ВА ТАҲДИДЛАР

Эсда сақланғ

Халқаро хавфсизлик — халқаро муносабатларнинг дунёнинг умумбашарий бузилишини истисно қиладиган ёки ҳар қандай шаклда халқлар хавфсизлигига таҳдид яратилишини истисно қиладиган ҳолати. Бу дунё ҳамжамиятини сақлаш ва унинг ҳаёттй ғаолияти билан боғлиқ.

Халқаро хавфсизлик тушунчаси қуйидаги таркибий қисмларни ўз ичига олади:

- халқаро муносабатларнинг ҳолатини акс эттиради, бунда нафақат халқаро тинчлик таъминланади, шунингдек, юзага келган низолар тинч йўл билан ҳал қилинади;
- халқаро хавфсизлик факат халқаро муносабатларнинг турли даражаларда ва турли соҳаларида давлатларнинг ҳамкорлиги шароитида мумкин бўлади;
- барча давлатлар ўзларининг суверентетларини ўрнатиш орқали халқаро ҳуқуқий тартиб шароитида ўз мустақиллигини сақлашлари ва таъминлашлари керак;
- халқаро хавфсизликни таъминлашга халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойиллари ва умумэътироф этилган нормаларига халқаро ҳуқук ва тартиб шароитида риоя қилинган тақдирдагина эришиш мумкин.

Замонавий шароитда сепаратизм, террорчилик, фундаментализм, экстремизм ва қочқинлар муаммолари халқаро хавфсизликка таҳдид солмоқда.

A. Сепаратизм

Эсда сақланғ

Сепаратизм (лотинча *separatus* — "алоҳида") — ажратиш сиёсати ва амалиёти, янги мустақил давлат (чиқиш) яратиш ёки мухторият мақомини олиш мақсадида давлат ҳудудини ажратиш.

Бугун дарсда:

- "Халқаро хавфсизлик" тушунчасининг маъносини таҳлил қиласиз.
- Ҳозирги халқаро хавфсизликка қаршилик ва таҳдидларни аниқлаймиз ва кўриб чиқамиз.

Калит сўзлар:

халқаро хавфсизлик сепаратизм, террорчилик фундаментализм, экстремизм, қочқинлар.

Эътибор беринг!

Сепаратизм, бир томондан, халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқининг халқаро тамойилига асосланган ва халқаро тан олинган миллий-озодлик ва мустақилликка эришишининг күренишидир, бошқа томондан, суверенитетнинг халқаро тамойиллари, давлатнинг яхлитлиги, чегараларнинг даҳлсизлигининг бузилишига олиб келади ва энг кескин давлатлараро ва миллатлараро низолар манбай бўлиши мумкин.

Сепаратизмнинг сабаблари халқларнинг, этник ва диний озчиликларнинг ҳуқуқларининг қўпол равиша бузилиши билан боғлиқ. Бундай ҳолда, мустамлакачиликка қарши курашда, янги давлатларнинг шаклланишида бўлгани каби, сепаратизм ҳам ижобий роль ўйнаши мумкин.

Сепаратизм Австрия-Венгрия, СССР, Югославия, Чехословакия каби давлатларнинг қулашида ҳал қилувчи роль ўйнади.

Бугунги кунда сепаратизм ривожланган (Буюк Британия, Канада, Испания ва бошқалар) ҳамда ривожланаётган (Ҳиндистон, Покистон, Ироқ, Африка давлатлари) ҳаётида кўплаб қийин ва ўткир муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Замонавий изланишларга кўра, дунёда 220 миллион аҳолига эга 12,7 миллион квадрат километр майдонни қамраб олувчи 50 та асосий сепаратизм марказлари мавжуд. Уларнинг 20 тасида можаролар қуролланганлик хусусиятига эга.

Сепаратчилик ҳаракатларини ўз иштирокчиларининг кўзлаган мақсадларига қараб ажратадилар:

- мақсади ажralиб чиқиш бўлган сепаратизм (Туркиядаги курдларнинг, Ҳиндистондаги сикхлар ва тамилларнинг кураши);
- ажralиб чиқиш ва бошқа давлат таркибиға кириш мақсадидаги сепаратизм (Хитойнинг Ички Мўғулистон ҳудудининг Мўғулистонга қўшиб олиш ҳаракати);
- сепаратизм, унинг мақсади катта минтақани давлат таркибида ушлаб туриш пайтида автономияга эга бўлишидир (Францияда Корсика мухториятининг ҳуқуқларини кенгайтириш учун кураш).

Сепаратчилик ҳаракатлар кўпинча мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий бекарорлик (СССР, Чехословакия, Югославия). шароитида юзага келади. Сепаратизмнинг пайдо бўлиши кўпинча этно-конфессиявий можаролашаётган ислом ақидапарастларининг ҳаракатлари (Косово, Шимолий Кипр), католиклик (Босния ва Герцеговина, Жанубий Филиппин), Ҳиндуизм (Кашмир), Буддизм (Мьянма) ва бошқалар.

Европанинг урушдан кейинги тарихида ажralиб чиқишнинг ягона ҳолати 2008 йилда юз берди, ўша пайтда Сербиянинг Косово вилояти ҳокимияти бир томонлама тартибда Сербиядан мустақиллигини эълон қилди. Суверенитетга эришган сепаратчилик ҳаракатларининг

Каталониянинг мустақиллиги учун ҳаракат

мисоли 2010 йилда БМТнинг Халқаро Суд томонидан Косовонинг мустақиллигини тан олиши эди. Айни пайтда Косово республикаси БМТнинг 111 аъзо мамлакати томонидан тан олинган. Сербия конституциясига биноан, Косово ҳудуди ҳали ҳам Косово ва Метохия Автоном вилояти сифатида республиканинг бир қисми ҳисобланади.

Баъзи мамлакатларда ажралиб чиқишига бир қанча шартларга риоя қилиш мавжуд бўлса, қонун томонидан рухсат этилади, асосийси бу референдумда ўз хоҳиш-иродасини эркин ифода этиш. Масалан, **Буюк Британияда** тарихий қисмлар, мустамлака ва қарам ҳудудларнинг мустақиллиги учун референдум ва кўпчилик овоз билан ажралиб чиқиши қўллаб-қувватлаш етарли. Шотландия мустақилликка эришиш учун жуда яқин имкониятга эга, гарчи ўтказилган референдумлар ижобий натижа бермаган бўлса-да, 1997 йилдан (маҳаллий парламент пайдо бўлганида) ажралиш тарафдорлари сони сезиларли даражада ошди. Шу каби ҳуқуқлардан мамлакатнинг бошқа қисмлари — Англия, Шимолий Ирландия ва Уэльс фойдаланишлари мумкин. Аммо Ирландия католиклари ташаббуси билан Шимолий Ирландиянинг ажралиб чиқиши бўйича такрорий референдум католик бўлмаган Англо-Шотландия аҳолисининг кўплиги сабабли муваффақиятсиз бўлди. Референдумда аҳоли Британия фуқаролиги имтиёзларидан воз кечмасликка қарор қилганлиги сабабли Бермуд оролларидағи ҳақиқий мустақиллик ҳам ҳали қўлга киритилмаган.

Испания ажралишга нисбатан қаттиқроқ сиёсатга эга (буни Баск мамлакати ва Каталония талаб қиляпти). Унинг Конституциясида мухтор минтақага ажралиб чиқиш бўйича марказий ҳукумат билан келишмасдан референдум ўтказиш ва бир томонлама равища

мустақиллик ҳақида эълон қилишга рухсат берувчи моддалар йўқ. Асосий қонуннинг 155-моддасида марказий ҳукуматнинг мамлакат манфаатларини (яхлитлигини) ҳимоя қилиш учун куч ишлатиши мумкинлиги ҳақида гап боради.

Канадада Квебекнинг ажралиб чиқиши учун бўлиб ўтган иккита референдум унинг мустақиллигига олиб келмади, аммо охиргисида бунинг учун оз сонли овоз етмади.

Ҳиндистонда сепаратизм Жамму ва Кашмир штатларида (сепаратчилар мустақил Кашмир давлатининг яратилишини талаб қиласидиган), Фарбий Бенгалда (Бангладеш билан бирлашиш учун Бенгалликлар ҳаракати), Ҳиндистоннинг жанубида (мустақил Дравидистон давлатни яратиш учун Тамилия қуролли курашлари), Панжобда (сикх сепаратистларининг мустақил Халистон давлатини яратиш учун қуролли кураши) кўпроқ ривожланди. Сепаратчилар қўллаган кураш усуслари этник тозалаш, гаровга олиш ва террорчилик ҳаракатларини ўз ичига олган. 1984 йилда сикх айирмачилари Ҳиндистон Бош вазири И. Гандини ўлдирдилар. 1991 йилда Ҳиндистон Бош вазири Р. Ганди сайловолди кампанияси пайтида Тамил айирмачилари томонидан ўлдирилган.

Сепаратчи ҳаракатлар ва уюшмалар бир қатор глобал ва минтақавий халқаро ташкилотларни туздилар. Улар орасида энг асосийси — *Вакилларига эга бўлмаган миллатлар ва халқлар ташкилотидир*, ўзини БМТнинг аналоги сифатида намоён қиласиди.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Сепаратизмни аниқланг ва унинг пайдо бўлиш сабабларини айтинг.
2. Испанияда ажралиб чиқишини амалга оширишда қандай қийинчиликлар мавжуд?
3. Сепаратчилар қандай кураш усусларидан фойдаланадилар?

Б. Террорчилик

Террорчилик. Иқтисодий соҳадаги тезкор ўзгаришлар ва жамоат тузилмалари ўртасидаги қарама-қаршиликлар, жамоат тузилмалари томонидан ушбу ўзгаришларни қабул қилишга тайёр бўлмаганлиги, шунингдек, аҳолининг ижтимоий табақаланиши ўсиши жиноятчиликнинг кўпайишига ва жамиятнинг мудофаа механизмлари самарадорлигининг пасайишига олиб келади. Қарама-қаршиликлардан озод бўлмаган кўплаб замонавий давлатларнинг бутун гуруҳи террорчиликни ривожлантириш учун яхши заминга айланмоқда.

Эътибор беринг!

Террорчилик — бу жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий бекарорлиги самарасидир.

Эсда сақланг

Террорчилик — 1) мағкуравий сабабларга күра зўравонлиқда құлланишга боғлиқ сиёсий кураш тактикасининг усулларидан бири; 2) террорчилар манфаати учун бирон-бир қарор қабул қилинишига ёки рад қилинишига бевосита ёки билвосита таъсир қилиш мақсады да ахолини ёки ижтимоий гурұхларни құрқитишига қаратылған оммавий хавфли хатти-харакатлар ёки уларнинг таҳдидлари.

Террорчиликнинг субъекти алоҳида шахслар, нодавлат касбий ташкилотлардир.

Террорчиликнинг объекти бу алоҳида давлат хизматчилари ёки алоҳида фуқаролар жамоаси, хусусий ва давлат мулки, инфратузилма ва ҳаётни таъминлаш тизимлари қиёфасидаги ҳокимиятдир.

Террорчиликнинг мақсади — террорчилар ҳодисаларнинг ўзлари хоҳлагандай ривожига эришиш учун: жамиятни бекарорлаштириш, хорижий давлат билан уруш бошланиши, баъзи ҳудудларда мустақилликка эришиш, ҳокимият нуфузининг тушиши, ҳукумат томонидан сиёсий ён беришлар ва бошқалар.

Эсда сақланг

Террорчилик — кучлар ва ташкилотлар томонидан амалга ошириладиган ноқонуний зўравонлик амалиётидир. Террорчилик ҳокимиятни йўқ қиласи ва давлатнинг сиёсий тизимини вайрон қиласи.

“Япониянинг Қизил Армияси” террорчилик ташкилоти ташкил қилинган Японияда 1960 йилларнинг охирида террорчиларнинг жиддий ҳужумини бошдан кечирди. Япония террорчилари 1975 йилда Лод аэропортида 25 киши ҳалок бўлган ва 72 киши яраланган жангдан кейин маълум бўлди. Кўп ўтмай ташкилот мағлубиятга учради ва ўз фаолиятини аввал Европага, кейин Осиёга кўчирди.

Фаластин муаммосини келтириб чиқарган Араб-Исройл можароси Яқин Шарқда террорчиликнинг пайдо бўлишига олиб келди. 1950-йилларда Мисрда ФАТХ (Фаластин миллий озодлик ҳаракати) террорчилик ташкилоти вужудга келди, унинг мақсади Исройлни йўқ қилиш ва Фаластин давлатини ташкил қилишгача курашиш эди. 1950 йилларнинг охирида Жазоир, Тунис, Ливия, Ливан ва Иорданияда ФАТХ бўлинмалари пайдо бўлди. 1967 йилдаги “олти кунлик” урушда мағлубиятдан сўнг Фаластин араблари ташкилотларининг раҳбарлари Исройлга қарши тўлиқ фитна ва террорчилик урушини бошлашга қарор қилишди. Унга Фаластин Озодлик Ташкилоти раҳбарлик қилди. 1993 йилда Фаластин мухториятининг таъсис этилишига эришган Фаластинликлар, террорчилик усулларидан фойдаланмасдан, суверен давлат яратиш учун курашни давом эттирдилар. Автономия ҳудудида “Хамаз”, “Исломий жиҳод” ва бошқа террорчилик ташкилотлари мавжуд эди.

Фаластин террорчилигининг ўзига хос хусусиятлари қуидагилардан иборат: манзисиз террорчиликнинг кенг құлланилиши; ўз жонига қасд қилувчи террорчиларни үқитиши ва оммавий равишида фойдаланиш; дунё жамоатчилик фикрига йўналтирилган юқори даражадаги тадбирларни режалаштириш ва амалга ошириш (самолётни олиб қочиш ва бошқалар); террорчилик ҳаракатларидан сиёсатнинг элементи сифатида фойдаланиш.

Чеченистон, Югославия ва Афғонистондаги урушлар террорчи ташкилотларнинг ўсишига, террорчиларнинг малакасини оширишга ва жиҳод жангчиларининг халқаро ҳамжамиятини (“кофирларга қарши уруш”) шаклланишига ёрдам берди. Афғонистон урушида Ислом ақидапарастларининг Усама бин Ладеннинг “Ал-Қоида” халқаро ташкилоти вужудга келди. Дунё бўйлаб ҳарбий амалиётларни амалга ошириши.

“Ал-Қоида”нинг зарба берувчи кучи — Афғонистондаги ууш фахрийлари ҳисобланади. Унинг асосий мақсади исломий давлатлардаги дунёвий тузумларни ағдариш ва шариат асосида исломий тартиботни ўрнатишидир. 1998 йилда Бин Ладен “Яхудийлар ва салибчиларга қарши жиҳод учун Ислом жаҳон фронти” халқаро ташкилоти тузилганигини эълон қилди, унинг таркиби Жазоир, Покистон, Афғонистон, Кашмир ва “Ал-Қоида” билан бир қаторда бошқа террорчилик ташкилотлари ҳам кирди. Ўзларининг ҳаракатларини мувофиқлаштириб, ушбу ташкилотлар деярли бутун Ислом оламида (Афғонистон, Жазоир, Чеченистон, Эритрея, Косово, Покистон, Сомали, Тоҷикистон, Яман) иш олиб борди.

2001 йил 11 сентябрда АҚШда амалга оширилган террорчилик ҳаракатидан сўнг террорчилик дунё тамаддунига асосий хавф деб эълон қилинди ва уни йўқ қилиш дунё ҳамжамиятининг асосий вазифаси ҳисобланди. АҚШ халқаро террорчиликка қарши коалиция тушишга раҳбарлик қилди.

Шу билан бирга, террорчилик тобора кучайиб борди ва қамров доираси кенгайиб борди. 2006 йилда “Ал-Қоида” иштирокида Ироқ Исломий Давлати (ИИД) ташкил этилди. 2013 йилда у “Ироқ ва Левант¹ ислом давлати” (ИШИД)номи билан маълум бўлди. Ушбу ташкилот 2014 йил ёзида, Ироқнинг шимолий ва ғарбий минтақаларига, Суриянинг шимолий қисмига кенг миқёсли ҳужумни бошлаган ва ўзи эгаллаб олган ҳудудда **халифалик — сунний ислом давлати** (бирон бир мамлакат томонидан тан олинмаган) ташкил этилганини эълон қилганида кенг танилган эди. Унда ваҳший қонунлар ўрнатилди: аёллар қулликка тортилди, эркаклар исломчилар учун курашишга

¹Левант (Шом) — замонавий Сурия, Ливан ва Иероил ҳудудидаги тарихий жой.

мажбур қилинди, бошқа дин вакиллари таъқиб қилиниб, жисмонан йүқ қилинди, исломга оид бўлмаган маданият ёдгорликлари вайрон қилинди. ИШИД эгаллаб олинган ҳудудларда ноқонуний равишда нефть савдоси билан шуғулланган ва олинган маблағга қурол сотиб олган ва янги жангариларни ўз сафлариға жалб қилган.

ИШИД га қарши улар қўлга олган ҳудудларни озод қилиш ва унинг террорчилик ҳаракатларига чек қўйиш учун бир қатор давлатлар иштирокида ижобий натижалар берган ҳарбий амалиёт бошланди.

Бугунги кунда дунё ўзини хавфсиз ҳис қилмайди. Террорчилик хавфли даражада авж олмоқда. Бунинг натижасида 2005 йилда БМТнинг 60-сессиясининг асосий мавзуси террорчиликка қарши кураш бўлди.

Эътибор беринг!

Террорчилик муаммоси энди алоҳида давлатларнинг муаммоси эмас — у глобал миқёсга эга бўлиб, уни ҳал қилиш бутун инсониятнинг биргаликдаги саъй-ҳаракатларини талаб қилади.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Террорчилик юзага келишининг сабабларини айтинг.
2. Фаластин террорчилигининг пайдо бўлиш сабабларини тушунириング ва унинг ҳусусиятларини айтинг.
3. Замонавий террорчиликнинг ҳусусиятлари нимада?

Б. Ақидапарастлик. Экстремизм. Қочқинлар

Ақидапарастлик (лот. *fundamentum* — “асос”) — 1) ўта *консерватив* фалсафий, ахлоқий ва ижтимоий ҳаракатларнинг номи; 2) ижтимоий, мафкуравий, диний оқимлар, маълум таълимотларнинг бошланғич ғоялари, тамойиллари, қадриятларига содиқликни эълон қилиш, уларнинг ривожланиши давомида юзага келган ўзгаришларни бартараф этиш ва асл покликни тиклаш, “илдизларга қайтиш” талабларини илгари суриш.

Ақидапарастлик бошқа нарсалар қатори, зўравонлик билан ўзгартириш, янгилаш жараёнига қарши туради. Кўпинча замонавий жамиятда юз бераётган глобаллашув жараёнларига ва дунёйлашиш жараёнларига қаршилик кўрсатади. Ақидапарастлик барча дунёқараш ғояларининг асл маъноларини қайтаришга интилади.

Эсда сақланг

Ақидапарастлик асослари — эътиқоднинг моҳияти ўзгаришсиз қолишига ишонч.

Одамнинг кучли құрқұларидан бири — тартибсизлик ҳамда дунёва қалбады анархиядан құрқұвдир, зұравонларча мажбурлашсиз одамлар назоратдан чиқиб кетиши құрқувиdir. Бу құрқув күплаб ақидапаастлик оқимларнинг асосий сабабидир.

Ақидапаастлик одамларнинг рухи учун курашадиган яхши ва ёмоннинг кескин тоифаларини яратади. Івузлик шунчалик кучли тасвирланғанки, одам үзини имон билан қоролланмасдан унга қарши тұра олмайды. Шу муносабат билан таъкидламоқда: құрқұвдан құтулишнинг ягона йўли қатъий ишончdir — маълум бир мафкурани сўзсиз қабул қилишdir. Ақидапаастликнинг психологик жозибаси шундаки, у ички низоларни бартараф этадиган ва маънавий енгиллик келтирадиган ишонч беради. Бундай эътиқодда ҳеч қандай соғлом идрок ва тажрибага мурожаат қилиш таъсир күрсатмайды. Ишончнинг асоси имондир.

Ақидапаастларнинг ғояси — шахсий мустақилликни, шахсий ташаббусни бутунлай йўқ қилиш; одамлар ҳаётининг барча соҳаларини бошқарадиган ҳокимият билан шуғулланиш. Ақидапаастларнинг фикрига кўра, юқори ҳокимият буйруқларига сўзсиз ва ўзгармас риоя қилиниши тикланиши керак. Инсоннинг заиф томонлари одамларни ёвузликка берилиб кетишга мажбур қиласы, шунинг учун уларнинг фикрича, илдизларга қайтиш жуда зарур.

Ақидапаастликнинг жозибаси шундаки, у авторитар усуллар ёрдамида тартибни тиклашга ваъда беради. Ақидапаастлик авторитардир, чунки у одамларни назорат остида ушлаш учун хизмат қиласы. У факат авторитар тизимларда ҳаракат қилиши мумкин, чунки улар факат эътироz қилинmasлиkn тан оладилар ва қўллаб-қувватлайдилар.

Ақидапаастликнинг вариантыдан бири бу диний ақидапаастлик. У үзининг асосий вазифаларидан бири сифатида жамиятдаги ҳукмрон мавқега эга диний тузилмаларга қайтишни кўриб чиқади.

Диний ақидапаастликнинг асосий мафкуравий қоидалари қўйидагилардан иборат:

- 1) диний муқаддас китобларда белгиланған кўрсатмаларга қатъий риоя қилиш зарурияти;
- 2) танқидга йўл қўймаслик, муқаддас матнларни эркин талқин қилиш. Энг фаол ақидапаастлик ислом, христианлик, иудаизм ва индуизмда намоён бўлади.

Экстремизм (лотин *extremus* — “энг кескин”) — ҳаддан ташқари қарашлар ва ҳаракатлар усулларига(одатда сиёсатда) содиқлик. Экстремизм — бу:

- ижтимоий, миллий, ирқий, диний нафратнинг кучайиши;
- инсон ва фуқаронинг ижтимоий, миллий, ирқий, диний ёки тилга боғлиқлигига қараб ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларининг бузилиши;

— фуқароларнинг ўз сиёсий ҳуқуқларидан фойдаланиши, зўравонлик ёки ундан фойдаланиш таҳди迪 билан бирга бўлишига тўсқинлик қилиш;

— давлат органлари, жамоат, диний ва бошқа ташкилотларнинг зўравонлик ёки ундан фойдаланиш таҳди迪 билан биргаликда қонуний фаолиятига тўсқинлик қилиш;

— конституциявий тизим асосларини мажбурий ўзгартириш ва давлат яхлитлигини бузиш;

— ижтимоий, сиёсий, мафкуравий, миллий, ирқий, диний адоват ва адоват ва ҳоказолар асосида жиноят содир этиш ва бошқалар.

Алоҳида шахслар ҳам, ташкилотлар ҳам, асосан сиёсий, экстремизмга дучор бўладилар. Сиёсий экстремистик ҳаракатларга тартибсизликлар, террорчилик ҳаракатлари ва партизанлар уруши киради.

Экстремизмнинг кучайишига ижтимоий-иқтисодий инқирозлар, аҳолининг катта қисми турмуш даражасининг кескин пасайиши, ҳокимият томонидан мухолифатни бостириш ва ўзгача фикрловчиларни тъқиб қилиш билан тоталитар сиёсий режимлар ёрдам бермоқда. Бундай вазиятларда экстремистларнинг вазиятга тъсири қилишининг ягона йўли экстремал чоралар бўлиши мумкин.

Экстремистик фаолият давлат ҳаётига реал таҳдид солади, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларига, жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига тажовуз қиласди. Экстремизмга қарши тизимли кураш бошланганидан бери у камдан-кам учрайдиган безориликдан, оммавий ноқонуний ҳаракатлар, портлашлар, ўт қўйишлар, қотилликлар ва бошқа оғир жиноятларга қадар ривожланди. Ягона экстремистлар ўрнига уларнинг фаолиятига кўп сонли шахслар, биринчи навбатда ёшлар жалб қилинган экстремистик ташкилотлар келди.

Қочқинлар. Қарама-қаршиликлар, биринчи навбатда, ҳарбий, ижтимоий-иқтисодий таназзуллар, инсон ҳуқуқларининг бузилиши, иқлим ўзгариши натижасида юзага келган табиий оғатлар одамларни ўз мамлакатларидан чиқиб кетишга ва қочқин бўлишга мажбур қилмоқда.

Эътибор беринг!

Қочқинлар — фавқулодда ҳолатларга кўра ва бошқа мамлакатлардан бошпана излашга мажбур одамларнинг доимий истиқомат қилган мамлакатини тарк этиши. Улар қўшимча кафолатлар, моддий ва ҳуқуқий ёрдам беришга асос бўладиган қочқин мақомини олишлари учун маълум тартиблардан ўтишлари керак.

Ҳеч ким қочқин бўлишни хоҳламайди ва бунга интилмайди. Қочқин бўлиш бегона мамлакатда бўлиб қолиш дегани эмас. Бу дегани, муҳожирликда яшаш ва ўзларини озиқ-овқат, кийим-кечак ва уй-жой билан таъминлашда бошқаларга қарам бўлиб қолиш. 2018 йил-

да дунёда қочқинлар сони 70,8 миллионга етди. Қочқинлар билан боғлиқ масалаларни БМТнинг Қочқинлар бўйича Олий Комиссарлиги Бошқармаси (ҚОКБ) ҳал қиласди. БМТ ҚОКБнинг энг катта амалиётлари орасида Афғонистон, Колумбия, Конго Демократик Республикаси, Мали, Покистон, Сурия, Иордания, Ливан, Туркия ва Ироқдаги дастурлар мавжуд. Қочқинларга ёрдамни Халқаро Қизил Хоч Қўмитаси ҳам тақдим этади.

Эътибор беринг!

Қочқинлар муаммоси—буғунжаҳон ҳамжамияти олдида турган энг мураккаб масалалардан биридир.

Хозирги қочқинлар оқимлари алоҳида одамларнинг қочиши эмас, балки *оммавий равиша кетиши* шаклини оляпти. Қочқинларнинг аксариятини Осиё ва Африкадан чиққанлар ташкил қиласди. Шундай қилиб, XXI асрнинг иккинчи ўн йиллигидаги Сурия инқирози, аҳолининг кўчиб кетиши билан боғлиқ бўлиб, дунёда энг каттаси бўлди: 6,3 миллион мамлакат аҳолиси мажбурий кўчирилган, қарийб 4 миллион киши қочоқ бўлган.

Кўпгина қочқинлар лагерларда яшашга мажбур бўлмоқдалар ҳамда суд ва ҳуқуқий ёрдам олиш имкониятига эга эмаслар. Қочқинлар иш топа олмасликлари, ўз шахсий ишлари билан шуғулланишлари ёки ерга эга бўла олмасликлари мумкин.

Баъзи жойларда қочқинлар зўравонлик ва суиистеъмол нишонига айланишмоқда. Кўпчилик қочқинлар лагерлари ва турар-жойларига

Қочқинлар лагери

бұлған қуролли ҳужумлар пайтида ҳалок бўлмоқдалар. Шунинг учун қочқинлар лагери кўпинча БМТнинг тинчликпарвар кучлари томонидан ҳимоя қилинади. БМТ агентликлари қочқинларга озиқовқат, сув, санитария ва соғлиқни сақлаш каби асосий эҳтиёжлардан фойдаланиш имкониятини тақдим этади.

Йигитлар ва вояга етмаганлар кўпинча қуролли ёки исёнчи гуруҳларга жалб қилиниб, фуқаролар урушларида қатнашишга мажбур қилинадилар. Ҳозирги кунда қочқинларнинг 80% ини ташкил этадиган аёллар ва болалар айниқса ҳимоясиз қочқинлар гуруҳига киради.

Сўнгги йилларда қочқинларга қарши зўравон ҳужумлар кўпаймоқда. Бугунги кунда ушбу ҳодисалар кенг тарқалган мамлакатларда қочқинлар доимий равишида жисмоний зўравонлик қурбонига айланиш имкониятидан қўрқишиди ҳамда ўз ҳаётлари ва хавфсизлиги учун қўрқувни бошдан кечиришиди.

Қочқинлар, айниқса чет элликларнинг заиф гуруҳлари сифатида, ирқий нафратнинг асосий нишонига айланмоқда.

Эътибор беринг!

Қочқинлар муаммоси ҳалқаро ҳамжамиятдан ватанларига қайтиш учун узок муддатли ҳаракатларни талаб қиласи:

- а) қочқинлар чиққан мамлакат уларнинг оммавий кетишлинига сабаб бўлган ҳаракатларни тўхтатиши керак;
- б) жаҳон ҳамжамияти янги қочқинлар оқимининг олдини олишнинг энг самарали усулларини аниқлаши керак;
- в) қочқинлар оқимининг асосий сабаби қашшоқлик бўлса, муаммони ҳал қилишнинг усулларидан бири ривожланишга ёрдам бериш бўлиши мумкин;
- г) оммавий равишида кетишининг асосий сабаблари инсон ҳукуқларининг бузилиши бўлса, муаммони ҳал қилиш БМТнинг инсон ҳукуқлари тизими томонидан воқеалар ривожини доимий равишида кузатиб бориш, ҳалқаро ҳамжамият томонидан бузилишларни қоралашни ўз ичига олиши мумкин;
- д) қочқинлар оқимининг сабаблари куч ишлатиш воситасидаги зиддиятлар бўлса, у ҳолда қарорни зиддиятларни тартибга солишида воситачилик йўли билан огоҳлантирувчи дипломатия соҳасидан топиш мумкин; БМТ Бош котиби томонидан яратилган эрта огоҳлантириш тизими катта аҳамиятга эга бўлиши мумкин, у қочқинларнинг катта оқимини келтириб чиқариши мумкин бўлган вазиятларни аниқлашда муҳим роль ўйнаши мумкин.

Эътибор беринг!

Қочоқларнинг ихтиёрий қайтишлари учун зарур шарт-шароитлари қуйидагилар:

- 1) инсон ҳукуқларининг барча тоифаларини ҳурматлаш ва рағбатлантириши тиклаш;
- 2) мамлакатларда келиб чиққан қуролли зиддиятларни тўхтатиш.

Қочқинлар бўйича Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг қочқинлар ишлари бўйича Олий комиссари Садако Огата сўзларига кўра, "қочқинлар муаммосига боғлиқ муносабатларда инсон ҳукуқларини ҳимоя қилиш иши барча ҳукуматлар ва ҳалқлар учун текширув бўлиши лозим."

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Ақидапаастликнинг юзага келиш сабабларини айтинг.
2. Ақидапаастликнинг моҳиятини очиб беринг.
3. Диний ақидапаастликнинг асосий вазифаси нимадан иборат?
4. Экстремизмнинг юзага келиш сабаблари нимада?
5. Экстремизмнинг асосий таркибий қисмларини санаб беринг.
6. Экстремизмнинг ҳавфи нимада?
7. Одамларни қочқин бўлишга нима мажбур қилмоқда?
8. Қочқинлар муаммосини қандай ҳал қилиш мумкин?

25–27-§. ТИНЧЛИК ВА ХАВФСИЗЛИКНИ САҚЛАШ УЧУН ДАВЛАТЛАРНИНГ УМУМИЙ КУЧЛАРИ

Бугун дарсда:

- ҳалқаро муносабатларнинг ривожланишининг ҳозирги тенденцияларини воқеалар, жараёнлар ва ҳодисалар асосида тавсифлаймиз;
- Ҳалқаро ташкилотларнинг тинчликни сақлаш ва хавфсизлик йўналишидаги фаолиятини таҳлил қиласиз;
- Хавфсиз дунёни ривожлантиришнинг имконли йўллари билан танишамиз.

Бугунги муаммолар ва таҳдидларнинг аксарияти глобал характерга эга. Давом этаётган қонли минтақавий зиддиятлар, ҳалқаро террорчилик ва чегаралар орасидаги уюшган жиноятчиликнинг кўлами ва шафқатсизлигининг ошиб бориш муносабатлари бутун ҳалқаро жамоатчилик умумий кучининг бирдамлигисиз ҳал қилиб бўлмайдиган муаммоларнинг бир қисми ҳисобланади.

Ҳалқаро муносабатларнинг ривожланиш динамикаси, XX аср охирида янги таҳдидларнинг пайдо бўлиши тинчликнинг ва ҳалқлар умумий фаровонлигининг ягона ривож топадиган стратегияси мавжуд жамоавий хавфсизлик тизими ва ҳалқаро ҳамкорлик қилиш эканлигини тасдиқлайди. Унинг маркази Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳисобланиб, уни ҳалқаро минтақавий ташкилотлар, шунингдек, муайян зиддиятли вазиятлар учун ташкил қилинган коалициялар тўлдиради.

А. Тинчлик ва хавфсизликни сақлаш учун курашда БМТнинг роли

БМТ — жамоавий хавфсизлик тизимининг универсал ташкилотидир. Унинг асосий вазифаси ҳалқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлашадир. БМТ Низомида тинчликни бузувчи давлатларга нисбатан огоҳлантирувчи чора билан бир қаторда мажбуровчи чора ҳам кўзда тутилган. Тинчлик ва хавфсизликни сақлаш вазифалари Бош ассамблея ва БМТ Хавфсизлик Кенгашига юклатилган. Бугун БМТ ҳалқаро можароларни

хал қилиш марказий үйинчи ҳисобланади, унинг доирасида халқаро муаммолар бўйича универсал қарорлар ишлаб чиқилади.

Эътибор беринг!

БМТқурол пойгаси ва қуролсизланишни тұхтатиб, ядервий урушнинг олдини олиш, тинчликни асраш ишларида асосий роль үйнашга даъват қилинган.

Шу муносабат билан БМТнинг энг мухим вазифалари қуйидагилардан иборат:

- қуролларнинг тарқалишига йўл қўймаслик;
- оммавий қирғин (йўқ қилиш) қуролларининг барча захираларини камайтириш ва йўқ қилиш.

Бу борадаги БМТ фаолиятининг натижалари қуйидагича: Ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисида 1968 йилдаги шартнома ва 1996 йилда Синовларни ҳар томонлама тақиқлаш тўғрисидаги шартнома; ядро қуролидан холи зоналарни барпо этиш тўғрисидаги шартномалар; кимёвий (1992) ва бактериологик қуролларни ишлаб чиқариш ва тўплашни тақиқловчи шартномалар (1972), денгиз ва океан тубида (1971) ва космосда (1967) ядро қуролини жойлаштиришни тақиқловчи шартномалар, шунингдек, қуролнинг бошқа тоифаларини тақиқловчи ёки чекловчи шартномалар. 2001 йилга келиб, 120 дан ортиқ мамлакат 1997 йилги ер усти миналарини тақиқловчи Оттава конвенциясининг иштирокчиларига қўшилди. МАГАТЭ тинч мақсадларда фойдаланиш учун мўлжалланган ядервий материаллар ва жиҳозларнинг ҳарбий мақсадларга ўтказилмаслигини таъминлаш учун жавобгардир.

Калит сўзлар:

халқаро универсал ва минтақавий ташкилот, хавфсизлик, халқаро ҳамкорлик, ялпи қирғин қуроли, тинчлик үрнатиш, миссия, БМТ, ОБСЕ, НАТО, ШХТ, ОЙЧК, КХШТ

БМТнинг тинчликпарварлик фаолияти

80-йилларнинг ўрталарида БМТ Тинчликни сақлаш амалиётлари бўлими ташкил қилинган, унинг вазифалари қуидагилардан иборат: амалиётларни режалашириш ва уларни амалга оширишда Бош котибга ёрдам бериш; амалиёт ўтказиладиган ҳудудда юзага келган вазиятни кузатиш; БМТнинг қуролли кучларидан фойдаланиш режаларини ва ўқув дастурларини ишлаб чиқиш, ҳарбий ва фуқаролик ходимларини амалиётларда қатнашишга ўргатиш ва ҳ.к.

БМТ туфайли ҳалқаро ҳамжамият ўнлаб мажароларни ҳал қилишга ва янги инқирозларнинг олдини олишга муваффақ бўлди ва сўнгги йилларда кескин ва глобал ва минтақавий муаммоларни ҳал қилишда кўп томонлама ҳамкорликни йўлга қўйди.

Хозирги босқичда БМТнинг тинчлик ўрнатиш билан боғлиқ бўлган фаолияти. Африка. Тинчлик ўрнатиш учун БМТнинг бу ердаги саъи-ҳаракатлари турли шаклларга эга бўлди: Жанубий Африкада апартеидга қарши узоқ муддатли кампания, Намибиянинг мустақилликка ўтишини фаол қўллаб-қувватлаш, бир қатор сайловларга ёрдам бериш миссиялари ва кўплаб тинчликпарварлик амалиётлари (Либерия, 2003 йил; Кот-д'Ивуар ва Бурунди, 2004 йил; Судан, 2005 йил ва бошқалар). БМТ Буюк кўллар минтақасида тинчликни тиклаш учун фаол дипломатик чоралар кўрди ва Фарбий Сахаранинг келажаги бўйича референдумга тайёргарлик кўришда ёрдам берди. БМТнинг миссиялари Гвинея-Бисау, Сомали, Марказий Африка Республикаси ва Фарбий Африка минтақасида тинчлик ўрнатиш ишларини давом эттирмоқдалар.

Осиё-Тинч океани минтақаси. 2002 йилдан бери БМТнинг Афғонистондаги ёрдам миссияси (МООНСА) миллий ярашувни қўллаб-қувватлаш ва инсон ҳуқуқлари, инсон ҳуқуқлари ва гендер тенглиги каби соҳаларни ўз ичига олган вазифаларни амалга ошириш, шунингдек, БМТнинг барча инсонпарварлик ва гуманитар фаолиятини ташкил этиш, ушбу мамлакат ҳукумати билан келишган ҳолда Афғонистонда фавқулодда ёрдамни тиклаш ва қайта қуриш бўйича иш олиб бормоқда.

БМТнинг ҳарбий кузатувчилари Жамму ва Кашмирда Ҳиндистон ва Покистон ўртасида ўт очишни тўхтатиш чизигини кузатишида давом этишиди.

Шарқий Тиморда, БМТ шафеълигига Ҳиндистон ва Португалия ўртасидаги музокаralар 1999 йилда ушбу ҳудуднинг ҳолати бўйича умумхалқ сўровини ўтказиш учун йўл очган битим қабул қилиниши билан якунланди. БМТнинг ушбу сўровда қатнашиши керак бўлган

шахсларни рўйхатга олиши туфайли 1999 йил август ойида овоз бериш бўлиб ўтди, унда Шарқий Тимор аҳолисининг 78% и мустақиллик учун овоз бериши ва натижада 2002 йил 20 майда мустақил Тимор-Лешти давлати яратилди.

БМТнинг Шарқий Тимордаги миссияси мамлакатда барқарор маъмурият тузилмаларини, шу жумладан адлия ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш идораларини барпо этишга кўмаклашиш билан бирга барқарорлик ва хавфсизликни сақлашга ёрдам бермоқда.

Яқин Шарқда БМТ Араб-Исройл можаросига катта эътибор қаратяпти. У кенг қамровли тартибга солиш учун асос бўлиб қоладиган адолатли ва давомли тинчлик БМТнинг тинчликпарварлик фаолияти ўрнатиш тамоилиларини ишлаб чиқди. Шунингдек, Қўшма Штатлар, Европа Иттифоқи ва Россия Федерациясини ўз ичига олган “Тўртлик” аъзоси сифатида БМТ Яқин Шарқ инқирозини ҳал қилишда фаол иштирок этмоқда.

2003 йилда БМТнинг Хавфсизлик Кенгаши БМТнинг Ироққа ёрдам миссиясини (БМТИЁМ). Унинг мақсади инсонпарварлик қайта тиклаш ёрдамини мувофиқлаштириш, шунингдек, халқаро миқёсда тан олинган Ироқнинг суверен ҳукуматини шакллантиришга қаратилган сиёсий жараёнларга кўмаклашиш эди. 2004 йил 28 июнда Ироқ суверенитетининг тикланиши мамлакатнинг ўтиш жараёнидаги янги босқични бошлаб берди ва 2005 йил 30 январда тўғридан-тўғри парламент сайловларига олиб келди.

БМТИЁМ, БМТ Бош Котибнинг Махсус вакили ва сайловларга ёрдам Идораси кўмаги билан ва доимий зўравонлик таҳдидларига қарамасдан, Ироқ халқи сиёсий ҳуқуқларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлди.

Европада БМТ собиқ Югославиядаги можароларни ҳал қилишга эришади. 1992-1995 йилларда БМТнинг тинчликпарвар кучлари Хорватияда тинчлик ва хавфсизликни тиклашга, Босния ва Герцеговинадаги тинч аҳолини ҳимоя қилишга ва Македония Республикасини урушдан сақлашга ёрдам бериши. 1995 йилда Дайтон тинчлик шартномаси тузилгандан сўнг, БМТнинг тўртта миссияси минтақада тинчликка ҳисса қўшди.

БМТнинг тинчликни сақлаш борасидаги саъй-ҳаракатлари *Марказий Америкадаги низоларни ҳал қилишда муҳим роль ўйнади*. 1989 йилда *Никарагуада* БМТнинг тинчликпарварлик саъй-ҳаракатлари қаршилик кўрсатиш ҳаракатининг ихтиёрий равишда демобилизация қилинишини таъминлади, уларнинг қатнашчилари ўз қуролларини БМТга топшириши. Сальвадорда, тинчлик музокарапарни БМТ Бош котиби воситачилигида ўтди ва БМТнинг тинчликни сақлаш Миссияси барча шартномаларнинг амалга оширилишини текширишни таъминлади. Гватемалада БМТ шафелигида ташкил этилган музокарапар 35-йиллик фуқаролар урушини тугатди.

2004 йилда БМТнинг Хавфсизлик Кенгаши Гайтида БМТнинг барқарорлаштириш бўйича Миссиясини ташкил қилди, у 2005 йилда сайловлар ўтказиш ва 2006 йилда сайланган президентга ҳокимиятни топшириш учун шароит яратиш бўйича иш олиб борди.

Б. Тинчлик ва хавфсизлик учун курашда ЕХХТнинг роли

Европада ҳамкорлик ва хавфсизлик ташкилоти — хавфсизликни қўллаб-қувватловчи мавжуд ташкилотларнинг энг йириги. Унинг ташкил этилиши 1975 йилда Хельсинки битимлари имзолангандан сўнг бошланиб, 1995 йилда расман якунланди. Ҳозирги вақтда ЕХХТ халқаро минтақавий сиёсий бирлашма бўлиб, унга 57 та иштирокчидавлатлар киради (барча Европа мамлакатлари, АҚШ, Канада, Марказий Осиё давлатлари ва Закавказье).

1992 йилда ЕХХТнинг ажралмас қисми сифатида ЕХХТнинг **Хавфсизлик бўйича форуми** ташкил этилди. Хавфсизлик ва барқарорликни мустаҳкамлашнинг, асосан, оддий қуролларга йўналтирилган аниқ муаммоларини мунтазам равишда муҳокама қилиш ҳуқуқига эга бўлган мустақил орган. Форум қарорлари сиёсий жиҳатдан мажбурийдир. Унинг таркибида ЕХХТнинг барча давлатлар делегациялари киради.

Форумнинг асосий вазифалари:

- қурол назорати, қуролсизланиш, ишонч ва хавфсизликни таъминлаш бўйича музокаралар олиб бориш;
- хавфсизлик масалалари бўйича доимий маслаҳатлашувлар ва яқиндан ҳамкорлик қилиш;

ЕХХТ Саммити. Астана, 2010 йил.

в) юзага келиши мүмкін бўлган можаролар хавфини янада камайтириш.

Форум, шунингдек, ишонч ва хавфсизликни мустаҳкамлаш чораларини (ХМЧ) ишлаб чиқиш ва амалга оширишга, уларнинг бажарилишини баҳолаш учун ҳар йили йиғилишлар ўтказишга масъулдир, ХМЧ томонидан келишилган алмашинув давомида тақдим этилган маълумотларни муҳокама қилиш ва аниқлаштириш учун жой бўлиб хизмат қилади ва ЕХХТ Бош штаблари раҳбарлари иштирокида ҳарбий доктриналар бўйича семинарларни тайёрлайди.

Ушбу форум ҳарбий ислоҳотлар бўйича сиёсий мулоқот учун замин бўлиб хизмат қилади ва амалий тадбирлар маҳаллий жойларда, шу жумладан, Можароларнинг олдини олиш маркази томонидан ўтказилади.

ЕХХТ фаолиятининг ҳарбий-сиёсий соҳаси. Ташкилот иштирокчи-давлатларнинг мажбуриятлари ва можароларнинг олдини олиш ва ҳал этишнинг бир қатор механизмларини ўз ичига оладиган ҳарбий-сиёсий соҳадаги хавфсизлик учун *кенг қамровли ёндашувни* қўллайди. Шунингдек, ЕХХТ ушбу соҳада янада очиқлик, ошкоралик ва ҳамкорликни кучайтириш орқали ҳарбий хавфсизликни кучайтиришга интилади.

Қуролларни назорат қилиш. Совук урушнинг тугаши халқаро миқёсда кулранг қурол бозорининг пайдо бўлишига олиб келган жуда катта миқдордаги ортиқча қурол-аслаҳаларни пайдо қилди. ЕХХТ бундай қуролларнинг тарқалишини тўхтатишига ёрдам беради ва уларни йўқ қилишга ёрдамини таклиф қилади. ЕХХТ Европада одатий қуролли кучлар тўғрисидаги Шартнома бўйича ҳар йили маълумот алмашади.

Чегараларни бошқариш. Можароларни олдининг олиш ва бартараф этиш учун чегара назорати доирасида ЕХХТ томонидан олиб борилаётган ҳаракатлар.

Террорчиликка қарши кураш. Можароларнинг олдини олиш, инқирозларни бошқариш ва эрта огоҳлантириш бўйича тажрибага эга бўлган ЕХХТ террорчиликка қарши курашга ўз ҳиссасини қўшмокда.

Низоларнинг олдини олиш. ЕХХТ можароларнинг олдини олиш бўйича иш олиб боради ва мавжуд зиддиятларни сиёсий равишда ҳал этишига кўмаклашади. Шунингдек, у можародан кейинги ҳудудларда реабилитация жараёнини ўтказишига ёрдам беради.

Ҳарбий ислоҳотлар. ЕХХТ Хавфсизлик бўйича ҳамкорлик форуми ҳарбий ислоҳотлар бўйича сиёсий мулоқот учун замин яратади ва амалий тадбирлар маҳаллий жойларда, шу жумладан низоларнинг олдини олиш маркази томонидан олиб борилади.

Полиция амалиётлари. ЕХХТ полиция фаолияти ташкилотнинг можароларнинг олдини олиш ва можародан кейинги қайта тикланишдаги ҳаракатларининг ажралмас қисмидир.

Эътибор беринг!

ЕХХТ ҳарбий — сиёсий, иқтисодий, экологик ва гуманитар жиҳатларни ўз ичига оладиган хавфсизлик учун кенг қамровли ёндашувни қўллайди.

ЕХХТ қўйидаги масалалар бўйича кенг кўламли масалалар билан шуғулланади:

- қурол тарқатиш устидан назоратни;
- террорчиликка қарши кураш;
- ишончли муносабатларни ўрнатиш чоралари;
- инсон ҳуқуқлари ва миллий озчиликлар;
- демократик институтларни ривожлантириш;
- ҳуқуқий фаолиятни қўллаш стратегиялари;
- иқтисодий ва экологик фаолият.

ЕХХТнинг Европада хавфсизликни сақлаш ташкилотлари орасидаги ноёблиги шундаки, у минтақаларда эрта огоҳлантириш, можароларнинг олдини олиш, инқирозларни бошқариш ва можароларни қайта тиклаш учун асосий восита сифатида яратилган минтақавий келишувдир.

ЕХХТнинг низоларни тартибга солиш механизми. 1991 йилдан бери ЕХХТ миссиялар институтини фаол равишда қўлламоқда, уларнинг мақсадлари ва вазифалари қўйидагилар:

- можаронинг олдини олиш ёки ҳал этишга қаратилган сиёсий жараёнларга ҳисса қўшиш;
- бир мамлакатда ёки минтақадаги вазият ҳақида ЕХХТ вакилларини ўз вақтида ахборот билан таъминлаш

Дастлаб, ЕХХТга Европа хавфсизлигининг архитектураси учун асос сифатида, фаолиятининг тўрт йўналишида тажриба тўплаган ташкилот сифатида қаралди.

- инқироз вазиятлари ҳақида эрта огоҳлантириш;
- инқирозли вазиятнинг можароларга айланишига йўл қўймаслик бўйича олдини олиш ҳаракатлари;
- инқирозни тартибга солиш;
- можародан кейинги тикланиш.

Бугунги кунда, бир қатор мустақил экспертлар ташкилот ўз иштирокчиларига барча турдаги таҳдидлардан ишончли хавфсизлик кафолатларини таъминлаш учун етарли молиявий, институционал ва ташкилий имкониятларга эга эмас деб ҳисоблашади.

В. Шимолий Атлантика шартномаси ташкилоти (НАТО)

Иккинчи Жаҳон уруши тугаганидан кейин бошланган АҚШ ва СССР бошчилигидаги икки тизим ўртасидаги қарама-қаршилик шароитида 1949 йил 4 апрелда **НАТО**нинг ҳарбий-сиёсий блоки ташкил этилди.

НАТО давлатлари саммити

Европанинг ўнта мамлакати, АҚШ ва Канада жамоавий мудофаани яратиш ва тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш учун бирлашилар.

НАТО “Совет таҳдидига қарши туриш” учун тузилган ва СССРга қарши туришга қаратилган эди. НАТО Башкотиби А. Ф. Расмуссенинг (2009–2014) сўзларига кўра ташкилот Европани Совет истилосидан ҳимоя қилиш учун тузилган.

НАТОнинг асосий мақсади аъзо мамлакатларнинг ҳужумга қарши туриш, аъзолар ўртасидаги низоларни тинч йўл билан ҳал қилиш ва улар ўртасидаги алоқаларни ривожлантириш учун индивидуал ва жамоавий қобилиятни кучайтириш эди. НАТОнинг мақсадларидан бири сифатида НАТО аъзоси бўлган ҳар қандай давлатнинг ҳудудига нисбатан унга қарши агрессиясининг ҳар қандай шаклини тўхтатиш ёки ундан ҳимоя қилишни таъминлаш эканлиги айтилди.

НАТОнинг вазифасига иттифоқчи давлатлар билан ўз аъзоларининг ҳаётий муҳим манбаатларини, яъни уларнинг хавфсизлигини хавф остига қўйиш мумкин бўлган воқеаларни ўз ичига олган, ҳар қандай масалалар бўйича масалада маслаҳатлашувлар ўтказиш киради.

Шартнома жамоавий хавфсизлик тизимини яратди. Барча томонлар шартноманинг исталган иштирокчисига тажовуз қилинишини биргаликда ҳимоя қилишга ваъда беришди. НАТО мамлакатларининг умумий ҳарбий кучлари тузилди ва Европада Америка қўшинлари учун базалар таъминланди.

Эътибор беринг!

НАТО совуқ уруш даврида Farb мамлакатлари ўртасидаги ҳамкорликнинг муҳим воситасига айланди.

СССР томонидан НАТОнинг яратилиши ўз хавфсизлигига таҳдид сифатида қабул қилинди. 1954 йилда Берлиндаги АҚШ, Буюк Британия, Франция ва СССР ташки ишлар вазирларининг йиғилишида совет вакилларини НАТОнинг бутунлай мудофаа ташкилоти эканлигига ишонтиришган. Ҳамкорлик чақириқларига жавобан СССР 1954 йил 31 марта “тегишли ҳукуматлар билан биргаликда Шимолий Атлантика шартномасида СССРнинг ушбу ташаббус жавоб хатида ташкилот “ҳарбийдан кўпроқ” эканлиги таъкидланди ва бундай таклиф” мудофаа тизими ва Farb давлатларининг хавфсизлиги билан боғлиқ бўлган тамойилларга зиддир” деган иддао билан рад қилинди. Бунга жавобан Совет Иттифоқи 1955 йилда Совет Иттифоқига мойил сиёсатни олиб борган давлатлар ҳарбий блокини — Варшава Шартномаси Ташкилотини тузди. 1949 йилдан 1991 йилгача НАТОнинг стратегияси биринчи навбатда мудофаа ва тўхтатиб туриш тушунчалари билан белгиланади, ваҳоланки бу даврнинг сўнгги йигирма йили ичидаги эътибор диалог ва кескинликни юмшатишга ортиб борди.

1991 йилдан бошлаб кенг қамровли ёндашув қабул қилинди, унда ҳамкорлик ва хавфсизлик тушунчалари тўхтатиб туриш ва мудофаанинг асосий тамойилларини тўлдиради.

СССР тугатилгандан сўнг, НАТО Европа ва Осиёning бир қатор давлатлари билан ҳамкорлик шартномаларини имзолади. Ушбу мамлакатлар билан ҳамкорлик дастури “Тинчлик учун ҳамкорлик” номини олди. Ушбу дастур иштирокчилари орасида собиқ Совет республикалари — Озарбайжон, Арманистон, Беларусь, Грузия, Қозоғистон, Қирғизистон, Молдова, Россия, Тоҷикистон, Туркманистон, Ўзбекистон ва Украина бор эди.

2003 йилдан бери Қозоғистон ҳудудида халқаро тинчликпарварлик машқлари муентазам ўтказилиб келинмоқда, унда НАТОга аъзо мамлакатлар ва МДҲ мамлакатлари (Россиясиз) ҳарбий контингенти қатнашмоқда. Қозоғистонда, НАТО стандартларига мувофиқ, Казбат “тинчликпарварлик” батальонининг контингенти ўқитилмоқда.

Совуқ уруш тугагунига қадар НАТО кучлари ҳеч қандай ҳарбий ҳаракатларда расмий равишда қатнашмаган. XX аср охири — XXI аср бошларида НАТО қўшинлари қўйидаги можароларда қатнашдилар:

- БМТ шафелигига Қувайтнинг Ироқ ҳудудидаги Ироққа қарши уруш;
- собиқ Югославиядаги уруш
- Афғонистондаги уруш: 2001 йилдан бери Афғонистонда БМТ Хавфсизлик Кенгашининг резолюциясига биноан НАТО ҳомийлигига халқаро ҳарбий контингент бўлган Хавфсизликка кўмак кучлари фаолият олиб боряпти;
- Ливиядаги уруш.

ВШТ ва СССР құлаганидан кейин, НАТО үз мавжудлигини тұхтатмади ва шарққа томон кенгая бошлади. 1999 йилда унинг таркибига Польша, Венгрия ва Чехия кирди, 2004 йилда — Болгария, Латвия, Литва, Руминия, Словакия, Словения ва Эстония, 2009 йилда — Хорватия ва Албания, 2017 йилда — Черногория. Ҳозирги кунда 29 мамлакат НАТО аъзоси ҳисобланади. Ҳар бир НАТО аъзоларининг ҳарбий харажатлари дунё умумий ҳажмининг 70 фоизидан ортигини ташкил этади. 2018 йилда НАТО мамлакатлари мудофаа учун бир триллион доллар сарфлади. Ушбу маблағтарнинг деярли 70 % и АҚШга тегишли.

2018 йилда НАТОнинг стратегик концепцияси ушбу ташкилотни “шахсий әркинлик, демократия, инсон ҳуқуқлари ва қонун устуворлиги тамойилларига содик бўлган умумий қадриятларга эга ноёб демократик давлатлар иттифоқи” деб таърифлайди ва үз аъзоларига бутун дунё бўйлаб “инқирозларни тартибга солиш” бўйича саъй-ҳаракатларининг бир қисми сифатида ушбу нормаларни ҳимоя қилиш ва риоя қилиш ҳуқуқини беради. Ушбу ҳужжатга мувофиқ альянснинг яна иккита устувор йўналиши — бу жамоавий мудофаа ва хавфсизлик соҳасидаги ҳамкорликни ривожлантириш.

НАТОнинг янги ҳарбий стратегияси 2019 йил 22 майда қабул қилинди. НАТО ушбу стратегияни имзолашни “тобора мураккаблашиб бораётган хавфсизликка таҳдидларга альянсни мослаштиришда муҳим қадам” деб эълон қилди. НАТО Бош котиби Йенс Столтенберг, үз навбатида, ҳужжат “келажакда мудофаага тўлиқ тайёр бўлиши ва барқарорликни таъминлашга қодирлиги” ҳақида, бу альянснинг ҳарбий концепциясини қисман янгилашни талаб қиласди.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Тинчлик ва хавфсизликни саклаш учун БМТнинг фаолияти тўғрисида гапириб беринг.
2. ЕХХТнинг хавфсизликка ҳар томонлама ёндашуви нималарни үз ичига олади?
3. ЕХХТ низоларни ҳал қилиш усулларини очиб беринг.
4. НАТОнинг юзага келиши, унинг мақсадлари ва фаолияти ҳақида гапириб беринг.

Г. Тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлашда Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг(ШҲТ) роли

2001 йилда ташкил этилган ШҲТ 2004 йилда ўзининг институционал лойиҳасини якунлади: унинг доимий органлари, **Котибияти ва Минтақавий аксилтеррор тузилмаси (МАТТ)** расмий равища иш бошлади. ШҲТ ривожланган халқаро ташкилотга айланди, у мураккаб хавфсизлик муаммоларини ҳал қилишга қодир ва минтақавий барқарорликнинг асосий омили бўлиб хизмат қиласди.

ШҲТ фаолиятининг устувор йўналиши янги таҳдидларга қарши биргаликда курашишдир. Таъкидлаш жоизки, ШҲТнинг пайдо бўлиши

күп жиҳатдан Афғонистон ҳудудидан келиб чиқадиган таҳдидларга қарши курашишда саъй-ҳаракатларни бирлаштириш зарурати билан боғлиқ эди. Шу муносабат билан, 2001 йилда Шанхай мажлисида таъсисчи — давлатларининг раҳбарлари террорчилик, ва экстремизмга қарши кураш тұғрисидаги Конвенцияни ва Санкт-Петербург саммитида МАТТ ҳақида Шартномани имзоладилар.

ШХТга аъзо давлатларнинг мудофаа идоралари янги авлоднинг таҳдидлари ва даъватларига қарши курашишда ҳамкорлик құлмоқда. 2003 йилда Қозоғистон ва Хитой ҳудудларида ШХТга аъзо давлатлар қуролли кучларининг құшма терроризмга қарши қураш машқлари бўлиб ўтди. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ва маҳсус хизматларнинг раҳбарларини бирлаштирган “Бишкек гуруҳи” фаолият кўрсатмоқда ва хавфсизлик кенгашлари котибларининг учрашувларини ўтказиш механизми ишга туширилди.

Эътибор беринг!

ШХТда ҳарбий блок ёки мудофаа альянси мавжуд эмас. ШХТ Хартияси ҳеч қандай құшма ҳарбий тузилмаларини ёки миллатлар устидан буйруғи тузилмалари яратышни кўзда тутмаган. МАТТ ўзининг кучга оид одамлар гуруҳига эга эмас. Бу мувофиқлаштириш ва ахборот-таҳлилий таъминлаш учун бир механизм- ШХТ аъзоларининг ваколатли идоралари ҳисобланади.

ШХТ ташкилий шаклланиш босқичида ҳам очиқасига ўзини халқаро миқёсда эълон қилди У 2001 йил 11 сентябрь куни АҚШда содир бўлган террорчилик ҳаракатларига қарши минтақавий ташкилотларнинг биринчиси эди: 14 сентябрь куни ШХТга аъзо давлатларнинг ҳукумат раҳбарлари ушбу террорчилик ҳаракатларини кескин қоралаган маҳсус баёнот билан чиқдилар. ШХТ биринчилардан бўлиб халқаро терроризмни барча мамлакатлар учун умумий таҳдид деб атади.

2002 йилда ШХТ га аъзо давлатлар ташқи ишлар вазирлари Пекиндаги фавқулодда кенгашга йиғилишиди, ундаги *Қўшима баёнотда ташкилотнинг минтақавий ва глобал даражада террорчиликка қарши кураш борасидаги қараашлари баён қилинган*.

ШХТ БМТ Хавфсизлик Кенгашининг Террорчиликка қарши қўмитаси ишига қўшилди. У 2003 йилда БМТ ва минтақавий ташкилотлар ўртасидаги учрашувда, ЕХХТнинг шериклари билан учрашувда, террорчиликка бағишлиланган учрашувда, Америка давлатлари форумида ва ЕХХТ семинарида тақдим этилган. 2004 йил 2 декабря БМТ Бош ассамблеяси ШХТга кузатувчи мақомини бериш тұғрисидаги резолюцияни қабул қилди.

ШХТ ўз табиатига кўра қарама-қарши унсурлардан холи. У инсоният олдида турган умумий муаммоларни ҳал қилишда, халқаро

муносабатларнинг демократик, адолатли архитектурасини, барча иштирокчиларнинг манфаатларини ва фикрларини тенг равиша ҳисобга олган ҳолда, халқаро миқёсда заарар етказмасдан ёки жуғрофий бўлинмасдан кенг халқаро ҳамкорликка тайёр. Ушбу ёндашув минтақавий ва глобал даражадаги янги хавфсизлик парадигмасига мос келади.

Д. Осиёда ўзаро таъсир ва ишонч чоралари бўйича кенгаш (ОЎИЧК)

Кўплаб тўқнашувлар ва ўзаро ишончсизлик туфайли Осиё учун хавфсизлик муаммоси айниқса муҳимдир. Ядро қуролининг тарқалиши ва такомиллашиши тенденцияси катта хавотир уйғотмоқда. Ноқонуний иммиграция, диний ва этник муросасизлик, халқаро террорчилик ва гиёҳванд моддалар савдоси каби муаммолар жуда долзарбдир. Осиёда жадал ривожланаётган геосиёсий ва геоиқтисодий жараёнлар минтақа мамлакатлари учун янги қийинчиликлар туғдирмоқда. Уларнинг ечими биргаликда ёндашувни талаб қиласди.

Эътибор беринг!

Ривожланишнинг замонавий йўналишлари шуни кўрсатадики, Осиёда кенг қамровли хавфсизлик ва ҳамкорлик учун ҳаракат ишонч чораларини қўллашни талаб қиласди.

Биполяр тизимнинг қулаши ортидан кучлар мувозанатининг ўзгариши, янги давлатлар ва Марказий Осиёнинг сиёсий минтақаси пайдо бўлиши, шунингдек, давом этаётган минтақавий ва маҳаллий можаролар фонида ноанъанавий даъват ва таҳдидларнинг кучайиши, маҳсус форумни чақиришни тақозо этди, бу **Осиёда ўзаро таъсир ва ишонч чоралари бўйича кенгаш (ОЎИЧК)** бўлди.

ОЎИЧКни чақириш ғояси 1992 йил 5 октябрда БМТ Бош ассамблеясининг 47-сессиясида Қозогистон Республикасининг Биринчи Президенти Н. А. Назарбаев томонидан илгари сурилган. Ушбу ташаббуснинг сабаби **Осиёда тинчлик ва хавфсизликни таъминлашнинг самарали тузилмасини яратиш истаги** бўлган. Ўша пайтда дунёнинг бошқа минтақаларидан фарқли ўлароқ Осиёда бундай тузилма йўқ эди ва уни тузишга илгари қилинган уринишлар муваффақиятсиз бўлган. Ташаббуснинг моҳияти олдини олиш дипломатиясининг самарали механизмини яратиш, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш ва минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш соҳасидаги ҳамкорликни қайта тиклаш эди.

Ушбу ташаббус Осиё давлатлари томонидан қўллаб-қувватланди ва Осиёда хавфсизлик соҳасида ҳамкорликнинг янги форматини шакллантириш учун асос яратди. Форум ташаббускори бўлган

Козоғистон 1992 йилдан 1999 йилгача бир қатор тадбирларни үтказди ва унда барча манфаатдор давлатлар вакиллари иштирок этди. Ушбу учрашувлар маңсад ва вазифаларни белгилаб берди, шунингдек, Кенгашнинг келгуси фаолияти механизмларини назарда тутувчи асосий ҳужжатларни ишлаб чиқишига имкон берди.

Эътибор беринг!

ОҮИЧК Осиёда тинчлик, хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашга йўналтирилган, ҳамкорликни янада кенгайтириш бўйича бир миллий форум ҳисобланади. Аъзо давлатлар БМТ Уставига ўз садоқатини тасдиқлагани ҳолда Осиёда тинчлик ва хавфсизликка мулоқот ва ҳамкорлик орқали эришилади деб ҳисблашади.

ОЎИЧКга аъзо бўлиш учун давлат Осиёда ҳеч бўлмаганда ўз ҳудудининг бир қисмига эга бўлиши керак. 1999 йилда биринчи учрашуда ушбу мезонга жавоб берадиган 15 давлатнинг ташқи ишлар вазирлари ОЎИЧК га аъзо давлатлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи тамойиллар декларациясини имзоладилар ва ОЎИЧК нинг таъсисчиларига айландилар.

Ўзаро муносабатларда ОЎИЧКга аъзо давлатлар томонидан қўлланилиши лозим бўлган асосий тамойиллар қўйидагилар эди:

- 1) суверен тенглик, суверенитетга тегишли ҳуқуқларни ҳурмат қилиш;
- 2) куч ишлатмаслик ёки зўрлик билан таҳдид қиласлик;
- 3) аъзо давлатларнинг ҳудудий яхлитлиги;
- 4) низоларни тинч йўл билан ҳал этиш;
- 5) ички ишларга аралашмаслик;
- 6) қуролсизланиш ва қурол назорати;
- 7) иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳамкорлик;
- 8) инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларига риоя этилиши.

Шундай қилиб, минтақада барқарорликни таъминлаш учун аниқ ҳаракатлар, чора-тадбирлар ва механизmlар билан Осиё хавфсизлик тизимининг пойдевори биринчи марта қўйилди. Декларацияда минтақанинг осиёлик хусусиятлари ва минтақа давлатларининг хилма-хиллиги инобатга олинган.

2002 йил 4 июнда бўлиб ўтган биринчи саммитда давлат ва ҳукумат раҳбарлари ОЎИЧКни унинг самарадорлиги ва фаолиятини яхшилаш учун зарур тузилма ва институтлар билан таъминлашга қарор қилишиди, Алмати акти — ОЎИЧКнинг низоми қабул қилинди.

ОЎИЧК нинг қарорлар қабул қиласлигидан энг юқори органи бу ОЎИЧК саммити — давлат ва ҳукумат раҳбарларининг учрашувидир. ОЎИЧК саммити ҳар тўрт йилда бир марта маслаҳатлашувлар үтказиш, ОЎИЧК фаолиятини ўрганиш ва унинг устувор йўналишларини аниқлаш учун чақирилади.

Ташқи ишлар вазирларининг учрашувлари ҳар икки йилда бир марта ўтказилиб, маслаҳатлашувлар ва ОҮИЧК фаолияти билан боғлиқ барча масалаларни ўрганиш учун асосий форум ҳисобланади.

Катта мансабдор шахслар қўмитаси йилига камида бир марта ОҮИЧК олдинги қарорларининг бажарилишини назорат қилиш, долзарб масалалар бўйича маслаҳатлашувлар ўтказиш, маҳсус ишчи гуруҳлар ишини кузатиб бориш ва бошқа йиғилишлар ишини мувофиқлаштириш учун йиғилади.

Маҳсус ишчи гуруҳлар аниқ масалаларни ўрганадилар, уларга юкланган вазифаларни бажарадилар ва юқори лавозимли шахслар қўмитасига ҳисбот берадилар.

Эътибор беринг!

Ташкилот фаолиятининг асосий ҳужжатлари тамойиллар декларацияси ва Алмати акти бўлди, у хукуқнинг устуворлиги, аъзо давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳамкорлик тамойилларига асосланган сиёsat олиб боради.

Эсда сақланг

ОҮИЧКнинг асосий мақсади аъзо давлатлар ўртасида ишонч ва яхши ният мұхитини яратишидир. ОҮИЧК ўзининг асосий мақсади сифатида Осиёда тинчлик, хавфсизлик ва барқарорликни тарғиб қилишга қаратилган кўп томонлама ёндашувлар орқали ҳамкорликни кенгайтиришни эълон қилди.

Ташқи ишлар вазирларининг иккинчи учрашуви 2004 йил 22 октябрда бўлиб ўтди. Унинг натижаси сифатида **Ишонч чоралари каталоги, Процедуралар қоидалари ва ОҮИЧК нинг иккинчи вазирлар учрашувининг Декларацияси** қабул қилинди.

Ишончли чоралар Каталоги қабул қилиниши билан Осиё тарихида биринчи марта барқарорлик ва хавфсизликнинг кенг кўламли масалалари бўйича кўп томонлама ҳамкорликни таъминловчи ҳужжат пайдо бўлди. Осиёнинг хилма-хиллиги каталогдаги бешта асосий йўналишга (ҳарбий-сиёсий, янги даъват ва таҳдидларга қарши курашиш, иқтисодий, экологик, инсонпарварлик) бўлинган, ҳамда мустаҳкамлик ва ихтиёрийлик асосида қўлланиладиган ишончни мустаҳкамлаш чораларининг мұхимлигини таъкидлайди.

Эсда сақланг

ОҮИЧКнинг ишонч чоралари — бу минтақадаги қурол ва қуролсизланиш бўйича назорат юзасидан келишувнинг тортишувлари ва бажарилишини тинч йўл билан тартибга солиш, бир вақтнинг ўзида улар бир-бирини тўлдиради ва муайян вазиятларга қараб, манфаатдор давлатлар ўзаро келишув йўли билан параллель қўллашлари мумкин.

Декларация ОҮИЧКга аъзо давлатларнинг дунё ва минтақада хавфсизликнинг асосий масалалари бўйича бирлашган қарашлари ва позицияларини акс эттиради. Делегациялар раҳбарлари Каталогда қайд этилган ишончни мустаҳкамлаш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш нуқтаи назаридан ҳал қилинмаган муаммоларни ва келгусида ўзаро ҳамкорлик қилиш йўналишларини ишлаб чиқиш зарурлигини таъкидладилар.

Иккинчи форум саммити 2006 йил 17 июнда бўлиб ўтди, унда **II саммит Декларацияси** қабул қилинди. Унда аъзо давлатларнинг Осиё ва умуман дунёдаги хавфсизлик ва ҳамкорликнинг асосий муаммоларига қарашлари, аъзо давлатларнинг ечимини топмаган муаммоларни ечишда универсал ёндашувни ишлаб чиқиш бўйича таклифлари акс этган ва 2004 йилда ишонч чоралари каталогига киритилган ОҮИЧКга ишончни кучайтириш ва жараённи янада ривожлантириш чораларини амалий равишда рўёбга чиқариш зарурлиги таъкидланган. Шу куни Алматида **ОҮИЧК Котибияти** очилди.

ОҮИЧК доирасида ишончни мустаҳкамлаш чораларини амалга ошириш жараёни янги даъват ва таҳдидлар (террорчилик, чегара назорати, одам савдоси ва трансмиллий жиноятчилик), хавфсиз ва самарали транспорт йўлаклари тизимини ривожлантириш ва гиёҳвандликка қарши кураш соҳасида ривожланмоқда. Гиёҳванд моддаларнинг ноқонуний айланишига қарши курашиш ва янги даъват ва таҳдидлар соҳасида ҳаракатлар режалари ва концепциялар қабул қилинди.

ОҮИЧК фаолиятининг мавзу қамрови кенгайиб бормоқда. Ташқи ишлар вазирларининг саммитлари ва учрашувларидан ташқари, Нодавлат форуми, Миллий маданий марказларнинг фуқаролик форуми, Ишбилармонлар ва ёшлар кенгашлари чакирилади.

Бугунги кунда ОҮИЧК таркибига 27 аъзо давлатлар киради; саккиз мамлакат ва беш ҳалқаро ташкилот, шу жумладан, БМТ кузатувчи мақомига эга.

Е. Коллектив Хавфсизлик Шартномаси Ташкилоти (КХШТ)

Замонавий шароитда ҳалқаро хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш масалаларига катта аҳамият берилмоқда. Коллектив хавфсизликни таъминлаш бўйича ўзаро ҳамкорлик ва саъй-ҳаракатларни мувофиқлаштиришнинг муҳим воситаларидан бири бу Коллектив хавфсизлик шартномаси ташкилоти (КХШТ).

Коллектив хавфсизлик шартномаси ташкилоти — ўз мақсадларини “тинчлик, ҳалқаро ва минтақавий хавфсизлик ҳамда барқарорликни мустаҳкамлаш, жамоавий асосда мустақиллик, ҳудудий яхлитлик ва аъзо давлатлар суверенитетини ҳимоя қилишда устуворликни сиёсий воситаларга берган” Низом доирасида эълон қилган ҳалқаро минтақавий ташкилот.

Харбий таҳдидларидан ташқари, КХШТнинг кўриш доирасида қуидагилар мавжуд:

- халқаро террорчилик, гиёхванд моддалар сотиш, ноконуний миграция, трансмиллий уюшган жиноятчиликка қарши кураш;
- фавқулодда вазиятлар, гуманитар фалокатларга жамоавий муносабат;
- ахборот соҳасидаги таҳдидларнинг кенг доираси ва кибер жиноятларга қарши кураш.

КХШТ 1992 йил 15 майда Арманистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Россия, Тожикистон ва Ўзбекистон раҳбарлари томонидан Коллектив Хавфсизлик Шартномаси (КХШ) имзоланиши билан бошланган. 1993 йилда Озарбайжон, Грузия ва Белоруссия Коллектив хавфсизлик шартномасига қўшилди.

Шартноманинг асосий қоидаси 4-моддада ифодаланган: “Агар иштирокчи давлатлардан бири бирон бир давлат ёки давлатлар гурухи томонидан тажовузга учраган бўлса, бу ушбу Шартноманинг барча иштирокчи-давлатларига тажовуз сифатида кўрилади.

Қатнашаётган ҳар қандай давлатга тажовуз бўлган тақдирда, бошқа барча иштирок этувчи давлатлар унга зарур ёрдамни, шу жумладан ҳарбий ёрдамни кўрсатадилар, шунингдек, БМТ низомининг 51-моддасига биноан коллектив мудофаа ҳуқуқини амалга ошириш учун ўзларининг маблағлари билан қўллаб-қувватлайдилар.”

Шартнома, шунингдек маслаҳатлашув механизмини, бир ёки бир нечта иштирокчи давлатнинг хавфсизлиги, ҳудудий яхлитлиги ва суверенитетига таҳдид ёки халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдид бўлган тақдирда ўрнатади, шунингдек, иштирокчи давлатлар ўртасида коллектив хавфсизлик бўйича ҳамкорликнинг айrim масалаларини тартибга солувчи қўшимча битимлар тузишни кўзда тутади.

КХШТ тузилмаси:

Ташкилотнинг энг юқори органи — **Коллектив Хавфсизлик Кенгаси** (КХК) ҳисобланади.

Унга аъзо давлатлар раҳбарлари киради. Кенгаш ташкилот фаолиятининг асосий масалаларини кўриб чиқади ва унинг мақсад ҳамда вазифаларини амалга оширишга қаратилган қарорлар қабул қиласи, шунингдек, ушбу мақсадларга эришиш учун аъзо давлатларнинг мувофиқлаштирилишини ва биргаликдаги фаолиятини таъминлайди.

- **Ташқи ишлар министрлари кенгаси (ТИМК)** ташкилотга аъзо давлатларнинг ташқи сиёsat соҳасидаги ҳамкорлигини мувофиқлаштириш бўйича маслаҳат ва ижроия органи ҳисобланади.
- **Мудофаа министрлари кенгаси (ММК)** ташкилотга аъзо давлатларнинг ҳарбий сиёsat, ҳамкорликни мувофиқлаштириш, ҳарбий ривожланиш ва ҳарбий-техникавий ҳамкорлик бўйича маслаҳат ва ижро этувчи органидир.

- **Хавфсизлик Кенгашлари Котибиятлари Құмитаси (ХККК)** ташкилотта аъзо давлатларнинг миллий хавфсизлигини таъминлаш соҳасидаги ҳамкорлигини мувофиқлаштирувчи маслаҳат ва ижро этувчи органдир.
- **КХШТ Доимий Кенгаши** — аъзо давлатларнинг ушбу ташкилот органлари томонидан қабул қилинган қарорлар ижросини мувофиқлаштириш масалалари билан шуғулланадиган орган.
- **КХШТ Бош котиби** ташкилотнинг энг юқори маъмурий вакили бўлиб, ташкилот Котибиятига раҳбарлик қиласди. МХҚ қарори билан аъзо давлатлар фуқаролари орасидан тайинланади ва кенгашга ҳисобот беради.
- **КХШТ Котибияти** бу ташкилотнинг ташкилий, ахборот, таҳлилий ва маслаҳат таъминотини амалга ошириш бўйича доимий ишлайдиган орган.
- **КХШТнинг қўшма штаби** КХШТнинг ҳарбий қисмига оид таклифларни тайёрлаш масъул, КХШТ ҳарбий ҳамкорлик масалалари бўйича қарорларининг амалий ижро этилишини ташкил этиш ва мувофиқлаштириш учун масъул бўлган доимий ишлайдиган орган.

Эътибор беринг!

КХШТнинг асосий фаолиятининг йўналиши ҳарбий ва ҳарбий-техникавий (ҳарбий-иқтисодий) ҳамкорликдир.

КХШТ доирасида коалиция ва мінтақавий кучлар гурӯҳларини, тинчликпарвар кучларни, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ва махсус хизматларнинг махсус кучларини, шунингдек, Фавқулодда вазиятлар министрлигини ўз ичига олган *коллектив хавфсизлик тизими* яратилди. Ушбу бўлинмаларнинг жанговар тайёргарлигини такомиллаштириш ва ривожлантириш, шунингдек, режали асосда жанговар мувофиқлаштириш механизмларини ишлаб чиқиш учун турли хил қўшма машқлар ўтказилмоқда.

2003 йилдан бошлаб КХШТга аъзо давлатлар ҳудудида гиёхвандликка қарши ҳалқаро кенг қамровли операция ўтказилди (2008 йилдан бери у доимий фаолиятга айлантирилди).

2009 йилда КХШТ мамлакатлари раҳбарлари **тезкор реакция коллектив кучлари** (ТРКК) тузилишини маъқулладилар. ТРКК ҳарбий тажовузни бартараф этиш, ҳалқаро террорчилик ва экстремизм, трансмиллий уюшган жиноятчилик, гиёхванд моддалар айланмаси, шунингдек, фавқулодда вазиятларнинг оқибатларини бартараф этиш учун махсус амалиётларни амалга ошириш учун ишлатилади.

2014 йилда КХШТнинг компьютер ҳодисаларига муносабати бўйича маслаҳат мувофиқлаштириш маркази ташкил этилди.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. ШХШТнинг ҳалқаро хавфсизлик тизимидағи ўрнини аниқланг.
2. Ким ва нима учун ОЎИЧК тузиш ташаббуси билан чиқди?
3. ОЎИЧК нинг асосий мақсади нима?
4. ОЎИЧКга аъзо давлатлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи тамойилларни айтинг.
5. Қандай ўлчовлар ОЎИЧК Каталогида ишонч ўлчовлари бўйича тақсимланади?
6. КХШТнинг мақсад ва вазифаларини айтинг.
7. КХШТ қандай тузилишга эга?
8. КХШТнинг асосий фаолиятларини санаб беринг.
9. КХШТнинг коллектив хавфсизлик тизими нималарни ўз ичига олади?

II бўлим якунлари бўйича тест топшириқлари

1. Давлатнинг белгилари:
 - а) шаҳарлар, аҳоли яшаш жойи;
 - б) ҳудуд, қонунлар, давлат органлари;
 - в) миллатлар, қабилалар, ҳалқлар;
 - г) жамоат ташкилотлари, сиёсий партиялар, бирлашмалар;

2. Замонавий демократик давлатнинг асосий вазифаси:
 - а) хусусий мулк эгаларининг манфаатларини ҳимоя қилиш;
 - б) босқинчилик урушларини олиб бориш;
 - в) ҳуқуқбузарларни аниқлаш ва жазолаш;
 - г) фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш.

3. Ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг асосий шарти:
 - а) фуқаролик жамиятининг мавжудлиги;
 - б) иккита сиёсий партиянинг мавжудлиги;
 - в) суверенитетнинг мавжудлиги;
 - г) ҳокимиятлар қаршилигининг мавжудлиги;

4. Асосий мақсади инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва ҳокимиятининг қонунлар билан чеклаш бўлган давлат:

а) дунёвий давлат;	б) ҳуқуқий давлат;
в) феодал давлат;	г) тоталитар давлат;

5. Ҳуқуқий давлатда давлат ҳокимияти учта тармоқка бўлинади:
 - а) ахборот, мафкуравий ва сиёсий;
 - б) қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд;
 - в) прокуратура, маҳаллий ва олий органлар;
 - г) юқори, ўрта ва пастки;

6. Давлат ҳокимиятини тармоқларга бўлишнинг асосий мақсади:
 - а) ҳокимиятнинг ўзбошимчалигига йўл қўймаслик, мустабидликка, ҳокимиятнинг монополиясига қарши курашиб, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказишнинг олдини олиш;
 - б) иқтисодиётнинг ривожланишини таъминлаш;
 - в) ижтимоий соҳани ривожлантириш;
 - г) миллий хавфсизликни таъминлаш.

7. Ишончсизлик овози:
 - а) ҳукуматга ишонч билдириласлик;
 - б) давлат раҳбарининг қонунни тўхтатиб туриш ҳуқуки;
 - в) давлат раҳбарига ишончсизлик билдириш ва уни лавозимидан четлаштириш;
 - г) барча жавоблар тўғри.

8. Импичмент — бу:
 - а) ҳукуматга ишончсизлик билдириш;
 - б) давлат раҳбарининг қонунни тўхтатиб туриш ҳуқуки;
 - в) ҳуқуқбузарлик содир этганлиги учун юқори мансабли шахсларни жавобгарликка тортишнинг юридик процедураси;
 - г) умумжалқ овоз бериши;

9. Фуқаролик жамияти — бу:
 - а) давлатдан мустақил бўлган ижтимоий муносабатлар бирлиги, унинг асоси ўз ҳуқуқ ва эркинликларига эга бўлган шахс ҳисобланади;
 - б) давлат назорати остида бўлган ижтимоий муносабатлари;
 - в) шахсий манфаатларга эришиш мақсадида одамлар бирлашмаси;
 - г) умумий мулкка асосланган жамоат муносабатлари.

10. Нодавлат ташкилотлари — бу:

- а) расмий шахслар иштирокисиз хусусий шахслар ва нотижорат ташкилотлар томонидан тузилган ташкилотлар ва муассасалар;
- б) давлат назорати остидаги ташкилотлар;
- в) давлат томонидан мұхтожларга ёрдам беріш учун тузилган ташкилотлар;
- г) асосий мақсади давлат сиёсатида иштирок этиш бўлган ташкилотлар.

11. СССР ва АҚШ ўртасида ўрта ва қысқа масофали ракеталарни йўқ қилиш тўғрисида шартнома имзоланди:

а) 1985 йил;	б) 1987 йил;
в) 1988 йил;	г) 1990.

12. 2002 йилда АҚШнинг глобал стратегиясининг тамойили қуйидагиларга асосланмаган:

- а) кўп қутбли оламга содиклик;
- б) уюшмалар чекланган қадриятга эга;
- в) чекланган суверенитет тамойили;
- г) адолатни шахсий тушунишга таяниш.

13. Халқаро муносабатларда плюралистик бир қутблилик ўрнатилди:

- а) 90-йилларнинг ўрталарида;
- б) 90-йилларнинг охири;
- в) 2000 йилларнинг бошлари;
- г) 2000 йилларнинг ўрталари.

14. XXI асрнинг биринчи ўн йиллиги охирида халқаро муносабатлар тизимининг шаклланишига таъсир кўрсатган омиллар:

- а) глобаллашув;
- б) дунё миқёсидаги янги кучларнинг ўсиб бораётган роли;
- в) дунёда ижтимоий тенгизликтининг чуқурлашиши;
- г) барча жавоблар тўғри.

15. Халқаро ҳавфиззлик тушунчасига қуйидагилар киради:

- а) халқаро тинчликни таъминлаш;
- б) низоларни тинч йўл билан ҳал этиш;
- в) халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойиллари ва умумеътироф этилган нормаларига риоя қилиш;
- г) барча жавоблар тўғри.

16. Мамлакатда сепаратизмнинг вужудга келиш сабабларига қуйидагилар кирмайди:

- а) ижтимоий-иктисодий барқарорлик;
- б) сиёсий бекарорлик;
- в) бир партиявий сиёсий тизим;
- г) этно-диний омил.

17. Терроризмнинг мақсади:

а) жамиятни бекарорлаштириш;	б) бошқа давлат билан уруш бошлаш;
в) ҳокимият обрўсининг пасайиши;	г) барча жавоблар тўғри.

18. “Ал-Коида” ислом ақидапарастлари халқаро ташкилоти вужудга келди:

а) Покистонда;	б) Жазоирда;
в) Афғонистонда;	г) Косовода.

19. Энг фаол ақидапарастлик ўзини фаол намоён қилди:

а) насронийликда;	б) исломда;
в) яхудийликда;	г) барча жавоблар тўғри.

20. НАТОнинг янги ҳарбий доктринаси қабул қилинди:

а) 2009 йилда;	б) 2011 йилда;
в) 2017 йилда;	г) 2019 йилда.